დიმიტრი ნარიმანიშვილი
DIMITRI NARIMANISHVILI

საქართველოს ციკლოპური სიმაგრეები

CYCLOPEAN FORTRESSES IN GEORGIA

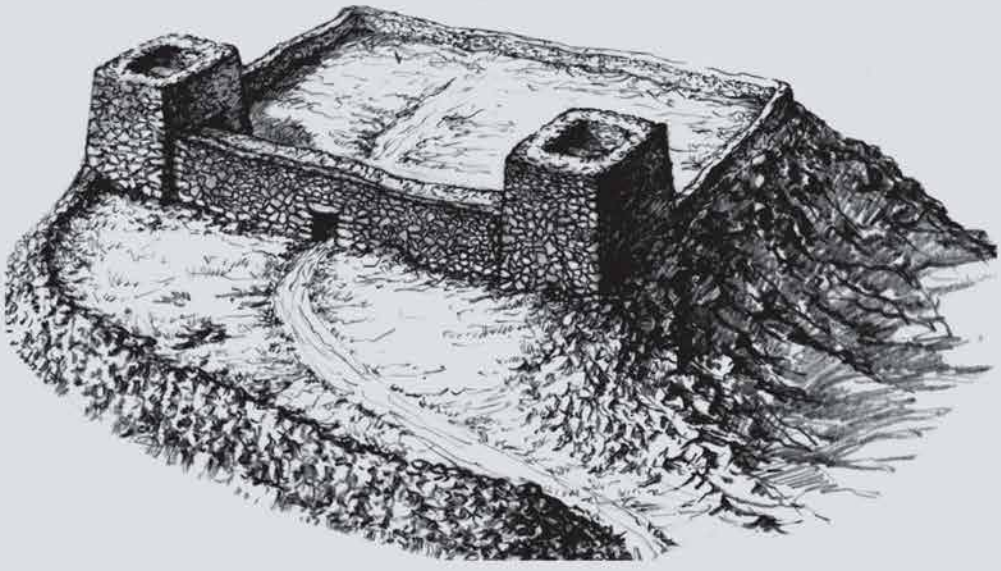

შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდი
SHOTA RUSTAVELI NATIONAL SCIENCE FOUNDATION OF GEORGIA

GEORGIAN NATIONAL MUSEUM

დიმიტრი ნარიმანიშვილი

Dimitri Narimanishvili

საქართველოს ციკლოპური სიმაგრეები

CYCLOPEAN FORTRESSES IN GEORGIA

თბილისი
Tbilisi
2019

სამუშაო შესრულდა შოთა რუსთაველის ეროვნული ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით
[#YS 2016-67, საქართველოს მეგალითური საფორტიფიკაციო სისტემები].

This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation (SNRF)
[#YS 2016-67, Megalithic fortification systems in Georgia].

პროექტის ხელმძღვანელი	**Project Leader**
დიმიტრი ნარიმანიშვილი	Dimitri Narimanishvili
ფოტოები:	**Photos:**
დიმიტრი ნარიმანიშვილი	Dimitri Narimanishvili
ნიკოლოზ ჩადუნელი	Nikoloz Chaduneli
დავით გაგოშიძე	Davit Gagoshidze
ნინო ქობალია	Nino Kobalia
ჩანახატები:	**Drawings:**
ინგა ესვანჯია	Inga Esvanjia
გიორგი ტატიშვილი	Giorgi Tatishvili

ნაშრომი დასაბეჭდად რეკომენდებულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის სამეცნიერო საბჭოს მიერ.

The work is recomended for publishing by the Archaelogical Scientific Board of Georgian National Museum.

ISBN-978-9941-8-1320-7

9 789941 813207

დაბეჭდილია შპს „დი ენდ ჯი“-ს მიერ. 2019
Printed by “D & G” Ltd. 2019

სარჩევი

CONTENT

შესავალი

ნაშრომში წარმოდგენილია სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული „ციკლოპური“ საფორტიფიკაციო სისტემების სრული კატალოგი. ასევე, განხილულია სამხრეთ საქართველოს, კერძოდ კი ქვემო ქართლისა და სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე არსებული ციკლოპური საფორტიფიკაციო ნაგებობების გავრცელების არეალი და მათი ქრონოლოგიის საკითხები. კვლევის შედეგად შემუშავდა ციკლოპური კომპლექსების ტიპოლოგია, რომელიც ძირითადად ეფუძნება ურარტულ წერილობით წყაროებსა და არქეოლოგიური საველე დაზვერვების დროს მოპოვებულ ინფორმაციას.

სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე არსებული ციკლოპური კომპლექსები ვრცელდება დღევანდელი საქართველოს, აზერბაიჯანის, სომხეთის, თურქეთისა და ირანის ტერიტორიებზე [მელიქსეთ-ბეგი 1938; Джафар-Заде 1938; Куфтин 1941; ბერძენიშვილი 1975; Есаян 1976; ტატიშვილი 1976-77; Narimanišvili & Šanšašvili 2001; Biscione et al. 2002; Köroğlu 2005; Biscione 2009; Smith et al. 2009; Pataci 2015; Narimanishvili 2016; Zhgenti 2016; Castelluccia 2017; ხუციშვილი და სხვ. 2015; ხუციშვილი და სხვ. 2016] (ტაბ. I). საქართველოში ისინი, ძირითადად, გავრცელებულია ქვემო ქართლში და სამცხე-ჯავახეთში (ტაბ. II). აქვე აღვნიშნავ, რომ ციკლოპური წყობით ნაგები ციხე-კოშკები დასტურდება, ასევე, მცხეთა-მთიანეთის რეგიონში, კერძოდ, დუშეთის მუნიციპალიტეტში, ხადას ხეობის ტერიტორიაზე (ტაბ. XXVI-4; კატ. #71_1-9).

ციკლოპური ფორტიფიკაციები ძირითადად გავრცელებულია მცირე კავკასიონის მთათა სისტემის ხეობებსა და ტაფობებში. ზოგ შემთხვევაში, კომპაქტურად განლაგებული ციკლოპური კომპლექსები ერთ კონკრეტულ, მცირე რეგიონში დასტურდება. ასეთი კომპაქტური, სხვადასხვა ტიპის ციკლოპური ობიექტებისგან შემდგარი მიკრორეგიონული კომპლექსები, ძირითადად, ტაფობებსა და ზეგნებზე გვხვდება, ისეთ ადგილებში, სადაც მოსახლეობა ბუნებრივი ზღუდეებითაც - ხევებით, მდინარეებით და ქედებით იყო დაცული. ასეთი მიკრორეგიონების მისასვლელებთან, უმეტესწილად, განლაგებულია ციკლოპური ციხეები, რომელთა საშუალებით ადვილი იყო რეგიონში მისასვლელი გზების და გადასასვლელების კონტროლი. ბუნებრივი ზღუდეებისა და ადამიანის მიერ შექმნილი ფორტიფიკაციების ერთობა ქმნიდა თავდაცვით სისტემას, რომელიც ემსახურებოდა კონკრეტული რეგიონის დაცვას. ასეთი ბუნებრივი და ხელოვნური ზღუდეების შეხამებით მიღებული კომპლექსები, ჩემი აზრით, წარმოადგენდა „ლოკალურ რეგიონებს“ [Narimanishvili 2019: 4], რომელთა ტერიტორიას, შესაძლოა, მოიცავდა ურარტული პერიოდის ქვეყნები.

ციკლოპური წყობით ნაშენი სიმაგრეები მიეკუთვნება მეგალითურ კულტურას. ძველი ბერძნები მასიური ქვებით მშრალად ნაგები ციხეების მშენებლობას მითოლოგიურ ციკლოპებს მიაწერდნენ [Strabo, VIII, 6, 11], აქედან გამომდინარე, სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრდა ტერმინი „ციკლოპური” ნაგებობა, ციხე, წყობა და სხვა. ქართულ ისტორიულ წყაროებში უძველესი სიმაგრეების აშენებას მიაწერენ „გმირებს“ [ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა:* 4-10; ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა:* 47]; ზეპირსიტყვიერებაში კი, დევებს ან ამირანს [1].

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლად არის დადასტურებული ციკლოპური სიმაგრეები, დღემდე ამ მნიშვნელოვანი ობიექტების შესახებ ცალკე ნაშრომი,

1 გარდა ახალქალაქში არსებული ამირანის გორისა, მის სახელთან არის დაკავშირებული წალკის მუნიციპალიტეტში, სამსარის ქედის ცენტრალურ ნაწილში ბ. კუფტინის მიერ ნანახი მეგალითებით ნაშენი ნაგებობა, რომელსაც ადგილობრივები ეძახდნენ ამირხანის სახლს ან ამირხან „დამ-დამ“ [Куфтин 1947: 13; 1948a: 7].

სადაც მათი ერთიან კონტექსტში დანახვა იქნებოდა შესაძლებელი, არ გაკეთებულა. ეს გახდა ერთ-ერთი წინაპირობა ჩემი კვლევისა, რომლის უპირველესი მიზანი იყო ყველა ცნობილი და პროექტის ფარგლებში ახლად გამოვლენილი ციკლოპური სიმაგრეების კატალოგიზაცია.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ციკლოპური სიმაგრეების შესატყვისად ხშირად იყენებენ ტერმინებს მეგალითური ციხე/გალავანი, გორა, გამაგრებული გორა ან გორა გალავნით. ამ სამი უკანასკნელი ტერმინის გამოყენება მოსახერხებელია შედარებით ვაკე ადგილზე არსებული ბუნებრივი ბორცვების მიმართ, ან მთის თხემზე არსებული გამაგრებული დასახლების აღსანიშნავად. რაც შეეხება ტერმინს „მეგალითური“, ის თავისთავად გულისხმობს დიდი ლოდებით ნაშენ კომპლექსს. თუმცა, ფაქტობრივი მონაცემები გვიჩვენებს, რომ ზოგი კომპლექსი სულაც არ არის ნაშენი უშველებელი ლოდებით.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ნაშრომში ძირითად ვიყენებ ტერმინს „ციკლოპური“. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ განხილულ კომპლექსებთან მიმართებაში, ციკლოპი გარკვეულწილად არის ეკვივალენტი კავკასიური გმირის, დევის ან ამირანის, არა მითოლოგიური თვალსაზრისით, არამედ მათი ზებუნებრივი ფიზიკური ძალის გამო.

ამდენად, ტერმინ „ციკლოპური“-ს შერჩევა ორი მიზეზითაა განპირობებული: 1. ამ ტერმინს ქართულ ისტორიოგრაფიაში თითქმის 140 წელია იყენებენ; 2. ეს ტერმინი უფრო სრულად ასახავს ამ რთული არქიტექტურული კომპლექსების შემქმნელი საზოგადოების სოციალურ არსს და წარმოაჩენს მას როგორც ძლიერ და კარგად ორგანიზებულ სოციუმს.

წინამდებარე ნაშრომში ტერმინი „ციკლოპური“ გამოყენებულია მშრალი წყობით ნაშენი საფორტიფიკაციო ნაგებობების ან ზღუდეების აღსანიშნავად, რომლებიც დიდი ან საშუალო ზომის დაუმუშავებელი, ან უხეშად დამუშავებული ქვებით არის ნაშენი. ციკლოპური კედლები შედგება გარე და შიდა საპირე ქვებისგან, რომელთა შორის დარჩენილი სივრცე შევსებულია შედარებით წვრილი ქვით. აქვე აღვნიშნავ, რომ მხოლოდ ქვების ზომის მიხედვით რომელიმე კომპლექსის ცალკე ტიპის გამოყოფა არასწორად მიმაჩნია. დაზვერვების დროს დადასტურდა გეგმარებით მსგავსი ციხეები, რომელთა ერთი ნაწილი ნაშენია დიდი ლოდებით, მეორე კი საშუალო და შედარებით მცირე ზომის ქვებით. ეს ფაქტი განპირობებულია შემდეგი ვითარებით: სამხრეთ კავკასიის უძველესი მოსახლეობა თავდაცვით ნაგებობებს აშენებდა იმ მასალით, რაც ადგილზე მოიპოვებოდა. მაგალითად, ისტორიული ჯავახეთისა და თრიალეთის შემთხვევაში ეს იყო ბაზალტის დიდი ლოდები; ხოლო ბოლნისში, ელიას მთაზე შემორჩენილი სიმაგრის კედლები ნაშენია შედარებით მცირე ზომის ქვებით, რომელთა აწევა ერთ ადამიანსაც კი ადვილად შეეძლო. ქსენოფონტეს ანაბაზისის მიხედვით კი, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპიროს მიმდებარე ტერიტორიის მოსახლეობა სიმაგრეებს ხის ძელებით აშენებდა [Xenophon, *Anabasis*: 327].

ციკლოპური სიმაგრეების კედლების სისქე 2.0-2.5 მეტრია, კონტრფორსების ადგილას კი შეიძლება 7.0 მეტრსაც აღწევდეს. ყველა შემთხვევაში, ციკლოპური წყობით ნაშენი თავდაცვითი ნაგებობა წარმოადგენს კონკრეტული კომპლექსის რთული საფორტიფიკაციო სისტემის ნაწილს, რომელიც განკუთვნილია სიმაგრის შიდა სივრცეში არსებული დასახლების, ან გარკვეული რეგიონის მოსახლეობის დასაცავად.

სამხეთ კავკასიის ციკლოპური ფორტიფიკაციების მშენებლობის ქრონოლოგია, ლიტერატურაში არსებული მონაცემების მიხედვით, ძირითადად შემოიფარგლება გვიანი ბრინჯაოსა და რკინის ხანით (ძვ.წ. XV-VI სს) [Narimanišvili & Šanšašvili 2001:13], რომელიც საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პერიოდად არის მიჩნეული. მეცნიერთა ნაწილის აზრით, ამ დროს იწყება ქართველური ტომების კონსოლიდაცია, იქმნება პირველი ქართული სახელმწიფოები [Меликишвили 1960: 7]. ასეთად მიჩნეულია ძვ.წ. XII-IX საუკუნეების ასურულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული დაიაენის ქვეყანა [Меликишвили 1959: 176], რომელიც აერთიანებდა მეზობლად არსებულ, შედარებით მცირე პოლიტიკურ

ერთეულებსაც [Меликишвили 1959: 18]. დაიაენი, ძვ.წ. VIII საუკუნის ურარტულ წერილობით წყაროებში, დიაუხის სახელით არის ცნობილი [Меликишвили 1954: 58]. დაიაენი/დიაუხი ვრცელდებოდა ტერიტორიზე, რომელიც ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოიცავდა, კერძოდ კი, ის გაიგივებულია შუა საუკუნეების ტაოს საერისთავოსთან. ტაოელები კი ძველ ბერძნულ წერილობით წყაროებში ნახსენებ ტაოხებად არიან მიჩნეულნი [Меликишвили 1959: 176].

ურარტუს აღზევების პერიოდში დიაუხი აერთიანებდა ვრცელ ტერიტორიაზე არსებულ სხვადასხვა ქვეყნებსა და ტომებს. ეს დიდი გაერთიანება ვრცელდებოდა დღევანდელი თურქეთის ქალაქ ერზრუმის სამხრეთით და დასავლეთით, ჩრდილოეთით მდინარე ჭოროხის შუაწელამდე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით კი, ჩილდირის ტბამდე აღწევდა [Меликишвили 1959: 177]. სავარაუდოდ, ამ ტერიტორიებზე მრავლად დადასტურებული ციკლოპური საფორტიფიკაციო ნაგებობები ეკუთვნოდა ამ რეგიონში არსებულ დაიაენი/დიაუხის კოალიციაში შემავალ ქვეყნებს, რომლის მოსახლეობაც წინააღმდეგობას უწევდა ასურეთისა და ურარტუს სამეფოების ექსპანსიას.

მეთოდოლოგია და საველე დაზვერვების შედეგები

2017 წლის დასაწყისში ჩატარებული სამუშაოების დროს შეგროვდა არქივებსა და ბიბლიოთეკებში ციკლოპური კომპლექსების შესახებ არსებული მასალა. ასევე, დამუშავდა საველე დაზვერვებისათვის საჭირო მონაცემები, რაც გულისხმოდა აეროფოტოებისა და ტოპოგრაფიული რუკების მეშვეობით ლიტერატურასა და საარქივო დოკუმენტაციაში ცნობილი ციკლოპური კომპლექსების იდენტიფიკაციას.

აეროფოტოებისა და ტოპოგრაფიული რუკების დამუშავების შედეგად გამოვლინდა სამეცნიერო წრისათვის აქამდე უცნობი სიმაგრეები. ჩატარებული სამუშაოების შეჯამებით გაკეთდა პირველად მონაცემთა ბაზა, რომელიც საველე დაზვერვების დროს მოპოვებული ინფორმაციის საფუძველზე დაზუსტდა და შეივსო. ციკლოპურ სიმაგრეებს მიენიჭა ინდივიდუალური ნომრები, რომლებიც განისაზღვრა საქართველოს საკადასტრო კოდირების შესაბამისად.

პროექტის ფარგლებში წარმოებული საველე დაზვერვების დროს მოხდა შესასწავლი ობიექტების ფოტოფიქსაცია, გაკეთდა მათი ზოგადი აღწერილობები, შედგა ობიექტების GPS კოორდინატების ნუსხა. ძეგლებზე ჩატარებული სამუშოების დროს შეგროვდა ზედაპირული არქეოლოგიური მასალა (ტაბ. LIII-LX).

2017-2018 წლებში დაიზვერა ქვემო ქართლისა და სამცხე-ჯავახეთის რეგიონები. ციკლოპური კომპლექსების დიდი ნაწილი გამოვლინდა ისტორიული ჯავახეთისა და თრიალეთის ტერიტორიაზე. კერძოდ, სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში დადასტურდა 233 ობიექტი. პროექტის ფარგლებში აღრიცხული ციკლოპური კომპლექსები ვრცელდება შემდეგ მუნიციპალიტეტებში: ასპინძა - 54 ერთეული, ახალქალაქი - 121 ერთეული, ბორჯომი - 5 ერთეული, ნინოწმინდა - 53 ერთეული,.

გაცილებით ნაკლები, სულ 63 ციკლოპური კომპლექსი დადასტურდა ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე: წალკა - 27 ერთეული, დმანისი - 10 ერთეული, თეთრიწყარო - 12 ერთეული, ბოლნისი - 9 ერთეული, მარნეული - 4 ერთეული.

შესწავლის ისტორია

სამხრეთ კავკასიის ციკლოპური და ზოგადად, მეგალითური კულტურა, ყოველთვის დიდ ინტერესს იწვევდა, როგორც მეცნიერებში, ასევე, სიძველეთა მოყვარულებში. პირველი მეცნიერული ცნობები ციკლოპური სიმაგრეების შესახებ, 1882 წელს გამოაქვეყნა წალკის ერთ-ერთი სოფლის მასწავლებელმა ა. იოაკიმოვმა. სტატიაში ავტორს ნახსენები აქვს გუმბათის (კატ. #85_5), ავრანლოსა (კატ. #85_3) და ედი-ქილისას (კატ. #85_17) სიმაგრეები [Иоакимов 1882: 8-9]. მეგალითური ძეგლების შესწავლის აუცილებლობის საკითხი კი აღიძრა 1884 წელს, თბილისში ჩატარებულ მეხუთე არქეოლოგიურ ყრილობაზე [Труды. 1887: VII].

XIX საუკუნის ბოლოს, ივანე როსტომაშვილის მიერ ჯავახეთში წარმოებული სამუშაოების დროს, გარდა ხუროთმოძღვრული ძეგლებისა, ციკლოპური ციხეებიც იქნა აღწერილი [Ростомов 1898: 24-108]. შემდგომ პერიოდში, ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებული ნაშრომები გარკვეულ ინფორმაციას იძლევა თეთრიწყაროსა და წალკის ციკლოპური სიმაგრეების შესახებ [Такайшвили 1905: 14-15; 1913: 36-37].

1938 წელს გამოქვეყნდა ლ. მელიქსეთ-ბეგის მონოგრაფია, რომელიც ეძღვნებოდა მეგალითურ კულტურას საქართველოში. გარდა სხვადასხვა მეგალითური ძეგლებისა, აქ, კატალოგის სახით, თავმოყრილია იმ პერიოდში საქართველოს ტერიტორიაზე ცნობილი ყველა ციკლოპური სიმაგრე [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 49-73].

საქართველოს ტერიტორიაზე ციკლოპური კომპლექსების პირველი არქეოლოგიური კვლევა უკავშირდება ბორის კუფტინის სახელს, რომლის ხელმძღვანელობით 1936-1948 წლებში ისტორიულ თრიალეთში, წალკის წყალსაცავის მშენებლობისას მნიშვნელოვანი ძეგლები იქნა შესწავლილი. ექსპედიციის მიზანს წარმოადგენდა წყალსაცავის ტერიტორიის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლა. თუმცა, ძირითადი სამუშაოების გარდა, გათხრები ასევე ტარდებოდა მომავალი წყალსაცავის მიმდებარე ტერიტორიაზეც. არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარებისას ექსპედიციამ შეისწავლა წალკის პლატოზე არსებული რამდენიმე ციკლოპური კომპლექსი და მათ სიახლოვეს არსებული სამაროვნები [Куфтин 1936; 1937; 1938; 1939; 1940; 1941; 1947; 1948a; 1948].

ციკლოპური სიმაგრეების შესწავლის მხრივ, მნიშვნელოვანია ნიკო ბეძენიშვილის სამხრეთ საქართველოში 30-იან წლებში მოგზაურობის დღიური, რომელიც გამოქვეყნდა 1964 წელს [ბერძენიშვილი 1964]. 1956-58 წლებში, ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით, ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციამ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე აწარმოა საველე დაზვერვები, რომლის დროსაც გამოვლინდა 40-ზე მეტი გორა ნამოსახლარი და მათ შორის რამდენიმე, ციკლოპური სიმაგრის მქონე, დასახლება [გრიგოლია, ტატიშვილი 1960: 79]. ამავე წლებში, ტარიელ ჩუბინიშვილმა არქეოლოგიური დაზვერვები აწარმოა სამცხე-ჯავახეთში, ახალქალქის ამირანის გორაზე [ჩუბინიშვილი 1963: 14]. მომდევნო ხანებში, ამავე რეგიონში, დაზვერვებმა სისტემატიური ხასიათი მიიღო, რომლის დროსაც ციკლოპური სტრუქტურებიც დაფიქსირდა. 1968 წელს მესხეთ-ჯავახეთში სადაზვერვო სამუშაოები ოთარ ღამბაშიძემ [ღამბაშიძე 1968], შემდეგ კი, თორნიკე ტატიშვილმა ჩაატარა. მოგვიანებით, თ. ტატიშვილმა გამოაქვეყნა სტატია 1969-1973 წლებში ნანახი ციკლოპური სიმაგრეების შესახებ [ტატიშვილი 1976-77]. აღსანიშნავია დევი ბერძენიშვილის მოღვაწეობა ქვემო ქართლსა [ბერძენიშვილი 1964] და ისტორიულ ჯავახეთში [ბერძენიშვილი 1975]. მან არაერთი მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლი გამოავლინა. მნიშვნელოვანია მისი ნაშრომი ჯავახეთის უძველესი სიმაგრეების შესახებ [ბერძენიშვილი 2002]. დ. ბერძენიშვილის თანაავტორობით 2000 წელს გამოიცა გზამკვლევი, რომელშიც თავმოყრილია ჯავახეთის ციკლოპური კომპლექსების დიდი ნაწილი [ჯავახეთი 2000].

ისტორიულ ჯავახეთში, პირველ ფართომასშტაბიან არქეოლოგიურ სამუშაოებს, რომელიც მიმდინარეობდა უშუალოდ ციკლოპურ სიმაგრეზე, ხელმძღვანელობდა ოთარ ჯაფარიძე. ექსპედიციამ 1974 და 1977 გათხარა „ოკამის გორა“ (კატ. #63_93). ასევე, გაკეთდა სადაზვერვო თხრილები გალავნით გამაგრებულ რამდენიმე გორაზე [ჯაფარიძე 1975; 1981: 140-143]. 1974-1983 წლებში, ჯავახეთში, ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტში, გათხრებსა და დაზვერვებს აწარმოებდა არქეოლოგიური ექსპედიცია ზაალ ქიქოძის ხელმძღვანელობით [ქიქოძე 1977; 1978; 1983; ქიქოძე და ქორიძე 1978; ქიქოძე და გოგაძე 1979]. აღსანიშნავია, რომ ექსპედიციას დაზვერვები ასევე უწარმოებია ქვემო ქართლში, ხრამის ხეობის ტერიტორიაზე, რომლის დროსაც, სხვა ძეგლებთან ერთად, ციკლოპური სტრუქტურებიც დაფიქსირდა [ქიქოძე და ბახტაძე 1984]. 1987-1988 წლებში, ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტის სოფ. ჯიგრაშენთან, ალექსანდრე ორჯონიკიძის ხელმძღვანელობით, გაითხარა დიგაშენი I და აქვე არსებული სამაროვანი [Орджоникидзе 1995: 80, 82].

ისტორიულ თრიალეთში ციკლოპურ კომპლექსებზე არქეოლოგიური სამუშაოები განახლდა 1990 წელს, გოდერძი ნარიმანიშვილის ხელმძღვანელობით. პირველ წელს სამუშაოები მიმდინარეობდა საბეჭდავის ციკლოპურ ნამოსახლარზე (კატ. #85_12); შემდგომი ორი ათეული წლის მანძილზე სამუშაოებმა ფართო მასშტაბი მიიღო, რის შედეგად გაითხარა რიგი ციკლოპური კომპლექსებისა და მათი თანადროული სამაროვნები [ნარიმანიშვილი და სხვ. 1996; Narimanishvili et. Al. 1998]. აღსანიშნავია, ექსპედიციის მიერ 2000 წელს შაორის (კატ. #65_1) და აბულის (კატ. #65_6) კომპლექსების სრული გეოდეზიური და არქიტექტურული აზომვა [ნარიმანიშვილი 2000; 2009: 46-55]. რამდენიმე ნაშრომში ვრცლად არის განხილული ციკლოპური კომპლექსების მნიშვნელობა და კვლევის შედეგები [Narimanišvili & Šanšašvili 2001; Narimanishvili & Shanshashvili N. 2001; Narimanishvili 2009; ნარიმანიშვილი 2012; Shanshashvili & Narimanishvili 2012; Narimanishvili 2012; ნარიმანიშვილი და შანშაშვილი 2016; Нариманишвили и Шаншашвили 2018].

არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ო. ღამბაშიძის ხელმძღვანელობით 1991 წელს შეისწავლა საროს ციკლოპური კომპლექსის ქვედა ციხე (კატ. #60_11) [ღამბაშიძე და სხვ. 2000]. ამავე წელს, ზ. ქიქოძის და ფ. კოლის ხელმძღვანელობით განახლდა არქეოლოგიური სამუშაოები ჯავახეთში; 1993 წელს კი, ქართულ-ამერიკულმა ექსპედიციამ დაიწყო სათხის ციკლოპური კომპლექსის (კატ. #65_13) არქეოლოგიური შესწავლა. ექსპედიციის ფარგლებში სადაზვერვო თხრილები გაკეთდა ბარალეთის ამაღლების გორაზეც (კატ. #63_19) [Isaac et al. 1994; ქიქოძე 1998].

ქართულ-ავსტრალიურმა ექსპედიციამ კახა კახიანისა და ანტონიო საგონას ხელმძღვანელობით, 2012 წელს არქეოლოგიური სამუშაოები აწარმოა სოფ. ჭობარეთის სატიკნეს გორაზე არსებულ ციკლოპურ სიმაგრეზე (კატ. #60_1) [Kakhiani et al. 2013]. ამავე წელს, ბეშთაშენის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ჩაატარა დაზვერვები ციკლოპური სიმაგრეების გამოსავლენად. დაზვერვებს სისტემატიური ხასიათი ჰქონდა, ყოველწლიურად ხდებოდა გარკვეული კომპლექსების მონახულება და სტატიების გამოქვეყნება [Narimanishvili, D. 2014; 2016; 2017; 2019].

სამხრეთ საქართველოს ციკლოპური კომპლექსები და უძველესი ქვეყნები

მოცემულ თავში განხილულია ციკლოპური კომპლექსების სტრუქტურა და ქრონოლოგიის საკითხები. დეტალური აღწერისათვის შეირჩა სამაგალითო კომპლექსები, რომლებიც მაქსიმალურად ასახავენ სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული ციკლოპური

ფორტიფიკაციების ტიპოლოგიურ მრავალფეროვნებას. ასევე, განხილულია ყველა ის კომპლექსი, რომელიც არქეოლოგიურად არის შესწავლილი.

ნაშრომში აღწერილ ყველა ძეგლს მშენებლობის ერთგვაროვანი ტექნიკა ახასიათებს. სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ციკლოპური სიმაგრეების კედლები, უმეტესწილად, გამაგრებულია კონტრფორსებით. ზოგ შემთხვევაში, ისინი კარგად გამოკვეთილი, ძირითადი კედლის უშუალო, ან შემდგომ მიშენებული კონსტრუქციებია, რომლებიც კედლიდან 1.5-3.0 მეტრით გარეთ გამოსულ, ნახევარწრიულ, ან კუთხეებიან კედლის საბჯენებს წარმოდგენენ. მათი ძირითადი ფუნქცია, მაღალი კედლის მდგრადობის უზრუნველყოფა უნდა ყოფილიყო. სავარაუდოდ, კონტრფორსები კედლის სიმაღლეს არ სცდებოდა, მათზე გადასვლა კი კედლიდან იქნებოდა შესაძლებელი. კონტრფორსების სტრატეგიული დანიშნულება, მტრის მოგერიების თვალსაზრისით, უდაოა. თუმცა, მათი უმთავრესი ფუნქცია, მაინც, კედლის გამაგრება უნდა ყოფილიყო.

კოშკებთან დაკავშირებით შეიძლება ითქვას, რომ დღეისათვის მხოლოდ რამდენიმე ერთეულია შემორჩენილი - სანთის ქვედა ციხეზე (კატ. #85_6), ბუზმარეთის სიმაგრეზე (კატ. #60_37) და ჭოჭიანის მეგალითური კომპლექსის ციკლოპურ სიმაგრეზე (კატ. #85_19). კოშკები სავარაუდოდ ჰქონდა სანთის ზედა ციხეს (კატ. #85_6) და წყურვეთის სიმაგრეს (კატ. #85_1). აქვე აღვნიშნავ, რომ ცალკე მდგომი კოშკები დადასტურდა ნასოფლარ გრიალას (კატ. #63_108) და სოფ. ბურნაშეთის ტერიტორიაზე (კატ. #63_63).

სანთის მრგვალი კოშკები დამოუკიდებელი ნაგებობებია, რომლებიც გამოწეულია კედლიდან, როგორც შიგნით, ისე გარეთ. მათ შორის აშენებულია ძირითადი თავდაცვითი კედლები. კოშკებში შესასვლელი სიმაგრის შიდა სივრციდან უნდა ყოფილიყო დატანილი, თუმცა, დღეისათვის კარის ღიობები არ ფიქსირდება, რადგან სიმაგრის შიდა სივრცე სრულადაა შევსებული კედლებიდან ჩამოცვენილი ქვებით. ბუზმარეთის კოშკებში მოხვედრა სიმაგრის შიდა ეზოდან იყო შესაძლებელი. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ კოშკის თავზე მოხვედრა მის შიგნით არსებული კიბეებით იქნებოდა შესაძლებელი. კოშკის შიგნით არსებული კიბეები დადასტურებულია სანთის ზედა ციხეზე (ტაბ. XXXIV-2). აღსანიშნავია, ჭოჭიანის მეგალითური კომპლექსის სიმაგრის კვადატული კოშკი, რომლის ზომებია 6.0x6.0 მეტრი. ის მიშენებულია ძირითადი სიმაგრის ჩრდილო-დასავლეთ კედელზე, საიდანაც არის კომპელქსთან ერთადერთი მისადგომი ადგილი.

შემდგომმა კვლევებმა, შესაძლოა, გვიჩვენოს ქრონოლოგიური სხვაობა კონტრფორსებიან და კოშკებიან ციხეებს შორის.

ციკლოპური კომპლექსების კედლების სისქე, როგორც ჩანს, დამოკიდებული იყო კედლის სიმაღლეზე. მაღალ კედელს სჭირდებოდა განიერი, 3.0-5.0 მეტრის სისქის საძირკველი და კონტრფორსები. ასეთი ტიპის კედლები გააჩნდათ გამაგრებულ დასახლებებს და სიმაგრეებს. სამლოცველოების შემთხვევაში, კედლის საძირკვლები საშუალოდ 2.0 მეტრს შეადგენს. კედლის საძირკვლისა და შემორჩენილი სიმაღლის ზომების მიხედვით, შესაძლებელია, მისი თავდაპირველი სიმაღლის დაახლოებით გამოთვლა.

დღეისათვის, ციკლოპური კედლები, უმეტეს შემთხვევაში, სრულადაა ჩამოშლილი ან მიზანმიმართულადაა დაშლილი მეორადი გამოყენების მიზნით. მხოლოდ მეღრეკის კომპლექსის (კატ. #63_61) გალავნის ნაწილი შეიძლება იყოს თავდაპირველი სახით შემორჩენილი. აქ დადასტურებული ციკლოპური კედლის სისქე საძირკველთან ორ მეტრს აჭარბებს, საიდანაც ის კონუსისებურად ადის ზევით თითქმის 2.5 მეტრზე, ყველაზე მაღალ ადგილას, მისი საპირე ქვები უახლოვდებიან ერთმანეთს, სადაც სისქე 1.5 მეტრს არ აღემატება. აღსანიშნავია, აბულის კომპლექსის (კატ. #65_6) ციტადელის შემორჩენილი კედლების ზომები, სადაც საძირკვლის სისქე 3.0-4.0 მეტრია, კედლის შემორჩენილი სიმაღლე 5.0-7.0 მ, ხოლო კედლის ზედა ნაწილის სისქე შეადგენს 2.0-2.5 მეტრს. აქედან გამომდინარე,

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ციკლოპური თავდაცვითი კედლი, თუ მისი საძირკველი 3.0-3.5 მეტრი სისქისაა, სიმაღლე კი შეიძლება ყოფილიყო 7.0-8.0 მეტრი.

ციკლოპური კომპლექსები, ძირითადად, გავრცელებულია მცირე კავკასიონის მთათა სისტემის ხეობებსა და ტაფობებში. ისინი, ზოგ შემთხვევაში, კომპაქტურად არიან განლაგებულნი ტაფობებსა და ზეგნებზე, ისეთ ადგილებში, სადაც მოსახლეობა ბუნებრივი ზღუდეებით - ხევებით, მდინარეებით და ქედებით იყო დაცული. ასეთი მიკრორეგიონების მისასვლელებთან, უმეტესწილად, განლაგებულია ციკლოპური ციხეები, რომელთა საშუალებით ადვილი იყო რეგიონში მისასვლელი გზების და გადასასვლელების კონტროლი. ბუნებრივი ზღუდეების და ადამიანის მიერ შექმნილი ფორტიფიკაციების ერთობა ქმნიდა თავდაცვით სისტემას, რომელიც ემსახურებოდა კონკრეტული რეგიონის დაცვას. ასეთი ბუნებრივი და ხელოვნური ზღუდეების შეხამებით მიღებული კომპლექსები, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა „ლოკალურ არეალებს“.

ურარტულ წერილობით წყაროებში აღწერილია ისტორიული სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე სამხედრო მოქმედებები აქ არსებული ქვეყნებისა და ტომების წინააღმდეგ. მოცემულ თავში განხილულია იმ ქვეყნების მდებარეობის პრობლემა, რომლებიც, შესაძლოა, განლაგებული იყვნენ დღევანდელი სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე და მოიცავდნენ გარკვეულ „ლოკალურ არეალებს“.

§1. ციკლოპური კომპლექსები

სატიკნე - (კატ. #60_1)

სატიკნეს გორა წარმოადგენს სოფ. ჭობარეთის ჩრდილოეთით მდებარე, მაღალი ქედის თხემზე არსებულ, ერთ-ერთ მწვერვალს, რომლის თავზე და სამხრეთის ფერდზე, 2012 წელს, არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებდა ქართულ-ავსტრალიური ექსპედიცია. გორის წვერი ხელოვნურადაა მოვაკებული, მას მშრალი წყობით ნაშენი ორი მეტრის სიგანის გალავანი შემოუყვება [Kakhiani et al. 2013: 8]. ეს უკანასკნელი შედგება ორ რიგად დაწყობილი გარე და შიდა მოზრდილი ქვებისაგან შემდგარი კედლებისა და მათ შორის დარჩენილ სივრცეში ჩაყრილი წვრილი ქვებისაგან. გარე საპირე ქვები შიდასთან შედარებით უფრო მოზრდილია. მათი სიგრძე საშუალოდ 50 სმ-ია. თავდაცვით კედელზე ალიზის აგურების ნაშთი არ დადასტურებულა, რის გამოც გამთხრელებმა ივარაუდეს, რომ, აქ, ხის კონსტრუქცია უნდა ყოფილიყო გამართული, რომელიც მიწით იქნებოდა შევსებული [Kakhiani et al. 2013: 19]. სიმაგრის ტერიტორიაზე, გათხრების შედეგად, ძირითადად, გამოვლინდა ანტიკური და შუა საუკუნეების კერამიკული მასალა [Kakhiani et al. 2013: 29], თუმცა, ასევე, დადასტურდა რკინის ხანის კერამიკის ფრაგმენტებიც [Kakhiani et al. 2013: 35].

სამხრეთ ფერდზე ჩატარებულმა გათხრებმა გამოავლინა მტკვარ-არაქსის კულტურის მძლავრი დასახლება, რომლის თავზე მოქცეული იყო ჩამორეცხილი გვიან ანტიკური და შუასაუკუნეების მასალა. ადრე ბრინჯაოს სტრუქტურების გაწმენდისას, გვიანბრინჯაოს, თუ ადრერკინის ხანის უკონტექსტო კერამიკის ფრაგმენტების აღმოჩენამ, გამთხრელებს, აქ, ამავე პერიოდის დასახლების არსებობა ავარაუდებინა [Kakhiani et al. 2013: 26-27, 34]. დაზვერვებისას, სატიკნეს გორაზე, ჩემს მიერ ნანახი ფორტიფიკაცია, ნამდვილად ეკუთვნის ციკლოპურების რიგს.

სარო - (კატ. #60_11)

(ტაბ. II - 2, 4)

საროს კომპლექსი, პირველად სამეცნიერო ლიტერატურაში, აღწერილია ივ. როსტომაშვილის ნაშრომში [Ростомов 1898: 101]. 1991 წელს, მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, ო. ღამბაშიძის ხელმძღვანელობით, გათხრები აწარმოა საროს ციკლოპურ კომპლექსზე. გათხრების მიზანს წარმოადგენდა ამ ადგილას უძველესი ქალაქური დასახლების გამოვლენა. კომპლექსი შედგება სამი საფორტიფიკაციო ნაგებობისაგან. სოფლის დასავლეთით, განაპირას, მდებარეობს ბერბუკების სახნავ-სათესი, რომელსაც დასავლეთიდან ეკვრის ადგილი „ციხას ყელა“. აქ არსებული, გამაგრებული დასახლება, ცნობილია ქვეუბნის ციხის სახელით. მთავარანგელოზის ეკლესიასთან არსებულ სიმაგრეს ადგილობრივები მოიხსენიებენ როგორც ზედა ციხეს, ან საყდრის ციხეს. აქედან, „სახიზრების ხევის“ გადაღმა, მდებარეობს კოშკი, რომელსაც ახალციხე ეწოდება [ღამბაშიძე 2000: 137].

ქვეუბნის ციხეზე სამუშაოს დაწყებისას, არქეოლოგების ყურადღება მიიქცია დიდი ზომის დამუშავებული ქვების გამოყენებამ და წყობის სიმეტრიულობამ, რომელიც გარკვეულ მსგავსებას იჩენს, ასპინძის მუნიციპალიტეტში ცნობილი, ყორღანული კულტურის სამარხი კამერების სამშენებლო ტექნიკასთან. არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა ადრე ბრინჯაოს მტკვარ-არაქსული კულტურის, გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და შუასაუკუნეების კერამიკის ნატეხები. საფორტიფიკაციო კედლების გათხრისას დადასტურდა, რომ ისინი საძირკვლის გარეშე, კლდის მასივზეა აგებული. აქედან გამომდინარე, მეცნიერების ვარაუდით, ციხის კედლები არც თუ ისე მაღალი უნდა ყოფილიყო [ღამბაშიძე 2000: 137-138]. ციხიდან მოშორებით ექსპედიციამ შეისწავლა გვიანი ბრინჯაოს საწყისი ეტაპის (ძვ.წ. XV-XIV სს.) და ელინისტური ხანის (ძვ.წ. IV-III სს.) სამარხები [ღამბაშიძე 2000: 136]

ნიალას გორა / „ოჯაყარი“ - (კატ. #60_25)

ნიალას გორა მდებარეობს სოფ. ნიალასა და ლებისს შორის არსებულ ქედზე, რომელიც წარმოადგენს აღნიშნული სოფლების საზღვარს. ქედის თხემზე, „ოჯაყარის“ მთის ჩრდილოეთ ფერდზე, არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, ო. ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით, 1975 წელს გაავლო სადაზვერვო თხრილი. გათხრების შედეგად გამოვლინდა დიდი რაოდენობით ადრე-ბრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსული და შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტები. გორას თავზე შემოუყვება კედელი. ნამოსახლარის პერიმეტრზე იკრიფებოდა მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ფრაგმენტები. ასეთივე სურათი დადასტურდა ამავე მთის დაბლა მდებარე მოედანზე[2] [ჯაფარიძე 1975: 7]. დაზვერვების დროს, ჩემს მიერ, იმავე ფერდზე, სადაც არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობდა, აიკრიფა მტკვარ-არაქსული კულტურის კერამიკის ნიმუშები, თუმცა გორის თავზე არსებულ ციკლოპურ ციხეზე, ზედაპირული არქეოლოგიური მასალა არ დადასტურებულა.

„ტყუპები“[3] - (კატ. #60_37)

(ტაბ XI - 1-3)

ციკლოპური სიმაგრე მდებარეობს ბუზმარეთის ტაფობში, სოფ. ვანიდან დასავლეთით, მაღალი მთის წვერის კლდოვან მასივზე. კომპლექსი შედგება ორი კოშკისა და მათ შორის გავლებული კედლისაგან. სიმაგრეს, ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან, გაკეთებული აქვს ქვის ჯავშნიანი ხელოვნური ციცაბო ფერდი, რომელზეც, სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან ადის

2 შეიძლება იგულისხმება #60_24.

3 ძეგლს დასახელება მიანიჭა ავტორმა.

გზა ძირითად კომპლექსამდე. სიმაგრის შესასვლელი შემორჩენილი არ არის, თუმცა, მის მდებარეობაზე კოშკებს შორის მიუთითებს აქვე ამომავალი გზა.

კოშკები ოთხკუთხედის ფორმისაა. მათი ზომები განსხვავებულია. სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი შედარებით მცირეა. მისი ზომები საშუალოდ 8x6 მეტრია. კოშკში შესასვლელი ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან ყოფილა. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი მოიცავს დაახლოებით 9x9 მეტრ ფართობს. მას შესასვლელი აღმოსავლეთის მხრიდან აქვს. მათი კედლების სიმაღლე ორ მეტრს აღემატება. კოშკებს შორის აღმართული ყოფილა კედელი. მიუხედავად იმისა, რომ კედელი ცუდადაა შემონახული, აშკარად შეიმჩნევა, რომ ის კოშკებზე დაბალი უნდა ყოფილიყო.

თამარის ციხე[4] - (კატ. #60_38)

(ტაბ XI - 5)

ციკლოპური კომპლექსი მდებარეობს ბუზმარეთის ტაფობში, სოფ. ვანთან, ჩრდილოეთით არსებულ გორის თავზე. ადგილობრივი მოსახლეობა სიმაგრის კედლების ქვებს აქტიურად იყენებს სამშენებლო მასალად, რის გამოც, დღეისათვის, კედლებისგან დარჩენილია მცირე ზომის ქვებისგან შემდგარი გრძივი მაღალი ზვინულები. აღნიშნული კომპლექსი უნდა წარმოადგენდეს აქ არსებული „ქვეყნის“, ან ტომის, ცენტრალურ დასახლებას. ამაზე მიუთითებს მისი გამორჩეული მდებარეობა და მის გარშემო დადასტურებული ციკლპური კომპლექსები - გალავნიანი დასახლებები და ციხეები.

„დევების სახლი“ / „დიდგორა“ - (კატ. #60_42)

(ტაბ XII - 3)

1975 წელს, ო. ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით, არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სადაზვერვო თხრილები გაავლო ბერთაყანების ნასოფლართან არსებულ გამაგრებულ გორაზე, რომელსაც „დევების სახლს“ ან „დიდგორას“ უწოდებენ. ეს უკანასკნელი მდებარეობს ნასოფლართან არსებული ყორღანების ჩრდილოეთით, 500-600 მეტრის მოშორებით, თმოგვის ციხის მოპირდაპირედ. მთის წვერი მოვაკებულია და დასავლეთის მხარე შემოზღუდულია დიდი ქვის ლოდებით ნაგები კედლით, რომლის სიგრძე 50 მეტრია, სიმაღლე კი ზოგ ადგილას 2 მეტრამდეა შემორჩენილი. სადაზვერვო თხრილები გაკეთდა კედლიდან სამხრეთ-დასავლეთით 10-15 მეტრის მოშორებით არსებულ ნასახლარებზე, სადაც დიდი რაოდენობით გამოვლინდა შუა საუკუნეების კერამიკა [ჯაფარიძე 1981: 136-137].

ოლავერდი - (კატ. #63_30)

(ტაბ XIII - 3)

ციკლოპური კომპლექსი მდებარეობს სოფ. ოლავერდის ჩრდილოეთით არსებულ მაღალი გორის თხემზე, რომლის სამხრეთი ფერდი სრულად არის დატერასებული. კომპლექსი შედგება ციკლოპური სიმაგრისა და მის სამხრეთით, ფერდზე მდებარე დასახლებისაგან. სიმაგრის კედლები მთლიანად დანგრეულია და თამარის ციხის კედლების მსგავსად, დღეს სახეზე გვაქვს, მხოლოდ, საშუალო და მცირე ზომის ქვებისგან შემდგარი, გრძივი მაღალი ზვინულები.

სიმაგრე დაყოფილია სამ ნაწილად, აქედან ჩრდილოეთის ნაწილი წარმოადგენს ციტადელს, რომელსაც ჩრდილოეთიდან შემოუყვება თავდაცვითი თხრილი. ციტადელის სამხრეთით დარჩენილი სასიმაგრო კომპლექსი ორ, აღმოსავლეთის და დასავლეთის ნაწილებადაა გაყოფილი. დასავლეთის მხარე უფრო ფართოა, ის სცდება ციტადელს. მათ

4 ამ სახელწოდებით იცნობენ ადგილობრივები მოცემულ კომპლექსს.

შორის ღიად დარჩენილი ნაწილი კი, შემოზღუდულია ციტადელის თავდაცვითი თხრილით, რომელიც სიმაგრის დასავლეთ ნაწილის კუთხესთან მთავრდება. სიმაგრის მესამე, აღმოსავლეთის ნაწილი, შედარებით ნაკლებ ფართობს მოიცავს; როგორც ჩანს, აქედან იყო სასიმაგრო კომპლექსში შესასვლელი.

საინტერესოა სიმაგრის სამხრეთით, ფერდზე არსებული ტერასული დასახლება. ის ებჯინება სიმაგრის სამხრეთ ნაწილს, დარჩენილი სამი მხრიდან კი ფორტიფიკაციის კვალი არ შეინიშნება. მასთან მისვლა ადვილად იქნებოდა შესაძლებელი სასიმაგრო კომპლექსის გვერდის ავლით. არაა გამორიცხული, რომ დასახლება, ისევე როგორც სიმაგრის დასავლეთი და აღმოსავლეთი ნაწილები, შედარებით გვიანდელია, სასიმაგრო კომპლექსის თავდაპირველი ფუნქცია კი, აქ არსებული ბუნებრივი გადასასვლელების კონტროლი იყო.

ამირანის გორა (კატ. #63_36)

ამირანის გორა პირველად იხსენიება ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომში - „ახალქალაქს ზეით არს ამირანის-გორა, მტკვრის[5] სამჭრის კიდეზე“ [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა:* 131]. პირველმა, ვინც დაადასტურა გორაზე არსებული საფორტიფიკაციო ნაგებობა, იყო ივ. როსტომაშვილი, რომელსაც აქ დუღაბზე ნაშენი ციხის კედლის ნაშთები უნახავს. ადგილობრივმა ქართველმა როსტომაშვილს უამბო თქმულება, რომლის თანახმად, გორის შიგნით ყოფილა კლდეზე მიბმული ამირანი. როსტომაშვილის აზრით, ამირანის გორის სიმაგრის კედლები გამოყენებული იყო ახალქალაქისა და მისი სასიმაგრო სისტემის აშენებისას. იგი, ასევე, აღნიშნავს, რომ გასაკვირია, თუ რატომ არ იხსენიება ეს ციხე შუასაუკუნეების წყაროებში [Ростомов 1898: 31-34]. 1956-1958 წლებში წარმოებული დაზვერვების შედეგად გაირკვა, რომ ახალქალაქის ამირანის გორაზე ერთიმეორის ქვეშ მოქცეულია ადრებრინჯაოს (ძვ. წ. III ათასწლეული) და გვიანბრინჯაო-რკინის (ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნა) ხანის კულტურული ფენები. აქვე დადასტურდა ამავე პერიოდის სამარხები [ჩუბინიშვილი 1963: 14].

პროექტის ფარგლებში წარმოებული დაზვერვების შედეგად, ამირანის გორაზე მხოლოდ მშრალი წყობით ნაშენი კონტრფორსებიანი გალავნის დაფიქსირება შევძელი. ასევე, შესაძლებლად მიმაჩნია, რომ კასტორიუსის რუკაზე დატანილი Caspiae, შესაძლოა იყოს ამირანის გორაზე მდებარე ციკლოპური კომპლექსი. Caspiae-სთან დაკავშირებით განსხვავებული მოსაზრებები აქვთ მეცნიერებს. ერემიანი მიიჩნევს, რომ ეს პუნქტი წუნდას უნდა აღნიშნავდეს [Еремян 1939: 91-92], ჭილაშვილის აზრით Caspiae ხერთვისის აღმნიშვნელია [ჭილაშვილი 1968: 112], ბერძენიშვილი კი ვარაუდობს, რომ რომაული პერიოდის რუკაზე აღნიშნული პუნქტი დღევანდელი სოფ. ხოსპია უნდა ყოფილიყო. მოცემულ მოსაზრებას მკვლევარი ამყარებს ხოსპიას გარშემო არსებული ძეგლების საფუძველზე, რომელთა შორის გამოყოფს ამავე სოფლის თავზე და სოფ. ხორენიას სიახლოვეს არსებულ ციკლოპურ ციხეებს (კატ. #63_44, 45) [ბერძენიშვილი 1985: 85-86].

სულდა - (კატ. #63_48)

(ტაბ XIV - 3)

სამეცნიერო ლიტერატურაში ციხე პირველად ნახსენებია ჯავახეთის ისტორიულ-არქიტექტურულ გზამკვლევში. აქ მოცემული აღწერის მიხედვით, სოფელში მდებარე გორაკზე ყოფილა ციხის ნანგრევი, რომლის კედლების ქვები ადგილობრივებს გამოუყენებიათ გორის თავზე სკოლის მშენებლობის დროს, აშენების შემდეგ კი, სკოლას შემოავლეს გალავანი [ჯავახეთი 2000: 33]. აქვე აღვნიშნავ, რომ გორის თავზე არსებული გალავნის ნაშთი არ

5 იგულისხმება მდ. ფარავანი, რომელსაც ასევე უწოდებდნენ ჯავახეთის მტკვარს.

არის აგებული თანამედროვე პერიოდში, ის ნამდვილად განეკუთვნება ციკლოპურ სიმაგრეთა რიცხვს. სამწუხაროდ, დღეისათვის კედელი მხოლოდ ორ-სამ წყებადაა შემორჩენილი. გორის თავზე, ასევე, შემორჩა ქვის მშრალი წყობის ნაგებობა, რომლის დიდი ნაწილი სკოლის შენობას აქვს დაზიანებული.

აღნიშნული ძეგლი პირველად მოვინახულე 2013 წელს, როდესაც გორის ფერდზე ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ მიმდინარეობდა ეკლესიის რეაბილიტაცია. ეკლესიის გარშემო მოჭრილი იყო ფერდის დიდი ნაწილი. გადანაყარ მიწაში აიკრიფა რკინის ხანის და შუა საუკუნეების კერამიკული მასალა.

ეკლესიის ინტერიერსა და მის გარეთ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა ნამოსახლარის კვალი ვერ გამოავლინა [ნარიმანიშვილი 2013]. აღნიშნულიდან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ ჩემს მიერ აკრეფილი კერამიკული მასალა ჩამორეცხილია გამაგრებული დასახლების ტერიტორიიდან, როდესაც მოხდა გორის თავის მოსწორება და სკოლის აშენება.

მეღრეკის ციხე - (კატ. #63_87)

(ტაბ XVI - 6)

კომპლექსი მდებარეობს სოფ. იხტილადან პატარა სამსარისკენ მიმავალ, ახლად გაჭრილი გზის შუა ნაწილში, მარცხენა მხარეს არსებულ გორაზე. გზის მშენებლობისას, გორის თითქმის ნახევარი მოიჭრა, რამაც გამოუსწორებელი ზიანი მიაყენა აქ არსებულ არქეოლოგიურ ძეგლს. დანგრეული გორის ჭრილში გამოჩნდა თითქმის 8 მეტრის სიმძლავრის კულტურული ფენა, რომელშიც იკვეთება სამი სხვადსახვა პერიოდის დასახლების კვალი. გორის თავზე, თავდაპირველად, შეიმჩნეოდა მხოლოდ დუღაბით ნაშენი ციხის ნანგრევი. ხელმეორედ წარმოებული დაზვერვებისას დაფიქსირდა გორაზე ახლად აყვანილი გზა, რომელმაც საძირკვლიანად მოთხარა გვიანდელი ციხის კედლის ერთი ნაწილი, თუმცა გამოაჩინა უფრო ადრეული, ციკლოპური წყობით ნაგები ციხის კედელი. საინტერესოა, რომ გორის ჭრილში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ზედა ფენა განეკუთვნება შუა საუკუნეებს. მომდევნო კულტურული ფენა გვიან ბრინჯაოსა და რკინის ხანის არქეოლოგიური მასალის შემცველია. ქვედა, ყველაზე მძლავრი კულტურული ფენა განეკუთვნება ადრებრინჯაოს ხანას, მტკვარ-არაქსის კულტურას, რომელშიც შეიმჩნევა ორი სამშენებლო ჰორიზონტი. აღნიშნული გორა წარმოადგენს უნიკალურ შემთხვევას, სადაც ნათლად ჩანს კულტურული ფენებისა და სხვადასხვა ტექნიკით ნაშენი სიმაგრეების ერთმანეთთან მიმართება ქრონოლოგიურ ჭრილში.

„ოკამის გორა“ - (კატ. #63_93)

(ტაბ. XVII - 1)

ოკამის გორაზე და მის გარშემო, 1.5 კმ-ს რადიუსში, 1970 წელს ჩატარებული საველე დაზვერვების შედეგად, აიკრიფა მტკვარ-არაქსის და ელინისტური ხანის კერამიკული მასალა. ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა ო. ჯაფარიძე.

გორა გამაგრებული ყოფილა კონტრფორსებიანი ციკლოპური გალავნით. 1974 წელს გაკეთდა პირველი სადაზვერვო თხრილი, რომელშიც დადასტურდა ზემოთ ნახსენები პერიოდების გარდა, გვიანბრინაჯოს ხანისა და შუა საუკუნეების ჭურჭლის ნატეხებიც. სადაზვერვო თხრილები, ასევე, გაკეთდა გორის ჩრდილოეთით, 500 მეტრში, ქვაყრილებიან მოედანზე. ერთ-ერთი თხრილის გაჭრისას, მთელ ფართობზე აიკრიფა მტკვარ-არაქსის, გვიანბრინჯაოსა და ანტიკური ხანის კერამიკის ნატეხები, ხოლო 1.20-1.50 მ-ის სიღრმის

თხრილში ორი საამშენებლო ჰორიზონტი დადასტურდა.

1977 წლიდან ოკამის გორაზე დაიწყო არქეოლოგიური გათხრები. ექსპედიციის ძირითად მიზანს წარმოადგენდა იმის გარკვევა, თუ რა ხანიდან ხდება ოკამის გორის დასახლება და როდის იგება აქ საფორტიფიკაციო სისტემა. წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოებისას, გორაზე გამოიკვეთა სამი საამშენებლო ჰორიზონტი. აქ აღმოჩენილი მასალა განეკუთვნება მტკვარ-არაქსის, გვიანბრინჯაოს, ელინისტურ და შუა საუკუნეების პერიოდებს. აღსანიშნავია, რომ ო. ჯაფარიძის ვარაუდით, კერამიკის გარკვეული ნაწილი, შეიძლება განეკუთვნებოდეს ურარტულ კულტურას. ასევე, საინტერესოა გორის ცენტრალურ ნაწილში გათხრილი ელინისტური ხანის სამარხი.

გათხრებისას მოპოვებული მონაცემებიდან გამომდინარე, ო. ჯაფარიძე აღნიშნავს, რომ ჯავახეთში, ელინისტურ ხანაში, იქმნება დიდი ქალაქური ტიპის დასახლებები, რომლის მაგალითს ოკამის გორა და მისი შემოგარენი უნდა წამოადგენდეს. ოკამის გორა ამ დასახლების შიდაციხე - ციტადელი უნდა ყოფილიყო. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსული კულტურის დასახლებაზე, ელინისტურ ხანაში და შესაძლოა უფრო ადრეულ პერიოდში, იგება ციხე, რომელიც ფუნქციონირებას შუა საუკუნეებშიც აგრძელებს [ჯაფარიძე 1981: 140-142].

შაორი - (კატ. #65_1)

(ტაბ. XVIII, XIX - 1-4)

ვახუშტი ბაგრატიონი შაორის ციხეს შემდეგი სიტყვებით აღწერს - "შაორის მთის თხემსა ზედა დგას ციხე დიდროვანის ლოდითა ნაშენი" [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა:* 43]. სამეცნიერო ლიტერატურაში, შაორის შესახებ, პირველ ცნობას გვაწვდის ივ. როსტომაშვილი [Ростомов 1898: 31-34]. მეგალითური კომპლექსი მდებარეობს ჯავახეთში, ფარავნის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით, შაორის მთის წვერზე. კომპლექსი ორი ნაწილისაგან შედგება და მთის ორ, მაღალ და დაბალ წვერზეა გაშენებული. „ზედა ციხე" მდებარეობს მთის მაღალ წვერზე. მისი კედლები ნაგებია მშრალი წყობით, აქვე უხვად არსებული ფილაქვების გამოყენებით. კედლის ქვედა ნაწილის სისქე ზოგ შემთხვევაში 4.5 მეტრია, სიმაღლე კი ხუთ მეტრს შეადგენს. შიდა სივრცეში სიმაგრეს მიშენებული აქვს სათავსოები, რომლებიც ერთ, ან ორ სართულად იყო განლაგებული. აქვე კიბის ნანგრევები ყოფილა შემორჩენილი, რომლის მეშვეობით კედელზე ასვლა იყო შესაძლებელი [ნარიმანიშვილი 2009: 46-48].

1895 წელს, შაორის კომპლექსის ზედა ციხე, ე. ლალაიანს მოუნახულებია. მის სომეხ გამყოლს ციხის ერთ-ერთ სათავსოში ადრე უნახავს უიარაღო, უქუდო და ტანსაცმლით მუხლებამდე შემოსილი ადამიანის ქანდაკება, რომელსაც ორივე მხარეს ჰქონია წარწერა. ლალაიანის გამყოლს და მის ქართველ თანამგზავრს აღნიშნული წარწერის ასოები ვერ ამოუცნიათ. ლალაიანის დროს ქანდაკება უკვე დაკარგული ყოფილა [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 71-72].

ზედა ციხეს მხოლოდ ერთი შესასვლელი აქვს აღმოსავლეთიდან, აქვე ყოფილა აღმართული ერთი მენჰირი. აქედან, დიდი ფილაქვებით მოგებული განიერი გზა, სერპანტინად მიემართება მთის დაბალი მწვერვალისკენ, სადაც მდებარეობს „ქვედა ციხე" [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 71]. გზის გასწვრივ დადასტურებულ მოედნებზე რამდენიმე მენჰირი ყოფილა აღმართული. აქვეა შემორჩენილია სხვადასხვა ზომის სათავსოები [ნარიმანიშვილი 2009: 48-49].

შაორის ორივე სიმაგრე წარმოადგენს ციკლოპური წყობით ნაშენ გალავანებს, რომელთა შიგნით არსებული სათავსოები მიდგმულია თავდაცვით კედელზე. ქვედა ციხის დასავლეთით არსებულ ვაკე ადგილზე მთავრდება ზედა ციხიდან ჩამომავალი გზა. აქედან ის ბილიკის

სახით იწყებს მთის სამხრეთ ფერდზე დაშვებას. გაივლის ჯერ კომპლექსის გარე გალავანს და მიუყვება მთის სამხრეთ-დასავლეთ ფერდს [ნარიმანიშვილი 2012: 136-137]. მთის ძირთან ბილიკი ფართოვდება და კვლავ ქვებით მოგებულ გზად გარდაიქმნება, თუმცა ის მხოლოდ 50-60 მეტრის სიგრძეზეა შემორჩენილი. მთის ძირში, სადაც ჩამოდის საბოლოოდ ბილიკი, დადასტურდა ნამოსახლარის კვალი. გ. ნარიმანიშვილი აღნიშნავს, რომ შაორის მთის ძირში, ჩრდილოეთის მხრიდან მდებარეობდა კომპლექსის ქვედა კარიბჭე. აქედან, აღმოსავლეთის ფერდის გავლით, ადიოდა ძირითადი გზა ქვედა ციხესთან არსებულ მინდორზე [ნარიმანიშვილი 2012: 137]. არ გამოვრიცხავ, რომ შაორის მეგალითურ კომპლექსზე ორი გზა ადიოდა, რაც, შესაძლოა, ასევე მიუთითებდეს კომპლექსის გამოყენებაზე სხვადასხვა დროს.

გ. ნარიმანიშვილის მიერ გამოთქმული ვარაუდის თანახმად, შაორის კომპლექსი შეიძლება საკულტო დანიშნულების ყოფილიყო. ასევე, მკვლევარი გარკვეულ მსგავსებას ხედავს ზურტაკეტის და თრიალეთის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისის ყორღანებსა და შაორის კომპლექსს შორის, რის გამოც, სამუშაო ჰიპოტეზის დონეზე, შესაძლებლად მიაჩნია ამ უკანაკნელისა და შუაბრინჯაოს ყორღანების თანადროულობა [ნარიმანიშვილი 2009: 51]. აღსანიშნავია, რომ შაორის მთაზე არსებულ სიმაგრეებს არ გააჩნია კონტრფორსები. ეს შეიძლება მიუთითებდეს ქრონოლოგიურ სხვაობაზე სხვა სიმაგრეებთან მიმართებაში. თუმცა, არ გამოვრიცხავ, რომ კონტრფორსების არარსებობა, საკულტო დანიშნულების ნაგებობების ერთგვარი ინდიკატორიც შეიძლება იყოს.

შაორის კომპლექსი, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა დიდ საკულტო ცენტრს, რომელიც აბულის ციკლოპურ კომპლექსთან ერთად აერთიანებდა გარკვეულ „ქვეყანას“ და სავარაუდოდ, მასში შემავალ სხვა, მცირე პოლიტიკურ ერთეულებს.

აბული - (კატ. #65_6)

(ტაბ. XX, XXI)

სამეცნიერო ლიტერატურაში აბულის შესახებ პირველ ცნობას გვაწვდის ივ. როსტომაშვილი [Ростомов 1898: 31-34]. კომპლექსი მდებარეობს მთა პატარა აბულის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე. ის აშენებულია კარკნალზე, რაც მას ვიზუალურ გრანდიოზულობას მატებს, მისადგომად კი ძალზე რთულს ხდის.

ციხე-ქალაქი შედგება ციტადელისა და მის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე დასახლებისაგან, რომლის ვიწრო, ფილაქვით მოგებულ ქუჩებში დღესაც კი შეიძლება გავლა. აღსანიშნავია, რომ ციტადელს დამატებით შემოუყვება მასიური გალავანი, რომელსაც გარეთა მხრიდან მიშენებული აქვს სათავსოები, შიდა მხრიდან კი, ზოგ შემთხვევაში, სათავსოები თავდაცვით კედლშია გამართული. სათავსოები, ასევე, დადასტურებულია ციტადელის შიგნით, სადაც მათი კონსტრუქცია ორ და სამ სართულამდე არის შემორჩენილი. ხეობიდან კომპლექსამდე მიემართება კარკნალში გაკეთებული ბილიკი [Narimanishvili et al. 2018: 383]. თავდაცვითი ზღუდე, თუ ტერასის გასამაგრებელი კედელი, დადასტურდა დასახლების ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილშიც.

ციხე-ქალაქი გაშენებულია სამ ჰექტარზე, აქედან ციტადელს უკავია 0.5 ჰა-ზე მეტი ფართობი. მისი კედლები მასიური კონტრფორსებითაა გამაგრებული, კედლის შემორჩენილი სიმაღლე შვიდი მეტრია, სიგანე საძირკველთან ხუთ მეტრს აღწევს, ზევით კი 2.5 მ-ია. ციტადელს სამი შესასვლელი ჰქონია [Narimanishvili et al. 2018: 383], რომელთა მეშვეობით შესაძლებელი იყო ეზოში მოხვედრა.

თორია - (კატ. #65_10)

(ტაბ. XXII - 1)

კომპლექსი მდებარეობს სოფ. თორიას თავზე არსებული მთის თხემზე, ყველაზე მაღალ ადგილას. სასიმაგრო კედლები სრულიად არის დანგრეული და დღეისათვის წარმოადგენს წვრილი ქვების გრძივ, მაღალ ზვინულს. კედლების ასეთი შემორჩენილობა მეტყველებს ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ საპირე ქვების სამშენებლო მასალად გამოყენებაზე.

კომპლექსი შედგება ციტადელისა და მის სამხრეთით, მთის ფერდზე შეფენილი, ვრცელი დასახლებისაგან. ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, იყოფა ორ ნაწილად. პირველი შედარებით ნაკლებ ფართობს მოიცავს. ის ჩრდილოეთით ებჯინება ციტადელს, დარჩენილი სამი მხრიდან კი, შემოზღუდულია გალავნით. აქედან სამხრეთით, მთის შუაწელამდე, შეფენილია დასახლების მეორე ნაწილი, რომელიც ტერასებადაა დაყოფილი. ამ უკანასკნელს აღმოსავლეთიდან ორი ზღუდე იცავდა. პირველი, 200 მეტრის სიგრძისაა, ის იწყება ქვედა დასახლების შუა ნაწილიდან და ადის ზედა დასახლებასთან, სადაც უერთდება ამ უკანასკნელის თავდაცვით კედელს. ხოლო მეორე ზღუდე, 600 მეტრის სიგრძისაა. ის იწყება ქვედა დასახლების ბოლოდან და ადის თხემზე, ციტადელთან, ამ უკანასკნელიდან 70 მ-ის დაშორებით. აქედან ზღუდე რკალისებურად შემოსდევს ციტადელს და მთავრდება მთის თხემზე, ციტადელიდან დასავლეთით, 100 მ-ის მოშორებით. აღსანიშნავია, რომ მთის თავზე, თავდაცვის მიზნით, ამ ზღუდეს გარედან შემოსდევს თხრილი.

პირველ თავდაცვით სისტემასა და ციტადელს შორის, ამ უკანასკნელის დასავლეთით, იკითხება კიდევ ერთი ზღუდე, რომლის სიგრძეც მხოლოდ 100 მეტრს შეადგენს. ციტადელს, აღნიშნული თხრილის და ზღუდეების გარდა, იცავდა მისი ჩრდილოეთის კედლის გასწვრივ არსებული ღრმა თხრილი. როგორც უკვე აღინიშნა, სიმაგრე სრულადაა ჩამოშლილი, თუმცა რამდენიმე ადგილზე მაინც შეიმჩნევა მასიური ქვებით ნაშენი კედლები და კონტრფორსები. კომპლექსამდე მისასვლელი გზა, სავარაუდოდ, ადიოდა მთის დასავლეთი ფერდიდან, რომელიც იწყებოდა დღევანდელი სოფლის ბოლოდან. აქედან მიემართებოდა ჩრდილოეთით, შემდეგ, მთის ფერდის შუა ნაწილში, ის უხვევდა აღმოსავლეთით და მიდიოდა თხემზე მდგარ საყდართან, რომელშიც დადასტურდა ქვის დაუმუშავებელი სტელა. აღსანიშნავია, რომ საყდრის გარშემო იკითხება ქვის წრიული მოყვანილობის გალავნის ნაშთი. აღნიშნული სტელა წრიულ გალავანთან ერთად, შესაძლოა იყოს წარმართული სამლოცველო კომპლექსის ნაშთი, თუმცა, ასევე, არ გამოვრიცხავ, რომ, ის იყო აქ არსებული გზის მაჩვენებელი. სოფლის ტერიტორიაზე ქვის სტელის, ან მენჰირის არსებობაზე ასევე მიუთითებს საბჭოთა დროის ტოპოგრაფიულ რუკებზე დატანილი ნიშანი, რომელიც გამოიყენებოდა მაღალი მონოლითების აღსანიშნავად. ასეა მონიშნული ბარალეთის ამაღლების სვეტი, განძანის და ჭიქიანის (თიქმა-დაში) მენჰირები.

აქვე დავამატებ, რომ მთის თავი წარმოადგენს კრატერისებურ წარმონაქმნს, რომელიც მოიცავს 14 ჰექტარს. ამ ტერიტორიას ადგილობრივი მოსახლეობა დღესაც აქტიურად იყენებს სახნავ-სათესად. კრატერის ცენტრალურ, ყველაზე ჩავარდნილ ნაწილში, შეიმჩნევა წყლის მოგროვების შედეგად წარმოქმნილი ნატბეური თუ ნაჭაობარი. აღნიშნული ტერიტორია მიწათმოქმედებისათვის საკმაოდ ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო და სრულად უზრუნველყოფდა მოსახლეობას საარსებო რესურსით.

ტონთიო - (კატ. #65_11)

(ტაბ. XXII - 3-5)

ტონთიოს ციკლოპური კომპლექსი, ყაურმა-ყალას სახელით პირველად ნახსენები აქვს ლ. მელიქსეთ-ბეგს, თუმცა, მის მიერ წარმოდგენილი აღწერა ძალზე ზოგადია და მხოლოდ მიუთითებს ციხის მდებარეობაზე [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 61-62]. დ. ბერძენიშვილს ამ

კომპლექსის შესახებ საკმაოდ საინტერესო ინფორმაცია[6] და ასევე, ზედა დასახლებისა და ციტადელის ნახაზი აქვს გამოქვეყნებული [ბერძენიშვილი 1985: 94].

კომპლექსი მდებარეობს სოფ. ყაურმის ჩრდილოეთით არსებული გორის თავზე. ის შედგება ციტადელის, მის გარშემო არსებული გამაგრებული დასახლებისა და გორის სამხრეთ ფერდზე შეფენილი ვრცელი დასახლებისაგან.

ციტადელის მასიურ, 3.0-3.5 მეტრის სიგანის კედლის დასავლეთის მხრიდან, კუთხეებში და ასევე, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, დასტურდება კონტრფორსები. სამხრეთ-დასავლეთის კუთხის კონტრფორსის გვერდით, ციტადელის სამხრეთ ნაწილში, მოწყობილი ყოფილა შესასვლელი, რომლის აღმოსავლეთი ნაწილი თითქოს კიდევ ერთ, მცირე კონტრფორსს წარმოადგენს. აღნიშნული სასიმაგრო ნაგებობა შეიძლება ყოფილიყო „ქვეყნის“, ან ტომის ბელადის საცხოვრებელი, რადგან, ის, თავის მხრივ, მდებარეობს ციკლოპური გალავნით გარშემორტყმული დასახლების ცენტრში. იქ მოხვედრა შესაძლებელი იყო დასავლეთის მხრიდან დატოვებული შესასვლელით. აღნიშნულ დასახლებას, გარდა სასიმაგრო კედლისა, ასევე იცავდა ამავე კედლის გარეთ არსებული ქვის ზღუდე, რომელსაც ჩრდილოეთის მხრიდან შემოსდევს თავდაცვითი თხრილი. გორის ჩრდილოეთის ფერდზე დადასტურდა კიდევ ოთხი თხრილი, რომლებიც ზოგ მონაკვეთზე გარდაიქმნებიან ტერასებად. ქვემოდან, მეორე და მესამე თხრილებს შორის, დაფიქსირდა, შედარებით მცირე, ექვსი ტერასისებური თხრილი, რომლებიც ერთმანეთს არ ებმიან და თითქოს ჭადრაკულად არიან განლაგებულნი.

მთის თავზე არსებული გამაგრებული დასახლების შესასვლელიდან დასავლეთით, ზემოდან მეორე თხრილის დასაწყისიდან, ფერდზე ეშვება ქვის ზღუდე, რომელიც გარკვეულ მონაკვეთზე სწორხაზოვნად მიემართება. შემდეგ, ფერდის შუა ნაწილში, მკვეთრად უხვევს ჩრდილოეთით და უერთდება ქვემოდან მეორე თხრილს. ამავე ზღუდიდან ჩრდილოეთით, 60 მეტრში, იკითხება მეორე ზღუდე, რომელიც, პირველის მსგავსად, იწყება ზემოდან, მეორე თხრილის შუა ნაწილიდან, ეშვება ფერდზე და უერთდება ქვემოდან მეორე თხრილს, ამ უკანასკნელის თავიდან 50 მეტრში. თავდაცვითი, ძალზე რთული სისტემა, სრულად ფარავდა კომპლექსთან ჩრდილოეთის მხრიდან მისადგომ მონაკვეთს. აღსანიშნავია, რომ ფერდზე არსებული ოთხივე თხრილი მთავრდება ზედა დასახლების ჩრდილო-აღმოსავლეთით არსებულ კლდოვან ციცაბო ფერდთან, საიდანაც კომპლექსი ბუნებრივად იყო დაცული.

ციტადელისა და ზედა დასახლების სამხრეთით, გორის ფერდზე ფიქსირდება ვრცელი დასახლება, რომელიც თითქოს ორ ნაწილად არის გაყოფილი. პირველი მონაკვეთი იწყება ზედა დასახლებიდან და ვრცელდება გორის ფერდზე, სამხრეთის მიმართულებით. დასახლების ბოლოში, ფერდზე, შეიმჩნევა ტერასისებური წარმონაქმნი. აქედან სამხრეთით, გორის შუა ნაწილში არსებულ მოვაკებულ ადგილს სამი მხრიდან შემოუყვება თავდაცვითი კედელი. მოვაკებულ ადგილზე იკითხება ნასახლარები. ჩემი აზრით, ფერდზე და ვაკეზე არსებული დასახლებები იყოფა ტერასისებური წარმონაქმნით, რომელზეც ზევით იყო ლაპარაკი. არაა გამორიცხული, რომ აღნიშნული ტერასა, შესაძლოა, ყოფილიყო გზა, რომელიც ქვედა დასახლებიდან, ფერდის დასახლების გავლით, ადიოდა ზედა გამაგრებულ დასახლებაში. ქვედა დასახლების დასავლეთით არსებულ კედელში, თითქოს, შეიმჩნევა შესასვლელის კვალი, რომელიც შემოსდევს გორის დასავლეთ ფერდს და ბილიკის სახით უერთდება ქვემოდან მეორე თავდაცვით თხრილს. აქვე დავამატებ, რომ გორის აღმოსავლეთი და დასავლეთი ფერდები მოფენილია სხვადასხვა ზომის ქვებით, რაც დამატებით სირთულეს წარმოადგენს გორაზე ასვლისას. სამხრეთის და ჩრდილო-აღმოსავლეთი ფერდები წარმოადგენენ კლდოვან მასივს, რაც ამ ადგილებს სრულიად მიუდგომელს ხდის. კომპლექსამდე, კერძოდ კი ზედა

6 დ. ბერძენიშვილის აზრით, აღნიშნული გორა შესაძლოა იყოს შუასაუკუნეების წყაროებში მოხსენიებული ტონთიოს მთა, რომელშიც მეფე არჩილს VII საუკუნეში დაუმალავს „საგანძურნი ქართლისა და ჯავახეთისანი“ [ბერძენიშვილი 1985: 94].

დასახლებამდე, ერთადერთი მისასვლელი რჩება ჩრდილოეთის და ჩრდილო-დასავლეთის ფერდი. ეს ადგილი კი საკმაოდ კარგად იყო დაცული აქ არსებული საფორტიფიკაციო სისტემით.

მომავალმა კვლევებმა, შესაძლოა, გამოავლინოს განსხვავებული ქრონოლოგიური პლასტები კომპლექსის რთულ თავდაცვით სისტემაში და დასახლებების მრავალფეროვნებაში.

სათხე - (კატ. #65_13)

(ტაბ. XXII - 1-2)

უძველესი ხანის დასახლება მდებარებს სოფელ სათხეს თავზე არსებული გორის კრატერისებურ ჩავარდნაში, რომელსაც შემოზღუდავს გორის ნალისებურ თხემზე არსებული ციკლოპური გალავანი. 1991 წელს არქეოლოგიურ გათხრებს სათხის კომპლექსზე აწარმოებდა ქართულ-ამერიკული ექსპედიცია, რომლის ძირითად მიზანს წარმოადგენდა მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარის შესწავლა და ციკლოპური კედლის დათარიღება. გათხრების შედეგად გამოვლინდა ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსული კულტურის ორი სამშენებლო ჰორიზონტი, რომელსაც თითქოს ფარავდა ელინისტური ხანისა და შუა საუკუნეების კულტურული ფენები. ციკლოპური კედლის დასათარიღებლად გაკეთდა ორი თხრილი. ერთ-ერთის გათხრისას გაირკვა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის შემცველი ფენა შედიოდა კედლის ქვეშ. ამ ფაქტმა დაადასტურა, რომ შესწავლილ მონაკვეთში კედელი ადრებრინჯაოს ხანას არ განეკუთვნება და უფრო გვიან იყო აშენებული. მეორე თხრილის შემთხვევაში კი გამოვლინდა, რომ კედელი კლდოვან მასივზე იყო დაშენებული [Isaac et al. 1994: 23]. გათხრებისას, ზემოთ ნახსენები პერიოდების გარდა, ასევე, დადასტურდა გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის მასალაც [Carson et al. 1991: 1, 9-10]. აღსანიშნავია, რომ ნამოსახლარის გარკვეულ მონაკვეთებზე მტკვარ-არაქსის კულტურის შემცველი ფენები სრულადაა დაზიანებული, ჯერ გვიან ბრინჯაოს ხანაში, შემდეგ კი, შუა საუკუნეებში [ქიქოძე 1993: 1].

ამავე ექსპედიციამ, 1993 წელს, გარკვეული სამუშაოები ჩაატარა ბარალეთის ამაღლების გორაზე (კატ. #63_19). ზედაპირული დაზვერვების შედეგად დადასტურდა ადრე ბრინჯაოს და რკინის ხანის დასახლება, რომელსაც, სავარაუდოდ, თავდაცვითი ნაგებობა გააჩნდა. გაკეთებულ სადაზვერვო თხრილში კი, გარდა ზემოთ აღნიშნული პერიოდებისა, გამოვლინდა შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალაც [Isaac et al. 1994: 26].

დმანისის ციკლოპური „ნაქალაქარი“ - (კატ. #82_5)

(ტაბ. XXVIII - 5-6)

კომპლექსი მდებარეობს ქ. დმანისის დასავლეთ ნაწილში, მდ. მაშავერასა და მის მარცხენა შენაკადს შორის არსებულ მაღალ კონცხზე, რომელიც დასავლეთის მიმართულებით მცირე პლატოს სახით არის წარმოდგენილი. კომპლექსი ვრცელდება 82 ჰექტარზე და შედგება ციტადელის, საგუშაგოს, ძირითადი დასახლების და თავდაცვითი ზღუდეებისაგან. დღეისათვის, ნაგებობათა კედლები, უმეტეს შემთხვევაში, საძირკვლის დონემდეა დანგრეული.

ციტადელი, რომლის ფართობი 1.4 ჰექტარს შეადგენს, მდებარეობს კონცხის აღმოსავლეთ ნაწილში და შედგება სამი ციკლოპური კედლის, დასახლებისა და თავდაცვითი თხრილისაგან. ამ კომპლექსის შიდა დასახლებას უკავია 0.6 ჰა, რომელსაც შესასვლელი ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან ჰქონია. ეს უკანასკნელი კარგად ჩანს შიგნიდან პირველ თავდაცვით კედელში, სადაც მისი სიგანე 4.0-4.5 მეტრია. აქედან ჩრდილოეთით, 10 მეტრში, პირველი კედლის პარალელურად მეორე თავდაცვითი კედლია, რომელიც ხევის ნაპირიდან დასავლეთის მიმართულებით 40 მეტრზე გრძელდება, შემდეგ წყდება და ჩრდილოეთით 4.0-5.0 მეტრში კვლავ იწყება, საიდანაც პარალელურად მიუყვება პირველ თავდაცვით კედელს 15

მეტრის დაშორებით. მესამე კედლის შემთხვევაში, შესასვლელი, როგორც ჩანს, მდებარეობდა კონცხის უშუალო ნაპირზე, საიდანაც კლდეში გაჭრილი გზა ჩადიოდა ხეობაში.

პირველი თავდაცვითი კედლის სიგანე 3.0-3.5 მეტრია, თუმცა, შესასვლელთან ის 4.0 მეტრს შეადგენს. აქედან დასავლეთით, თითქოს, იკითხება კონტრფორსის კვალი. მეორე და მესამე თავდაცვითი კედლების სიგანე არ ფიქსირდება, ისინი მეტწილად ქვის გრძივ, შედარებით შემაღლებულ ზვინულებად შემოუყვება დასახლებას. მესამე კედლის გარედან ჩანს თავდაცვითი თხრილის კვალი. კედლებს შორის, მაშავერას ხეობის ნაპირზე, ორი გრძივი მართკუთხა ნაგებობის ნაშთია. აღსანიშნავია, რომ ცენტრალურ ნაწილში სამივე კედელი ერთი მეორისგან თითქმის ერთი მანძილით—20-25 მეტრით არიან დაშორებული. სამივე კედელი რკალისებურად შემოსდევს დასახლებას ხევიდან ხევამდე. აქვე აღვნიშნავ, რომ პირველ და მეორე თავდაცვით კედლებს შორის შეიმჩნევა ნაგებობათა კვალი. დაზვერვების დროს აკრეფილი კერამიკული მასალა მეტწილად გვიანბრინჯაო-რკინის ხანას განეკუთვნება.

ციტადელიდან ჩრდილო-დასავლეთით, მცირე კონცხზე 2.5-3.0 მეტრის სიგანის კედლებისგან შემდგარი თავდაცვითი ნაგებობაა, რომელიც მოიცავს 75 მ^2. სავარაუდოდ, აქ უნდა ყოფილიყო საგუშაგო, რომელიც შეიძლება ციტადელის თანადროული იყო, რადგან აქედან არის შესაძლებელი მაშავერას მარცხენა შენაკადის ხეობის კონტროლი.

ხევებს შორის არსებული პლატოს მთელ ტერიტორიაზე იკითხება ნაგებობათა ნაშთები. როგორც ჩანს, ეს უნდა ყოფილიყო დმანისის ციკლოპური კომპლექსის ძირითადი დასახლება. მის დასავლეთ ნაწილში დადასტურდა ორი თავდაცვითი ზღუდე, რომლებიც ხეობიდან ხეობამდეა გადაჭიმული. პირველი კედელი პლატოს ცენტრიდან სამხრეთით და ჩრდილოეთით მიემართება ხევებისაკენ. მისი სიგრძე 1 კმ-ია, სიგანე კი 2.5-3.0 მეტრს შეადგენს.

პირველი კედლიდან დასავლეთით, 130-150 მეტრში, დადასტურდა მეორე თავდაცვითი კედელი, რომელიც ზოგ ადგილებში მთლიანადაა დანგრეული და საერთოდ არ ფიქსირდება. მისი სიგრძე დაახლოებით 900 მეტრი უნდა ყოფილიყო, სისქე საშუალოდ 2.5-3.0 მეტრია, თუმცა ხევების ბოლოში შედარებით ფართოვდება. აღსანიშნავია, კედლის სამხრეთ ნაწილში დადასტურებული ორი მართკუთხედის ფორმის კოშკი(?), რომლებიც თავდაცვით კედელს გარედან აქვს მოდგმული. ხევის ნაპირზე არსებული ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობის სიგრძე შეადგენს 15 მეტრს, სიგანე კი 10 მეტრია. მეორე ნაგებობა, მდებარეობს პირველიდან ჩრდილოეთით 100-120 მეტრში, მისი სიგრძე 20 მეტრია, ხოლო სიგანე 10 მეტრი. ორივე კოშკის(?) კედლების სისქე საშუალოდ 2.5-3.0 მეტრია.

მეორე კედლიდან 150 მეტრში დასავლეთით, პატარა, დაჭაობებული ტბის ნაპირიდან ჩრდილოეთით, მცირე ხევის ნაპირამდე, კიდევ ერთი კედელი დაფიქსირდა. ამ შემთხვევაში კედლის სიგრძე 200 მეტრია, ხოლო სისქე პირველი ორი კედლის ანალოგიურია. ტბიდან ჩრდილო-დასავლეთით და აქვე არსებული კედლიდან დასავლეთით, 100 მეტრში, გაურკვეველი კომპლექსის ნაშთია. აღსანიშნავია, რომ დაჭაობებული ტბიდან სამხრეთით, თავდაცვითი კედელი არ ჩანს, შესაძლოა აქ საერთოდ არ იყო რაიმე ტიპის ფორტიფიკაცია, ამ გარემოებამ კი განაპირობა მეორე ჩამკეტი კედლის სამხრეთ ნაწილში სავარაუდო კოშკების არსებობა.

დაზვერვების დროს პლატოზე შეკრებილი მასალების საფუძველზე, დმანისის ციკლოპური კომპლექსი, სავარაუდოდ, გვიანბრინჯაო-რკინის ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს. ჩემი აზრით, ის ქალაქური ტიპის დასახლებას წარმოადგენს, რომლის ციკლოპური კედლით ფორტიფიცირებული ფართობი აჭარბებს სამხრეთ საქართველოში ცნობილ ყველა დანარჩენ, მსგავსი დასახლების ზომებს. არ არის გამორიცხული, რომ კონცხის ორი ჩამკეტი კედელი, ციტადელისა და საგუშაგოსგან განსხვავებით, შედარებით გვიან ააგეს. ამ საკითხის განხილვა შესაბამისი არქეოლოგიური სამუშაოების გარეშე, ძალზე ჰიპოტეტურია. აქვე აღვნიშნავ, რომ დმანისის ციკლოპური კომპლექსი ერთ-ერთი გამორჩეული ძეგლია, რომლის შესწავლამ

შეიძლება პასუხი გასცეს, როგორც პრეისტორიული, ისე ისტორიული პერიოდის მრავალ პრობლემურ საკითხს. 2018 წელს, ციტადელზე, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეგიდით დაიწყო არქეოლოგიური გათხრები [ჯაჭვლიანი 2018]. შემდგომი კვლევის ჩატარების შემთხვევაში, შესაძლებელი იქნება აღწერილი ფორტიფიკაციების ქრონოლოგიურ ჭრილში დანახვა და ზოგადად, მშრალი წყობით ნაგები თავდაცვითი ნაგებობის განვითარების დინამიკის შესწავლა.

აღსანიშნავია, რომ აღწერილი კომპლექსი მდებარეობს იმ ხევების ნაპირებზე, რომლებიც სათავეს იღებენ ჯავახეთის ქედზე, აღრიკარისა და ჩათახის მთებს შორის არსებული ცენტრალური გადასასვლელიდან.

ავრანლო - (კატ. #85_3)

(ტაბ. XXX-XXXI)

ციკლოპური სიმაგრის შესახებ პირველი ინფორმაცია იოაკიმოვს გამოუქვეყნებია [Иоакимов 1882: 8], შემდგომ პერიოდში კომპლექსის ქვედა კედელი ნახსენები აქვს თაყაიშვილს [Такайшвили 1913: 45]. გარკვეულ ინფორმაციას იძლევა მელიქსეთ-ბეგიც. თუმცა ერთ-ერთი პირველი, ვინც ვრცლად აღწერა და შემდეგ არქეოლოგიური გათხრები აწარმოა, იყო ბ.კუფტინი. ამავე პერიოდში, ვ. წილოსანის[7] მიერ, გაკეთდა ზედა ციხის გეგმა და კომპლექსის ჭრილები. 1998 წელს კი თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სრულად მოახდინა კომპლექსის აზომვა, ასევე, შედგა სრულყოფილი აღწერილობა [Narimanishvili et. Al. 1998].

ციკლოპური კომპლექსი მდებარეობს ამავე დასახელების სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. ქციის მარცხენა ნაპირას არსებული კანიონის თხემზე და ფერდზე [Narimanishvili 2012: 89]. ის შედგება სამი ნაწილისაგან: ქვედა რკალისებური ზღუდის, შუა გამაგრებული ტერასის და ზედა სიმაგრისგან [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 57-58]. ციტადელი - ზედა ციხე, აშენებულია ქციის ღრმა ხევის და მის მარცხენა შენაკადს შორის არსებულ კონცხზე [Narimanishvili 2010: 383]. ეს უკანასკნელი შედგება სამი ძირითადი - ჩრდილოეთის, დასავლეთის და სამხრეთის მასიური კედლებისაგან. აღმოსავლეთის კედელი შედარებით ვიწროა, რაც განპირობებული უნდა იყოს აქ არსებული კლდოვანი ქარაფით. დასავლეთის მხრიდან სიმაგრეს გააჩნია სამი მასიური მომრგვალებული კონტრფორსი. ჩრდილოეთის კონტრფორსებს შორის კედელში დატანილი ყოფილა ციხეში შესასვლელი. მეორე შესასვლელი მოწყობილია სამხრეთის კედელში. აღსანიშნავია, რომ კიდევ ერთი კონტრფორსი შემორჩენილია ჩრდილოეთის კედელთან [Куфтин 1940: 14-15; ნარიმანიშვილი 2012: 135]. ციტადელს დასავლეთის მხრიდან ებჯინიბა სავარაუდო დამატებითი თავდაცვითი კედლები [Куфтин 1940: 16], რომლებიც სრულადაა დანგრეული.

კუფტინის მიერ ზედა ციხეზე ჩატარებული გათხრები დაზვერვით ხასიათს ატარებდა. თხრილი გაკეთდა სიმაგრის შიდა სივრცეში სამხრეთის შესასვლელთან. გათხრებისას გამოვლინდა ქვის დიდი ფილებით მოგებული იატაკი და სუსტი კულტურული ფენა, რომელშიც დადასტურებული კერამიკა შუა საუკუნეებს განეკუთვნებოდა. ანალოგიური მასალა დადასტურდა იატაკის ფილების მოხსნის შემდეგაც [Куфтин 1940: 40-43]. აღსანიშნავია, რომ მომდევნო წლებში სოფ. ავრანლოსა [Куфтин 1948: 10-26] და ციკლოპური კომპლექსის ჩრდილოეთით არსებულ მინდორზე გაითხარა გვიანბრინჯაო-რკინის და ანტიკური ხანის სამარხები. აღნიშნულ მინდორზე და მის აღმოსავლეთით არსებულ გორაზე დადასტურდა ადრებრინჯაოს მტკვარ-არაქსული კულტურისა და გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის დასახლებები [Narimanishvili 2010: 383-386; Shanshashvili 2010: 161-164].

7 ვლადიმერ ლევანის ძე წილოსანი (1885-1973) - ცნობილი ქართველი არქიტექტორი და მხატვარი.

სანთა - (კატ. #85_6)
(ტაბ. XXXIV, XXXV, XXXVI - 1-3)

სოფ. სანთის თავზე არსებული მაღალი ქედის თხემზე მდებარეობს სანთის ციკლოპური კომპლექსი - ზედა ციხე. ამავე ქედის სამხრეთის ფერდზე არსებულ ბუნებრივ ტერასაზე აშენებულია მეორე ციკლოპური სასიმაგრო კომპლექსი - ქვედა ციხე.

პირველ ცნობებს კომპლექსების შესახებ იძლევა ლ.მელიქსეთ-ბეგი, რომელსაც გარკვეული აღწერილობაც გაუკეთებია [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 55-56]. აღსანიშნავია ვ. წილოსანის მიერ 1937 წელს შედგენილი ნახაზები, რომელიც დღესაც აქტიურად გამოიყენება სამეცნიერო ლიტერატურაში. 1991 წელს არქეოლოგიურ გათხრებს აქ აწარმოებდა თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია გ. ნარიმანიშვილის ხელმძღვანელობით [ნარიმანიშვილი და სხვ. 2004: 123-128].

ლიტერატურაში არსებული ცნობების მიხედვით, ის შედგება გამაგრებული და გაუმაგრებელი დასახლებებისაგან, რომლებიც მთლიანობაში რამდენიმე ათეულ ჰექტარს მოიცავს. გამაგრებული დასახლება იმეორებს ქედის თხემის კონტურს და რამდენიმე უბნისაგან შედგება. ქედის ცენტრალურ ნაწილში აღმართულია მასიური ქვებით ნაშენი კედელი. მისი სიგრძე 100 მ-მდე, სისქე 3.5-4.0 მ-ია, ხოლო სიმაღლე 2 მ-მდეა შემორჩენილი. ვ. წილოსანის ნახაზის მიხედვით, აქვე ყოფილა სიმაგრეში შესასვლელი, რომლის გვერდით კიბეებიანი კოშკი იყო აგებული. ამავე ნახაზისა და არსებული აღწერილობის თანახმად, აღნიშნული კოშკიანი კედლის შემდეგ, დასახლება თითქოს გაუმაგრებელი უნდა ყოფილიყო, ასეთივე მდგომარეობაა თითქოს აღმოსავლეთ მხარესაც. არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩნდა ძვ.წ. XIII-XII სს. ერთი სახლი, რომლის საფუძველზეც მოხდა სასიმაგრო კომპლექსის პირველადი დათარიღება [ნარიმანიშვილი 2012: 133].

პროექტის ფარგლებში წამოებული დაზვერვების დროს, დასახლების უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში დადასტურდა მოზრდილი ქვების გრძივი ზღუდე, რომელიც მთლიანადაა დანგრეული, დღევანდელი ნიადაგის დონეზე მისი სისქე ზოგ შემთხვევაში 1.5-2.0 მეტრია. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ზედა ციხის დასახლება, გარკვეულ პერიოდში, მთლიანად უნდა ყოფილიყო შემოზღუდული თავდაცვითი კედლით.

სანთის კომპლექსის ქვედა ციხეზე მელიქსეთ-ბეგს სამი კოშკი უნახავს, რომელთა დიამეტრი 9 მეტრს შეადგენს. ვ. წილოსანის ნახაზის მიხედვით და, ასევე, დაზვერვების დროს ვიზუალური დათვალიერებისას, აშკარად ჩანს მხოლოდ ორი კოშკი, მელიქსეთ-ბეგის მიერ ნახსენები მესამე კოშკი კი კონტრფორსს წარმოადგენს. 1936 წელს არქეოლოგიური გათხრები აქ დაიწყო თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით. სანთის ქვედა ციხე მდებარეობს ზედა ციხის სამხრეთით, ქედის შუა წელზე არსებულ ერთგვარ ბუნებრივ ტერასაზე, რომლის სამხრეთი ნაწილი კლდოვან შემაღლებას წარმოადგენს. კომპლექსი შედგება ძირითადი სიმაგრისა და მის აღმოსავლეთით და დასავლეთით, ტერასის თხემზე, გამავალი კედლებისგან, რომლებიც შემოზღუდავენ აქ არსებულ დასახლებას და ებჯინებიან ქედს. სიმაგრე აგებულია კლდოვან შემაღლებაზე, რომელიც სამხრეთიდან ბუნებრივადაა დაცული ციცაბო ფერდით [Куфтин 1936: 70; 1937: 148; მელიქსეთ-ბეგი 1938: 56]. ჩრდილოეთის მხრიდან ის შედგება დასავლეთის და ცენტრალური კოშკებისგან. ვ. წილოსანის ნახაზის მიხედვით, ცენტრალურ კოშკსა და კონტრფორსს შორის სიმაგრეში შესასვლელი იყო, ხოლო კოშკებს შორის კედელზე ადიოდა კიბე.

გამაგრებული დასახლების ცენტრალურ ნაწილში აღმართული ყოფილა დიდი ქვა, რომლის გარშემო გაკეთებულ საცდელ თხრილში გამოვლენილი კერამიკა ბ. კუფტინმა შუა საუკუნეებს მიაკუთვნა. გათხრების შედეგად დადასტურებული კულტურული ფენის სიმძლავრე 1.7 მეტრს შეადგენდა, რომელიც სიღრმეში გრძელდებოდა, თუმცა აქ არსებული დიდი

ქვების გამო გრუნტამდე ჩასვლა ვერ მოხერხდა [Куфтин 1936: 70-74]. გ. ნარიმანიშვილი აღნიშნავს, რომ კუფტინის მიერ შუა საუკუნეების მასალად მიჩნეული კერამიკა, სავარაუდოდ ანტიკურ ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს, ხოლო ამ მასალის შემცველი ფენის ქვეშ აღმოჩენილი კერამიკის ფრაგმენტები, შესაძლოა სანთის ზედა ციხეზე და სხვა ციკლოპურ სიმაგრეებზე აღმოჩენილი მასალის თანადროული (ძვ. წ. XIII-XII სს.) იყოს [ნარიმანიშვილი 2012: 133].

აღსანიშნავია, რომ სოფლის მიდამოებში, გათხრების შედეგად, გამოვლენილი სამაროვნებიც განეკუთვნება ადრერკინის ხანას, ანტიკურ და სასანურ პერიოდებს [Куфтин 1936: 73-121; 1939: 9; 1941: 21-41; Narimanishvili 2012: 92].

თეჯისი - (კატ. #85_9)
(ტაბ. XXXVII)

თეჯისის მეგალითური კომპლექსი პირველად აღწერა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 55]. კომპლექსი შედგება ციკლოპური წყობით ნაშენი წრიული გალავნისგან, რომელსაც ორი შესასვლელი აქვს. გალავნის ცენტრალურ ნაწილში აღმართულია მენჰირი. ამ უკანასკნელის გარშემო, შუა საუკუნეებში აუშენებიათ ეკლესია, მენჰირზე კი, გამოუსახავთ ჯვარი. მონოლითზე შეიმჩნევა გვიანდელი პერიოდის დამუშავების კვალი, რის შედეგადაც სრულად წაიშალა მენჰირის ზედა მხარეს არსებული გამოსახულება. დღეისათვის ოდნავღა შეიმჩნევა ოვალური მოყვანილობის ბარელიეფი. დიდი ალბათობით ეს უნდა ყოფილიყო ხარის თავის გამოსახულება, რომელიც ფართოდ არის გავრცელებული სამხრეთ კავკასიის მენჰირებზე. მენჰირის გარშემო არსებული ციკლოპური გალავანი ნაგებია ფლეთილი ქვებით და წარმოადგენს ტიპურ ციკლოპურ კედელს. ჩვენს მიერ გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის თანახმად თეჯისის კომპლექსი საკულტო დანიშნულების უნდა ყოფილიყო [ნარიმანიშვილი და სხვ. 2013; Нариманишвили и др. 2015; Narimanishvili et al. 2015].

ბეშთაშენის „ნაქალაქარი“ - (კატ. #85_10)
(ტაბ. XXXVIII - 1-3)

ბეშთაშენის „ნაქალაქარი“ მდებარეობს ამავე დასახელების სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით, მდინარების ბაშკოვ-სუს და კარიაკ-ჩაის ხერთვისზე [Куфтин 1941: 108]. აღნიშნულ ძეგლზე არქეოლოგიური გათხრები პირველად დაიწყო 1939 წელს [Куфтин 1939: 13-63]. წარმოებული სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა სხვადასხვა პერიოდის არქეოლოგიური მასალა, ნასახლარები და რთული საფორტიფიკაციო სისტემა, რომელიც შედგებოდა ციკლოპური კედლებისა და ღრმა თავდაცვითი თხრილისაგან. აღნიშნული თავდაცვითი ზოლი მდებარეობს ნამოსახლარის ჩრდილოეთ ნაწილში, საიდანაც შესაძლებელი იყო დასახლებაში მოხვედრა. ძირითადი კედელი გამაგრებული ყოფილა სწორკუთხა კონტრფორსებით [Куфтин 1941: 108-109]. „ნაქალაქარზე“ არქეოლოგიური სამუშაოები განახლდა 1991 წლიდან. გაითხარა სამი სახლი და თავდაცვითი კედლის ნაწილი. გ. ნარიმანიშვილის აზრით, თავდაცვითი თხრილი განეკუთვნება ადრე ბრინჯაოს ხანას, ხოლო თავდაცვითი კედელი აგებული უნდა ყოფილიყო ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში, რომელიც ფუნქციონირებდა ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე [ნარიმანიშვილი 2012: 131-133].

„ნაქალაქარის“ მიდამოებში, გათხრების და დაზვერვების შედეგად, გამოვლენილია სხვადასხვა პერიოდის სამაროვნები, რომელთა ქრონოლოგია შემოიფარგლება გვიან ბრინჯაოს ხანიდან სასანური პერიოდის ჩათვლით [Куфтин 1936: 14-15; 1939; 1941: 24-108; ნარიმანიშვილი 2006; Narimanishvili et. al. 2007; Narimanishvili 2012: 92; Narimanishvili 2014; 2015; 2017].

კნოლე (კატ. #85_11)
(ტაბ. XXXVIII - 4)

კომპლექსი პირველად დააფიქსირა თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გ. ნარიმანიშვილის ხელმძღვანელობით. ის მდებარეობს სოფ. ბეშთაშენიდან ჩრდილოეთით, 1.5 კმ მოშორებით, აქვე არსებული მცირე ქედის ჩრდილოეთ თხემზე, საიდანაც გაჰყურებს საბეჭდავის ციკლოპურ კომპლექსს. კნოლეს კომპლექსი შედგება გაუმაგრებელი დასახლებისაგან, რომელიც გაშლილია ციკლოპური სიმაგრის გარშემო. სიმაგრე მდებარეობს ქედის უკიდურეს ჩრდილოეთ თხემზე. მისი კედლები ნაგებია დაუმუშავებელი ლოდებით. შესასვლელი აღმოსავლეთიდან იყო გაკეთებული. არქეოლოგიური სამუშაოებისას, ციკლოპური სიმაგრის შიდა სივრცეში, გაითხარა ერთი სახლი, სამოსახლო კომპლექსიდან სამხრეთ-დასავლეთით კი - 19 სამარხი. კომპლექსური გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ სიმაგრე, ისევე როგორც დასახლება და სამაროვანი, ეკუთვნის ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებს [ნარიმანიშვილი 2016: 224-230].

საბეჭდავი - (კატ. #85_12)
(ტაბ. XXXVIII - 5, XXXIX - 1-3)

კომპლექსი მდებარეობს სოფ. ბეშთაშენიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2 კმ-ს დაშორებით არსებულ ელი-ბაბას ქედზე. ძეგლი პირველად გამოვლინდა გ. ნარიმანიშვილის მიერ 1989 წელს. ციკლოპური კომპლექსი შედგება ზედა და ქვედა გამაგრებული დასახლებების და მათ გარეთ არსებული სამოსახლო უბნებისაგან. 1990-2005 წლებში ძეგლზე სტაციონარულ არქეოლოგიურ სამუშაოებს აწარმოებდა თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია.

ქვედა გამაგრებული დასახლების ციკლოპურ თავდაცვით კედელზე, რომლის სისქე საშუალოდ 3-4 მეტრია, შიდა მხრიდან მიდგმული იყო სახლები, რომელთა შორის ცხრა იქნა შესწავლილი. არქეოლოგიური გათხრები, ასევე, ჩატარდა ქვედა სიმაგრიდან აღმოსავლეთით არსებულ გაუმაგრებელ დასახლებაზეც, სადაც გამოვლენილი სახლები, გალავანშემორტყმულ დასახლებაში არსებული სამოსახლოებისგან განსხვავებით, შედარებით დიდი ყოფილა. ჩატარებული სამუშაოების შედეგად გამოვლენილი მასალა ერთგვაროვანია და თარიღდება ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეებით. ასევე, აღსანიშნავია, გორის თავზე არსებული მეორე გამაგრებული დასახლება და დასავლეთ დაფერდებაზე განლაგებული გალავანშემოვლებული საკულტო მოედანი [ნარიმანიშვილი 2012: 130; Narimanishvili 2012: 89]. ციკლოპური კომპლექსის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2003-2005 წლებში გაითხარა ძვ.წ. VIII-VI საუკუნეებით დათარიღებული სამაროვნის 127 სამარხი [Narimanishvili 2012: 92].

ეძანი - (კატ. #85_15)

გამაგრებული დასახლება მდებარეობს დღევანდელი წალკის ტერიტორიაზე, ხრამის ხეობის ღრმა კანიონის მარჯვენა ნაპირზე. არქეოლოგიური სამუშაოები აქ დაიწყო 1936 წელს, ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით [Куфтин 1936: 8]. დასახლება სამხრეთიდან და სამხრეთ-დასავლეთიდან შემოზღუდული ყოფილა „ყრილით“, რომლის გარეთაც კულტურული ფენა თითქოს არ ვრცელდებოდა. კუფტინის აზრით, სადაზვერვო თხრილებში გამოვლენილი მასალა არ უნდა ყოფილიყო შუა საუკუნეებზე ადრეული [Куфтин 1936: 37-38]. აღსანიშნავია, რომ 1974 წელს ლ. ჟორჟიკაშვილისა და ე. გოგაძის ავტორობით გამოსულ ნაშრომში, მოცემულია ბ. კუფტინისა და მისი ექსპედიციის მიერ წარმოებული სამუშაოების ამსახველი არქეოლოგიური რუკა, სადაც სოფ. ბარმაქსიზთან (დღევანდელი ქ. წალკა) არსებული ზღუდიანი დასახლება დატანილია ციკლოპური ციხის ნიშნით [Жоржикашвили и Гогадзе 1974: карта].

ედი-ქილისა (კატ. #85_17)
(ტაბ. XXXIX - 5)

ციკლოპური სიმაგრის შესახებ პირველ ინფორმაციას გვაწვდის იოაკიმოვი [Иоакимов 1882: 8-9]. 1936 წელს წარმოებული დაზვერვებისას, ექსპედიციის წევრებს და მათ შორის ბ. კუფტინს, უნახავთ ედი-ქილისას სიახლოვეს არსებული გორა, რომელიც მიჩნეული იყო როგორც ყორღანი [Куфтин 1936: 128]. 1939 წელს, დეტალური დათვალიერებისას, აქ დადასტურდა ოთხკუთხა მოედანი, რომლის კუთხეებშიც იკვეთებოდა ვერტიკალურად დაყენებული დიდი ზომის ქვები და მათ შორის ჩაყრილი წვრილი ქვა. მოედნის დასავლეთით და ჩრდილოეთით შეინიშნებოდა დიდი ქვებით ნაგები ნახევარწრიული მოყვანილობის კონსტრუქცია. გორის ჩრდილოეთ ფერდის შუა ნაწილში, შემორჩენილი იყო ორი მოზრდილი ქვა, რომელიც მიჩნეული იყო ყორღანის შესასვლელად [Куфтин 1939: 19]. შემდგომმა დაზ-ვერვებმა საბოლოოდ დაადასტურა, რომ გორაზე არსებული ნაგებობა ნამდვილად ციკლოპური სიმაგრეა, რომელსაც წრიული მოყვანილობის კონტრფორსები გააჩნდა. აღსანიშნავია, რომ 1940 წელს ექსპედიციას დაგეგმილი ჰქონია აქ არქეოლოგიური გათხრების ჩატარება, თუმცა, ადგილზე მისულებს, სიმაგრე და მისი შიდა სივრცე განადგურებული დახვდათ, ადგილობრივებს დაუნგრევიათ ქვების სამშენებლო მასალისთვის მოპოვების დროს [Куфтин 1940: 10-12].

ნარდევანი (კატ. #85_18)
(ტაბ. XL, XLI - 1)

სიმაგრის შესახებ პირველი ცნობები დაცულია ე. თაყაიშვილის ნაშრომში [Такайшвили 1913: 36-37]. შემდგომ პერიოდში კომპლექსის მცირე აღწერა გაუკეთებია ლ. მელიქსეთ-ბეგსაც [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 54-55]. 1940 წელს არქეოლოგიურ გათხრებს აქ აწარმოებდა ბ. კუფტინი, რომელმაც დეტალურად აღწერა ნარდევანის კომპლექსი. ციკლოპური სიმაგრე მდებარეობს სოფ. ნარდევანის თავზე, აქვე არსებული ხევის ნაპირზე. მისი 4-5 მეტრის სისქის კედლები მასიური ქვებით, მშრალად, არის ნაგები. სიმაგრის დასავლეთის კედელი აგებულია ციცაბო კლდოვან ფერდზე. აქ მცირე მოედანი ყოფილა მოწყობილი, საიდანაც ვიწრო შესასვლელით შესაძლებელი იყო სიმაგრის შიდა ეზოში მოხვედრა. ძირითადი კომპლექსის დანარჩენი კედლები აგებულია მცირე პლატოზე, სადაც დამატებითი ფორტიფიკაციის სახით თხრილები და ქვის ზღუდეებია დადასტურებული. ასეთი თავდაცვითი ზოლი ყველაზე უკეთ შემორჩენილია სამხრეთის კედელთან. აღსანიშნავია, რომ პლატოზე სიმაგრის კუთხეები მომრგვალებულია და ქმნიან გოდოლების იმიტაციას, რომელთა შორის, ცენტრალურ ნაწილში კედლები გამოზნექილია. კომპლექსი ერთიანად არის აშენებული, თუმცა დასავლეთის კედელს გარედან გოდოლისებური მინაშენი ჰქონია [Куфтин 1940: 7-8].

ექსპედიციის მიერ წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოებისას გაითხარა სიმაგრის შიდა და გარე ტერიტორია. გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა განეკუთვნებოდა განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნეებს. ბ. კუფტინის ვარაუდით, ციხე, შესაძლოა, სრულად იყო გამოწმენდილი შუა საუკუნეებში [Куфтин 1940: 29-37]. მან, ასევე, გამოთქვა მოსაზრება, რომ იმ შემთხვევაში თუ სხვა ციკლოპურ სიმაგრეებზეც გამოვლინდება ნარდევანის სინქრონული მასალა, საჭირო იქნება მოიძებნოს შესაბამისი ისტორიული წინაპირობა, რათა აიხსნას ასეთ გვიანდელ პერიოდში არქაული მშენებლობის წესის გამოყენების მიზეზი [Куфтин 1941: 30]. აღსანიშნავია, რომ კომპლექსის აზომვა პირველად მოხდა 1937 წელს ვ. წილოსანის მიერ, შემდეგ კი 1998 წელს თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ [Narimanishvili et. al. 1998]

§2 ციკლოპური კომპლექსების ტიპოლოგია

ციკლოპური სიმაგრეების ტიპოლოგიასთან დაკავშირებით არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული [მელიქსეთ-ბეგი 1938; Belli 1993; ნარიმანიშვილი 2012; Есаян 1976; Köroğlu 2005]. მშენებლობის ტექნიკის თვალსაზრისით, ყველა ციკლოპური კომპლექსი ტიპოლოგიურად ერთ ჯგუფს განეკუთვნება, ვინაიდან ისინი აშენებულია დიდი, ან საშუალო ქვებით, მშრალი წყობით, შემაკავშირებელი ხსნარის გამოყენების გარეშე. ხშირ შემთხვევაში, ციკლოპური კომპლექსის კედლები ნაგებია განსხვავებული ზომის ქვებით. თუმცა, როგორც ჩანს, ეს განპირობებული იყო ადგილზე არსებული მასალის ხასიათით.

ციკლოპური კომპლექსების თავდაცვითი კედლები, მოყვანილობით, ხშირ შემთხვევაში, იმეორებენ ადგილზე არსებულ რელიეფს, რაც განსაზღვრავს კიდეც თავდაცვითი ნაგებობის გეგმარებას. გეგმარების და ფორმის მიხედვით შეიძლება გამოიყოს წრიული, ოვალური, მარაოსებრი, ოთხკუთხა, მრავალკუთხა და კონცხების ჩამკეტი სწორხაზოვანი სასიმაგრო ნაგებობები. რადგან ერთნაირი გეგმარებისა და ფორმის კომპლექსებს, სავარაუდოდ, განსხვავებული დანიშნულება ჰქონდა, უმჯობესია ციკლოპური კომპლექსების ტიპოლოგიის შემუშავება მათი ფუნქციის მიხედვით.

ნაშრომში წარმოდგენილი ტიპოლოგია, ძირითადად ეფუძნება ურარტულ წერილობით წყაროებს, სადაც განსხვავებული ტიპის დასახლებები და სიმაგრეებია მოხსენიებული, რომლებიც, შესაძლოა, შეესაბამებიან სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მიკვლეულ ციკლოპურ კომპლექსებს.

ურარტული წერილობითი წყაროები მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან სამხრეთ კავკასიისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის მთიანეთში გავრცელებული თავდაცვითი ნაგებობების და დასახლებების მნიშვნელობაზე და მათ სტრუქტურაზე. ამ წყაროების მიხედვით დიაუხის და მის მეზობლად არსებული ქვეყნების ტერიტორიებზე გავრცელებული საცხოვრებელ-სასიმაგრო კომპლექსები სამი ტიპისაა: 1. „სამეფო ქალაქები“, 2. „ქალაქები“ და 3. სიმაგრეები.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ურარტული წყაროებისა და სამეცნიერო კვლევის საფუძველზე მიმაჩნია, რომ სამხრეთ საქართველოში გვხვდება ციკლოპური კომპლექსების სამი ძირითადი ტიპი**:**

I. დასახლებები
  I.1. ფორტიფიკაციის მქონე დასახლებები
  I.1.1. „სამეფო ქალაქები“
  I.1.2. „ქალაქები“
II. დასახლების გარეშე არსებული საფორტიფიკაციო ნაგებობები
  II.1. სიმაგრეები
  II.2. საგუშაგოები
III. რელიგიური დანიშნულების კომპლექსები
  III.1. სამლოცველოები
  III.2. საკულტო ცენტრები

ციკლოპური კომპლექსები ძირითადად ფორტიფიკაციის მქონე დასახლებებს წარმოადგენენ. მათი ნაწილი დიდი და კარგად გამაგრებული დასახლებებია, რომელთა შორის გამოირჩევა რთული საფორტიფიკაციო სისტემების მქონე ვრცელი ნამოსახლარები - ურარტული წყაროების “სამეფო ქალაქი“.

„სამეფო ქალაქები“ სავარაუდოდ წარმოადგენდნენ „დედაქალაქებს“ – ადმინისტრაციულ ცენტრებს [Меликишвили 1954: 200]. სამხრეთ კავკასიის და ჩრდილო-

აღმოსავლეთ ანატოლიის ტერიტორიაზე ამ ქალაქთა რიცხვს განეკუთვნება ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული შაშილუ [Меликишвили 1960: 158], ზუა [Меликишвили 1960: 235] და ილდამუშა [Меликишвили 1960: 282]. ასეთ ქალაქებს მძლავრი საფორტიფიკაციო ზღუდეები, ციტადელები და შიდა ციხეები გააჩნდათ. შ. ასათიანის აზრით, ასეთ დიდ ქალაქებს, შესაძლოა, საკუთარი გარნიზონი და გარნიზონის უფროსი ჰყოლოდა [ასათიანი 1992: 99-100].

ჩემი აზრით, ყველა „ლოკალურ არეალს“ ჰქონდა მთავარი ქალაქი, სადაც ადგილობრივი ხელისუფალი - „მეფე“ იჯდა. ამიტომ, ვფიქრობ, „სამეფო ქალაქების“ რიცხვს შეიძლება მიეკუთვნოს ციხე-ქალაქი აბული (კატ. #65_6), ამირანის გორას კომპლექსი (კატ. #63_36), ელიას მთის კომპლექსი (კატ. #65_21), კარწახის ქოროღლის კომპლექსი (კატ. #63_50), ბეშთაშენის „ნაქალაქარი“ (კატ. #85_10), დმანისის ციკლოპური „ნაქალაქარი“ (კატ. #82_5) და სამშვილდე (კატ. #84_5).

ქალაქი. სამხრეთ საქართველოში „ქალაქები“ მრავლადაა დადასტურებული. ისინი გვხვდება ბორცვებისა და გორების თავებზე, მთებისა და ქედების ფერდობებზე და ტბებში არსებულ ნახევარკუნძულებზე. მხოლოდ ერთ შემთხვევაში დაფიქსირდა კომპლექსი (კატ. #63_17), რომელიც ტბის უშუალო ნაპირზეა გაშენებული. დასახლების მდებარეობაზე იყო დამოკიდებული თუ რომელი მხრიდან იქნებოდა ის დაცული. იმ შემთხვევაში თუ დასახლებასთან ყველა მხრიდან შეიძლებოდა მისვლა, მას გალავნით შემოზღუდავდნენ, რომელსაც ერთი თავდაცვითი თხრილი მაინც შემოსდევდა. როგორც ჩანს, თხრილების რაოდენობა დამოკიდებული იყო დასახლების გარშემო არსებულ რელიეფზე. ნახევარკუნძულებზე გაშენებულ დასახლებებს თავდაცვითი კედლები და არხები უკეთდებოდა მხოლოდ ხმელეთიდან მისადგომებზე.

სიმაგრეები ხშირ შემთხვევაში გვხვდება გადასასვლელებზე და გზების სიახლოვეს. მათ შიდა სივრცეში, ზოგ შემთხვევაში ფიქსირდება ნაგებობების კვალი. თუმცა, ამ ტიპის კომპლექსების მცირე ზომებიდან გამომდინარე, მათი როგორც დასახლებების განხილვა არასწორად მიმაჩნია. სიმაგრეებში განლაგებულ გარნიზონს, სავარაუდოდ, ევალებოდა გზებისა და გადასასვლელების კონტროლი, ასევე, მტრის მოახლოების შემთხვევაში, დასახლებების გაფრთხილება და შესაძლოა მომხდურის შეფერხებაც. სავარაუდოდ, ურარტულ ტექსტებში მოხსენიებული „სიმაგრეები“ წარმოადგენენ ასეთი ტიპის ფორტიფიკაციებს.

საგუშაგოები. წარმოებული დაზვერვების დროს მოხერხდა მხოლოდ რამდენიმე სავარაუდო საგუშაგოს დაფიქსირება. ისინი, უმეტეს შემთხვევაში, მაღალი მთების წვერებზე და ლოკალურ რეგიონების მისასვლელებთან გვხვდებიან. როგორც ჩანს, საგუშაგო კოშკებს მხოლოდ გამაფრთხილებელი ფუნქცია უნდა ჰქონოდათ.

საკულტო დანიშნულების კომპლექსები. ურარტულ წერილობით წყაროებში არაფერია ნათქვამი სამხრეთ კავკასიის ტომების საკულტო კომპლექსებზე. თუმცა, მათი არსებობა, უძველეს სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე უეჭველია.

სამლოცველოები უნდა წარმოადგენდნენ გზებზე და გადასასვლელებზე არსებულ ციკლოპურ წრიულ ნაგებობებს. მათი უმეტესობა დანგრეულია ან გადაკეთებულია ქრისტიანულ პერიოდში. აღნიშნული ნაგებობების გალავნის დიამეტრი უმეტესწილად 30-40 მეტრია, რომელშიც, ზოგ შემთხვევაში, შემორჩენილია შესასვლელი. აღსანიშნავია, რომ სამლოცველოების კედლებს კონტრფორსები არ გააჩნიათ.

სამლოცველოები მჭიდროდაა დაკავშირებული მენჰირებთან. ეს მონოლითები გვხვდება, როგორც დამოუკიდებლად არსებულ საკულტო ობიექტებად, ისე კომპლექსურად - სამლოცველოებთან ერთად. ფაქტია, რომ მენჰირებს იყენებდნენ შუა საუკუნეებშიც. ამ მონოლითებისგან თლიდნენ ქვაჯვარებს, ასევე, გვხვდება მათ ზედაპირზე გამოსახული ჯვრები. გარკვეულ ტერიტორიაზე ახალი რელიგიური პლასტის გაჩენა იწვევს ძველის

გაქრობას. უძველესი საკულტო ნაგებობების განადგურების ფაქტები და მათ ადგილზე ახალი სალოცავების აგება XX და XXI საუკუნეებშიც დასტურდება.

საკულტო ცენტრები. სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, ასევე იყო რელიგიური ცენტრები, რომლებიც გარკვეული ტომებისათვის საერთო იყო. ასეთ ცენტრად მიმაჩნია შაორის მეგალითური კომპლექსი (კატ. #65_1).

§3 ციკლოპური კომპლექსების ქრონოლოგიის საკითხები

ქვემო ქართლის და ისტორიული ჯავახეთის ტერიტორიაზე დღეისათვის არსებული პრეისტორიული ფორტიფიკაციებიდან ცნობილია მხოლოდ ქვის მშრალი წყობით აშენებული ციკლოპური სიმაგრეები, რომელთა ქრონოლოგიური ჩარჩო ექცევა გვიანბრინჯაოსა და რკინის ხანის პერიოდებში.

წერილობით წყაროებში გარკვეული ინფორმაცია მოიპოვება სამხრეთ კავკასიის პრეისტორიული ხანის ფორტიფიკაციებზე. ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეების ურარტული წარწერებიდან ჩანს, რომ მცირე კავკასიონის ტერიტორიაზე არსებულ ქვეყნებს გააჩნდათ კარგად გამაგრებული დასახლებები და სიმაგრეები, რომელთა დარბევა ზოგ შემთხვევაში საკმაოდ რთული იყო. მნიშვნელოვან ინფრომაციას გვაწვდის ძვ.წ. V საუკუნის ძველი ბერძნული წერილობითი წყარო. მასში ნახსენებია ტაოხებისა და ხალიბების ტომების მთის წვერებზე არსებული გამაგრებული დასახლებები [Xenophon, Anabasis: 297-303]. აღნიშნული ტომები, სავარაუდოდ სახლობდნენ ურარტული პერიოდის ქვეყანა დიაუხის ტერიტორიაზე.

აღსანიშნავია, ასევე, შუა საუკუნეების ისტორიკოსის, ლეონტი მროველის თხზულება - ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. ის მოგვითხრობს კავკასიის ხალხთა მამამთავრის, თარგამოსის, სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე დასახლების ისტორიას. თხზულება გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდის საქართველოს უძველესი ქალაქების დაფუძნების შესახებ, რომლებიც შესაძლოა მიესადაგოს გარკვეულ ციკლოპურ კომპლექსებს. აღსანიშნავია, რომ მათი შენება მიეწერება თარგამოსის შთამომავლებს, რომლებსაც ლეონტი გმირებს უწოდებს, ხოლო ვახუშტი ბაგრატიონი ჩხიკვთის ციკლოპურ სიმაგრეს (კატ. #84_4) უწოდებს გმირთ ნაკვეთს, ანუ გმირების აშენებულად მიიჩნევს. იგივე ავტორი შაორის ციხესა (კატ. #65_1) და სამშვილდის მშრალი წყობით ნაშენ კედელს (კატ. #84_5) აღწერს როგორც დიდრონი ქვებით ნაშენ ციხესა და კედელს [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა:* 43-44]. შუა საუკუნეების მატიანე ქალაქ სამშვილდის დაარსებას მიაწერს თარგამოსის შვილს ქართლოსს, რომელიც მიჩნეულია ქართველთა მამამთავრად [ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა:* 5]. სამშვილდის ნაქალაქარზე გარდა აღნიშნული დიდრონი ქვებით ნაშენი კედლისა კონცხის ბოლოში შემორჩენილია ციკლოპური სიმაგრის ნაშთი.

გვიანი ბრინჯაოსა და რკინის ხანას განეკუთვნება თრიალეთში გათხრილი ციკლოპური კომპლექსების დიდი ნაწილი. მათი აშენების ძირითადი თარიღები ძვ. წ. XVI-VI საუკუნეებით განისაზღვრება. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გარკვეულ სიმაგრეებში დადასტურებულია მხოლოდ შუა საუკუნეების კულტურული ფენები.

ნარდევანის სიმაგრეში (კატ. #85_18), ბ. კუფტინის მიერ გათხრილ მცირე მონაკვეთში, გამოვლენილი კულტურული ფენა შეიცავდა მხოლოდ განვითარებული შუა საუკუნეების მასალას. სავარაუდოდ, ამავე პერიოდს განეკუთვნება ავრანლოს სიმაგრეზე (კატ. #85_3) აღმოჩენილი კერამიკის ფრაგმენტები, თუმცა, ფორმებითა და ხასიათით ის განსხვავდება ნარდევანის სიმაგრეზე აღმოჩენილი ერთეულებისაგან. აღსანიშნავია, რომ ავრანლოს ციკლოპური კომპლექსის სიახლოვეს გაითხარა რკინის ხანის სამაროვნები. კულტურული ფენების შემორჩენილობის თვალსაზრისით, განსხვავებული მდგომარეობა არის სანთის ქვედა

ციხეზე (კატ. #85_6). აქ შესწავლილ კულტურულ ფენებში გამოვლენილი კერამიკული მასალა სავარუდოდ შუა საუკუნეების, ანტიკური და გვიანი ბრინჯაო-რკინის ხანებს განეკუთვნება. აღნიშნული ფენების სინქრონული სამაროვნები არქეოლოგიურად შესწავლილია კომპლექსის მიმდებარე ტერიტორიაზე. აღსანიშნავია, ასევე, აქვე არსებული ანტიკური პერიოდის სამაროვანზე აშენებული გაურკვეველი დანიშნულების ციკლოპური ნაგებობა, რომელიც ბ. კუფტინის აზრით, შესაძლოა სიმაგრეს წარმოადგენდა [Куфтин 1939: 66].

აი-ილიას ციკლოპური სიმაგრის (კატ. #85_7) სიახლოვეს შესწავლილია ძვ.წ. V საუკუნის ნასახლარი [ნარიმანიშვილი, ყვავაძე 2010: 576], რომლის ქვედა ფენები ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეების მასალებს შეიცავს [ნარიმანიშვილი 2012: 133]. რკინის ფართო ათვისების ხანის ციკლოპური კედლით გამაგრებულ დასახლებას და მის სიახლოვეს არსებულ სამაროვანს წარმოადგენს კნოლეს კომპლექსი (კატ. #85_11), რომელიც თარიღდება ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებით. სოფ. სანთის დასავლეთით და სოფ. წინწყაროს ჩრდილოეთით, ადგილ ჩუქურ-ჩაირის ტერიტორიაზე გათხრილია რკინის ხანის სამაროვანი [Куфтин 1937: 28], რომელიც სავარაუდოდ, უნდა ეკუთვნოდეს აქვე არსებულ ციკლოპურ კომპლექსებს.

გვიანი ბრინჯაოს ხანის მიწურულისა და რკინის ხანის პერიოდებს განეკუთვნება საბეჭდავის ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #85_12), რომელიც სტაციონარული გათხრების შედეგად დათარიღდა ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეებით. კომპლექსის ტერიტორიაზე გაკეთებული სადაზვერვო თხრილების და მის სიახლოვეს გათხრილი სამაროვნის საფუძველზე, შეიძლება ითქვას, რომ დასახლება, სავარაუდოდ, ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებშიც ფუნქციონირებდა. საბეჭდავის კომპლექსის ქვედა ფენების სინქრონული ნასახლარი გაითხარა სანთის ზედა ციხეზე (კატ. #85_6), რომელიც თარიღდება ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეებით. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მასალა დადასტურდა აშკალას ციკლოპური სიმაგრის (კატ. #85_5) ტერიტორიაზე. მნიშვნელოვანია, რომ აქ სხვა პერიოდის კერამიკის ფრაგმენტები არ დადასტურებულა [ნარიმანიშვილი 2012: 136]. აღსანიშნავია ბეშთაშენის „ნაქალაქარი“ (კატ. #85_10), რომლის თავდაცვითი კედელი, როგორც ჩანს, განეკუთვნება ძვ.წ. XVI-XIV საუკუნეებს, ხოლო აქვე არსებული თავდაცვითი თხრილი, შესაძლოა, განეკუთვნება ადრე ბრინჯაოს ხანას. გამაგრებული დასახლების ტერიტორიაზე გამოვლენილი კულტურული ფენები ეკუთვნის მტკვარ-არაქსის, გვიან-ბრინჯაოს, ანტიკური და შუა საუკუნეების პერიოდებს. კომპლექსის მიდამოებში შესწავლილი სამაროვნები ფაქტიურად მოიცავს ყველა პერიოდს ადრე ბრინჯაოს ხანიდან ანტიკური ხანის ჩათვლით. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საფარ-ხარაბას ძვ.წ. XVI-XIV საუკუნეების, ბეშთაშენის ძვ.წ. XIII-VII საუკუნეების და კომპლექსის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიაზე გათხრილი ძვ.წ. VII-VI საუკუნეების სამაროვნები, სადაც შესაბამის პერიოდებში იკრძალებოდა ბეშთაშენის „ნაქალაქარის“ მოსახლეობა.

ისტორიული ჯავახეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული ციკლოპური კომპლექსები არქეოლოგიურად შედარებით ნაკლებადაა შესწავლილი, თუმცა აქ გამოვლენილი კულტურული ფენები გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნიან ქრონოლოგიის საკითხებზე.

ნასოფლარ ბერთაყანებთან არსებულ „დიდგორა“-ზე (კატ. #60_42) გათხრილი ნაგებობის ტერიტორიაზე გავლებულ თხრილში მხოლოდ შუა საუკუნების ფენა დადასტურდა.

შუა საუკუნეების, ელინისტური, რკინის თუ გვიან ბრინჯაოს ხანის და, ასევე, მტკვარ-არაქსული კულტურული ფენები გამოვლინდა სათხის ციკლოპურ კომპლექსზე (კატ. #65_13). აღსანიშნავია, რომ კედლის დათარიღების მიზნით გაკეთებულმა ერთ-ერთმა თხრილმა დაადასტურა, რომ ციკლოპური გალავანი აგებულია მტკვარ-არაქსის კულტრულ ფენაზე. კომპლექსის სიახლოვეს, ასევე, გაითხარა ადრე-ბრინჯაოს ხანის ერთი ყორღანი.

ოკამის გორაზე (კატ. #63_93) და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე ჩატარებული გათხრების შედეგად გამოვლინდა მტკვარ-არაქსის, რკინის ხანის და ელინისტური პერიოდების

კულტურული ფენები. აღსანიშნავია, რომ სიმაგრის შიდა ტერიტორიაზე გაითხარა ელინისტური ხანის სამარხი.

ბარალეთის ამაღლების გორაზე (კატ. #63_19) არსებული სიმაგრის სიახლოვეს გაკეთებულ სადაზვერვო თხრილებში, გამოვლინდა რკინის ხანის, ანტიკური და შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტები. რკინის ხანის და მტკვარ-არაქსული პერიოდის ფენებია დადასტურებული ახალქალაქის ამირანის გორაზეც (კატ. #63_36).

საინტერესოა სატიკნეს კომპლექსის (კატ. #60_1) სიმაგრის შიგნით ჩატარებული გათხრების შედეგი, სადაც აღმოჩნდა რკინის ხანის და ანტიკური პერიოდის კერამიკული მასალა, ხოლო მტკვარ-არაქსის პერიოდი, რომელიც კარგად არის წარმოდგენილი ამავე გორის ფერდზე, საერთოდ არ დადასტურებულა. მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარის ფენები გაითხარა ნიალას გორის (კატ. #60_25) ფერდზეც, ციკლოპური სიმაგრიდან 20-25 მეტრში.

დიგაშენი I-ზე წარმოებული გათხრების შედეგად, დასახლების გარშემო რაიმე ტიპის თავდაცვითი ზღუდე არ გამოვლენილა. თუმცა, ეს ძეგლი საინტერესოა სხვა მხრივ, აქ გამოვლენილი კულტურული ფენები შეიცავენ მტკვარ-არაქსის პერიოდის და გვიანბრინჯაოს ხანის დასაწყისის ნამოსახლარების ნაშთებს. კომპლექსიდან ჩრდილო-დასავლეთით გაითხარა კოლექტიური სამარხი, რომელშიც გამოვლინდა გვიანბრინჯაოს ხანის დასახლების სინქრონული არქეოლოგიური მასალა და ასევე, რკინის ხანის პერიოდის კერამიკის ფრაგმენტები. აღსანიშნავია, რომ სამაროვნის სიახლოვეს არსებულ გორაზე გამოვლინდა ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი - დიგაშინი-II, თუმცა, აქ, გარდა ნამოსახლარისა, ასევე, არის ციკლოპური სიმაგრეც (კატ. #65_12), ზედაპირულად აკრეფილ არქეოლოგიურ მასალაში კი, გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის კერამიკა დადასტურდა.

პროექტის ფარგლებში წარმოებული დაზვერვებისას, ციკლოპურ კომპლექსებზე და მათ მიმდებარე ტერიტორიაზე, აიკრიფა სხვადასხვა პერიოდების არქეოლოგიური მასალა (ტაბ. LIII-LX). აღნიშნული კოლექცია შედგება რამდენიმე ასეული კერამიკის ფრაგმენტისაგან, ასევე, ქვის და ძვლის საყოფაცხოვრებო იარაღისა და სამკაულისგან. აღსანიშნავია, რომ თითქმის ყველა კომპლექსზე, რომელზეც აიკრიფა კერამიკის ფრაგმენტები, დადასტურდა გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის და ანტიკური პერიოდის მასალა. ზოგ შემთხვევაში, ზემოთ ნახსენები პერიოდების გარდა, ასევე, იყო ადრე ბრინჯაოს, გვიანი ბრინჯაოს საწყისი ეტაპისა და შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალაც.

ზემოთ მოტანილი ჩამონათვალიდან, კომპლექსურად შესწავლილ ძეგლებს, სადაც დასახლების სინქრონული სამაროვნებიც არის შესწავლილი, წარმოადგენს ბეშთაშენის „ნაქალაქარი“, ციკლოპური კომპლექსი „საბეჭდავი“ და კნოლეს თავდაცვითი კედლით გამაგრებული დასახლება.

ბეშთაშენის ნაქალაქარის ციკლოპური კედლით გამაგრებული დასახლების ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, ცხოვრება უწყვეტად გრძელდება გვიანი ბრინჯაოს დასაწყისიდან რკინის ხანის ჩათვლით, რასაც ადასტურებს კომპლექსის სიახლოვეს შესწავლილი ამავე პერიოდის ვრცელი სამაროვნები. განსხვავებული მდგომარეობაა საბეჭდავის კომპლექსის შემთხვევაში, სადაც გამოვლენილია გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძლიერი დასახლება, თუმცა მისი სინქრონული სამაროვანი დღეისათვის შესწავლილი არ არის. იგივე პრობლემაა ამავე კომპლექსის სიახლოვეს გათხრილი, ძვ.წ. VII-VI სამაროვნის შემთხვევაში, რომლის სინქრონული სამოსახლო ციკლოპური კომპლექსის გათხრისას არ გამოვლენილა. როგორც ჩანს, გვიანი ბრინჯაოს ხანის დასახლების მოსახლეობა იკრძალებოდა კომპლექსის მიდამოებში ცნობილი სამი სამაროვნიდან ერთ-ერთზე. აქვე გათხრილი რკინის ხანის სამაროვნის სინქრონული დასახლებისათვის კომპლექსის ტერიტორიაზე დარჩენილია მხოლოდ მთის თავზე არსებული ციკლოპური კედლით გამაგრებული სამოსახლო, რომელიც არქეოლოგიურად შესწავლილი

არ არის. აღსანიშნავია კნოლეს ძვ.წ. VII-VI საუკუნეების კომპლექსი, სადაც ნათლად ჩანს მოსახლეობის საცხოვრებლად ათვისებული და სამაროვნისთვის განკუთვნილი ტერიტორია. საინტერესოა, რომ ამ შემთხვევაში დასახლების ძირითადი ნაწილი სიმაგრის გარეთ მდებარეობს.

თრიალეთისა და ჯავახეთის ტერიტორიაზე დღეისათვის ცნობილი ყველა ადრებრინჯაოს დასახლება თავდაცვითი ზღუდის გარეშეა წარმოდგენილი. თუმცა, მათი ტოპოგრაფიული მდებარეობა, ხშირ შემთხვევაში, ემთხვევა გვიანი ბრინჯაოსა და რკინის ხანის გამაგრებულ დასახლებებს. შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის დასახლება, რომელიც ძვ.წ. XVII-XVI საუკუნეებით თარიღდება, მდებარეობის და გეგმარების თვალსაზრისით განსხვავდება ზემოხსენებული პერიოდების კომპლექსებისაგან [Narimanishvili, Amiranashvili 2010: 231]. ასევე, უნდა აღინიშნოს, რომ არქეოლოგიურად შესწავლილ მონაკვეთში რაიმე ტიპის ფორტიფიკაცია არ დადასტურებულა. თავდაცვითი ზღუდეების გარეშე ჩანს, ასევე, თრიალეთის ტერიტორიაზე შესწავლილი ძვ.წ. VI-I საუკუნეების დასახლებები (დარაქოი (ძვ.წ. VI-IV სს) [ნარიმანიშვილი და სხვა 2018: 121], ედი-ქილისა (ძვ.წ. V-I სს.) [ნარიმანიშვილი და სხვა 2018: 128] და აი-ილია (ძვ.წ. V ს.) [ნარიმანიშვილი და სხვა 2018: 113]).

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ციკლოპური ფორტიფიკაციების შენება იწყება გვიანი ბრინჯაოს საწყის ეტაპზე, თუმცა, მასშტაბურ ხასიათს იღებს ადრე რკინის ხანიდან, როდესაც იწყება ასურეთისა და შემდგომ ურარტუს სამეფოების გაძლიერებული ექსპანსია ამ რეგიონის მიმართ.

§4. გზები და მენჰირები

სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლად არის დადასტურებული მენჰირები [Narimanishvili et al.: 2015: 212-213]. ამ ტიპის მონოლითები, უმეტეს შემთხვევაში, გვხვდება ციკლოპურ კომპლექსებამდე მისასვლელ გზებზე, ან გზაგასაყარებზე და „ლოკალური არეალების“ დამაკავშირებელ გზა-გადასავლელებზე. მაგალითისთვის შეიძლება მოვიტანოთ თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, სოფ. ახალსოფელთან არსებული მენჰირი (ტაბ. XLII-1), რომლიდანაც ერთ კილომეტრში დადასტურებულია გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის, ციკლოპური გალავნით შემოზღუდული ნამოსახლარი (კატ. #84_3) [ნარიმანიშვილი და სხვ. 2018: 240]. აღნიშნული დასახლება გაშენებულია ხეობაში, რომელზეც შუა საუკუნეებში გადიოდა ისტორიულ თრიალეთთან დამაკავშირებელი ერთ-ერთი გზა. გამაგრებული დასახლებისა და მის სიახლოვეს არსებული მენჰირის გამო შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გზა აქ გვიანბრინჯაო-რკინის ხანაშიც იყო, რომელიც ალბათ გოხნარის ციკლოპური კომპლექსის (კატ. #84_2) გავლით მიემართებოდა თრიალეთისაკენ. ასევე, აღსანიშნავია ლაკვის მთაზე არსებული ქვაჯვარი (ტაბ. XLII-3), რომელიც შესაძლოა მენჰირიდან არის გამოთლილი [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 112-113]. გოხნარი-წალკის გზაზე ორი მენჰირია, პირველი - სოფ. იმერას სიახლოვეს [Куфтин 1936: 7], მეორე, კი, ქ. წალკისკენ მიმავალ რკინიგზისა და საავტომობილო გზის კვეთასთან (ტაბ. XLIII-1). სავარაუდოდ სამი მენჰირი მდებარეობდა წალკის წყალსაცავის ტერიტორიაზე, რომლებიც დღეს წყლით არის დაფარული (ტაბ. XLIII-2, 3, XLIV-1) [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 104, ტაბ. XLI; Куфтин 1936]. აღსანშნავია, თეჯისის მეგალითური კომპლექსი (კატ. #85_14) და აქვე აღმართული მენჰირი (ტაბ. XLII-2); შესაძლოა, ეს კომპლესი მდებარეობდა მნიშვნელოვან გზაზე, რომელიც თრიალეთის ქედით გადადიოდა შიდა ქართლის მიმართულებით.

ჭიქიანის მენჰირთან (ტაბ. XLV-4), თიქმა-დაშის უღელტეხილზე გამავალი გზის გასწვრივ, გადის თრიალეთისა და ჯავახეთის საზღვარი, სადაც ყორღანული ველია დაფიქსირებული

[Нариманишвили и др. 2015: 178]. მნიშვნელოვანია, ასევე, სოფ. ყიზილქილისას და სოფ. ავრანლოს შორის დადასტურებული მენჰირი-ქვაკაცა (ტაბ. XLIV-2), რომელიც ავრანლოს ციკლოპური ციხის (კატ. #85_3) სიახლოვეს, მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირზე, ხეობის ბოლოში, მდებარეობს. აღნიშნული ციხე, სავარაუდოდ აკონტროლებდა ხეობაზე გამავალ გზას, რომელიც შემორჩენილია ქციის ხეობის კლდოვან ფერდზე გაჭრილი გზის სახით [Narimanishvili 2018: 600]. ეს გზა მიემართებოდა, როგორც სამსარის ქედისაკენ, ასევე თრიალეთის ქედზე არსებულ, ჯამ-ჯამას უღელტეხილისკენ. აღსანიშნავია, რომ ავრანლოს მენჰირიდან შესაძლებელია საპიტიახშოს[8] ტერიტორიაზე მოხვედრაც.

უძველესი დროის გზის არსებობას, რომელიც ავრანლოს ციკლოპური კომპლექსიდან ნარიანისკენ მიემართებოდა, ადასტურებს სოფ. რეხასა და მდ. ქციას შორის არსებული მენჰირი (ტაბ. XLV-3) და სოფ. ხანდოს სამხრეთ-დასავლეთით არსებული წყურვეთის ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #85_1). ეს უკანასკნელი მელიქსეთ-ბეგის მიერ არის აღწერილი. მას აქ უნახავს ციკლოპური „ნაციხარ-ნაქალაქევის“ ზღუდეები და ცილინდრული კოშკები [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 71]. დაზვერვების დროს მართლაც დადასტურდა ციკლოპური სიმაგრის ნანგრევი, მაგრამ კოშკები, რომლებიც უკვე მელიქსეთ-ბეგის დროს სავალალო მდგომარეობაში იყო, როგორც ჩანს, ბოლომდე ჩამოიშალა და დღეს მათი ნახვა შეუძლებელია. ასევე, არ გამოვრიცხავ, რომ დაზვერვებისას ნანახი სიმაგრე, არ იყო იგივე სიმაგრე, რომელიც მელიქსეთ-ბეგმა ნახა, რადგან მის მიერ აღწერილი სიმაგრე წყურვეთის ნასოფლარის ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო, ხოლო ჩემს მიერ დაფიქსირებული კომპლექსი, ნასოფლარიდან მოშორებით მდებარეობს.

სოფ. რეხას მენჰირთან დაკავშირებით შეიძლება ითქვას, რომ მელიქსეთ-ბეგის დროს ის, როგორც ჩანს, ზემოთ ნახსენები სიმაგრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არსებულ ნასოფლარ წყურვეთის ეკლესიის სასაფლაოზე, საფლავის ქვად ყოფილა გამოყენებული [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 71]. სავარაუდოდ, ის, შემდგომ პერიოდში, რეხას ეკლესიის აღდგენის დროს უნდა გადმოეტანათ. წყურვეთიდან გზა, ვიწრო ხეობით, გადადიოდა ჯავახეთის უკიდურეს ჩრდილოეთ ნაწილში, ტაბაწყურის ტბის ჩრდილოეთით არსებულ ნატბეურ ნარიანის აღმოსავლეთ ნაპირზე.

თრიალეთიდან უშუალოდ ტაბაწყურის ტბასთან კიდევ ერთი გზა მიდიოდა. ეს უკანსკნელი დღესაც არსებობს და გამოიყენება. გვიანბრინჯაო-რკინის ხანაში მასზე მოსახვედრად საჭირო იყო სოფ. ოზნისთან არსებული ციკლოპური ციხის (კატ. #85_2) არეალში გავლა, შემდეგ კი დღევანდელი სოფ. ბურნაშეთის მიდამოებიდან გადასვლა ადგილ საპიტიახშოში [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 89]. სოფ. ბურნაშეთის ეკლესიის გალავანში ჩაშენებული ყოფილა სამი მეტრის სიმაღლის მენჰირი (ტაბ. XLIV-3) [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 88]. თუმცა, უკანასკნელ ხანებში, წყლის მილის გაყვანის დროს, მოხდა გალავნის ნაწილის დანგრევა, რასაც ალბათ შეეწირა აღნიშნული მენჰირიც. დაზვერვების დროს, სოფლის ცენტრში, დადასტურდა მეორე მენჰირი (ტაბ. XLIV-4), რომლის გარშემო ადგილობრივმა მოსახლემ ნიში ააშენა.

საპიტიახშო წარმოადგენს სამსარის მთებში არსებულ ქვაბულს, აქ ადრე ტბა უნდა ყოფილიყო. ნატბეურის დასავლეთ ნაპირზე შუასაუკუნეების ნასოფლარია, სადაც მენჰირია აღმართული (ტაბ. XLV-2). მის სიახლოვეს მეორე მენჰირიც უნდა ყოფილიყო (ტაბ. XLV-1) [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 88], თუმცა, დაზვერვებისას მისი დაფიქსირება ვერ მოხერხდა. აქ არსებულ გზა-გადასასვლელის დამადასტურებლად, მენჰირების გარდა, წარმოადგენს, ამ ტერიტორიაზე გათხრილი შუაბრინჯაოს ყორღანები, რომლებიც ტაბაწყურის ტბამდე მიმავალ გზას მიუყვებიან [Куфтин 1939: 38; ჯაფარიძე 1960: 7].

თრიალეთიდან ჯავახეთში გადადიოდა კიდევ ერთი გზა, რომლითაც შესაძლებელი იყო ფარავნის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე, შაორის მთასთან მოხვედრა. ეს გზა,

8 დღევანდელი სახელწოდება საბიდახჩა წარმოადგენს ქართული სახელწოდება - საპიტიახშოს დამახინჯებულ ვარიანტს.

როგორც ჩანს, გაივლიდა სოფ. კუშჩისთან ჩამომავალ ნარდევანის ხევს, რომლის მარცხენა ნაპირზე ციკლოპური კომპლექსია (კატ. #85_27) დადასტურებული; შემდეგ, კი, ადიოდა შაორის მეგალითურ კომპლექსთან (კატ. #65_1) და მის ძირში არსებულ მენჰირთან (ტაბ. XLVI-1). მენჰირიდან გზა მიდიოდა ასფარას პრეისტორიული სამლოცველოსკენ (კატ. #65_28) და უერთდებოდა ჭიქიანის მენჰირიდან მომავალ გზას. აქედან შესაძლებელი იყო შაორთან არსებული გადასასვლელით სამსარის ქედზე მდებარე ლევანის ტბისა და ქოროღლის მთის გავლით სოფ. ოლავერდში, ბალხოში ან პატარა სამსარში მოხვედრა. თუმცა, ასფარადან ძირითადი გზა მიდიოდა მახარონი/ბობლიკანის მენჰირისკენ (ტაბ. XLVI-2), სადაც იყო გზაგასაყარი სოფ. აბულისა და ფოკას მიმართულებებით, ამ უკანასკნელიდან კი გზა ფილთი-კარის სიმაგრის (კატ. #65_5) გავლით მიდიოდა განძანის მენჰირთან (ტაბ. XLVI-3). ფილთი-კართან ერთი გზა ჩამოდიოდა დასავლეთით მდებარე ტაფობიდან, რომელსაც კვეთდა მახარონი/ბობლიკანიდან სოფ. აბულისკენ მიმავალი გზა. ის გაივლის მთა პატარა აბულსა და მთა დიდ აბულს შორის, სადაც ყორღანული ველია დადასტურებული. სოფ. აბულიდან გზა მიდის ჩრდილო-დასავლეთით სოფ. თახჩის გავლით სოფ. თორიაში; დასავლეთით სოფ. კართიკამის გავლით ახალქალაქში და ჩრდილო-დასავლეთით სოფ. ბუზავეთის გავლით სოფ. ოლავერდში.

ზემოთ ნახსენები განძანის მენჰირიდან შესაძლებელია დასავლეთით აბულის კომპლექსისაკენ (კატ. #65_6) წასვლა, სამხრეთ-დასავლეთით კი ავჭალის ტბის გავლით თორიას (კატ. #65_10) ან ტონთიოს (კატ. #65_11) ციხე-ქალაქებთან მოხვერდა. ამავე მენჰირიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, განძანის ციხის (კატ. #65_24) და შემდგომ საღამოს ტბის და მის ნაპირზე არსებული სიმაგრის (კატ. #65_9) გავლით, შესაძლებელია სათხეს ციკლოპურ კომპლექსთან (კატ. #65_13) მოხვედრა. აქედან კი ხანჩალის ტბის მისადგომებთან, ან ელიას მთის აღმოსავლეთით არსებული ტერიტორიიდან აბოცში მისვლა.

სოფ. თორიას სამხრეთ დასავლეთით, ორი ციკლოპური კომპლექსია დადასტურებული (კატ. ##63_46, 56). აქედან, შესაძლებელია, ერთი მხრივ, სოფ. ხოსპიაში, მეორე მხრივ კი სოფ. ხორენიაში მოხვედრა. ამ უკანასკნელის ტერიტორიაზე, 1956 წელს, აღიწერა მენჰირი (ტაბ. XLVII-1), რომელზეც თითქოს ცხოველი იყო გამოსახული[9]. დღეს სოფლის მოსახლეობას ამ მენჰირის შესახებ ინფორმაცია არ აქვს.

ხანჩალის ტბის დასავლეთით გზა ორი მიმართულებით მიდის, ერთი ფოსო-ჩუღურეთისკენ, რომელზეც სამი სავარაუდო მენჰირია დაფიქსირებული. მეორე კი დღევანდელი ქ. ახალქალაქისკენ, რომლის სამხრეთით, სოფ. მურჯახეთში სამი მენჰირია ცნობილი (ტაბ. XL-VII-2; XLVIII-2, 3). აღსანიშნავია, ნასოფლარ დანკალის ჩრდილოეთით, მცირე ხევის გადაღმა არსებულ ციკლოპურ კომპლექსის (კატ. #63_94) ტერიტორიაზე, დაზვერვების დროს ნაპოვნი მენჰირი (ტაბ. XLIX-3). მას თავზე გამჭოლი ნახვრეტი გააჩნია. შესაძლოა ეს მონოლითიც აქ არსებულ გზის პირას იდგა. აქედან ჩრდილოეთით, რამდენიმე კილომეტრში, მდებარეობს სოფ. ტოლოში, საიდანაც ხეობების გავლით შეიძლება ბუზმარეთის „ლოკალურ არეალში“ მოხვედრა. აღსანიშნავია ერთ-ერთი ხეობის ნაპირზე, ნასოფლარ შალოშეთთან აღმოჩენილი მენჰირის არსებობა, რომელიც ალბათ ძველი გზის აღსანიშნად იყო აღმართული ამ ადგილზე (ტაბ. L-1).

ხანჩალის ტბიდან ერთი გზა ამირანის გორასთან (კატ. #63_36) მიდის, საიდანაც შესაძლებელია მდ. ფარავნის ხეობით მდ. მტკვრამდე ჩასვლა. თუმცა, აქედან სოფ. ბავრის ან კორხის გავლით, შეიძლება ახალქალაქის ჩრდილოეთით არსებულ ზეგანზე ასვლა. აღსანიშნავია, რომ ერთი მენჰირი სოფ. ბარალეთთან (ტაბ. XLVIII-1), ერთი კი სოფ. მერენიასთან (ტაბ. XLIX-1) არის დადასტურებული. სავარაუდოდ, ამ ტერიტორიაზე უნდა

9 საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობისდაცვის ეროვნული სააგენტოს არქივში დაცული სააღრიცხვო ბარათი #19, საქაღალდე #3

ყოფილიყო მნიშვნელოვანი რელიგიური ცენტრი, რადგან სოფ. იხტილასთან (ისტორიული ღრტილა) დაზვერვების დროს გამოვლინდა ციკლოპური წრიული გალავნებით შემოზღუდული ადგილები, რომლებიც, ჩემი აზრით, სამლოცველოებს უნდა წარმოადგენდნენ (კატ. ##63_57, 61). ღრტილადან, ტაბაწყურის ტბის მიმართულებით, მენჰირები არ გამოვლენილა. თუმცა ამ ტერიტორიაზე მრავლადაა სხვადასხვა ტიპის ციკლოპური კომპლექსები. ერთი მენჰირი (ტაბ. XLIX-2) მდებარეობს სოფ. ტაბაწყურის თავზე არსებული ციკლოპური კომპლექსის (კატ. #64_2) ტერიტორიაზე.

აღსანიშნავია ჯავახეთის ქედზე, დმანისის მიმართულებით არსებული გადასასვლელები. ერთი გზა გადიოდა ჭოჭიანის ხეობაზე, სადაც ქედის ორივე ფერდზე, ხეობის დასაწყისში და ბოლოში მდებარეობს ორი ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #65_2, #85_19). აქ გამავალი გზა დასავლეთით უერთდებოდა ჭიქიანის მენჰირთან არსებულ გზაჯვარედინს. აღმოსავლეთით ის მიემართებოდა ქციის ხრამისკენ, რომლითაც შესაძლებელი იყო სამშვილდეში[10] (კატ. #84_5) და შემდეგ სოფ. ნახიდურის თავზე, ორი ციკლოპური კომპლექსის (კატ. ##80_3, 4) ძირში გავლით, მარნეულის ველზე მოხვედრა. აღსანიშნავია, სოფ. ნახიდურიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სოფ. ხაიშის მიმართულებით ერთი მენჰირი (ტაბ. LII-2) და ქვის გაურკვეველი, ორი გათლილი ნაწილისგან შემდგარი, მონუმენტი (ტაბ. LII-3). ერთი მენჰირი სოფ. ხაიშის ტერიტორიაზეც არის დადასტურებული (ტაბ. LII-1). აქედან შესაძლებელია გზის გაგრძელება თეთრიწყაროს მიმართულებით და აქ არსებული მენჰირის (ტაბ. LI-3) გავლით, ჯერ, სოფ. ივანოვკის მენჰირთან (ტაბ. LI-2) შემდეგ კი ბედენის პლატოზე ასვლა და თრიალეთში გადასვლა.

ჯავახეთის ამავე გადასასვლელიდან გზა მიემართებოდა, ასევე, სამხრეთით, საფიქლის ხევისკენ, სადაც ეკლესიას ციკლოპური გალავანი აქვს შემორტყმული (კატ. #82_10), მის კედელში კი სავარაუდოდ მენჰირია ჩაშენებული (ტაბ. L-2). აქედან სამხრეთ-დასავლეთით, 3 კმ-ის დაცილებით, ხეობის მარჯვენა ნაპირზე არსებულ კონცხზე ქვის სვეტებიანი ნაგებობაა, საიდანაც საფიქლის ხევის გაყოლებაზე მდებარეობს ძველი გომარეთის ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #82_8) და მენჰირი (ტაბ. L-3). აღნიშნული კომპლექსიდან ჩრდილოეთით, სარკინეთის ამაღლების ეკლესიის გალავნაში, კიდევ ერთი მენჰირია დადასტურტერბული (ტაბ. LI-1). ძველი გომარეთიდან გზა მიემართებოდა აღმოსავლეთით, ყარაბულახის ხეობის გავლით, ქციის ხრამისკენ, ხოლო სამხრეთით მუსის ციხის (კატ. #82_6) და შემდეგ დმანისის ციკლოპური „ნაქალაქარისკენ“ (კატ. #82_5).

ჯავახეთის ქედზე გამავალი მეორე გზა-გადასასვლელი მდებარეობს აღრიკარისა და ჩათახის მთებს შორის, სადაც დადასტურდა რამდენიმე დიდი ყორღანი. აქედან ჩრდილოეთით მდებარე მთა აღრიკარის თავზე და ასევე, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ განშტოებაზე არსებული გორის თავზეც დადასტურდა ციკლოპური სიმაგრეები (კატ. ##82_1, 2). გადასასვლელის სამხრეთ ნაწილში მდებარე გორაზე, აეროფოტოებზე იკითხება გაურკვეველი დანიშნულების ქვების ზოლი. უფრო ფართო გრძივი ქვების ზვინული შემოსდევს გორას აღმოსავლეთის მხრიდან. აღნიშნული გორის ტერიტორიაზე წარმოებულმა დაზვერვებმა ციკლოპური სტრუქტურა ვერ გამოავლინა. შეიძლება, აქ ძალზე დანგრეული სიმაგრის ნაშთია, რომლის გამოვლენა არქეოლოგიური გათხრების გარეშე შეუძლებელია. ისიც შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქ დაგეგმილი იყო სიმაგრის აშენება, ამიტომაც მოხდა ქვების ზოლით თავდაცვითი ნაგებობის გეგმის მოხაზვა. გადასასვლელიდან დასავლეთით, ჯავახეთის ქედის თითქმის მთელ სიგრძეზე, რამდენიმე ასეული მცირე და საშუალო ზომის ყორღანი დადასტურდა.

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკებზე, დღევანდელი აღრიკარის მთის ჩრდილოეთით, ჯავახეთის ქედის ნაწილი „გძელთოვლის“ მთების, ზოგ შემთხვევაში კი „შამბიანის“ მთის, ხოლო ჩათახის

10 სამშვილდის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ცნობილია ერთი მენჰირი (ტაბ. LI-4).

მთის სამხრეთით, ჯავახეთის ქედის გაგრძელება „ბოლოლი“-ს სახელითაა აღნიშნული. მდ. მაშავერას ორი სათავის შესართავს შორის და ასევე, მის ქვემოთაც ორი პუნქტი, საკარისის სახელით გვხვდება.

აღწერილი გზა-გადასასვლელების დიდი ნაწილი დღესაც აქტიურად გამოიყენება. თუმცა, როგორც ჩანს, ისინი არსებობდნენ უფრო ადრეულ პერიოდშიც. ამას უნდა ადასტურებდეს ამ გზების სიახლოვეს არსებული ყორღანული ველები, ან ინდივიდუალური ყორღანები, რომლებიც, უმეტეს შემთხვევაში, შუა ბრინჯაოს ხანით თარიღდებიან. მენჰირების ნაწილი კი ქრონოლოგიურად, შესაძლოა წინ უსწრებდეს შუა ბრინჯაოს ხანასაც [Narimanishvili et al. 2015: 213].

გვიანბრინჯაო-რკინის ხანაში მენჰირების აქტიურ გამოყენებაზე ნათლად მიუთითებს ზემოთ მოტანილი მაგალითები. შეიძლება ისინი გზის მფარველ ღვთაებებს წარმოადგედნენ, თუმცა, შესაძლოა ეს მონოლითები მხოლოდ გზის სანიშნე ქვებად იყო გამოყენებული.

§5. „ლოკალური არეალები“

სხვადასხვა ქვეყნების საზღვრები, დღესაც კი, ხშირ შემთხვევაში, მიუყვება მდინარეებს, ხევებს, მთათა სისტემებსა და სხვა ბუნებრივ წარმონაქმნებს. ალბათ ძველ დროსაც, ანალოგიური ბუნებრივი გამყოფებით ხდებოდა ამა თუ იმ ქვეყნის, თუ ტომის ერთმანეთისაგან გამიჯვნა.

ურარტული წყაროებიდან ცნობილია, რომ გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის პერიოდის სამხრეთ კავკასიაში არსებობდნენ დიდი პოლიტიკური ერთეულები, რომლებიც აერთიანებდნენ მათ გარშემო არსებულ, შედარებით მცირე ქვეყნებსა და ტომებს. თვით ურარტუც, მრავალი, მცირე პოლიტიკური ერთეულისგან შემდგარი სახელმწიფო იყო [Меликишвили 1954: 190]. ასეთივე პოლიტიკური გაერთიანება იყო დაიაენი/დიაუხი [Меликишвили 1954: 252], ეთიუნი [Меликишвили 1954: 57] და, რა თქმა უნდა, ნაირი. ნაირის შემადგენლობაში, ჯერ კიდევ ძვ.წ. XII საუკუნეში, შედიოდა ზევით ჩამოთვლილი ყველა ქვეყანა და ტომი [Меликишвили 1954: 13-20].

ასურულ და ურარტულ ეპოქაში, სამხრეთ კავკასიის ტერიატორიაზე არსებული ქვეყნები, ჩემი აზრით, მდებარეობდნენ „ლოკალურ არეალებში“, ანუ ტაფობებში ან ზეგნებზე, რომლებიც მთებით, ხევებით, მდინარეებით, ტბებით ან ნებისმიერი სხვა ბუნებრივი წარმონაქმნებით არიან დაცულნი.

დაზვერვების შედეგად დადგინდა, რომ, თითოეული „ლოკალური არეალის“ ტერიტორიაზე, გვხვდება ქრონოლოგიურად და სტრუქტურულად ერთგვაროვანი, ციკლოპური გალავნით გამაგრებული დასახლებები. ისინი ქედებზე, ბუნებრივ გორებზე, მთის წვერზე და ფერდობებზე, ტბების და ხევების ნაპირებზე, კონცხებზე, მდინარეთა ხერთვისებში და გაშლილ მინდვრებზე არიან განლაგებულნი.

საველე სამუშაოებისას, დადასტურდა, რომ ლოკალური არეალების დამაკავშირებელი გზები, უმეტეს შემთხვევაში, კონტროლირდებოდა ციკლოპური ციხეებით, ან საგუშაგოებით. აქვე აღვნიშნავ, რომ ლოკალური არეალისთვის დამახასიათებელია ერთი ცენტრალური, ვრცელი დასახლების არსებობა, რომლის სიახლოვეს დასტურდება შედარებით მცირე დასახლებები; ყველა შემთხვევაში დასახლებებს ციკლოპური გალავანი აქვთ გარშემორტყმული, რომელსაც დამატებითი ფორტიფიკაციის სახით გააჩნია კონტრფორსები, ქვამიწაყრილიანი ზღუდეები და თხრილები. აღსანიშნავია, რომ ამგვარი არეალების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კომპონენს, ასევე, წარმოადგენს საარსებო რესურსი - ტბა, მდინარე, მინდორი და სხვ.

პროექტის ფარგლებში ჩატარებული კვლევის შედეგად განისაზღვრა რამდენიმე ლოკალური არეალი, რომელთა დეტალური აღწერაც ქვემოთა არის მოცემული.

ჩილდირის „ლოკალური არეალი“ - “ძაღინის ჭევი“[11]
(ტაბ. III - 1)

ჩილდირის ტბის მიდამოები შემოზღუდულია მაღალი მთებით. აღნიშნულ ტერიტორიაზე ლოკალიზდება ურარტული პერიოდის ქვეყანა იგანი. ტბის არეალში მოხვედრა სამხრეთიდან შესაძლებელია მხოლოდ სოფ. არპაჩაის მიდამოებში არსებული გადასასვლელებით. ჩრდილოეთიდან, ჩილდირის ტბის არეალთან, რამდენიმე ბუნებრივი მისასვლელით შეიძლება მოხვედრა. პირველი წარმოადგენს ფოსოს წყლის ხეობას[12], რომელიც ყარსის მთებიდან გამოდის და სოფ. საზლისუსთან მთავრდება, მეორე მისადგომი აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ქ. ჩილდირთან მდებარეობს, რომელთანაც მოხვედრა შესაძლებელია ნიალის ყურის მთების უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილიდან, მის ჩრდილოეთით არსებული ზეგანიდან. ქ. ჩილდირთან მისვლა, შესაძლებელია ასევე მტკვრის მარჯვენა შენაკადის ხეობით, სადაც ცნობილი ქაჯის ციხე მდებარეობს; სავარაუდოდ ამ ხეობაში გამდინარე წყალზე წერს ვახუშტი ნიალის ყურის მთების მიმართებით: „.რომელსა გასჭრის მდინარე ფოსოსი“ [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა:* 130]. მესამე გადასასვლელი მდებარეობდა ნიალის ყურის მთების უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ფოსოს წყლის მარჯვენა ნაპირზე არსებული მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ფერდის ძირში. მეოთხე გადასასვლელი ჩანს ნიალის ყურის მთების გაყოლებით, აღმოსავლეთით, დღევანდელ სოფ. ტაშ-დეღირმენთან. აქ ჩამომავალი ხეობები სათავეს იღებენ მინგელის ტბის სიახლოვეს არსებული დიდი ბინგელერის ტბიდან. აღსანიშნავია, რომ ყველა მისადგომი კარგად კონტროლირდებოდა ციკლოპური საფორტიფიკაციო კომპლექსებით. საინტერესოა მესამე და მეოთხე გადასასვლელი. მესამე გადასვლელით შესაძლებელი იყო კარწახის, ანუ ფოსოს „ლოკალურ არეალში“ მოხვედრა, ხოლო მეოთხე ადიოდა ნიალის ყურისა და ბაბას მთებზე, საიდანაც შესაძლებელი იყო ხანჩალის - ხენჭურის, ან არპის - აბოცის „ლოკალურ არეალებში“ მოხვედრა. ისევე, როგორც ჩილდირის ტბის „ლოკალურ არეალში“, აქაც, გადასასვლელები კონტროლირდებოდა ციკლოპური ფორტიფიკაციებით.

ჩემი აზრით, ქ. ჩილდირის ჩრდილოეთით მდებარე გორის ფერდებზე და ასევე, სოფ. ტაშ-დეღირმენთან არსებული სიმაგრეები, ფოსოს „ლოკალური არეალის“ ნაწილი უნდა ყოფილიყო. პირველ რიგში, იმიტომ, რომ მათთან მოხვედრა სამხრეთის მხრიდან საკმაოდ რთულია, ხოლო მდებარეობა აკარგვინებს სტრატეგიულ უპირატესობას ჩრდილოეთის მხრიდან თავდასხმის შემთხვევაში. აქედან გამომდინარე, მიმაჩნია, რომ ნიალის ყურის და ყარსის მთებს შორის არსებული ტაფობი - ადგილი ფოსო, ანუ ჩუღურეთი, წარმოადგენდა ერთგვარ საზღვარს „ძაღინის ჭევსა“ და „ფოსოს“ შორის.

კარწახის „ლოკალური არეალი“ - ფოსო[13]
(ტაბ. III - 2)

ჩილდირის ტბის ჩრდილოეთით, საქართველო-თურქეთის საზღვარზე, მდებარეობს კარწახის ტბა. მის მიმდებარედ ვახუშტი ბაგრატიონი აღწერს ფოსოს ანუ ჩუღურეთის მხარეს [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა* 1941: 129-131]. სავარაუდოდ, ეს

11 ლერი თავაძე ამ სახელწოდებით ახდენს ურარტული პერიოდის ქვეყანა იგანის იდენტიფიცირებას. ავტორს, განხილული აქვს „ძაღინის ჭევი“-ს შესახებ არსებული ისტორიული წყაროები და ტოპონიმიკა [თავაძე 2018: 36-38].

12 გეოგრაფიული ტოპონიმები მოცემულია ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერილობის მიხედვით [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*: 129-131].

13 „ფოსო ანუ ჩუღურეთი“ - ასე იხსენიებს ვახუშტი ბაგრატიონი კარწახის ტბის არეალს.

არის ნიალის ყურისა და ყარსის მთებს შორის არსებული მცირე ტაფობი, რომლის ტოპონიმიც შეესაბამება გეოგრაფიულ ლანდშაფტს[14]. ვახუშტის მიხედვით, ფოსოს წყალი, თითქოს, კარწახის ტბას ერთვის. თუმცა, ფაქტია, რომ ეს ასე არ არის. კარწახს არც ერთი მდინარე არ ერთვის, თუ არ ჩავთვლით მთებიდან მომდინარე წყაროებსა და მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით არსებული ნატბეურიდან სეზონურად გამომდინარე წყალს.

ვახუშტის მიხედვით, „ამ წყალზედ[15] არს, ტბის მჭვრეტი, წყაროს-თავს, ეკლესია ფრიად დიდ-შვენიერი“, ეს ეკლესია წყაროსთავის საეპისკოპოსო ტაძარია[16], რომელიც აგებული ყოფილა ხევის ნაპირზე [Ростомов 1898: 64]. შესაძლოა, ამ ხევსაც ფოსო ეწოდებოდა.

ფოსო-ჩუღურეთი, როგორც ჩანს, იყო კარწახისა და ჩილდირის „ლოკალური არეალების“ საზღვარი. შ. ასათიანს მიაჩნია, რომ ტოპონიმი ფოსო, ურარტული ფუსუნიას ზუსტი შესატყვისია [ასათიანი 1992: 93]. თუმცა, ვახუშტისეული ფოსო-ჩუღურეთი არ შეესაბამება ჩემს მიერ განხილული „ლოკალური არეალების“ ტიპს. ფოსო-ჩუღურეთის მიმდებარედ იკვეთება მხოლოდ ორი „ლოკალური არეალი“ - კარწახისა და ჩილდირის. ამ უკანასკნელ არეალს კი მოიცავდა ქვეყანა იგანი, ამიტომ ფუსუნიასთვის რჩება მხოლოდ ერთი ადგილი - ფოსოს „ლოკალური არეალი“[17]. აქვე უნდა აღინიშნოს ქალაქ ცუდალას მდებარეობის საკითხი. ჩემი აზრით, ეს უკანასკნელი დღევანდელი სოფ. სულდას გამაგრებულ დასახლებასთან (კატ. #63_48) უნდა იდენტიფიცირდეს, რომელიც კარწახის ჩრდილოეთით მდებარეობს. აღსანიშნავია, ასევე, რომ დ. ბერძენიშვილი ფოსოს ადრეფეოდალურ მიკროქვეყნად გამოყოფს [ბერძენიშვილი 1975: 98]. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, კარწახის ტბის „ლოკალური არეალი“ ნაშრომში ფოსოს სახელით იქნება განხილული.

იგანის შემდეგ, სამხრეთიდან მოსულმა ურარტელებმა დაარბიეს ჯერ ქვეყანა ფუსუნია, შემდეგ კი ქალაქები ალკანია და ცუდალა. ეს უკანასკნელი კი, როგორც ზევით უკვე აღინიშნა. შეიძლება იყოს დღევანდელ სოფ. სულდაში არსებული, ციკლოპური კედლით გამაგრებული დასახლებაა. გარდა იმისა, რომ ფონეტიკურად სულდა-ცუდალა იჩენს გარკვეულ მსგავსებას, აღსანიშნავია ნიალის ყურის მთებიდან წამოსული მდინარე კადალა[18], რომელიც გაივლის სოფ. სულდას და შემდეგ ერთვის მდ. მტკვარს მარჯვენა მხრიდან. აღსანიშნავია, ასევე, სოფელ სულდას ჩრდილოეთით მდებარე, ამავე დასახელების მთა[19], სამხრეთით - ადგილი ბუზალა, სამხრეთ-დასავლეთით ნასოფლარი ბუდაშენი, დასავლეთით კი ნასოფლარი კადალა. ჩემი აზრით, ყველა ამ ტოპონიმის არსებობა მიუთითებს, რომ, თუ არა სოფ. სულდას რკინის ხანის გამაგრებული დასახლება, მის შემოგარენში მაინც უნდა ყოფილიყო ურარტული პერიოდის ქალაქი ცუდალა. ალკანიასთან დაკავშირებით კი აღვნიშნავ, რომ კარწახის ტბიდან, სოფ. სულდასკენ მიმავალ გზაზე, მხოლოდ ერთი ვრცელი გამაგრებული დასახლებაა (კატ. #63_51), რომელიც მდებარეობს სოფ. კარწახის ტერიტორიაზე. შესაძლოა, ეს დასახლება იყოს ურარტული პერიოდის ალკანია.

ფოსოს „ლოკალური არეალი“ ერთ-ერთი გამორჩეულია მისი ბუნებრივი დაცულობის მხრივ. სამხრეთიდან მას იცავდა ნიალის ყურის მთები, სადაც არსებული გადმოსასვლელები

---

14 ფოსო - მცირედ დაღრმაებული [ლექსიკონი ქართული II 1993: 197], ფოსოს შეესაბამება თურქული სიტყვა Çukur – [ქართულ-თურქული და თურქულ-ქართული ლექსიკონი 2012].

15 იგულისხმება ფოსოს წყალი.

16 წყაროსთავის ეკლესია XX საუკუნეში ააფეთქეს, მის ადგილზე კი მეჩეთი ააშენეს [ხუციშვილი და სხვ. 2015 : 51].

17 ამ მოსაზრებას, ასევე, ადასტურებს არგიშთის ლაშქრობის მიმართულებაც, რომელიც ქვემოთ არის განხილული.

18 ამ სახელით მდინარე აღნიშნულია 1913 წლის (რუკების მოწოდებისთვის მადლობას ვუხდი ლაშა სუხიშვილს). და 1926 წლის ტოპოგრაფიულ რუკებზე. 1984 წლის ტოპოგრაფიულ რუკაზე ეს მდინარე აღნიშნულია კოდოლა-სუს სახელწოდებით, ამავე სახელითაა ის ცნობილი დღესაც.

19 ამ სახელწოდების მთა ცნობილია 1913 და 1926 წლის ტოპოგრაფიულ რუკებზე. აღნიშნული მთა, 1984 წლის ტოპოგრაფიული რუკის მიხედვით, ცნობილია პატარა გუნეის სახელით.

კონტროლირდებოდა ციკლოპური კომპლექსებით. დასავლეთიდან ფოსოს არეალს შემოსდევს ფოსოს წყლის ღრმა ხევი, რომელიც ერთვის მტკვარს. ეს უკანასკნელი კი, თავის მხრივ, ღრმა ხევად, ზოგ შემთხვევაში კი, მიუვალ კანიონად, მიემართება მდ. კადალას ხეობამდე, სადაც მნიშვნელოვანი ციკლოპური კომპლექსია დადასტურებული (კატ. #63_47). თუ გავითვალისწინებ იმას, რომ ურარტული პერიოდის ცუდალა შეიძლება იყოს ქვეყანა ფუსუნიას ქალაქი, მაშინ სრულიად შესაძლებელია, რომ ფოსოს ჩრდილოეთი საზღვარი გადიოდა მდ. კადალაზე და სულდის მთაზე.

ბუნებრივი ბარიერების გარდა, ფოსოს მისადგომები კარგად იყო დაცული ციკლოპური სიმაგრეებით. ასეთი ფორტიფიკაციები განლაგებული იყო „ფოსოს“ დასავლეთ ნაპირზე, ხეობის თხემზე, ასევე ისტორიული წყაროსთავის ხეობის ორივე ნაპირზე[20]. თუმცა, აქ არსებული კომპლექსებიდან გამოვყოფდი სოფ. კარწახის მიდამოებში მდებარე, ციკლოპური გალავნით გამაგრებულ დასახლებას (კატ. #63_51) და სოფლის ჩრდილოეთით არსებული გორის თავზე მდგარ სიმაგრეს (კატ. #63_50). პირველი მდებარეობს სოფლის განაპირას, ბუნებრივ გორაკზე. მისი თავდაცვითი კედლების სისქე სამ მეტრს აღემატება. დამატებითი ფორტიფიკაციის სახით კი, ამ უკანასკნელს თხრილი აქვს შემოვლებული. დღევანდელი მდგომარეობით, სიმაგრე სრულადაა დანგრეული, როგორც ადგილობრივი მოსახლეობის, ასევე, აქ არსებული საბჭოთა პერიოდის სამხედრო ბაზისა და ღრმა სანგრების მიერ.

მეორე კომპლექსი მდებარეობს მაღალ მთაზე, საიდანაც იშლება შესანიშნავი ხედი კარწახის ტბის შემოგარენზე. კომპლექსი შედგება ციტადელისა და მის სამხრეთით არსებული გამაგრებული დასახლებისაგან. მისი სტრატეგიული და დომინანტი ადგილმდებარეობა, პირველ რიგში, მეტყველებს კომპლექსის მნიშვნელობაზე. ჩემი აზრით, ეს უნდა ყოფილიყო ფოსო-ფუსუნიას „სამეფო ქალაქი“.

საინტერესოა კარწახის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაპირზე არსებული ქვაჯვარი[21] [მაჭარაშვილი და სხვ. 2004: სურ. 23], რომელიც, სავარაუდოდ, მენჰირს წარმოადგენდა, ხოლო ქრისტიანულ პერიოდში ის ჯვრად გადააკეთეს. ჩემი აზრით, ამ მონოლითის დღევანდელი მდებარეობა არ შეესაბამება არც ქვაჯვარის და არც მენჰირის ტიპიურ ადგილმდებარეობას. სავარაუდო მენჰირი,[22] თუ მისი ფრაგმენტი, მდებარეობს, ასევე ისტორიული ქართული სოფლის წყაროსთავის და აფეთქებული საეპისკოპოსო ტაძრის, დღეს კი მეჩეთის, ტერიტორიაზე [ხუციშვილი და სხვ. 2016: 51-52, ფოტო 3]. ყველა შემთხვევაში, ეს მენჰირები ფოსოს „ლოკალურ არეალში“ არსებული გზის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია, რომ ფეოდალური ხანის ფოსოზე, გარკვეულ პერიოდში, გადიოდა ერთ-ერთი ცენტრალური გზა ტაოდან შიდა ქართლისაკენ [ბერძენიშვილი 1975: 109], შესაძლოა ასე იყო უძველეს დროსაც.

სულდა-ცუდალადან, დღევანდელი სოფ. დადეშის და სოფ. დილიპის გავლით, გზა გადადის ხანჩალის, ანუ ხენჭურის[23] ტბის მიდამოებში. ამავე გზაზე აღწერიალია მენჰირი [ჯავახეთი 2000: 31], რომლის პოვნაც დაზვერვების დროს ვერ მოხერხდა.

20 დაზვერვების დროს ციკლოპური ფორტიფიკაციის ნაშთი დაფიქსირდა საქართველო-თურქეთის უშუალო საზღვარზე. კომპლექსის კოორდინატებია: 43.136543°; 41.252103°.

21 მადლობას მოვახსენებ ირაკლი მაჭარაშვილსა და ლაშა სუხიშვილს ქვაჯვარის ზუსტი მდებარეობის შესახებ ინფორმაციის გაზიარებისათვის.

22 მითითებულ ნაშრომში ეს მონოლითი არ არის განხილული როგორც მენჰირი.

23 ამ სახელწოდებით იხსენიებს ბერი ეგნატაშვილი [ბერძენიშვილი 1974: 97].

ხანჩალის „ლოკალური არეალი“ - ხენჭური
(ტაბ. IV - 1)

ხენჭურის არეალი, როგორც ჩანს, მოიცავს ხანჩალისა და მადათაფას ტბების აუზებს. ეს მოსაზრება განპირობებულია ამ არეალში სიმაგრეების მდებარეობიდან. კარწახის ტბის აღმოსავლეთით და ქ. ნინოწმინდის დასავლეთით მდებარეობს ხანჩალის ტბა, რომელსაც ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან შემოსდევს მაღალი ქედი. ამ უკანასკნელზე ექვსი ციკლოპური გალავნით გამაგრებული დასახლება და სიმაგრეა დადასტურებული. მათ შორის დომინირებს, სოფ. დიდი გონდურის აღმოსავლეთით, მთის თავზე არსებული ციკლოპური კედლით გამაგრებული დასახლება (კატ. #65_18)[24]. აქედან შესაძლებელია, როგორც კარწახის ტბის მიმდებარე ტერიტორიის, ასევე სოფ. ხორენიადან სოფ. დადეშამდე არსებული არეალის კონტროლი [ბერძენიშვილი 1985: 85]. სამხრეთ-დასავლეთიდან ხენჭურის „ლოკალური არეალი“ დაცულია ნიალის ყურის და ბაბას მაღალი მთებით. როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, ჩილდირის არეალიდან სოფ. ტაშ-დეღირმენიდან არსებული გადასასვლელი ამ ორი რეგიონის დამაკავშირებელი იყო. აღსანიშნავია, რომ ხანჩალის ტბასთან ჩამომავალი ერთ-ერთი ხეობა, რომელიც სათავეს იღებს მინგელის ტბის მიდამოებიდან, კონტროლირდებოდა ციკლოპური სიმაგრით (კატ. #65_32). მსგავსი სურათია სოფ. დილიპში ჩამომავალი ხეობის ნაპირებზეც, სადაც ორი ციკლოპური სიმაგრე და ერთი გამაგრებული დასახლება დადასტურდა (კატ. ##65_18, 19, 52). თუმცა, ხეობის მარცხენა ნაპირზე არსებული სიმაგრე, სავარაუდოდ, ფოსოს არეალს ეკუთვნოდა.

ხანჩალის ტბის ნაპირზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დადასტურებულია ორი ციკლოპური კომპლექსი. აქედან, ერთი, ტბისპირა ფორტიფიცირებული დასახლებაა (კატ. #65_27), ხოლო მეორე წარმოადგენს გზის მაკონტროლებელ სიმაგრეს (კატ. #65_15). ამ უკანასკნელის მსგავსი ტიპის სიმაგრე (კატ. #65_17) მდებარეობს სოფ. დიდი ხანჩალის ხევის მარცხენა ნაპირზე. ჩემი აზრით, ეს ციკლოპური კომპლექსები წარმოადგენდნენ თავდაცვით ზოლს, რომლითაც ამ „ლოკალური არეალის“ ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ველიდან არსებული მისადგომის კონტროლი ხდებოდა.

სოფ. კათნატუდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით არსებული გორის თავზე დადასტურდა 2.5 მეტრის სისქისა და 400 მეტრის სიგრძის ციკლოპური კედელი (კატ. #65_26), რომელიც, თითქოს, არ არის დასრულებული და მხოლოდ მისი საძირკველია აშენებული. ზედხედში, გალავანი, დიაგონალზე გადაჭრილ მომრგვალებულკუთხეებიან ნაგებობას მოგვაგონებს. აღსანიშნავია, რომ დაზვერვებისას, აქ ნამოსახლარის კვალი არ დადასტურებულა. არსებული გალავნით, ნაწილობრივ შემოსაზღვრული ფართობი, ორ ჰექტარს აღემატება, დასრულებულ მდგომარეობაში კი, სავარაუდოდ, ხუთ ჰექტარს შემოსაზღვრავდა. ჩემი აზრით, ამ ადგილზე დაწყებული იყო გამაგრებული დასახლების მშენებლობა, თუმცა, გაურკვეველი მიზეზების გამო, შენება შეჩერდა. აქედან სამხრეთით, ელიას მთის თავზე, დადასტურდა ციკლოპური წრიული კედლით შემოსაზღვრული დასახლება (კატ. #65_21). მოცემული მთა და ციკლოპური კომპლექსი, ამ „ლოკალური არეალის“ ცენტრალურ და ყველაზე დომინანტ ადგილზე მდებარეობს. სიმაგრე სრულადაა დანგრეული, თუმცა, დარჩენილი ე.წ. ხურდა ქვა, რომელიც, ალბათ, ციკლოპური კედლის შემადგენელი ნაწილი იყო, მიუთითებს სიმაგრის გეგმარებაზე. აღსანიშნავია, რომ ძირითადი კედლიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, გამოდის მეორე კედელი, რომელიც 30 მეტრის შემდეგ აკეთებს 90° კუთხეს და პარალელურად მიუყვება ძირითად კედელს დასავლეთის მიმართულებით. დასახლებამდე ყველაზე ადვილად მისადგომ, ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდზე, ორი, ერთმანეთისაგან 100 მეტრით დაშორებული, თხრილია

24 დ. ბერძენიშვილის აზრით, აღნიშნული კომპლექსი წარმოადგენდა დლივის სამეფო სადგომს, რომელიც არაერთხელ არის მოხსენიებული ქართულ ისტორიულ წყაროებში [ბერძენიშვილი 1985: 85].

გავლებული [Narimanishvili 2016: 211; 2017: 187-188]. მესამე თხრილი დადასტურდა მთის ამავე მხარეს, ძირითად მასივსა და მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე განშტოებას შორის არსებულ უღელზე. აქვეა გაურკვეველი დანიშნულების, მშრალი წყობით ნაშენი, ნაგებობის ნაშთი. ელიას მთის კომპლექსს განსაკუთრებით სტრატეგიული ადგილი უკავია ჯავახეთის ტერიტორიაზე. აქედან შესაძლებელია ნიალის ყურის მთების გადმოსასვლელების ვიზუალური კონტროლი. ამ მთიდან, აგრეთვე, ჩანს ჯავახეთის ჩრდილოეთი ტერიტორიების თითქმის ყველა მონაკვეთი. მისი მდებარეობიდან და საფორტიფიკაციო სისტემიდან გამომდინარე, ეს უნდა ყოფილიყო ხენჭურის ლოკალური არეალის „სამეფო ქალაქი“.

ელიას მთის აღმოსავლეთ ფერდობის ძირში არსებული, მცირე ხევის ნაპირზე, დაზვერვების დროს, დაფიქსირდა აქამდე უცნობი შუა საუკუნეების ნასოფლარი და ეკლესიის ნანგრევი, რომელიც აგებულია ციკლოპური გალავნის ცენტრში (კატ. #65_40). არ გამოვრიცხავ, რომ ეს ნაგებობა, შესაძლოა ყოფილიყო სხვა ციკლოპური კომპლექსების თანადროული სამლოცველო. ამ შემთხვევაში, ხენჭურის „ლოკალური არეალის“ უკიდურესი, სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვარი, უნდა ყოფილიყო ნიალის ყურის მთები, რომელიც გაჰყოფს ჯავახეთსა და აბოცს. აღსანიშნავია ამავე ქედზე მდებარე, ოღუზ-დაღის ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #65_23).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ხანჩალის „ლოკალური არეალი“ კარგად იყო დაცული, როგორც ბუნებრივი ზღუდეებით, ასევე, ციკლოპური სიმაგრეებით სამი მხრიდან. შედარებით გაურკვეველი ვითარებაა მის ჩრდილოეთ ნაწილში. შესაძლოა, მომავალმა კვლევამ უკეთ გამოავლინოს აქ გამავალი საზღვარი. დღევანდელი მონაცემებით, შესაძლებელია იმის თქმა, რომ ამავე „ლოკალურ არეალს“ ეკუთვნის მადათაფას ტბის შემოგარენი და აქედან გავრცელებული ფართო ტერიტორია დღევანდელ სოფ. სპასოვკამდე, სადაც ცნობილია ორი ციკლოპური კომპლექსი (კატ. ##65_16, 25). სავარაუდოდ, ამ არეალს უნდა ეკუთვნოდეს, ასევე, სათხის ციკლოპური კომპლექსიც (კატ. #65_13). აქედან სოფ. სპასოვკის, ორლოვკის, დიდი ხანჩალის და ქ. ნინოწმინდის გავლით, საზღვარი ვრცელდებოდა ხანჩალის ტბის გასადინარამდე, რომლის ხეობის ბოლოში, ორივე მხარეს, დადასტურებულია ციკლოპური სიმაგრეები (კატ. ##65_30, 31).

აღსანიშნავია, ასევე, საბჭოთა ტოპოგრაფიულ რუკებზე, ქ. ნინოწმინდის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, დატანილი ქვის სტელის აღმნიშვნელი ნიშანი, ისეთივე როგორც სოფ. თორიის შემთხვევაში. შესაძლოა, ეს იყო აქ, ერთ დროს არსებული მენჰირი, რომელიც წარმოადგენდა ხენჭურის „ლოკალურ არეალში“ მიმავალი უძველესი გზის მაჩვენებელს. საინტერესოა, ზემოთ ნახსენები ოღუზ-დაღის მთის დასავლეთით, დღევანდელი სომხეთის ტერიტორიაზე, სოფ. ოქსუზთან (დარიკ) არსებული მენჰირი [Bobokhyan et al. 2015: 373], რომელიც ალბათ აღნიშნავდა ხენჭურიდან აბოცში გადასასვლელს.

არპის „ლოკალური არეალი“ - აბოცი

(ტაბ. IV - 2)

აბოცის „ლოკალური არეალი“ მოიცავს არპის ტბის შემოგარენს და სავარაუდოდ, ვრცელდება აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე, ბაბას მთებიდან ჯავახეთის ქედამდე, ხოლო ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე, ნიალის ყურის მთებიდან სოფ. ამასიამდე. აქ, აეროფოტოებისა და საბჭოთა ტოპოგრაფიული რუკების საშუალებით, მოხერხდა ერთ ათეულზე მეტი, სავარაუდო ციკლოპური კომპლექსის იდენტიფიცირება. საინტერესოა, რომ ტბის სამხრეთით, ბაბას მთების სამხრეთ კალთების ძირში, მდებარეობს ბუნებრივი გადასასვლელი, რომლის მეშვეობითაც, შესაძლებელია ჩილდირის ტბის მისადგომებთან მოხვედრა. ამ ადგილებში, როგორც

სომხეთის, ისე, თურქეთის ტერიტორიაზე, დასტურდება რამდენიმე, სავარაუდო, ციკლოპური ფორტიფიკაცია. არპის ტბის დღევანდელი გასადინარის მიყოლებით, რომელიც მდ. არპა-ჩაის სათავეს წარმოადგენს, და აქ არსებული ხეობით, სოფ. ამასიის გავლით, შესაძლებელია, ქ. გიუმრის ტერიტორიაზე მოხვედრა, სადაც მეცნიერები ახდენენ ურარტული პერიოდის ქვეყანა ერიახის ლოკალიზებას [Меманишвили 1960: 425]. სოფ. ამასიიდან აღმოსავლეთით არსებული ხეობით, შესაძლებელია ქ. სპიტაკისა და ქ. გიუმრის შორის არსებულ ტაფობში მოხვედრა, საიდანაც ჩრდილოეთით არსებული ქედის გადაღმა მდებარეობს ლორე-ტაშირის ისტორიული მხარე. აბოცის „ლოკალური არეალიდან“ არსებული გადასასვლელები, რომლებსაც მივყავართ მეზობელ ლოკალურ არეალებში, საჭიროებს შემდგომ მეცნიერულ კვლევას.

ნიალის „ლოკალური არეალი“

(ტაბ. V - 1)

ქართულ წყაროებში ცალკე ერთეულად იხსენიება „ნიალის ველი“, ანუ „ნიალისყური“. ის მტკვრის მარცხენა სანაპიროს მაღალმთიან პლატოზე მდებარეობდა. დ. ბერძენიშვილი ამ ერთეულს მიკროქვეყანად მოიაზრებს და აღნიშნავს, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ის თვალსაჩინოდ იყო გამიჯნული მტკვრით, ჩრდილოეთიდან ბუზმარეთის მთებით, დასავლეთიდან კასრის სერისა და გუმბათის მთებით, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთიდან ქარზამეთის, ანუ ხინგირის წყლის აუზით [ბერძენიშვილი 1975: 94].

აღსანიშნავია ამ „ლოკალური არეალის“, როგორც ბუნებრივი დაცულობა, ასევე, ციკლოპური სიმაგრეებით მისი მისასვლელების კონტროლი. აქ კარგად გამოკვეთილი „ქვეყნის“ ადმინისტრაციული ცენტრი არ ჩანს. ერთადერთი კომპლექსი, რომელიც შეიძლება მოვიაზროთ ნიალის არეალის „სამეფო ქალაქად,“ არის სოფ. ნიალასა და ლებისს შორის არსებული ნიალის გორა ანუ „ოჯაყარი“ (კატ. #60_25). საინტერესოა ნასოფლარ ქარზამეთის ტერიტორიაზე არსებული ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #60_27), რომლის ცენტრში ეკლესიის ნანგრევებია. ამ შემთხვევაშიც, მოცემული ციკლოპური ნაგებობა, ჩემი აზრით, საკულტო დანიშნულების უნდა ყოფილიყო. ასევე, საინტერესოა, ქარზამეთის სამხრეთ-დასავლეთით, ხევის გადაღმა, ისტორიულ სოფ. თათალეთის[25] სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კონცხზე, მდებარე ციკლოპური სიმაგრე [ხუციშვილი და სხვ. 2015: 137]. ჩემი აზრით, აღნიშნული სიმაგრე აკონტროლებდა ქარზამეთის ხევზე, მტკვრის მხრიდან ამომავალ გზას. სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან ეს ერთადერთი ადგილია, საიდანაც შეიძლება ქარზამეთის ხევის გადალახვა და შედარებით ადვილად მოხვედრა ამ „ლოკალურ არეალში“. ქარზამეთის წყლის ხეობის მარცხენა ნაპირზე, ორი ციკლოპური კომპლექსი (კატ. ##60_50, 51) მდებარეობს, რომლებიც ხეობაში შესასვლელს აკონტროლებდა. ჩემი აზრით, ნიალის „ლოკალური არეალის“ სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარი გადიოდა დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე, სოფ. აღილსა და დირსეკაიას შორის არსებულ, მტკვრის მარცხენა შენაკადის ღრმა ხეობაზე, სადაც ორი ციკლოპური კომპლექსია დადასტურებული.

ქარზამეთის წყალს ორი ძირითადი სათავე გააჩნია. მათი შერწყმის ადგილიდან ჩრდილოეთით მდებარეობს გუმბათის მთა, რომელიც დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე დარჩენილი ერუშეთის ქედის, ან ჯავახეთის მთების, ყველაზე მაღალ მთას წარმოადგენს. მის თავზე, დაზვერვების დროს დადასტურდა ციკლოპური კედლის ნაშთი (კატ. #60_28). უეჭველია, რომ ეს სიმაგრის ნანგრევია, რადგან შემორჩენილი კედლის მონაკვეთზე, აშკარად შეიმჩნევა კონტრფორსის არსებობა. სავარაუდოდ, აქ საგუშაგოს ტიპის ფორტიფიკაცია უნდა ყოფილიყო, რომლის მეშვეობით, მტრის მოახლოების შემთხვევაში, ხდებოდა მისი დაფარვის არეალში არსებული „ქვეყნების“ გაფრთხილება. აქედან მოჩანს

25 დღევანდელი სოფ. ბალტალი.

ისტორიული ჯავახეთის ყველა მნიშვნელოვანი ერთეული, გარდა ტაბაწყურის და ფარავნის ტბების მიდამოებისა. ეს პუნქტი, ერთი შეხედვით, თითქოს ნიალის არეალს უნდა ეკუთვნოდეს. თუმცა, მისი სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე, არ გამოვრიცხავ, რომ ის უფრო დიდი პოლიტიკური გაერთიანების სტრატეგიული ობიექტი უნდა ყოფილიყო, რომელიც, შესაძლოა, გარკვეულ პერიოდში, აერთიანებდა ნიალის, ბუზმარეთის და ჯავახეთის პლატოზე არსებულ სხვა მცირე ერთეულებს.

სოფელ ნიალაში ჩამომავალ ხევებს შორის, გორაზე, მდებარეობს ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #60_52), რომელიც, სავარაუდოდ, აკონტროლებდა აქ არსებულ გადასასვლელს. ამ რეგიონში, მტკვრის ხეობიდან განაყარი ხეობების ნაპირებზე, ყველგან ვხვდებით ციკლოპურ კომპლექსებს. აქვე აღვნიშნავ, რომ ნიალის „ლოკალური არეალის“ უკიდურეს ჩრდილოეთ პუნქტად უნდა მოვიაზროთ დიგრას მთის ჩრდილოეთის ფერდზე მდებარე ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #60_31). აქ არსებული გადასასვლელი, დღესაც, აკავშირებს ნიალის ველსა და ბუზმარეთის ტაფობს. უძველესი სტრატეგიული გზის არსებობას აქ ადასტურებს გორებზე არსებული სიმაგრეები. ნიალის არეალის შემადგენლობაში, ასევე, უნდა ყოფილიყო, დიგრას მთაზე არსებული ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #60_30), ხოლო, აქედან ჩრდილო-დასავლეთით, ჭაობის გადაღმა არსებულ გორაზე მდებარე ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #60_33) და მის აღმოსავლეთ ფერდზე განლაგებული ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #60_32), როგორც ჩანს ეკუთვნოდა ბუზმარეთის ლოკალურ არეალს.

ბუზმარეთის „ლოკალური არეალი“

(ტაბ. V - 2)

ნიალის ჩრდილოეთით, ბუზმარეთის ტაფობის შემოგარენში, იკვეთება „ბუზმარეთის ლოკალური არეალი“. მოცემულ ტერიტორიას, ადრე შუასაუკუნეების მიკროქვეყნად აღიქვამს დ. ბერძენიშვილი. ამასთან დაკავშირებით, მეცნიერი აღნიშნავს, რომ ეს ერთეული მდებარეობდა ქუნცის, ტოლოშის და სალოშეთის ხეობათა სათავეში, რომელიც გეოგრაფიულად კარგად გამოკვეთილ რეგიონს წარმოადგენდა. ის შემოზღუდული იყო თავთავას, ვანის, გელენის, ინჯის, დიგრასა და სათოვლოს მთებით. ამ მიკროქვეყნის ცენტრად, დ. ბერძენიშვილს მიაჩნია ბუზმარეთი, რომელიც მოგვიანებით სამ სოფელს ერქვა. ეს სახელი გაგებულია, როგორც ბუზმარიანთ გვარის მამული, სოფელი, ქვეყანა [ბერძენიშვილი 1975: 94].

ბუზმარეთის ლოკალური არეალი ძლიერი ერთეული ჩანს ასევე პრეისტორიულ ხანაშიც. რეგიონისკენ მისასვლელები კარგად იყო დაცული ციკლოპური ფორტიფიკაციებით. აღნიშნულ ლოკალურ არეალში გამორჩეული ცენტრალური ადგილი უკავია, სოფ. ვანის სიახლოვეს მდებარე, ვრცელ ციკლოპურ სიმაგრეს (კატ. #60_38). გამაგრებული დასახლება ჩანს, ასევე, ამავე სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არსებული გორის თავზე (კატ. #60_36).

ბუზმარეთის ჩრდილოეთი საზღვარი, როგორც ჩანს, გადიოდა ზიარათის მთასთან, რომლის თავზე სტრატეგიული დანიშნულების ციკლოპური კომპლექსია (კატ. #60_12) დადასტურებული. აქედან შესაძლებელია ჯავახეთის ტერიტორიის დიდი ნაწილის ვიზუალური კონტროლი. ამავე მთის დასავლეთიდან გზა გადადის ჯერ სოფ. ერკოტაში, შემდეგ, კი, სოფ. ზველსა და ჭობარეთში. გზის გაყოლებაზე რამდენიმე ციკლოპური კომპლექსი დადასტურდა. ჭობარეთის თავზე, კი, ცნობილი სატიკნეს კომპლექსი მდებარეობს (კატ. #60_1).

ბუზმარეთიდან კიდევ ერთი გზა მიდის აღმოსავლეთით, შალოშეთის მენჰირის მიმართულებით, რომლის შემოგარენში მნიშვნელოვანი ციკლოპური კომპლექსებია დადასტურებული. ისინი უზრუნველყოფდნენ მტკვრის ხეობიდან არსებულ ამოსასვლელების დაცვას.

„ლოკალური არეალი“ ახალქალაქის[26] სამხრეთ-დასავლეთით არსებულ ზეგანზე — „ზაბახას ქვეყანა“[27]

(ტაბ. VI - 1)

„ლოკალური არეალი“ მდებარეობს ფოსოს ჩრდილოეთით, ხენჭურის ჩრდილო-დასავლეთით, ნიალის და ბუზმარეთის აღმოსავლეთით, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს მაღალ პლატოზე. აღნიშნული არეალი ჩრდილოეთის მხრიდან დაცულია მდ. ფარავნის ღრმა ხეობით. ზაბახას არეალის აღმოსავლეთი საზღვარი, სავარაუდოდ, მიუყვებოდა მდ. ფარავანის დინების საპირისპიროდ, დღევანდელ სოფ. ყულალისამდე. სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ის, როგორც ჩანს, ისაზღვრებოდა ყულალისის სამხრეთ-დასავლეთით არსებული მთებით[28], სამხრეთით კი, ფოსოს ჩრდილოეთი საზღვრით - კადალას ხეობით და მთა სულდით.

მტკვრის ხეობის გაყოლებაზე, მის მარჯვენა სანაპიროზე, ათზე მეტი ციკლოპური სიმაგრეა გამოვლენილი, ხოლო ფარავნის ხეობაში, ხერთვისი-ახალქალაქის მონაკვეთზე, მის მარცხენა ნაპირზე, ექვსი ერთეულია. ყველა სიმაგრე ზეგანის ნაპირზეა განლაგებული. ამიტომ მიმაჩნია, რომ ისინი ამ ადგილებში არსებულ ამოსასვლელებს აკონტროლებდნენ და უზრუნველყოფდნენ ლოკალური არეალის უსაფრთხოებას.

„ზაბახას ქვეყნის“ ლოკალური არეალის ცენტრი ახალქალაქის ამირანის გორა (კატ. #63_36) უნდა ყოფილიყო. თუმცა, ამ არეალის ტერიტორიაზე, ვრცელი დასახლება შეიმჩნევა ასევე სოფ. ოკამის აღმოსავლეთით არსებულ „წითელ გორაზე“ (კატ. #63_42). საინტერესო ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #63_92) მდებარეობს სოფ. ოკამის ჩრდილო-დასავლეთით, რომელიც, ჩემი აზრით, საკულტო დანიშნულების უნდა ყოფილიყო.

აღსანიშნავია „ზაბახას ქვეყნის“ ლოკალური არეალის მდებარეობა. ის ფაქტობრივად ისტორიული ჯავახეთის ცენტრალურ ნაწილს მოიცავს. შესაძლოა, ურარტული პერიოდის ქვეყნის დასახელება ზაბახ-ჯავახ, შემდგომ პერიოდებში, გადავიდა მის გარშემო არსებულ ტერიტორიაზე. ცენტრალური დასახლების სახელის გადასვლის მაგალითი, მის გარშემო არსებულ „ქვეყანაზე“, ან მიკროქვეყანაზე“, არაერთხელ აქვს განხილული დ. ბერძენიშვილს [ბერძენიშვილი 1975; 1985]. შესაძლოა, ამ შემთხვევაში, ჩვენ საქმე გვაქვს უფრო ფართო მასშტაბებთან, როცა გარკვეული ვრცელი რეგიონის ცენტრალური ქვეყნის, თუ ტომის გაძლიერების შემდეგ, მისი ტოპონიმი, ან ეთნონიმი, გავრცელდა გარშემო არსებულ ტერიტორიებზე. ზაბახა-ჯავახეთის გაძლიერება გვიანდელ პერიოდში, შესაძლოა, მის ტერიტორიაზე გამავალი პოლიტიკური მნიშვნელობის უძველესი გზების არსებობით აიხსნას. სოფ. მურჯახეთში მდებარე სამი მენჰირი ადასტურებს აქ მნიშვნელოვანი უძველესი გზის არსებობას.

აბულის ლოკალური არეალი

(ტაბ. VII - 1)

აბულის ლოკალური არეალი მდებარეობს ისტორიული ჯავახეთისა და თრიალეთის საზღვარზე. ის მოიცავს სამსარისა და ჯავახეთის ქედებს შორის მოქცეულ ტერიტორიას. კერძოდ კი, ფარავნისა და საღამოს ტბების აუზებს. ასევე, ქოროღლისა და მაჭატიას მთებიდან,

---

26 ქ. ახალქალაქთან გამოვლინდა ორი ლოკალური არეალი - ჩრდილოეთის და სამხრეთის. ჩრდილოეთის ლოკალურ არეალს ეწოდა „ტაბაწყურის ლოკალური არეალი“ (ტაბ. VI - 2). ის საჭიროებს უფრო დეტალურ შესწავლას, აქედან გამომდინარე, არ იქნება მოცემული ნაშრომში.

27 ჩემი აზრით, ურარტული პერიოდის ზაბახას ქვეყანა, შეიძლება ლოკალიზდეს მოცემულ „ლოკალურ არეალში“, ამით არის განპირობებული მისი სახელწოდება.

28 შიშ-თაფა და სურბ-სარი.

ეშტიას მთამდე არსებულ, სამსარის ქედის სამხრეთი ნაწილის მთაგორიან მონაკვეთს, მდ. ფარავნის ხეობამდე.

აბულის ქვეყნის სამხრეთი საზღვარი, როგორც ჩანს, გადიოდა საღამოს ტბიდან მდ. ფარავნის ჩაყოლებაზე, დღევანდელ ქ. ახალქალაქამდე. აქედან, კი, ციკლოპური სიმაგრეების მდებარეობიდან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ საზღვარი სოფ. ხულგუმო, მაჩატია და ოლავერდის მიმდებარე მთებზე გავლით ადიოდა სამსარის ქედზე, ქოროღლის მთისა და ლევანის ტბის მიდამოებში, სადაც არსებულ გადასასვლელს მიუყვებოდა შაორის მეგალითურ კომპლექსამდე (კატ. #65_1).

ძლიერი თავდაცვითი ზოლი დასტურდება მდ. ფარავნის ხეობის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებაზე. აქ, საღამოს ტბიდან ამირანის გორამდე, თორმეტი ციკლოპური სიმაგრეა დადასტურებული. ამ მონაკვეთზე, აბულის ლოკალური არეალიდან, სამი ძირითადი გადასასვლელია, ორი გადადის ხანჩალის, ერთი კი ზაბახას ლოკალურ არეალში.

ამავე ხეობის გაყოლებაზე რამდენიმე მცირე გადასასვლელიც იკვეთება, რომლებიც, ყველა შემთხვევაში, სიმაგრეებით კონტროლდებოდა.

ხენჭურის მხრიდან აბულის არეალში შემავალი პირველი, ძირითადი გზა, როგორც ჩანს, გადიოდა საღამოს ტბის სამხრეთ ნაპირზე არსებულ ციკლოპურ კომპლექსთან (კატ. #65_9). ეს უკანასკნელი წარმოადგენს გალავნით გამაგრებულ დასახლებას, რომელიც შედგება სიმაგრისა და ორი დასახლებული ტერასისაგან. გეგმარებით ის ტრაპეციისებურია, სადაც დასავლეთის ნაწილი შევიწრობულია, ხოლო აღმოსავლეთის, ანუ ტბის ნაპირზე გამავალი ნაწილი, შედარებით ფართოა. დასავლეთი კედელი საკმაოდ მძლავრია, მას გარედან შემოსდევს თავდაცვითი თხრილი. ეს პუნქტი, აქ ერთ-ერთი ცენტრალური გზის არსებობაზე მიუთითებს[29], რომლის საშუალებითაც შესაძლებელი იყო სოფ. განძანის ციკლოპურ სიმაგრესთან (კატ. #65_24) და მენჰირთან მოხვედრა. როგორც ჩანს, განძანი წარმოადგენდა ერგვარ გზაგასაყარს, საიდანაც გზები იყოფოდა დასავლეთით, აბულის ციკლოპური კომპლექსისა (კატ. #65_6) და ავჭალის ტბის, ჩრდილოეთით, ფარავნის ტბის, აღმოსავლეთით კი ჯავახეთის ქედის „გძელ თოვლისი“[30]-ს მთების მიმართულებით. ამ გზის დასასრულს, განძის წყლის ხეობის ერთ-ერთ ხერთვისში, მდებარეობს განძისწყლის ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #65_8). ჯავახეთის ქედზე, აღრიკარის მთაზე (კატ. #82_1) და მის აღმოსავლეთით (კატ. #82_2) მდებარე სიმაგრეებს შორის, სავარაუდოდ, გადიოდა საზღვარი აბულის ლოკალურ არეალსა და დმანისის ციკლოპური „ნაქალაქარის“ მიმდებარე ქვეყნის მიწებს შორის.

განძანის მენჰირიდან, სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, გზა გაივლის ავჭალის ციკლოპური კომპლექსის (კატ. #65_7) ძირში და ამავე დასახელების ტბის გავლით, მიდის სოფ. ეშტიაში, რომლის სიახლოვეს მდებარეობს ტონთიოს (კატ. #65_11) და თორიას (კატ. #65_10) ციკლოპური კომპლექსები.

ფარავნის ტბის მიმართულებით მიმავალი გზა ფილთი-კარის სიმაგრის ძირში გადიოდა (კატ. #65_5), საიდანაც, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ფოკას სიმაგრესთან (კატ. #65_4) მიდის, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით, აქვე არსებული ტაფობის გავლით და ჰატარა აბულის მთის შემოვლითი გზით, სოფ. აბულის ციკლოპურ კომპლექსთან[31] (კატ. #63_78) მოხვედრა იყო შესაძლებელი. აღნიშნული ტაფობიდან შესაძლებელია ასევე ნასოფლარ მახარონთან/

29 მნიშვნელოვანი გზის არსებობას ადასტურებს სოფ. საღამოში არსებული სამი, სხვადასხვა პერიოდის ეკლესია.

30 ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით.

31 აქ არსებულ ციკლოპურ სიმაგრესთან დაკავშირებით წერს დ. ბერძენიშვილი. ავტორი ასევე აღნიშნავს, რომ სოფლის ახალ სასაფლაოზე უპოვიათ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მოზრდილი ჭურჭელი [ბერძენიშვილი 2005: 237]. პროექტის ფარგლებში ჩატარებული დაზვერვების შედეგად დადგინდა, რომ ციკლოპური გალავანი ადგილობრივებს სრულიად დაუნგრევიათ. ამას ადასტურებს ადგილზე არსებული ქვის მოსაპოვებელი კარიერიც. ძეგლისგან დარჩენილი მცირე ნაწილი, შეიცავს მხოლოდ შუა საუკუნეების კულტურულ ფენებს.

ბობლიკანთან[32] მისვლა, სადაც მენჰირია აღმართული, აქვე, გორის თავზე, ციკლოპური სიმაგრეა აშენებული (კატ. #65_3). აღნიშნული მენჰირიდან გზის გაგრძელება შეიძლება ფარავნის ნაპირისკენ, სადაც ის შეუერთდება ფოკადან მომავალ გზას. შემდეგი პუნქტი ჩრდილოეთით იყო სოფ. ასფარა, სადაც წრიული ციკლოპური გალავანია დადასტურებული[33] (კატ. #65_28). აღსანიშნავია, რომ გალავნის სიმაღლე ორ მეტრს აჭარბებს, თუმცა, მისი შიდა სივრცე შევსებულია და ზედ აშენებულია შუა საუკუნეების ეკლესია [ჯავახეთი 2000: 17]. ჩემი აზრით, აღნიშნული ციკლოპური ნაგებობა გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის სამლოცველოს უნდა წარმოადგენდეს.

ასფარადან დასავლეთით მდებარეობს შაორის მთა და მასზე არსებული მეგალითური კომპლექსი (კატ. #65_1), რომლის ჩრდილოეთით არსებული ნასოფლარის ტერიტორიაზე დადასტურდა მენჰირი. სამსარის ქედის ამ მონაკვეთზე ერთი გადასასვლელია, რომელიც მდებარეობს შაორის მთასა და ქოროღლის მთას შორის. აქედან გზა ჩადის სოფ. ოლავერდში, ბალხოში და პატარა სამსარში.

შაორიდან ჩრდილოეთით მეორე გზა-გადასასვლელი მდებარეობდა შავნაბადას მთის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდზე. ამ მიდამოებში მდებარეობს ამირხანის ანუ ამირანის[34] სახლი [Куфтин 1948: 7]. აქედან გზის გაგრძელება შეიძლებოდა დასავლეთით - ჯავახეთის ცენტრალური ნაწილისაკენ, ჩრდილოეთით - საპიტიახშოს მიმართულებით, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით ნარდევანის წყლის ხეობით[35] თრიალეთისკენ. ნარდევანის ხეობას აკონტროლებდა ერთი სავარაუდო საგუშაგო[36] და ციკლოპური კედლით გამაგრებული დასახლება (კატ. #85_27).

სოფ. ასფარადან თრიალეთის მიმართულებით გზა მიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთითაც, დალის და ჭიქიანის მთებს შორის მდგარი ცნობილი ჭიქიანის მენჰირის გავლით, ჩადის ხეობაში, რომლის ბოლოში მდებარეობს ნარდევანის ციხე (კატ. #85_18).

აბულის ლოკალური არეალიდან, დმანისში, ერთ-ერთი გადასასვლელი, ჭიქიანის მენჰირიდან აღმოსავლეთით არსებულ, ჭოჭიანის ხეობაზე გადიოდა. დასავლეთიდან ხეობას აკონროლებდა ჭიქიანის ფერდობზე არსებული ციხე (კატ. #65_2); აღმოსავლეთის მხრიდან კი, გადასასვლელს იცავდა ჭოჭიანის მეგალითური კომპლექსის ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #85_19).

აღსანიშნავია, რომ ჭიქიანის მენჰირიდან სამხრეთით, ფარავნის ტბის აღმოსავლეთ სანაპიროს გაყოლებაზე, უძველეს დროსაც შეიძლება ყოფილიყო გზა, რომელიც ჯერ ფოკას, შემდეგ კი საღამოს ტბას და აქ არსებულ ციკლოპურ კომპლექსს მიადგებოდა (კატ. #65_9).

საღამოს ციკლოპური კომპლექსიდან დასავლეთით, სავარაუდოდ, იყო ერთ-ერთი მცირე გადასასვლელი მდ. ფარავანზე. აქ არსებული შუა საუკუნეების ნასოფლარის[37] ტერიტორიაზე მდებარეობს წრიული მოყვანილობის ციკლოპური ნაგებობა (კატ. #65_36), რომელიც, ჩემი აზრით, ასფარას კომპლექსის ანალოგიური სამლოცველო უნდა ყოფილიყო. გალავნის

32 სოფ. ვლადიმეროვკას მიდამოები. აქ არსებულ ნასოფლართან მიმართებაში მეცნიერები ორივე დასახელებას იყენებენ [ჯავახეთი 2000: 16; მელქისეთ-ბეგი 1938: 60].

33 აღნიშნული ციკლოპური კომპელქსი აღწერილია როგორც ეკლესიის გალავანი [ჯავახეთი 2000: 17].

34 ტოპონიმების დამახინჯება ხშირად გვხვდება ამ რეგიონში: ამირხანი-ამირანი, იხტილა-ღრტილა, საბიდახჩა-საპიტიახშო, სათხა-სათხე და სხვ.

35 კუფტინი იხსენიებს კუშჩის ხევის სახელით.

36 ინფორმაციისა და ფოტომასალის მოწოდებისათვის დიდ მადლობას ვუხდი ირმა ბერძენიშვილს.

37 ნასოფლარს თითქოს დუმანი უნდა რქმეოდა [ჯავახეთი 2000: 25], თუმცა ვახუშტის რუკაზე, ის ტბის მოპირდაპირე მხარესაა აღნიშნული. 1913 წლის რუსულ ტოპოგრაფიულ რუკაზე ეს ნასოფლარი ეწერის სახელითაა ცნობილი.

ჩრდილო-დასავლეთ კედელთან 2.5 მეტრის სიმაღლის მენჰირია დადასტურებული[38]. ნასოფლარის თავზე კი ციკლოპური სიმაგრეა (კატ. #65_35), რომლითაც, ალბათ, კონტროლდებოდა მდინარეზე არსებული გადასასვლელი. ამ გადასასვლელიდან შეიძლება ავჭალის ტბასთან ასვლა. ანალოგიური გადასასვლელი, სავარაუდოდ, იყო სოფ. არაქალთანაც, რომელსაც აკონტროლებდა აქვე არსებული ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #65_41).

ხანჩალის ლოკალური არეალის მხრიდან, მეორე ძირითადი გადასასვლელი, ჩემი აზრით, მდებარეობდა ტონთიოს ციკლოპური კომპლექსის მიმდებარედ. ამ გამორჩეული კომპლექსის მდებარეობა, შესაძლოა, მიუთითებდეს სამხრეთიდან მომავალი ერთ-ერთი ცენტრალური გზის არსებობაზე.

ტონთიოდან ერთი გზა ავჭალის ტბის გავლით მიდის აბულის ციკლოპური კომპლექსისკენ, ხოლო მეორე - თორიასკენ. ამ უკანასკნელიდან სამხრეთ-დასავლეთით არსებული ვიწრო ხეობის გავლით, რომლის ორივე ნაპირზე ციკლოპური კომპლექსებია (კატ. ##63_46, 56), გზა, ერთის მხრივ, მიემართება სოფ. ხორენიასკენ, მეორე მხრივ, კი სოფ. ხოსპიოსკენ; ორივე შემთხვევაში აქ, მდ. ფარავანზე გადასასვლელები უნდა არსებულიყო.

თორიადან გზა, ასევე, მიემართება, ჩრდილოეთით სოფ. თახჩის გავლით, სოფ. აბულისკენ, სადაც უერთდება ფილთი-კარიდან და მახარონი/ბობლიკანიდან წამოსულ გზას. სოფ. აბულიდან გზა ჯერ სოფ. ბუზავეთში გადადის, სადაც ციკლოპური, კონტრფორსებიანი გალავნით გამაგრებული დასახლება (კატ. #63_65) და მის სიახლოვეს არსებული საგუშაგოა (კატ. #63_66), შემდეგ ბუზავეთი-ოლავერდის შორის მდებარე სიმაგრის (კატ. #63_55) გავლით კი, შესაძლებელია სოფ. ოლავერდის ტაფობში გადასვლა.

სოფ. თახჩადან დასავლეთით მდებარე მთაგორების ფერდობებზე, სანამ ისინი ამირანის გორის მიდამოებში დაიწყებენ დავაკებას, დადასტურდა ოთხი ციკლოპური სიმაგრე. შესაძლოა, აქ გადიოდა აბულის და ზაბახას ლოკალური არეალების საზღვრის ერთი მონაკვეთი, ხოლო, ამირანის გორის ძირში, მდ. ფარავანზე გადიოდა „აბულის ქვეყანასთან“ ერთ-ერთი ძირითადი მისასვლელი გზა. დღევანდელი სოფ. ბავრადან გზა გაივლის ვიწრო ხეობას და ადის სოფ. ოლავერდში. ოლავერდის ტაფობთან მისადგომებს აკონტროლებდა აქვე არსებული ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #63_30), რომლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ქოროღლის მთაზე სავარაუდოდ გადიოდა აბულის ლოკალური არეალის საზღვარი.

აღსანიშნავია, რომ აღწერილი ლოკალური არეალის გზა-გადასასვლელების რთული სისტემა კარგად იყო დაცული ციკლოპური კომპლექსებით. თუმცა ციხეების დიდი ნაწილი, ძირითადად, ამ რეგიონის „სასაზღვრო“ მონაკვეთებში გვხვდება. აღწერილი სიმაგრეების მდებარეობით და ბუნებრივი გამყოფებით შემოსაზღვრული არეალის ცენტრში, მდებარეობს აბულის ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #65_6), რომელიც ყველა სხვა კომპლექსისგან განსხვავდება მდებარეობით, დაცულობით და კონსტრუქციით. ამ გარემოებიდან გამომდინარე, მიმაჩნია, რომ ის უნდა ყოფილიყო „აბულის ლოკალური არეალის“ ცენტრალური დასახლება. აბულის კომპლექსის სიახლოვეს არ არის მიწათმოქმედებისთვის საჭირო ტერიტორია, როგორც, მაგალითად, თორიას კომპლექსის შემთხვევაში. ამიტომ, აბულის მოსახლეობას უნდა ესაზრდოა მის გარშემო არსებული გამაგრებული დასახლებების მოსახლეობის ხარჯზე. ასეთ დასახლებებად შეიძლება მოვიაზროთ ავჭალის ტბის თავზე მდებარე ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #65_34).

აბულის ლოკალურ არეალში გამორჩეული ადგილი უკავია შაორის მეგალითურ კომპლექსს (კატ. #65_1), რომელიც, სავარაუდოდ, უნდა ყოფილიყო ერთგვარი რელიგიური ცენტრი.

38 შესაძლოა ეს იგივე მენჰირია, რომელიც ლიტერატურაში არის ცნობილი [ჯავახეთი 2000: 25].

თრიალეთის ლოკალური არეალი

(ტაბ. VII - 1)

თრიალეთის ლოკალური არეალი მოიცავს ისტორიული თრიალეთის ტერიტორიის ნაწილს, კერძოდ კი, დღევანდელი წალკის მუნიციპალიტეტისა და თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტის გარკვეულ მონაკვეთს.

აღნიშნული ლოკალური არეალის საზღვრები, როგორც ჩანს, დასავლეთით გადიოდა სამსარის ქედზე, ჩრდილოეთით თრიალეთის ქედზე, აღმოსავლეთით - ხრამისა და ლაკვის ხევებზე. სამხრეთის მხრიდან საზღვარი, სავარაუდოდ, გადიოდა ბედენის პლატოზე და ჭოჭიანის ხეობაზე.

უნდა აღვნიშნო, რომ თრიალეთის ქედის ამ მონაკვეთში ციკლოპური კომპლექსები დადასტურებული არ არის. უძველესი დასახლებული პუნქტების ძირითადი ნაწილი განლაგებულია სოფ. აშკალას და ლივადს შორის არსებულ მცირე ქედებზე, სადაც დადასტურებულია შვიდი ვრცელი ციკლოპური კომპლექსი.

აღმოსავლეთის მხრიდან თრიალეთში მოხვედრა შეიძლებოდა ლაკვის ხეობის გავლით, სადაც დღევანდელ სოფ. ზირბითთან ცნობილი ციკლოპური გალავნით გამაგრებული დასახლებაა (კატ. #84_3). დასახლების დასავლეთით, ერთი კილომეტრის დაცილებით, მენჰირია აღმართული. აქედან ერთი გზა, სავარაუდოდ, მიემართებოდა გოხნარის ციკლოპური სიმაგრისაკენ (კატ. #84_2), საიდანაც გადასვლა შეიძლებოდა ბარეთის კომპლექსის მიდამოებში (კატ. #85_13). მეორე გზა კი, როგორც ჩანს, მიუყვებოდა ხეობას და ადიოდა დღევანდელ სოფ. იმერასთან, ამ მისასვლელის კონტროლი შესაძლებელი იყო ბარეთის ტბის აღმოსავლეთით, ლაკვის მთის სამხრეთ თხემზე არსებული სიმაგრიდან (კატ. #84_1). სოფ. იმერასთან და გოხნარის სიმაგრესთან ცნობილია ორი სავარაუდო მენჰირი, რომლებიც თავის დროზე შესაძლოა გზების ან გადასასვლელების მიდამოებში იყო აღმართული.

სოფ. იმერადან გზის გაგრძელება შესაძლებელია დასავლეთით საბეჭდავის (კატ. #85_12), კნოლეს (კატ. #85_11) ციკლოპური კომპლექსებისაკენ და ბეშთაშენის „ნაქალაქარის“ (კატ. #85_10) მიმართულებით, ხოლო ჩრდილოეთით, გზა, სავარაუდოდ, მიდიოდა ბარეთის ციკლოპური კომპლექსისაკენ. ეს უკანასკნელი შედგება ორი სიმაგრისა და ფორტიფიკაციას მოკლებული დასახლებისაგან. სიმაგრეები განლაგებულია მცირე ქედის თხემზე. ბარეთის ციკლოპური კომპლექსის ჩრდილოეთით და დასავლეთით არსებულ მისადგომებს იცავდა ორი ციკლოპური სიმაგრე (კატ. ##85_14, 25). ბარეთის კომპლექსი, როგორც ჩანს, აკონტროლებდა შიდა ქართლიდან თრიალეთის ქედზე არსებულ ერთ-ერთ გზა-გადასასვლელს.

ბარეთიდან შეიძლება სოფ. ახალშენის (კარიაკი) მიდამოებში მოხვედრა, სადაც „ახალდაბას ციკლოპური კომპლექსი“ მდებარეობს (კატ. #85_8). როგორც ჩანს, ამავე კომპლესიდან ხდებოდა შიდა ქართლიდან მომავალი ერთ-ერთი გზის კონტროლი. აღნიშნული კომპლექსიდან ჩრდილოეთით, სოფ. თეჯისის თავზე არსებული გორის თხემზე მდებარეობს წმ. კონსტანტინეს ეკლესია, რომელიც აშენებულია თითქმის ხუთი მეტრის სიმაღლის მენჰირის გარშემო. ეკლესიას და მენჰირს შემოვლებული აქვს ციკლოპური გალავანი (კატ. #85_9), რომელშიც ორი შესასვლელია დატანილი. სავარაუდოდ, ეს უნდა ყოფილიყო ასფარას, ღრტილას, ქარზამეთის და სხვ. ტიპის სამლოცველოების მსგავსი კომპლექსი. როგორც ჩანს, ის მდებარეობდა თრიალეთის ქედიდან მომავალ გზაზე, რომელიც ახალდაბას კომპლექსის გავლით მიემართებოდა ბეშთაშენის ნაქალაქარისაკენ.

ბეშთაშენის „ნაქალაქარი“, სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ერთ-ერთი გამორჩეული დასახლება უნდა ყოფილიყო. მისი, ციკლოპური კედლით შემოსაზღვრული ფართობი, სამ ჰექტარზე ცოტა მეტია. კომპლექსის გარშემო შესწავლილი ძვ.წ. XVI-VII საუკუნეების სამაროვნები აშკარად მიუთითებენ აქ მცხოვრები საზოგადოების რთულ იერარქიაზე. ერთ-ერთი ასეთი სამაროვანია საფარ-ხარაბა, სადაც კავკასიისათვის იშვიათი

ეგვიპტური იმპორტული სამკაული, მითანიური ცილინდრული საბეჭდავები და სხვა ნივთებია აღმოჩენილი. ასევე, დადასტურებულია წინააზიური ტიპის სატევარი. ქრონოლოგიურად შემდგომი ეტაპის სამაროვანია ბეშთაშენი. აქ დადასტურებულია რამდენიმე მნიშვნელოვანი სამარხი, რომელიც გამოირჩევა ინვენტარის მხრივ და სავარაუდოდ, ტომის ბელადს ეკუთვნოდა. აქვე არის აღმოჩენილი რკინისა და ბრინჯაოს გამორჩეული საბრძოლო იარაღები, ბრინჯაოს სარტყლები, ასევე, სხვადასხვა იმპორტული ნივთები, მათ შორის წრიული ასკოსი და რომბულთავიანი თავხვია საკინძი. აღნიშნულიდან გამომდინარე, მიმაჩნია, რომ ბეშთაშენის ნაქალაქარი წარმოადგენდა თრიალეთის ლოკალური არეალის დედაქალაქს, რომელიც ამ ფუნქციას ინარჩუნებდა თითქმის ათასი წელი.

ბეშთაშენის ნაქალაქარიდან ერთი გზა მიემართებოდა სამხრეთით, დღევანდელი ქ. წალკის (ეძანი) მიმართულებით. ამ ორ პუნქტს შორის ცნობილია სამი მენჰირი, რომლებიც დღეს წყალსაცავის ტერიტორიაზეა მოქცეული. აქვეა ცნობილი შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანები, რომლებშიც აღმოჩენილია თრიალეთის ვერცხლისა და ოქროს თასები. ამავე ყორღანებისაკენ მიემართება სარიტუალო საპროცესიო გზები.

ქალაქ წალკის ტერიტორიაზე მდებარეობს ზღუდიანი ნამოსახლარი (კატ. #85_15), რომელიც, სავარაუდოდ აკონტროლებდა ქციის ხრამზე, ამ მონაკვეთში გამავალ გზას. ხრამის დინების გაყოლებაზე მდებარეობს ისტორიული ახალქალაქი, რომლის ტერიტორიაზეც ციკლოპური სიმაგრეა ცნობილი (კატ. #85_16). ქციის ხრამით შესაძლებელი იყო ჯერ სამშვილდეში (კატ. #84_5), შემდეგ კი მარნეულის ველზე მოხვედრა. ქ. წალკიდან სამხრეთით, ჭოჭიანის ხეობაზე არსებულ გადასასვლელებს იცავდა ჭოჭიანის მეგალითური კომპლექსი (კატ. #85_19), მის აღმოსავლეთით მდებარე ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #85_26) და ციკლოპური კედლით გამაგრებული დასახლება (კატ. #85_20).

ჭოჭიანის ხეობით, ერთის მხრივ, შესაძლებელია ხრამის ხეობაში მოხვედრა, მეორე მხრივ კი, ჯავახეთში, აბულის ლოკალურ არეალში გადასვლა. აბულიდან თრიალეთში მომავალი ერთი გზა გადიოდა სოფ. ნარდევანის (ხევღრმა) ციკლოპურ სიმაგრესთან (კატ. #85_18), ხოლო, მეორე გზა, როგორც ჩანს, გადიოდა დღევანდელი სოფ. თაქ-ქილისას სამხრეთით არსებულ ხეობაზე, რომლის მარცხენა ნაპირზე დადასტურდა ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #85_21). აღსანიშნავია, რომ ხეობის ორივე ნაპირზე ცნობილია უძველესი დროის პეტროგლიფები, რომელთა ნაწილი გარკვეულ სტილისტურ მსგავსებას იჩენენ ბეშთაშენის სამაროვანზე აღმოჩენილ სარტყელზე გამოსახულ მონადირეებთან. თრიალეთის მოსაზღვრე რეგიონებიდან პეტროგლიფები დადასტურებულია ასევე, ზურტაკეტის შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანის კედელში ჩაყოლებულ ქვებზე და სოფ. სარკინეთის ამაღლების ეკლესიის ერთ-ერთ ქვაზე. ნიშანდობლივია, რომ სარკინეთის ეკლესიის ზღუდეში აღმართულია მენჰირი.

სოფ. ნარდევანსა და თაქ-ქილისას შორის, სოფ. ედი-ქილისას მიმდებარე ტერიტორიაზე ცნობილია ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #85_17), რომელიც დაბალ გორაზეა აშენებული. სავარაუდოდ, ის აქ არსებული გზის გასაკონტროლებლად იყო აგებული. სოფ. ნარდევანიდან დასავლეთით, ნარდევანის წყლის ხეობის მარჯვენა ნაპირზე, დანგრეული სავარაუდო ციკლოპური ნაგებობაა, რომელიც, ალბათ, საგუშაგოს წარმოადგენდა. ხეობის მეორე ნაპირზე კი, მდებარეობს ციკლოპური გალავნით გამაგრებული დასახლება (კატ. #85_27). ორივე კომპლექსი, როგორც ჩანს, აკონტროლებდა შავნაბადას მთასთან არსებულ გზა-გასაყარიდან თრიალეთისაკენ მომავალ ერთ-ერთ გზას. ამავე გზა-გასაყარიდან შესაძლებელი იყო სამხრეთით, აბულის ლოკალურ არეალში, დასავლეთით - ტაბაწყურის ტბის მიდამოებში, ხოლო ჩრდილოეთით - საპიტიახშოს ტერიტორიაზე მოხვედრა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ერთი გზა, როგორც ჩანს, ჩადიოდა დღევანდელი სოფ. ბურნაშეთის მიდამოებში. საპიტიახშოსა და ბურნაშეთს შორს გამავალი გზა დღესაც აქტიურად გამოიყენება. სოფ. ბურნაშეთში და საპიტიახშოში ორ-ორი მენჰირია დადასტურებული. დღევანდელი სოფ. ბურნაშეთის მხრიდან თრიალეთში მომავალ გზას როგორც ჩანს, იცავდა სოფ. ოზნის თავზე არსებული ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #85_2).

აღსანშნავია საპიტიახშოს დასავლეთით, მთა ბებერას (ეგოისარ) ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდიდან, მის ჩრდილოეთით გადაჭიმულ ქედამდე, არსებული კედლის, თუ ქვის ზღუდის ნაშთი. შეიძლება ეს იყო აქვე არსებული საზღვრის თავდაცვითი ზოლი, ან თვითონ საზღვრის ნიშნული. კედელი, თუ ზღუდე დღეისათვის მთლიანად დანგრეულია.

საპიტიახშოდან აღმოსავლეთით, გზა ასევე მიემართებოდა სოფ. ავრანლოსა და ყიზილ-ქილისას შორის არსებულ მენჰირთან. აქვე მოდიოდა გზა ქციის სათავეებიდან, ერთის მხრივ ნარიანიდან, მეორეს მხრივ კი გუდარეხიდან. ადგილ ნარიანიდან არსებულ გადასასვლელს აკონტროლებდა წყურვეთის ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #85_1). აქ, გზის აღმნიშვნელად, როგორც ჩანს, აღმართული იყო მენჰირი, რომელიც სავარაუდოდ წყურვეთის ნასოფლარის სასაფლაოზე ჯერ საფლავის ქვად იყო გამოყენებული, შემდეგ კი რეხას სიახლოვეს არსებულ ეკლესიასთან გაუტანიათ. აღნიშნული მენჰირიდან ავრანლო-ყიზილქილისას მენჰირამდე არსებულ გზის მონაკვეთს იცავდა ქციის მარცხენა, მაღალი ხეობის ნაპირზე მდებარე ავრანლოს (თეზი) ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #85_3). აქედან აღმოსავლეთით, სოფ. გუმბათის (კოხაჯი) თავზე არსებულ ქედის ფერდობზე ცნობილია ხევღრმისა და თეზის ციკლოპური სიმაგრეების მსგავსი სიმაგრე (კატ. #85_4), რომელიც, სავარაუდოდ, აკონტროლებდა თრიალეთის ლოკალურ არეალში ჩრდილოეთიდან მომავალ ერთ-ერთ გზას.

აღნიშნული ქედის გაყოლებაზე, დასავლეთის მიმართულებით, სოფ. აშკალას (ლოშო) თავზე მდებარეობს ციკლოპური თავდაცვითი კედლების სისტემით გამაგრებული დასახლება (კატ. #85_5). სოფ. აშკალას დასავლეთ ნაწილში ჩამომავალი ხეობის მარჯვენა ნაპირზე, მდებარეობს კიდევ ერთი ციკლოპური სიმაგრე (კატ. #85_22), რომელთანაც მხოლოდ დასავლეთის მხრიდან შეიძლება მისვლა. აღნიშნული მხრიდან სიმაგრეს დამატებით იცავდა კლდოვან დედაქანში გაჭრილი თხრილი. ხეობის მარცხენა ნაპირზე არსებული ტაფობის[39] უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში, ნახსენები სიმაგრის მოპირდაპირედ, დადასტურდა ვრცელი დასახლება, რომელსაც ციკლოპური კედელი შემოუყვება აღმოსავლეთის მხრიდან (კატ. #85_23).

ჩუხურ-ჩაირის ტაფობის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში, დაბალ გორაზე, მდებარეობს სიმაგრე (კატ. #85_24), რომელიც, სავარაუდოდ იცავდა ამ მიკრორეგიონში ჩრდილოეთიდან მისასვლელ გზას. აღნიშნული სიმაგრიდან შესაძლებელია სანთის ციკლოპურ კომპლექსებთან მისვლა (კატ. #85_6). აქედან აღმოსავლეთით, ქედი ორად იყოფა, ჩრდილოეთით მდებარე ქედის გაყოლებაზე სოფ. ახალშენის ციკლოპური კომპლექსია (კატ. #85_8), ხოლო სამხრეთის ქედზე, აი-ილიას (ზემო ბეშქენაშენი) მთის თავზე, მდებარე კომპლექსია ცნობილი (კატ. #85_7). ამ უკანსაკნელიდან აღმოსავლეთით, რამდენიმე კილომეტრში, მდებარეობს ზევით ნახსენები ბეშთაშენის „ნაქალაქრი“.

§6. სამხრეთ საქართველოს უძველესი ქვეყნები ურარტული წერილობითი წყაროების მიხედვით

ისტორიული საქართველოსა და, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიის ხალხთა შესახებ მდიდარ ინფორმაციას გვაწვდიან ურარტული წერილობითი წყაროები. ისინი მოგვითხრობენ საქართველოს სამხრეთ ნაწილში და მის ისტორიულ რეგიონებში არსებული უძველესი ქვეყნების წინააღმდეგ მიმართული ექსპანსიის შესახებ. როგორც ჩანს, ამ ქვეყნების ნაწილი, ზემოთ განხილულ „ლოკალურ არეალებს“ მოიცავდნენ. ამდენად, მნიშვნელოვნია მოცემული წყაროების დეტალური განხილვა.

39 აღნიშნულ ადგილს ადგილობრივები უწოდებენ „ჩუხურ-ჩაირ“-ს.

ურარტელების ლაშქრობების ამსახველი წარწერები, ხშირ შემთხვევაში, ძალზე დამაბნეველია; გაურკვეველია, რამდენად ზუსტად ასახავს წარწერებში დასახელებული ქვეყნების ჩამონათვალის თანამიმდევრობა მათ რეალურ მდებარეობას. დღეისათვის, რამდენიმე ქვეყანა მეტნაკლებად ზუსტად არის ლოკალიზებული. ამ ქვეყნებს შორის, ჩემს კვლევაში, საკვანძო ადგილი უკავია - იგანის, ერიახის და უელიკუნის.

დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე, პრეისტორიული ხანის, ქვეყნებად მიმაჩნია - ზაბახა, სირიმუტარა, ა(ფ/ბ)უნი და ფუსუნია. აქედან გამომდინარე, ჩემი კვლევის ეს ნაწილი, ძირითადად, იქნება მიმართული ამ ქვეყნების ლოკალიზაციის საკითხზე, რომელთა მდებარეობა შეიძლება მიესადაგოს გარკვეულ „ლოკალურ არეალებს“.

ქვეყანა ზაბახა ურარტულ წყაროებში მხოლოდ ერთხელ არის ნახსენები:

> *იმავე წელს შევკრიბე მეომრები და გავილაშქრე დიაუხის ქვეყანაზე. დიაუხის მეფე მეფედ დავსვი. დავიპყარი მე ქვეყანა შერიაზი; ქალაქები დავწვი, ციხე-სიმაგრეები დავანგრიე; მივედი ქალაქ ფუთემდე. მარცხნივ ქვეყანა ბიანი, ქვეყანა ხუშანი. მარჯვნივ შევიწყალე მე ქვეყანა თარიუნი. გავილაშქრე მე ქვეყანა ზაბახას წინააღმდეგ, დავიპყარი მე ქვეყანა ზაბახა. მივედი მე ქალაქ უზინაბითარნამდე, ქვეყანა სირიმუტარამდე[40], მთიან ქვეყნამდე. მარჯვნივ ქვეყანა იგანის ქალაქი მაკალტუნი[41] მე შევიწყალე. წავედი მე ქვეყანა ერიახიზე, გავილაშქრე ქვეყანა აფუნის წინააღმდეგ, დავიპყარი მე ქალაქი ურიეიუნი, უეტერუხის სამეფო ქალაქი.*
>
> *ღვთაება ხალდი გაემართა სალაშქროდ თავისი იარაღით, სძლია მან აბილიანეხის, ქვეყანას, ანიშთირგაეს ქვეყანას, კუარზანისა და ულთუზას ქვეყანას, დაამხო ისინი არგიშთის წინაშე. ღვთაება ხალდის სიდიადით გაემართა სალაშქროდ არგიშთი მენუას ძე. წინ უძღოდა მას ღმერთი ხალდი.*
>
> *არგიშთი ამბობს: დავიპყარი მე ეთიუნის ქვეყანა, მივედი მე [...] ქვეყნამდე, უდური-ეთიუხიმდე.“*

არგიშთი I, „ხორხორის მატიანე“

[Меликишвили 1960: 212; Арутюнян 2001: 156; გორდეზიანი 2012: 95]

მოტანილი წყაროს საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქვეყნა ზაბახა მდებარეობდა ბიანის, ხუშანის და თარიუნის ქვეყნების შემდეგ. აღსანიშნავია, რომ ზაბახას მეზობლად იყო ქვეყანა სირიმუტარა, რომლის ქალაქ უზინაბითარნადან მარჯვნივ, მდებარეობდა ქვეყანა იგანის ქალაქი მაკალთუნი. უზინაბითარნადან არგიშთი გაემართება ერიახისკენ. აქვე აღვნიშნავ, რომ იგანი ლოკალიზდება ჩილდირის ტბის შემოგარენში [Меликишвили 1960: 430], ქვეყანა ერიახი კი, დღევანდელი სომხეთის ტერიტორიაზე, ქალაქ გიუმრის მიდამოებში [Меликишвили 1960: 425].

აღნიშნულიდან გამომდინარე, უფრო მეტად სავარაუდოა, რომ ურარტელების ლაშქარმა გადაკვეთა სამსარის ქედსა და ნიალის ყურის მთებს შორის არსებული არეალი, ანუ ჯავახეთის ის მონაკვეთი, სადაც დღეს ახალქალაქის და ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტების ტერიტორიაა და სადაც, ჩემი კვლევის შედეგად, გამოვლინდა რამდენიმე „ლოკალური არეალი“.

ქვეყანა ზაბახას ლოკალიზების საკითხი, ძირითადად შემოიფარგლება გიორგი მელიქიშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრებებით. მისი ვარაუდით, ზაბახას დასახელება შემორჩენილია ჯავახეთის სახელწოდებაში. ქვეყნის ლოკალიზებას მკვლევარი ახდენს დიაუხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ჩილდირის ტბის დასავლეთით, ან სამხრეთ-დასავლეთით

40 არუთუნიანის მიხედვით, სირიმუტარა შეიძლება იყოს მთა და არა ქვეყანა.

41 სოფ. ტაშ-კერპის სიახლოვეს აღმოჩენილი სარდური II-ს წარწერის მიხედვით, ქალაქი მაკალთუნი მდებარეობდა ჩილდირის ტბის სამხრეთ ნაწილში [Меликишвили 1960: 309].

[Меликишвили 1954: 59; 1960: 446]. საინტერესოა მელიქიშვილის მიერ, 1959 წელს გამოცემულ ნაშრომში გამოთქმული მოსაზრება, რომლის მიხედვით, ქვეყანა ზაბახა, შესაძლოა, ვრცელდებოდა დღევანდელი ქალაქ ახალქალაქიდან სამხრეთით, ჩილდირის ტბამდე [Меликишвили 1959: 177]. ამავე მოსაზრებას ნაწილობრივ იზიარებს შოთა ასათიანი, იმ განსხვავებით, რომ ზაბახას ტერიტორია, შ. ასათიანის მიხედვით, ვრცელდება ქ. ახალქალაქიდან დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, ერუშეთის ქედამდე, ნიალისა და ბუზმარეთის ლოკალური არეალების ტერიტორიაზე, აღმოსავლეთით კი ქ. ახალქალაქიდან საღამოს ტბამდე [ასათიანი 1992: რუკა]. ამ მოსაზრებებთან დაკავშირებით აღვნიშნავ, რომ ზაბახას ლოკალიზება პირველ რიგში გამომდინარეობს სირიმუტარას, ბიანის, ხუშანის და თარიუნის ქვეყნების მდებარეობიდან.

სირიმუტარას მდებარეობის თაობაზე, აქამდე გამოთქმული მოსაზრებები, ძალზე ზოგადია. რაც შეეხება ბიანის, სავარაუდოდ, ის მოიცავდა ტერიტორიას დღევანდელი ქ. არდაღანიდან დასავლეთით, ხოლო ხუშანი, მის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობდა. თარიუნთან დაკავშირებით კი აღვნიშნავ, რომ ის, ორტაკენტის წარწერის მიხედვით, გვევლინება ძლიერ პოლიტიკურ ერთეულად, რომელიც გარკვეულ პერიოდებში, შესაძლოა, აერთიანებდა მის მეზობლად არსებულ მცირე ქვეყნებს. ამიტომ, დასაშვებად მიმაჩნია, რომ თარიუნი ზოგ შემთხვევაში ვრცელდებოდა დღევანდელი ჰანაკის პროვინციიდან მტკვრის სათავეებამდე, სადაც იყო ამ ქვეყნის ძირითადი ადგილსამყოფელი [Narimanishvili 2019a].

დღეისათვის, ზაბახას შესახებ ინფორმაცია მწირია, მისი ლოკალიზების საკითხი კი სუსტად არის არგუმენტირებული. კვლევების შედეგად, ეს ქვეყანა საძიებელია ორ, შედარებით უკეთესად, ლოკალიზებულ ქვეყანას შორის. ასეთებად კი თარიუნი და ერიახი მიმაჩნია. ამ ორ ქვეყანას შორის, არგიშტის მიერ გავლილ მარშრუტზე, უნდა ყოფილიყო ქვეყანა სირიმუტარა, რომლის ქალაქ უზინაბითარნადან მარჯვნივ, მდებარეობდა ქვეყანა იგანის ქალაქი მაკალთუნი.

ზაბახას ლოკალიზება ჩილდირის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით, ნაკლებად სავარაუდოა, რადგან, აღნიშნული ტერიტორია მოიცავს არეალს, მტკვრის სათავეებიდან აღმოსავლეთით ყარსის მთებამდე. ამ ადგილას არსებულ „ლოკალურ არეალს“, სავარაუდოდ, მოიცავდა ქვეყანა თარიუნი. ამავე ტერიტორიაზე, ზაბახას ლოკალიზების შემთხვევაში, მის მეზობლად უნდა ვიგულისხმოთ ქვეყანა სირიმუტარაც, რომლის მარჯვნივ უნდა ექცეოდეს ქვეყანა იგანი და ქალაქი მაკალთუნი. აღსანიშნავია, რომ ჩილდირის „ლოკალურ არეალსა“ და თარიუნის „ლოკალურ არეალს“ შორის ადგილი, ფაქტობრივად, არ რჩება, რაც, ჩემი აზრით, გამორიცხავს აქ სხვა ქვეყნის არსებობას. იმ შემთხვევაში, თუ შემდგომმა კვლევამ გამოავლინა აქ სხვა „ლოკალური არეალი“, სადაც ქვეყანა სირიმუტარა შეიძლება ლოკალიზდეს, ზაბახასთვის კიდევ ერთი არეალის გამოყოფა იქნება საჭირო. თუ მაინც დავუშვებთ, ზაბახას მდებარეობას მტკვრის სათავეებთან, თარიუნსა და სირიმუტარას შორის, არგიშთის მარშრუტის მიმართულება ქვეყანა ერიახისაკენ, რომელიც გულისხმობს მდინარე ყარს-ჩაის გავლას, არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ ქვეყანა იგანი, ანუ ჩილდირის „ლოკალური არეალი“ დარჩეს მის მარჯვნივ.

ქვეყანა ზაბახას ლოკალიზაციისთვის, დაახლოებით მაინც უნდა გაირკვეს ქვეყანა სირიმუტარას და ქალაქ უზინაბითარნას მდებარეობა. ჩემი აზრით, ეს უკანასკნელი იგანის უშუალო მეზობლად, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობდა. ამასთან დაკავშირებით კი, საინტერესო ცნობას გვაწვდის სარდურის ერთ-ერთი ლაშქრობის აღწერა:

> *სარდური ამბობს: .როდესაც მე ქვეყანა ეთიუნისკენ გავემართე, ქვეყანა ერიახის მხარე მე დავინდე, მარცხნივ ქვეყანა ქურიანი; გავილაშქრე მე იგანის ქვეყანაზე. ღმერთმა ხალდიმ გაილაშქრა თავისი იარაღით, დაამარცხა მან კაფუნი, ქვეყანა იგანის მეფე. გაილაშქრა სარდურიმ. სარდური ამბობს: 35 ციხე-სიმაგრე და 200 ქალაქი მე დავიპყარი;*

ციხე-სიმაგრეები დავანგრიე, ქალაქები გადავწვი, ქვეყანა გავაღატაკე, კაცები და ქალები მე იქიდან წავიყვანე ჩემს ქვეყანა ბიაინილიში.

სარდური ამბობს: იმავე ლაშქრობისას მე დავლაშქრე ქვეყანა ფუსუნია, ქალაქი ალკანია, ქალაქი ცუდალა. ციხეები დავანგრიე. ქალაქები გადავწვი, ქვეყანა გავაღატაკე.

დაბრუნებისას გავილაშქრე მე ქვეყანა ერიახიზე; ქალაქები გადავწვი, კაცები და ქალები იქიდან წავიყვანე. აქედან მე მოვბრუნდი და გავილაშქრე იშტელუანის ქვეყანაზე, კადიაინის ქვეყანაზე, აფუნის ქვეყანაზე, აბილიანეხიზე. სარდური ამბობს: ჯარი მე დავითხოვე, არცერთი ქვეყნის გამგებელი არ იყო მოხმობილი. და მხოლოდ ერთი რაზმით გავილაშქრე მე ქვეყანა უელიკუნიზე. დავიპყარი მე ქვეყანა უელიკუნი

სარდური II, ვანის კლდის ჩრდილოეთი ფერდი

[Меликишвили 1960: 286-287; Арутюнян 2001: 244; გორდეზიანი 2012: 108-109]

მოცემული წარწერიდან ჩანს, რომ იგანის შემდეგ უნდა ყოფილიყო ქვეყანა ფუსუნია და მისი ქალაქები ალკანია და ცუდალა. როგორც ზევით უკვე აღინიშნა, შ. ასათიანი ახდენს ფოსო-ფუსუნიას იდენტიფიკაციას. გ. მელიქიშვილი კი აღნიშნავს, რომ ქვეყანა ფუსუნია, სავარაუდოდ, მდებარეობდა დღევანდელი ქ. გიუმრის ჩრდილო-დასავლეთით [Меликишвили 1960: 436], რაც, ერთის მხრივ, არ აკონკრეტებს ქვეყნის მდებარეობას, მაგრამ არ გამორიცხავს მის ლოკალიზებას ფოსოს ლოკალურ არეალში. არუთუნიანის აზრით, ქვეყანა ფუსუნია, ალკანიასთან და ცუდალასთან ერთად, მდებარეობდა იგანისა და ერიახის ქვეყნებს შორის, ჩილდირის ტბის სამხრეთით-აღმოსავლეთით [Арутюнян 2001: 502].

იმ შემთხვევაში, თუ ჩემი მოსაზრება ფოსოს ლოკალურ არეალთან დაკავშირებით მართებულია, ქვეყანა სირიმუტარას და ქალაქ უზინაბითარნას მდებარეობისთვის რჩება ხანჩალის და არპის „ლოკალური არეალები“.

იგანის და ფუსუნიას ქვეყნების დარბევის შემდეგ, სარდურიმ დალაშქრა და დაარბია ერიახი. გაურკვეველია, თუ რომელი მარშრუტით მივიდა სარდური ერიახიმდე, დღევანდელი ხანჩალის და შემდეგ არპის ტბების, თუ ჩილდირის ტბისა და ყარს-ჩაის გავლით. ჩემი აზრით, სარდურის მეორე მარშრუტით უნდა ესარგებლა, რადგან აქ მას წინააღმდეგობა აღარ შეხვდებოდა და ადვილად მივიდოდა ერიახიმდე. ამ უკანასკნელის დარბევის შემდეგ, სარდურიმ გაილაშქრა იშტელუანის, კადიაინის, აფუნის და აბილიანეხის წინააღმდეგ. გაურკვეველია, მიაღწიეს თუ არა ამ ქვეყნებამდე ურარტელებმა. წარწერაში საკმაოდ დეტალურადაა აღწერილი, აღნიშნული ქვეყნების შემდეგ ნახსენები, ქვეყანა უელიკუნის დამარცხების და დარბევის ამბავი. უელიკუნი ლოკალიზდება სევანის ტბის დასავლეთ სანაპიროს ცენტრალურ ნაწილში, რაც გულისხმობს მარშრუტს დღევანდელი ქ. გიუმრიდან სევანის ტბის მიმართულებით [Меликишвили 1960: 445; Арутюнян 2001: 527].

იშტელუანის, კადიანის, აფუნის და აბილიანეხის ლოკალიზაციის საკითხი ბუნდოვანია, თუმცა გარკვეული მონაცემების დამუშავება მაინც არის შესაძლებელი. ქვეყანა იშტელუანი და კადიანი მხოლოდ ერთხელ, წარმოდგენილ წარწერაში არის მოხსენიებული. ქვეყანა აფუნი სამჯერ, ხოლო ქვეყანა აბილიანეხი ოთხჯერ არის ნახსენები ურარტულ წყაროებში.

გ. მელიქიშვილის აზრით, აბილიანეხი ლოკალიზდება ერიახის სამხრეთით, მდ. აჰურიანსა და არაქსს შორის [Меликишвили 1954: карта; 1960: 415]. ამასთან დაკავშირებით განსხვავებული მოსაზრებები აქვთ შ.ასათიანს და ნ.არუთუნიანს. შ. ასათიანი აღნიშნულ ქვეყანას ათავსებს მდ. არაქსისა და აჰურიანის შესართავთან [ასათიანი 1992: 85], ხოლო ნ.არუთუნიანი - დღევანდელ ქალაქ სარიყამიშსა და არაქსს შორის არსებულ ტერიტორიაზე [Арутюнян 2001: 493].

რაც შეეხება იშტელუანსა და კადიანს, გ.მელიქიშვილი ამ ქვეყნებს, ზოგადად, ერიახის სამხრეთით ათავსებს [Меликишвили 1960: 432, 437], ხოლო ნ,არუთუნიანი მათ მოიაზრებს აფუნისა და ერიახის შორის [Арутюнян 2001: 511, 518].

ქვეყანა აფუნი, ნ.არუთუნიანის აზრით, უნდა ლოკალიზდებოდეს მდ. არაქსის ზემო წელის მიდამოებში, ქვეყანა აბილიანეხის სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით. მეცნიერი ამ ქვეყნის დასახელებას ხედავს ისტორიული სომხეთის პროვინციის ავნუნიკის სახელწოდებაში [Арутюнян 1970: 399-402; Арутюнян 1985: 66; Арутюнян 2001: 493]. შ. ასათიანი ქვეყანა აფუნის ათავსებს მდ. არაქსის და არპა-ჩაის შესართავის მიდამოებში, მდ. არაქსის სამხრეთით, ქალაქ ალაშკერტის ჩრდილო-აღმოსავლეთით [ასათიანი 1992: 86]. გ. მელიქიშვილი მიიჩნევს, რომ აფუნი სავარაუდოდ არარატის ველზეა საძიებელი, დღევანდელი ქ. გიუმრის სამხრეთით [Меликишвили 1954а: 226-227].

აფუნის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით საინტერესოა არგიშთი I-ს ლაშქრობა დიაუხის და შემდეგ ერიახის წინააღმდეგ:

> *[42]ხალდი გაემართა სალაშქროდ თავისი იარაღით, დაამარცხა მან ქვეყანა ეთიუნი, დასცა ის არგიშთის წინაშე. არგიშთი ამბობს: მეფეები, რომლებიც მოვიდნენ დიაუხის მეფის დასახმარებლად მე დავამარცხე. ერთ წელიწადში დავიპყარი მე ქვეყანა ლუშა, ქვეყანა კათარზა, ქვეყანა ერიახი, ქვეყანა გულუთახი, დავიპყარი მე ქვეყანა უიტერუხი. მივედი მე ქვეყანა აფუნიმდე. ლუშას ქვეყნის მეფე მე დავასაჭურისე, ქვეყანა იგანის მეფე კი დავიმორჩილე, დავტოვე ის თავის ადგილზე, მან მეფე არგიშტის ხარკი მისცა.*
>
> **არგიშთი I, „ხორხორის კლდე“**
>
> [Меликишвили 1960: 235; Арутюнян 2001: 187; გორდეზიანი 2012: 94-95]

აღნიშნულ წყაროსთან დაკავშირებით, ლევან გორდეზიანი აღნიშნავს, რომ გაურკვეველია, თუ რომელი მიმართულებით გაილაშქრა არგიშთიმ ერიახიდან, რათა მიეღწია აფუნის და უიტერუხის ქვეყნებამდე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, თუ სამხრეთით (თუ სამხრეთ-დასავლეთით). მკვლევარს მიაჩნია, რომ ორივე ვარიანტი თეორიულად დასაშვებია. თუმცა, სვამს კითხვას, თუ რა საჭირო იყო მანამდე დაპყრობილი ქვეყნების დარბევა. ასევე აღნიშნავს, რომ აფუნი და უიტერუხი საკმაოდ შორეული ქვეყნები უნდა ყოფილიყო[43] [Gordeziani 2012: 38, footnote 39].

მოტანილ წარწერაში უიტერუხი ჩანს ერიახის შემდეგ, ანუ სამხრეთიდან მოსული ურარტელებისთვის, ერიახი - გიუმრის ჩრდილოეთით, ხოლო, პირველი წარწერის მიხედვით, არგიშთი მასთან თითქოს ჩრდილოეთის მხრიდან მივიდა და დაარბია.

აქვე აღვნიშნავ, რომ იგანის ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდა ქვეყანა ფუსუნია, თუმცა, იმის მიუხედავად, რომ პირველი წარწერა საკმაოდ დეტალურად აღწერს ურარტელების ლაშქრობის მსვლელობას, ეს უკანასკნელი ქვეყანა აქ არ იხსენიება. გამოდის, რომ ურარტელებმა მას გვერდი აუარეს, რაც ალბათ, შეიძლება აიხსნას მათი მსვლელობით მტკვრის ხეობაში. იმ შემთხვევაში, თუ ჩემი შეხედულება, არგიშთის ამ ლაშქრობის მარშრუტის შესახებ, მართებულია, ურარტელები მტკვრის ხეობიდან გიუმრისთან მოსახვედრად უნდა წასულიყვნენ აღმოსავლეთით, გზად კი დაარბიეს ზაბახას ქვეყანა. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ზაბახა მოიცავდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს და დღევანდელი ქ. ახალქალაქის დასავლეთით არსებულ პლატოს, სადაც აშკარად იკვეთება „ლოკალური არეალი“. ზაბახას მდებარეობა ხელს უწყობს სირიმუთარას ლოკალიზებას ხანჩალის ტბის ლოკალურ არეალში. მითუმეტეს,

42 წარწერის პირველ ნაწილში მოთხრობილია ურარტელების მიერ ქვეყანა დიაუხის და მის შემადგენლობაში არსებული მცირე ქვეყნების დამარცხების და დარბევის ამბავი.

43 იგულისხმება ურარტელებისათვის.

რომ ზაბახა-ერიახის გზაზე, უზინაბითარნას მარჯვნივ, ექცევა იგანი. ზაბახას, სირიმუთარას და ერიახის მდებარეობიდან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ უითერუხი მდებარეობდა არპის ტბის „ლოკალურ არეალში“.

საინტერესოა უზინაბითარნას შემდეგ ნახსენები ქვეყანა აფუნი. ზემოთ მოტანილი წყაროების თანახმად, ურარტუს მეფეებს ორჯერ გაულაშქრავთ ქვეყანა აფუნის წინააღმდეგ, თუმცა, არ ჩანს, რომ მათ მოახერხეს მისი დარბევა. ბოლოს მოტანილი წყაროს მიხედვით კი, არგიშთი მხოლოდ მივა აღნიშნულ ქვეყნამდე.

მესამე წარწერაში ერიახსა და აფუნის შორის ნახსენებია გულუთახი და უიტერუხი. გულუთახი გვხვდება პირველ წარწერაშიც, სადაც ის აბილიანიხის, კუარზანის და ულთუზას ქვეყნებთან ერთად იხსენიება. მოცემულ შემთხვევაში, ეს ქვეყნები წარმოადგენილია ღმერთი ხალდის მიერ არგიშთისთვის დამარცხებულ ქვეყნებად. ამის შემდეგ, წარწერის მიხედვით, არგიშთი ამარცხებს ეთიუნის,[44] მივა ქვეყანასთან [...][45] უდური-ეთიუხიმდე. აქვე აღვნიშნავ, რომ ერთ-ერთ დაზიანებულ წარწერაში, გულუთახი ნახსენებია ანიშთირგასთან და კიდევ ერთ ქვეყანასთან ერთად, რომლის დასახელების მხოლოდ პირველი ორი ასო - ფუ[...] იკითხება, გ. მელიქიშვილის ვარაუდით ეს შესაძლოა იყოს ქვეყანა ფუსუნია [Меликишвили 1960: 258-257]. რაც შეეხება კუარზანის, ულთუზას და ანიშთირგაეს ლოკალიზებას, ისინი ნახსენებია ისეთ ქვეყნებთან ერთად, რომელთა ზუსტი მდებარეობა უცნობია. არ გამოვრიცხავ, რომ ეს ქვეყნები შესაძლოა, მდებარეობდნენ ერიახის, ანუ ქ. გიუმრის აღმოსავლეთით და არაგაცის მთის ჩრდილოეთით, სადაც მრავლადაა ციკლოპური სიმაგრეები [Smith et al. 2009: 17,30]. ვფიქრობ, ამ ტერიტორიაზე ლოკალური არეალების გამოყოფაც უნდა იყოს შესაძლებელი.[46] გულუთახისა და სავარაუდო ფუ[სუნია]-ს ტერიტორიული მიმართების საკითხის განხილვა, კვლევის ამ ეტაპზე, საჭიროდ არ მიმაჩნია.

სამხრეთ კავკასიის გარკვეული ქვეყნების ლოკალიზაციისას, მკვლევარების ნაწილი მიიჩნევს, რომ ერიახის ჩრდილოეთით ურარტელებს თითქოს არ ულაშქრიათ. სამეცნიერო ლიტერატურაში, ერიახი გვევლინება ისეთ პუნქტად, საიდანაც ურარტუს მეფეები წარმატებული ლაშქრობების შემდეგ, იწყებენ სამშობლოსკენ, ანუ სამხრეთისკენ სვლას, გზად კი არბევდნენ იმ ქვეყნებს, რომლებიც წყაროებში ერიახის შემდეგ არიან მოხსენიებულები.

ჩემი აზრით, ქვეყანა აფუნი უნდა იდენტიფიცირდეს აბულის ციკლოპურ კომპლექსთან და მის „ლოკალურ არეალთან“. ეს კი გულისხმობს, აფუნის მდებარეობას ქვეყანა ერიახის ჩრდილოეთით, სამხრეთიდან მომხდურებისთვის კი, ერიახის შემდეგ მდებარე ქვეყანას, რაზეც მიუთითებს ურარტული წყაროები.

ამრიგად, არასწორედ მიმაჩნია ქვეყანა აფუნის ლოკალიზება ერიახის სამხრეთით, ან სამხრეთ-დასავლეთით. პირველ რიგში იმიტომ, რომ უილეკუნი, ერიახთან მიმართებაში მდებარეობდა აღმოსავლეთით, სევანის ტბასთან. ნაკლებად სავარაუდოა, რომ ერიახიდან წასულ სარდურის ჯერ ლ. არუთუნიანისეული აფუნი-ავნუნიქი დაელაშქრა, შემდეგ კი დაერბია 250 კილომეტრის დაშორებით მდებარე უილეკუნი.

აფუნისთან დაკავშირებით, გ.მელიქიშვილის მიერ გამოთქმული ვარაუდი ძალზე ზოგადია. შ.ასათიანის მოსაზრება კი, ბადებს გარკვეულ კითხვებს, რადგან სარდურის ლაშქრობის შემთხვევაში, მკვლევარი, როგორც ჩანს, ერიახიდან უელეკუნისკენ მიმავალ მარშრუტს

44 ეთიუნი, ისევე, როგორც უდური-ეთიუხი, წარმოადგენს სამხრეთ კავკასიის უძველესი ქვეყნების კრებით სახელწოდებას, იმ განსხვავებით, რომ უდური-ეთიუხი იხმარებოდა სევანის ტბის რეგიონში მდებარე ქვეყნების ტერიტორიის აღსანიშნავად, ხოლო ეთიუნი, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა როგორც კრებით, ასევე გეოგრაფიულ სახელწოდებას ტერიტორიისა, რომელიც მდებარეობდა ურარტუს ჩრდილოეთით.

45 დასახელება არ იკითხება

46 სევანის ტბასთან გარკვეულწილად გამოყოფილია ურარტუს პერიოდში არსებული ქვეყნების ტერიტორიები [Biscione et all. 2002], თუმცა გიუმრი-სევანის მონაკვეთზე გამოყოფილი ლოკალური არეალები ჩემთვის ცნობილი არ არის.

გულისხმობს მდინარე არპა-ჩაის დინების გაყოლებაზე, არაქსის შესართავიდან აღმოსავლეთით, სევანის ტბის მიმართულებით. ეს მოსაზრება მისაღებია, თუმცა, გაურკვეველია, რატომ უნდა გაევლო ურარტელების ლაშქარს ორჯერ მეტი მანძილი, როცა შესაძლებელი იყო არაგაცის მთის ჩრდილოეთიდან უფრო სწრაფად მოხვედრა სევანის ტბასთან.

აფუნი-აბულის იდენტურობასთან დაკავშირებით, კიდევ ერთ არგუმენტს წარმოადგენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული მოსაზრება, რომლის თანახმად აბული აღნიშნულია ახ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისის რომის იმპერიის საგზაო რუკაზე - Tabula Peutingeriana-ზე [Еремян 1939: 91; ბერძენიშვილი 1985: 85; ნარიმანიშვილი და სხვ. 2018: 254]. მოცემული კვლევისათვის საინტერესო მონაკვეთს წარმოადგენს არტაშატიდან სებასტოპოლისისკენ მიმავალი გზა, სადაც ექვსი პუნქტია აღნიშნული, მათ შორის კი ერთმანეთის მიყოლებით - Pagas, Apulum და Caspiae [Miller 1887: XI]. აღსანიშნავია, რომ უკვე XIX საუკუნის ბოლოს მოხდა ამ სამი პუნქტის იდენტიფიცირება ჯავახეთის სამ სოფელთან: Pagas-ფოკა, Apulum-აბული, Caspiae-ხოსპია [Tomaschek 1899: 1654]. აქედან გამომდინარე, სრულიად მართებულად მიმაჩნია, რომ ურარტული პერიოდის აფუნი წარმოადგენს რომაულ საგზაო რუკაზე აღნიშნულ აპულუმს, ანუ აბულს, მითუმეტეს, რომ არუთუნიანი აფუნს კითხულობს როგორც აბუნს.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ნაშრომში წარმოდგენილ ურატულ წყაროებში ნაჩვენები მარშრუტები შემდეგნაირად მესახება:

პირველი წარწერის საფუძველზე ვფიქრობ, რომ ბიანის, ხუშანის და თარიუნის სიახლოვეს გავლის შემდეგ, არგიშთი მიემართებოდა მტკვრის ხეობით, საიდანაც, სავარაუდოდ, დღევანდელ სოფ. მირაშხანსა და ნაქალაქევს შორის გავლის შემდეგ უნდა ასულიყო ჯავახეთის პლატოზე, სადაც მან დაარბია ქვეყანა ზაბახა. აქედან, ხანჩალის ტბასთან მოსახვედრად, ორი ბუნებრივი მისასვლელია. პირველი წარმოადგენს არეალს სულდის მთასა და შიშ-თაფას შორის. ხოლო მეორე, შიშ-თაფასა და მდ. ფარავანს შორის არსებული ტერიტორიაა. აქედან, ერთ-ერთით უნდა ესარგებლა არგიშთის, რათა მოხვედრილიყო ქვეყანა, თუ მთა სირიმუთარასა და ქალაქ უზინაბითარნასთან, ანუ დღევანდელი ხანჩალის ტბის მიდამოებში. ჩემი აზრით, არგიშთის უნდა ესარგებლა დღევანდელი ქ. ნინოწმინდასა და სოფ. სათხეს შორის არსებული ველით. აქ არანაირი ფორტიფიკაცია არ დასტურდება, რაც ურარტელებს გაუადვილებდა გზას. შესაძლოა, აქედან არგიშთი გაემართა აფუნის მიმართულებით, რომლის საზღვარიც მდ. ფარავნის ხეობაზე გადიოდა. წერილობით წყაროებს არ შემოუნახავს ცნობები აფუნის დალაშქვრის შედეგების შესახებ. როგორც ჩანს, არგიშთის არ უწარმოებია ბრძოლა ამ ქვეყნის მოსახლეობასთან, და შედარებით ადვილად დასარბევი ქვეყნისკენ გაემართა. ჩემი აზრით, უზინაბითარნა შეიძლება იყოს ელიას მთა და მასზე მდებარე ციკლოპური კომპლექსი (კატ. #65_21). აქედან ურარტელები გაემართნენ ერიახისკენ. გზად არპის „ლოკალური არეალის“ გადაკვეთისას კი, დაარბიეს უიტერუხის სამეფო ქალაქი ურიეიუნი.

მეორე წარწერის მიხედვით, სარდური ჩილდირის ტბის ტერიტორიიდან, სადაც დაარბია ქვეყანა იგანი, გადავიდა ჯერ კარწახის ტბის მიდამოებში, სადაც დაარბია ქვეყანა ფუსუნია და ქალაქი ალკანია, შემდეგ კი გაემართა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დღევანდელი სოფ. სულდის მიმართულებით და დაარბია ქალაქი ცუდალა. აქედან „დაბრუნებისას“, სარდური, იგივე გზით, რომლითაც აქამდე მოაღწია, გაემართა ერიახის მიმართულებით და დაარბია ეს უკანასკნელი. აქ სარდური „მობრუნდა“ და გაილაშქრა იშტელუანის, კადიანის, აფუნის და აბილიანიხის წინააღმდეგ. თუმცა დაარბია უელიკუნი სევანის ტბის მიდამოებში. როგორც ჩანს, ერიახიდან ანუ დღევანდელი ქ. გიუმრის მიდამოებიდან, სარდური გაემართა არაგაცის მთის ჩრდილოეთით არსებული დაბლობით, დღევანდელი ქ. აპარანის გავლით, რათა მოხვედრილიყო უელიკუნისთან, ანუ სევანის ტბასთან. ამ ოთხი ქვეყნის ერთად ხსენება, შესაძლოა მხოლოდ იმაზე მიუთითებს, თუ რა ქვეყნების დარბევა სცადა სარდურიმ, სანამ

უელიკუნისთან მივიდოდა. არაა გამორიცხული, რომ ურარტელები შეეცადნენ აფუნის დარბევას, თუმცა, ვერ მიაღწიეს წარმატებას.

მესამე წარწერის მიხედვით, არგიშთიმ, დიაუხის და მისი მოკავშირეების დამარცხების შემდეგ, ერთი წლის განმავლობაში დაიპყრო ლუშას, კათარზას, ერიახის, გულუთახის და უითერუხის ქვეყნები. ეს ცნობა ზოგადად გვიჩვენებს ურარტელების წარმატებული სამხედრო ექსპანსიის შედეგს და არა ზუსტ მარშრუტს. თუმცა, აქ მაინც არის გარკვეული კანონზომიერება ქვეყნების მდებარეობის თვალსაზრისით - კათარზა-კლარჯეთი და შემდეგ კი, ერიახი-გიუმრი. საინტერესოა ამ ექსპანსიის ბოლო პუნქტი აფუნი და მისკენ მიმავალი გზა ერიახიდან. სავარაუდოდ, ერიახიდან ჩრდილოეთით მიმავალმა არგიშთიმ დაიპყრო გულუთახი, რომელიც შესაძლოა მდებარეობდა დღევანდელი ქ. გიუმრის ჩრდილო-აღმოსავლეთით და ქ. სპიტაკის დასავლეთით, ლორესა და შირაქის დღევანდელ საზღვართან არსებული ტაფობის ტერიტორიაზე. აქედან კი გადავიდა უითერუხის ქვეყანაში, რომელიც, სავარაუდოდ, მოიცავდა არპის ტბის „ლოკალურ არეალს“. უითერუხის აქ ლოკალიზებაზე, ასევე მიუთითებს, პირველ წარწერაში ასახული არგიშთის ლაშქრობის მარშრუტი.

დასკვნა

სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლად არის დადასტურებული ციკლოპური კომპელქსები, რომელთა შორის გამოიყოფა სამი ძირითადი ტიპი: 1. ფორტიფიცირებული დასახლებები; 2. სიმაგრეები; 3. საკულტო ნაგებობები.

დასახლებების ციკლოპური კედლების საშუალებით დაცვა, სავარაუდოდ, იწყება გვიანი ბრინჯაოს ხანის დასაწყისში. ამავე პერიოდში, ან ცოტა მოგვიანებით, დაუცველი მცირე დასახლებების მოსახლეობა, როგორც ჩანს, ტოვებს საცხოვრებლებს და ინაცვლებს ახლომდებარე მაღალ გორებზე, რომლებსაც, სავარაუდოდ, უკვე ჰქონდათ გარკვეული ფორტიფიკაცია. თუმცა, შეიძლება თავდაცვითი ნაგებობების მშენებლობა ხდებოდა ახალი დასახლების წარმოქმნის შემდეგ, რაც განპირობებული იქნებოდა მცირე დასახლებების მოსახლეობის კონსოლიდაციით.

ციკლოპური საფორტიფიკაციო კომპელქსების შენება, მასშტაბურ ხასიათს, სავარაუდოდ, იღებს რკინის ხანის დასაწყისში, როდესაც იწყება ასურეთის, განსაკუთრებით კი, ურარტუს გაძლიერებული ექსპანსია სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებისა და ტომების წინააღმდეგ. მილიტარიზაციის ნიშნები შეიმჩნევა რკინის ხანის სამაროვნებზე, რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს ამ პერიოდში საბრძოლო მოქმედებების გააქტიურებაზე.

რკინის ფართო ათვისების ხანაში, გარკვეული ციკლოპური სიმაგრეების ტერიტორიაზე, კვლავ არის დასახლებები. ასევე, შეიძლება ვივარაუდოთ, ახალი გამაგრებული დასახლებების გაჩენაც. თუმცა, ამ პერიოდიდან თანდათან იწყება ვრცელი, ფორტიფიკაციას მოკლებული დასახლებების გაჩენა.

ციკლოპური სიმაგრეები, რომლებიც იცავდნენ ლოკალურ რეგიონებს შორის არსებულ დამაკავშირებელ გზებს, როგორც ჩანს, კარგავენ თავდაპირველ ფუნქციას, მათ ადგილზე ჩნდება დასახლებები, რომელთა შენების დროს ხდება თავდაცვითი კედლების დაშლა და ამ ქვებით საცხოვრებლების აგება. ის სიმაგრეები, რომლებიც უკვე ადრეულ პერიოდში მნიშვნელოვან გზებზე მდებარეობდნენ, ინარჩუნებენ პირვანდელ დანიშნულებას შუა საუკუნეების პერიოდშიც კი.

აღსანიშნავია, რომ ისტორიულ ჯავახეთსა და თრიალეთში დუღაბით ნაშენი ციხე-სიმაგრეები არც თუ ისე ბევრია, შეიძლება ეს განპირობებული იყო აქ არსებული ციკლოპური სიმაგრეების არსებობით, რომელთა გადაკეთება, ან შეკეთება ნაკლებ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული. შუა საუკუნეებში ციკლოპური სიმაგრეების გამოყენებაზე ასევე მიუთითებენ ქართული ისტორიული წყაროები.

სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე შუასაუკუნეებში აქტიურად მიმდინარეობს ციკლოპური ტექნიკით სხვადასხვა დანიშნულების შენობების აგება, რაც მიუთითებს მშენებლობის ამ ტიპის თითქმის სამიათას წლიან ტრადიციაზე.

Introduction

The main goal of the work focusses to introduce the complete catalogue of the "cyclopean" fortification systems spread on the territory of South Georgia. Also, the distribution area and chronological aspects of cyclopean fortresses in South Georgia, particularly in Kvemo Kartli and Samtskhe-Javakheti are reviewed. Functional typology of cyclopean structures was created based on the information gained during the archaeological survey and typology present than in the scientific literature.

Cyclopean complexes of the South Caucasus are distributed on territories of several countries – Georgia, Azerbaijan, Armenia, Turkey and Iran [მელიქსეთ-ბეგი 1938; Джафар-Заде 1938; Куфтин 1941; ბერძენიშვილი 1975; Есаян 1976; ტატიშვილი 1976-77; Narimanišvili & Šanšašvili 2001; Biscione et al. 2002; Köroğlu 2005; Biscione 2009; Smith et al. 2009; Pataci 2015; Narimanishvili 2016; Zhgenti 2016; Castelluccia 2017; ხუციშვილი და სხვ. 2015; ხუციშვილი და სხვ. 2016] (pl. I). In the case of Georgia, they are mainly spread in Kvemo Kartli and Samtskhe-Javakheti. Additionally, castle-towers were surveyed in the Mtskheta-Mtianeti region, in Dusheti municipality, Khada ravine (pl. XXVI-4; cat. ##71_1-9).

Cyclopean fortifications can be found in ravines and basins of Minor Caucasus mountains systems. In some cases, positioned in a compact way, they can be confirmed in one distinct micro-region. Such compact complexes comprised with a different type of cyclopean structures mostly are confirmed in basins and surroundings of a lake, places were inhabitants would have been protected with natural barriers – ravines, rivers, and mountain ridges. Such strategic positions made it possible for fortresses to control the roads and passages in the region. In my opinion, unity of natural barriers and artificial fortresses formed a whole fortification system, which served to defend the population in one distinct region. I address such complexes formed by natural and artificial barriers as "local regions" [Narimanishvili 2019: 4], which, perhaps, comprised Urartian period countries.

Cyclopean fortresses belong to a megalithic culture. Ancient Greeks believed that mythical Cyclopes built fortresses with massive stones [Strabo, VIII, 6, 11], that is why term "cyclopean", in regard of such kind of building, fortress, stonewalling, etc. was very well established in the scientific literature. Megalithic constructions are believed to be built by "heroes" in Georgian written sources [ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა:* 4-10; ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*: 47] or "Devis" or mythical Amirani[47] in oral folklore.

Countless cyclopean fortresses are confirmed in Georgia, though regardless there is no special literature dedicated to such interesting and significant monuments, where it would have been possible to perceive them in one whole context.

This was one of the preconditions to conduct this work with the very first aim to create a catalogue of all known and newly found cyclopean fortresses.

In Scientific literature cyclopean fortresses are sometimes addressed as megalithic fortress/wall, hill, fortified hill or hill with a wall. Hill, fortified hill or hill with a wall can be used very well in correspondence to fortified settlement constructed on a natural or artificial hill. In the case of term "megalithic", it implies to complexes constructed with mas-

47 Besides Amiranis Gora in Akhalkalaki, the megalithic construction, found by B. Kuftin, on central part of Samsari Ridge, in Tsalka Municipality, is related to Amirani names, as the locals call it Amiran or Amirkhan "Dam-Dash" [Куфтин 1947: 13; 1948a: 7].

sive boulders, though factual data show that some of the fortresses are built not always with massive stones. Term megalithic is also used in regard to menhirs.

Consequentially term “cyclopean” was selected to address discussed fortresses in present work. It has to be mentioned in regard of discussed complexes, Greek cyclopes in some extent correspond to south Caucasian heroes, Devi or Amirani, not in a mythological point of view but due to their supernatural physical strength.

Selecting term cyclopean is determined due to its usage tradition for 140 years, also it gives a possibility to determine the affiliation of this type of complexes to specific “social” group or society, which represented well-organized socius, determined with its strength.

Term “cyclopean” used in the present work signifies fortification walls or buildings constructed with big or average size stones using dry mansory technique. Walls of such constructions consist of outer and inner face stones in between rubble-filled. Though selecting out one special type only according to the stone size is wrong. Fortresses confirmed during the conducted survey are the same according to plan, though some of them are built with massive rocks, others with average and relatively small stones. This fact is easily explained – inhabitants of South Caucasus, before learning limestone solution building technique, had been constructing fortification walls with the material which was obtained locally, on the place. In the case of Historical Javakheti and Trialeti, massive boulders of basalt were used in constructions. But walls of a fortress found on Elia mountain, in Bolnisi, are built with small size stones, liftable even for one single person. The building technique is completely different on the Black Sea line; inhabitants here used wood to built fortresses according to Xenophon [Xenophon, Anabasis: 327].

3-dimensional description of cyclopean fortresses is not competed, because fully preserved ones did not survive time and other circumstances. Though in most cases the width of the walls is preserved – mostly they range between 2.0-2.5 meters, in singular cases reaches up to 5.0-6.0 meters, sometimes it can be a width of 7.5 meters in areas of buttresses. In every case, fortification construction built with cyclopean mansory represents a part of one distinct complex defencing one settlement or settlements existing in the region.

According to scientific literature, cyclopean building technique’s chronology is spread in the time period of XV-IV centuries BC [Narimanišvili G., Šanšašvili N. 2001:13]. Hence, the Late Bronze-Iron Ages are crucial and very interesting in the research of this topic. The transitional period from Bronze to Iron Age is one of the most important epochs for Georgian History. Part of the scientists believes that this is a period when Georgian tribes start to consolidate and the very first states start to form [Меликишвили 1960: 7]. Country of Daiaeni mentioned in Assyrian written sources of XII-IX cc. BC is considered to be one of the countries [Меликишвили 1959: 176], which comprised also neighbouring small political units [Меликишвили 1959: 18]. Daiaeni is known as Diauḫi in Urartian written sources of VIII century BC [Меликишвили 1954: 58]. Daiaeni/Diauḫi was spread on historical lands of south-western Georgia, corresponding to Georgian Saeristavo Tao, with inhabitants known as Taochi according to Greek written sources [Меликишвили 1959: 176].

During Urartu reign, Diauḫi was uniting different countries and tribes living on a quite vast territory. This big unity was distributed in southern and western surroundings of Erzurum, in the north to the middle course of river Chorokhi and in north-eastern part till Childir Lake, on the modern territory of Turkey [Меликишвили 1959: 177]. I consider that

a large number of cyclopean fortification constructions distributed on these territories belonged to the countries of Daiaeni/ Diauḫi coalition in the region, against expansions from Assyria and Urartu kingdoms.

Methodology and Survey Results

At the beginning of 2017 information about cyclopean complexes were collected in achieves and libraries. Also, data has proceeded for survey work, which involved identifying cyclopean complexes (already known in scientific literature and archive data) with the help of aerial photos and topographical maps.

With the help of aerial photos and topographical maps, unknown fortresses were uncovered. After summarizing conducted work primary database was prepared, which was clarified and expanded during the survey. Cyclopean fortresses got individual code numbers, determined through Georgian cadastral codify system.

During the survey, objects were photographed, described and GPS coordinates were registered. Stray finds were collected (pl. LIII-LX).

In 2017-2018 Kvemo Kartli and Samtskhe-Javakheti regions were surveyed. A large number of cyclopean complexes were uncovered in Historical Javakheti and Trialeti regions, particularly in Samtskhe-Javakheti region 233 sites were confirmed. Cyclopean complexes described and registered during a survey are distributed in municipalities as follows: Aspindza – 54 sites, Akhalkalaki – 121 sites, Borjomi – 5 sites, Ninotsminda – 53 sites.

Considerably fewer sites – 63 cyclopean complexes were confirmed in Kvemo Kartli territory: Tsalka – 28 sites, Dmanisi – 10 sites, Tetritskaro – 12 sites, Bolnisi – 9 sites, Marneuli – 4 sites.

Research History

Cyclopean and in general megalithic culture of South Caucasus was always a subject of fascination for scientists and antiquity admirers. The first information about cyclopean fortresses was published in 1882 by a teacher – A. Ioakimov from one of the village schools. The author mentioned fortresses of Gumbati (cat. #85_5), Avranlo (cat. #85_3), and Edi-Kilisa (cat. #85_17) [Иоакимов 1882: 8-9]. Urgent need of investigation of Megalithic sites arose on V archaeological meeting held in Tbilisi, in 1884 [Труды... 1887: VII].

Ivane Rostomashvili conducted several works in the Javakheti region at the end of the XIX century; besides architectural sites, he also described some cyclopean fortresses [Ростомов 1898: 24-108]. Ekvtime Takaishvili delivers certain information about Tetritskharo and Tsalka cyclopean fortresses in his work published at the beginning of the XX century [Такаишвили 1905: 14-15; 1913: 36-37].

Melikset-Beg published his monograph in 1938, which was completely dedicated to megalithic culture in Georgia. This work is interesting and important in many aspects. Besides megalithic sites, he gives a catalogue of all known cyclopean complexes in that period Georgia [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 49-73].

First archaeological investigation of cyclopean complexes in Georgia started in 1936-1948 under the name of Boris Kuftin, who conducted several archaeological excavations on many interesting sites including cyclopean ones, in historical Trialeti region. Excavations were conducted due to the Tsalka reservoir construction. Expedition's aim was to investigate territory which was under construction for Tsalka reservoir, though excavations conducted on surrounding areas too. Expedition studied several cyclopean complexes on territory of Tsalka [Куфтин 1936; 1937; 1938; 1939; 1940; 1941; 1947; 1948a; 1948].

Important is the diary of Niko Berdzenishvili, published in 1964, which is about the voyage in South Georgia, in 30ies [ბერძენიშვილი 1964]. The historical-geographical expedition headed by N. Berdzenishvili conducted some survey works in Kvemo Kartli, in 1956-1958. More than 40 hill settlements were uncovered, including settlements with cyclopean fortresses [გრიგოლია, ტატიშვილი 1960: 79]. In the same year, Tariel Chubinishvili carried out archaeological surveys in Samtskhe-Javakheti [ჩუბინიშვილი 1963: 14]. Surveys became systematic in that region in the following years. In 1968 Otar Gambashidze worked in Meskhet-Javakheti [ღამბაშიძე 1968], proceeded by Tornike Tatishvili, who published an article about cyclopean fortresses seen in 1969-1973 [ტატიშვილი 1976-77]. It is worth mentioning Devi Berdzenishvili's campaign in Kvemo Kartli [ბერძენიშვილი 1964] and in Historical Javakheti [ბერძენიშვილი 1975]. During conducted work, he uncovered many important historical sites. His article dedicated to ancient fortresses in Javakheti is noteworthy [ბერძენიშვილი 2002]. He was also a co-author of a guide book published in 2000, where a big amount of cyclopean fortresses are gathered and introduced in it [ჯავახეთი 2000].

First big scaled archaeological excavations on the cyclopean fortress in Historical Javakheti was conducted by Otar Japaridze. Expedition excavated "Okami hill" (cat. #63_93) in 1974 and 1977, also some survey trenches were done on several hills fortified with a wall [ჯაფარიძე 1975; 1981: 140-143]. Expedition and surveys were carried out in Javakheti, in Ninotsminda municipality in 1979-1983 by Zaal Kikodze [ქიქოძე 1977; 1978; 1983; ქიქოძე და ქორიძე 1978; ქიქოძე და გოგაძე 1979]. The same expedition also worked and conducted surveys in Kvemo Kartli, on the territory of Khrami ravine [ქიქოძე და ბახტაძე 1984]. The archaeological expedition headed by Alexander Orjonikidze conducted excavations and survey works on Digasheni I and surrounding, near village Jigrasheni, in Ninotsminda municipality [Орджоникидзе 1995: 80, 82].

Archaeological works headed by Goderdzi Narimanishvili on cyclopean fortresses were resumed in historical Trialeti in 1990. The first year campaign worked on Sabetchdavi cyclopean settlement (cat. #85_12), though other cyclopean complexes were also investigated in following years [ნარიმანიშვილი და სხვ. 1996; Narimanishvili et. al. 1998]. Distinct works were conducted on Shaori (cat. #65_1) and Abuli (cat. #65_6) cyclopean complexes in 1997 by expedition [ნარიმანიშვილი 2000; 2009: 46-55]. Importance of cyclopean complexes and research results of the expedition are discussed in several works extensively [Narimanišvili & Šanšašvili 2001; Narimanishvili & Shanshashvili 2001; Narimanishvili 2009; ნარიმანიშვილი 2012; Shanshashvili & Narimanishvili 2012; Narimanishvili 2012; ნარიმანიშვილი და შანშაშვილი 2016; Нариманишвили и Шаншашвили 2018].

The archaeological expedition headed by O. Gambashidze investigated lower fortress of Saro cyclopean complex (cat. #60_11) [ღამბაშიძე და სხვ. 2000]. In the same year archaeological expedition headed by Z. Kikodze resumed in Javakheti. In 1993 Geor-

gian-American expedition begin archaeological research on Satkhe cyclopean complex (cat. #65_13). In the frame of a former expedition, some survey trenches were done near village Baraleti on the Amagleba hill (cat. #63_19) [Isaac et al. 1994; ქიქოძე 1998].

The Georgian-Australian expedition carried out archaeological works on the cyclopean fortress of Satikne hill (cat. #60_1) of Chobareti in 2012 [Kakhiani et al. 2013: 8]. In the same year, Beshtasheni archaeological expedition conducted survey research with a goal uncovering cyclopean fortresses. Surveys were systematic, every year several cyclopean complexes were registered and articles were published [Narimanishvili, D. 2014; 2016; 2017; 2019].

Cyclopean Complexes and Ancient Countries in South Georgia

The present chapter reviews the structure and chronological issues of cyclopean complexes. Sites which were selected for detailed description are the best examples to illustrate the typological variety of the fortifications distributed in South Georgia. Also, all complexes, which were archaeologically investigated, are reported below.

All sites described below are characteristic with similar building technique. The walls of the fortresses are mainly fortified with buttresses. In some cases, they represent well shaped, semi-circular or angled support constructions mostly attached to the wall directly or afterwards 1.5-3.0 meters away from it. Their supposed function was to support the stability of high walls. I think that buttresses did not avert the length of the walls, reaching them through the wall itself. Their strategical utilization is undoubted in concern of repelling of the enemy, but their main function was to support the walls.

Towers are very few preserved, for example in Santa Lower Fortress (cat. #85_6), on the territory of Buzmareti (cat. #60_37) and at the cyclopean fortress (cat. #85_19) of the Chochiani Megalithic Complex. Also, it is possible that the Santa upper fortresses (cat. #85_6) and Tskhurveti (cat. #85_1) had towers too. Separately erected towers were confirmed on the territories of ancient village Griala (cat. #63_108) and village Burnasheti (cat. #63_63).

Santa circular towers represent independent constructions, convex from the wall, as in case of the interior also exterior. Main defensive walls are built between them. Entrances cannot be found because stones fallen from the wall completely fill the lower part where possible doors were situated. In case of Buzmareti entering the towers was possible through the interior yard. Consequently to reach the top of the tower might have been possible with the help of the stairs inside them. Stairs are confirmed in Santa Upper Fortress (pl. XXXIV-2). It is worth mentioning, quadratic tower (6.0x6.0 meters) of Chochiani megalithic complex, which was attached on the north-western wall of the fortress; there was the only access to the complex. Future investigations can show the chronological difference between fortresses with towers and fortresses with buttresses.

The width of the cyclopean complexes' walls depends on the height of the walls. High walls needed wide, 3.0-5.0 meters foundation and buttresses. Fortified settlements and fortresses had such type of walls.

In the case of sanctuaries, the width of the walls' foundation was on average 2.0 meters. It is possible to calculate the initial height of the wall based on dimensions of foundation and preserved height.

Nowadays, the cyclopean walls in most cases are completely fallen down or undone on purpose for the secondary usage. Only the part of Meghreki complex's wall (cat. #63_61) could be preserved originally. Width of the cyclopean wall exceeds two meters at the foundation and rises conically up to almost 2.5 meters height. Outer stones are close to each other on the highest point, width not more than 1.5 meters. It is worth mentioning the preserved walls' dimensions of the Abuli Complex citadel (cat. #63_6) – the foundation is 3.0-5.0 meters, preserved height – 5.0-7.0 meters and outer part of the wall is 2.0-2.5 meters. Consequently, it is presumable that the foundation of the cyclopean wall is 3.0-3.5 meters width, initially it reached up 7.0-8.0 meters height.

Cyclopean complexes are mainly confirmed in ravines and hollows of minor Caucasus mountain system. Sometimes, they are located as an assemblage in hollows and table-lands – places where inhabitants were protected naturally with landscape barriers. In most cases, the cyclopean fortification was located near the passages and roads to these areas. In my opinion, unity of natural barriers and artificial fortresses formed a whole fortification system, which served to defend the population in one distinct region. I address such complexes formed by natural and artificial barriers as "local regions".

In Urartian written sources, military activities against countries and tribes of historical south Georgia are quite well described. The present chapter, also, reviews, the localization problem of these countries and tribes; they probably were located on the territory of Historical Javakheti and comprised some "local regions".

§1. Cyclopean Complexes

Satikne - (cat. #60_1)

Satikne hill is one of the peaks located in the north from the village Chobareti. The Georgian-Australian expedition conducted archaeological excavations on the top and southern slope of the hill, in 2012. Top of the hill is levelled artificially and is surrounded by the wall of 2.0 meters width [Kakhiani et al. 2013: 8]. The fortification wall is rubble-filled and edged with large field rocks; those on the outer edge are about 50cm in length, whereas the stones on the interior face are smaller. Excavators consider judging by the lack of any mudbrick debris, it was most likely a wooden construction, perhaps in-filled with mud. [Kakhiani et al. 2013: 19]. Mostly antique and middle ages ceramic fragments were uncovered during excavations [Kakhiani et al. 2013: 29], though some ceramic fragments from Iron Age were confirmed too [Kakhiani et al. 2013: 35].

Intense settlement of Kura-Araxes culture was uncovered during excavations in the south of the hill. The mentioned settlement was covered with eroded material of Late Antique and Middles Ages. Some material without context form Late Bronze-Early Iron age found during cleaning Early Bronze Age structures could confirm Late Bronze-Early Iron period settlement there [Kakhiani et al. 2013: 26-27, 34]. Fortification on Satikne hill confirmed during the survey definitely belongs to cyclopean fortresses.

Saro (cat. #60_11)

(pl. II - 2, 4)

Saro cyclopean fortress was described in the work of I. Rostomashvili for the first time in the scientific literature [Ростомов 1898: 101]. In 1991 Meskhet-Javakheti archae-

ological expedition headed by O. Gambashidze conducted excavations on Saro cyclopean complex. The goal of the mission was to uncover the oldest settlement on the place. The complex consists of three fortification constructions. “Berbukebi” arable land is located in the western outskirts of the village, surrounded by a place called “Tsikhas Qela”. Fortification located there is known as “Kveubani”. Fortification nearby Archangel church is called Upper Fortress or Church Fortress by locals. From there, beyond “Sakhizrebi” ravine, is located a fortress “Akhaltsikhe” [ღამბაშიძე და სხვ. 2000: 137].

From the start of excavation, archaeologists observed the massive modified stones used in construction and symmetricity of the stone set on Kveubani fortress; this, in some extent, corresponds to building technique of burial tombs of Kurgan culture in Aspindza municipality. Kura-Araxes, late bronze and middle ages ceramic fragments were found during the excavations. After cleaning the walls of the fortification it was confirmed that they were built directly on the cliff without a basis. Consequently, scientist assumed that the walls of the fortification were not so high [ღამბაშიძე და სხვ. 2000: 137-138]. Expedition investigated some graves of Late Bronze Age (XV-XIV cc. BC) and Hellenistic Period (IV-III cc. BC) at some distance from the fortress [ღამბაშიძე და სხვ. 2000: 136].

Niala Hill / ”Ojaqari” - (cat. #60_25)

Niala hill is located on the border of two villages Niala and Lebisi, on the mountain ridge. In 1975 archaeological expedition headed by O. Japaridze excavated survey trench on the top of the ridge, on the northern slope of the hill “Ojakhari”. Big amount of ceramic findings of Kura-Araxes culture and middle ages were confirmed during excavations. Hill is surrounded by a wall on top. Stray finds – Kura-Araxes ceramic shards were found on the territory of the settlement, also on the place below the hill[48] [ჯაფარიძე 1975: 7]. During a survey, Kura-Araxes ceramic fragments were found on the same slope where the excavations were held, though no stray archaeological material was confirmed on the top of the hill - on a cyclopean fortress.

“Twins”[49] - (cat. #60_37)

(pl. XI - 1-3)

The cyclopean fortress is located in Buzmareti valley, on top of a mountain west from village Vani, on cliff track. The complex consists of two towers and a wall built between them. An artificial stone armoured steep slope is constructed in the north-western part of the fortress, with a path going to the main complex from the south-western part. The entrance is not preserved, nevertheless, ascendant path indicates to its location in between the towers.

Towers have a rectangular shape with different sizes. South-western one is smaller, in size 8x6 meters, with an entrance in the north-eastern part. The north-eastern tower is 9x9 meters, with an entrance from the east. Towers’ walls are not higher than 2.0 metres. A wall was erected between the towers. Although preservation is very poor, it is obvious that the wall was lower than the towers.

48 Possibly #60_24 is implied.

49 Named by author.

Tamari's fortress[50] (cat. #60_38)
(pl. XI - 5)

The cyclopean fortress is located in Buzmareti hollow, on the top of the hill, to the north near village Vani. Walls of the fortress is preserved very poorly, only high linear embankments of small stones are left. This is due to the fact that locals were using the stones from the fortress very actively as a building material until recently. The mentioned complex should be a central settlement of a tribe existed there. This argument is reinforced with the special location of the settlement and cyclopean complexes – fortresses and fortified settlements confirmed in the surrounding.

"Devebis Sakhli" / "Didgora" - (cat. #60_42)
(pl. XII - 3)

In 1975, an expedition headed by O. Japaridze excavated survey trenches on a fortified hill called "Devebis Sakhli" or "Didgora", located near Bertakhanebi settlement, 500-600 meters away from kurgans, opposite the Tmogvi Fortress. Top of the hill is levelled and surrounded by a wall build with large boulders, 50 metres in length, preserved height 2.0 metres in some parts. Survey trenches were done on the settlements 10-15 metres away, in south-western from the wall. A large amount of middle ages ceramic were found there [ჯაფარიძე 1981: 136-137].

Olaverdi - (cat. #63_30)
(pl. XIII - 3)

The cyclopean fortress is located on top of a high hill, in the north from village Olaverdi. South slope of the hill is completely terraced. The complex consists of a cyclopean fortress and a settlement on the southern slope. The walls of the fortress are completely destroyed and like Tamari's fortress, only a linear high embankment of small and average sized stones is preserved on the place. The fortress is divided into three parts, north representing a citadel with a defending moat surrounding from the north. Fortress complex preserved in the southern part of the citadel is divided in two – east and west parts. The western side is wider, passing a citadel. The free space between two of them is surrounded by a defending moat of a citadel ending at the edge of fortress's western part. The third part of the fortress occupies lesser space, with a possible entrance to the complex.

Terraced settlement on the southern slope of the fortress is very interesting. It surrounds southern part of the fortress, though no fortification traces are confirmed from three other sides. Reaching the settlement might have been easier by evading the fortress complex. It is quite possible that the settlement, also, the western and eastern parts of the fortress was built in later periods. The primary function of the fortress was to control the natural passages there.

"Amiranis Gora" - (cat. #63_36)

Amiranis Gora is mentioned in the work of Vakhushti Bagrationi at first – *"Above Akhalkalaki, there is Amirani-hill, on the southern edge of river Mtkvari*[51]" [ვახუშტი ბაგრატიონი,

50 Complex is known with this name by the locals

51 Here river Paravani is implicated as Javakheti Mtkvari is also called like this.

აღწერა სამეფოსა საქართველოსა: 131]. The first who confirmed fortification construction on the hill was I. Rostomashvili, though he described only the remains of fortress walls built on a lime joint. Georgian local told an interesting story to Rostomashvili – according to him Amirani was bound on the cliff inside the hill. Rostamashvili believed that historical Akhalkalaki and its fortification system was built with the stones from fortress's walls of Amiranis Gora. Lack of information about the fortress in medieval written sources confused him a lot [Ростомов 1898: 31-34]. The survey, conducted in 1956-1958 years, revealed two cultural layers dated as Early Bronze Age (III millenniums BC) and Late Bronze-Early Iron Ages (II-I millenniums BC covering each other, also graves of same periods were confirmed there [ჩუბინიშვილი 1963: 14].

During a survey held in 2017-2018, was confirmed only buttressed wall built with dry masonry on Amiranis Gora. I consider Caspiae mapped on Castorius map as Amiranis Gora complex. There are different opinions about Caspiae identification. Eremyan believes that this toponym designates Tsunda [Еремян 1939: 91-92], Chilashvili identifies it with Khertvisi [ჭილაშვილი 1968: 112] and Berdzenishvili thinks that Caspiae might have been modern village Khospia. Last mentioned argument is proved by Berdzenishvili with the fact that village Khospia is surrounded by many different types of sites, including cyclopean fortresses above Khospia and Khorenia villages (cat. #63_44, 45) [ბერძენიშვილი 1985: 85-86].

Sulda - (cat. #63_48)
(pl. XIV - 3)

The first mention of the fortress in literature is found in Javakheti Historical-Architectural guide book. According to book, stones of fortress' wall, which was located on top of the hill in the village were used in the construction of a school on the same hilltop, afterwards surrounded the school with a barrier [ჯავახეთი 2000: 33]. Here I would like to remark that remain of the barrier is not built in modern times, it definitely belongs to cyclopean fortresses group. Unfortunately, the wall is preserved very poorly and is represented with only two-three lines. On top of the hill, dry stone masonry building is also preserved which is partly damaged by a school. I visited this site for the first time in 2013. At that time locals were rebuilding the church on the slope of the hill. A big part of the slope was cut during the work. The ceramic material of the Iron Age and middle ages were found in dumped soil.

Evidence of a settlement was not confirmed during archaeological work [ნარიმანიშვილი 2013]. Consequently, I can presume that the material found in dumped soil was washed from the defended settlement when the top of the hill was levelled during the school construction.

Meghreki Fortress - (cat. #63_87)
(pl. XVI - 6)

The complex is located on a modern cut road directed form village Ikhtila to Patara Samsari, on a hill. During road construction, half of the hill was cut and archaeological site was strongly damaged. In the profile of destroyed hill, almost 8 metres height archaeological cultural layers were uncovered. Settlements' features of three different periods were confirmed. Initially, on top of the hill, the only fortress remains built with the

lime joint was confirmed. During the survey conducted afterwards, I confirmed the road construction which almost completely destroyed part of the fortress wall, though uncovered cyclopean fortress wall built in the earlier period. Archaeological profile definitely can determine the date of the upper layer - middle ages. Middle layer belongs to Late Bronze-Early Iron periods. The lower and the strongest layer belongs to Kura-Araxes culture, containing two building horizons. This hill is a unique case, as the correspondence of cultural layers and fortress building technique's differences can be observed in the chronological frame.

Okami hill - (cat. #63_93)
(pl. XVII - 1)

Survey work, headed by O. Japaridze conducted in 1970 found Kura-Araxes culture and Hellenistic period ceramic material on Okami hill.

Hill was defended with the buttressed cyclopean fortress. Besides above mentioned period material Late Bronze Age and middle Ages ceramic ware fragments were found in survey trenches in 1974. Survey trench was excavated also in the north part of the hill 500 meters away from a place surrounded with stone mounds. After taking the top layer, ceramic material of Kura-Araxes culture, Late Bronze and Antique period were found in the trench, afterwards, in 1.20-1.50 meters depth, two building horizons were confirmed.

Archaeological excavations started on Okami hill in 1977. The main goal of the expedition was to determine when hill was initially inhabited and when fortification system was constructed there. Three building horizons were revealed. Found material dates back to Kura-Araxes culture, Late Bronze, Hellenistic and medieval periods. Otar Japaridze considers that part of the ceramic finds could belong to the Urartian culture; Hellenistic graves excavated in the middle of the hill are also very interesting.

According to the data gained during excavations, Japaridze remarks that in Javakheti, in Hellenistic period city type settlements start to form, as an example he gives Okami hill and its surroundings. Okami Fortress must have been a citadel of that kind of settlement. As it turns out, in the Hellenistic period and perhaps earlier fortress was constructed on Kura-Araxes culture settlement, which was still active in medieval periods [ჯაფარიძე 1981: 140-142].

Shaori (cat. #65_1)
(pl. XVIII, XIX - 1-4)

Vakhusti Bagrationi describes Shaori fortress as follows – "*On top of Shaori Mountain, a fortress built with great boulders stands"* [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*: 43]. First scientific information in the literature about Shaori is presented by I. Rostomashvili [Ростомов 1898: 31-34]. The megalithic complex is constructed on Shaori Mountain top located in the north-western part from Paravani Lake, in Javakheti. The complex consists of two parts, which is built on two, lower and higher peaks of the mountain. "Upper Fortress" is located on a higher peak, walls constructed with dry masonry, slabs abounded there used in the construction. The width of the wall in some cases reaches up to 4.5 meters and the height 5.0 meters. In the interior, one or two floored "rooms" are attached to the fortress. Stair remains are also preserved, which was used to reach the wall [ნარიმანიშვილი 2009: 46-48].

In 1895 E. Lalayan visited the Upper Fortress of Shaori Complex. His Armenian guide had seen a human statue in one of the “rooms” there. Statue was weaponless and hatless with the clothes to its knees length. Statue had an inscription on both sides. Guide and his Georgian fellow were not able to recognize letters of the inscription. When Lalayan came there a statue was already lost [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 71-72].

“Upper Fortress” had only one entrance from the east. A menhir was erected there and a wide crooked road laid with slab stones followed the path to Lower Mountain where “Lower Fortress” was located [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 71]. Several menhirs were erected along with the fortress. Different sized “rooms” are also found there [ნარიმანიშვილი 2009: 48-49].

Both fortresses of Shaori complex represent cyclopean walls, with interior “rooms” attached to the defensive wall. Road used to climb the “Upper Fortress” ends on a levelled area in the western part of “Lower Fortress”. From there it continues as a track on the southern slope, passing first of all outer wall of the complex and follows the southern slope of the mountain [ნარიმანიშვილი 2012: 136-137]. The track expands at the bottom of the mountain and again creates a stone-paved road, though it is only preserved in length of 50-60 meters. Settlement evidence was confirmed at the bottom of the mountain near the track. G. Narimanishvili confirmed an entrance of a complex at the bottom of the mountain in the northern part. I do not exclude the possibility of two roads reaching to the complex, which can also indicate the usage of the complex in different periods.

G. Narimanishvili recognized Shaori Complex as a cult practice place. Also, he observes the similarity between Shaori Complex and the Kurgans of Zurtaketi and Trialeti dated back to the beginning of II millennium BC. Due to this observation, he considered a hypothesis that Shaori was contemporary to Middle Bronze Age kurgans [ნარიმანიშვილი 2009: 51]. Shaori Fortresses do not have buttresses. This can indicate a chronological difference compared to other fortresses. Though I do not exclude that lack of the buttresses can be an indicator of cult functional place.

It seems Shaori Complex represented a large cult centre and with Abuli cyclopean Complex comprised one “country” and small political units in it.

Abuli - (cat. #65_6)

(pl. XX, XXI)

First scientific information about Abuli is delivered by I. Rostomashvili [Ростомов 1898: 31-34]. The complex is located on the south-eastern slope of small Abuli Mountain. It is constructed on rocky terrain, representing it perceptibly more immense, and very difficult to reach.

City-fortress consists of a citadel and a settlement on its south-western part. Walking in its slab paved narrow streets is possible even today. Citadel has an additional massive wall with attached exterior “rooms”. In the interior, in some cases “rooms” are built inside the defensive wall. “Rooms” are also confirmed inside a citadel, in some cases, constructions are preserved as two and three floored buildings there. A track made in rocky terrain is following a route from the ravine to a Complex [Narimanishvili et al. 2018: 383]. Defensive barrier or a wall as a protection for the terrace was confirmed also in the north-eastern part of the settlement.

City-fortress occupies 3ha territory, more than 0.5ha belongs to the citadel. Walls of the citadel are supported with massive buttresses, the preserved height of the wall is 7

meters, width reaches up to 5.0 meters at the basis, in upper part 2.5 meters long. Citadel had three entrances [Narimanishvili et al. 2018: 383]. It was possible to reach the yard via entrances.

Toria (cat. #65_10)
(pl. XXII - 1)

The complex is located on the highest peak of the mountain, in the village Toria. Defensive walls are completely destroyed, the only linear embankment of small stones is preserved. Such preservation indicates the usage of the wall stones in a modern building by the locals.

The complex consists of a citadel and a vast settlement spread on hill's southern slope. The settlement is divided into two part. The first one occupies a slightly lesser area, leans on a citadel in the northern part, and is surrounded with a defensive wall in other sides. From there, in the south, until the middle part of the mountain, the second part of the settlement is spread out – it is divided in terraces. The former one is protected with two defensive walls from the eastern part. The first one is 200 meters long, which starts in the middle part of the lower settlement, and reaches up to upper settlement and joins to its defensive wall. The second wall is 600 meters long, starts from the end of the lower settlement, reaches to the peak, joins to a citadel and ends on a mountain peak. On the peak, this defensive wall has an additional defensive exterior moat.

One more defensive wall with the length of 100 meters long is confirmed between the first wall and a citadel, in the western part of the former one. Citadel, besides above-mentioned wall and moats, was protected by a deep moat along its northern wall. As I have already mentioned, the fortress is completely collapsed, though in some parts walls and buttresses constructed with the massive and modified stone still can be observed. The road to the fortress climbed on the western slope of the hill, with a starting point in modern village end. From there it follows its way to the north, afterwards turns to the east in the middle part of the slope and reaches to the church standing on the peak of the hill. The stone modified stelae were confirmed in that church. It is also worth mentioning stone circular wall remains around the church. Mentioned Stella, with the circular wall could be a cult complex, though I do not exclude the idea that it was a road sign.

I would like to mention that the mountain is a crater-like formation, occupying 14ha territory. This territory is still used as arable land very intensely by the locals. In the central part of the crater in the most dumped part, the trace of a lake or a swamp is confirmed. The mentioned territory must have been very fertile and useful for ancient inhabitants providing them with needed supplies.

Tontio (cat. #65_11)
(pl. XXII - 3-5)

The first mention of Tontio cyclopean complex as Qaurma-qala can be found in L. Melikset-Beg's work, nevertheless, his description is very basic, indicating only its location [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 61-62]. On the other hand, D. Berdzenishvili gives quite interesting information[52] about this complex and presents a drawing of upper settlement and a citadel in his publication [ბერძენიშვილი 1985: 94].

52 D. Berdzenishvili indicates, that cited hill possibly was the Tontio mountain mentioned in medieval written sources; King Archil VII hid treasure of Kartli and Javakheti there [ბერძენიშვილი 1985: 94]

The complex is located on top of a hill in the north part of village Kaurma. It consists of a citadel, surrounded with a defended settlement, additionally, a vast settlement on the southern slope of a hill.

Buttresses are confirmed in different parts (in corners, in the west and north-eastern parts) of the massive walls (3.0-3.5 meters width) of a citadel. An entrance is confirmed in the southern part of a citadel, near south-western buttress. Eastern part of the entrance could be another, smaller buttress. Mentioned fortification probably was a residence of the chief of a country or tribe, because it is located in the middle of a settlement surrounded with a defensive wall. It was possible to reach there with an entry from the western part. Besides the defensive wall, the settlement was protected with a stone barrier outside the wall, additionally surrounded with a defensive moat from the north. Four more defensive moats were confirmed on the north part of a hill slope, which in some parts transform into the terraces. Below, between second and third terraces, six small terraces like moats were confirmed. They are not joined and are located in chessboard style.

In the western part of an entrance of a settlement on top of a hill, stone barrier descends on a slope, which is represented in some areas as a rectangular shape. Afterwards, in the middle part of the slope, it turns to the north and joins the second moat. In the northern part of that same barrier in 60 meters the second barrier is confirmed, it repeats the same route. This very complicated defensive system completely covered passage reachable from the north. It is worth mentioning that all four moats end where the complex was naturally protected by a cliff in the north-eastern part.

Another vast settlement can be observed in the southern part of the citadel and in an upper settlement, on the slope of a hill. It was divided into two parts. The first part starts from the upper settlement and spreads on the slope, in the southern direction. Some terrace like objects is observed at the end of the settlement. From there hill is levelled in the middle part, which is protected and surrounded with a defensive wall. Settlement remains are confirmed there. In my opinion, the above-mentioned terraces divided settlements on the slope and on levelled areas. It is possible that this terrace was a road, which started from the lower settlement, then passed slope settlement and reaches defended settlement. Entrance remains can be observed in the western wall, at the lower settlement. The wall goes along the western slope of a hill and as a track joins to the second defensive moat. The western and eastern slopes of the hill are covered with deferent sized stones, which of course makes it more difficult to reach the hill. South and north-eastern slopes are rocky massifs, making this place completely unreachable, the only way on north and north-western slopes, which was very well protected with fortification systems.

Future investigations can show different chronological layers in concern of complicated defensive system of the complex and in settlement’s variety.

Satkhe (cat. #65_13)

(pl. XXII - 1-2)

Old settlement is located in a crater-like gap on top of the hill in village Satkhe. The ϖ-shaped cyclopean protective wall surrounds the settlement. Georgian-American archaeological expedition conducted excavations on Satkhe Complex in 1991, aiming to uncover Kura-Araxes culture settlement and to date cyclopean protective walls. Two building horizons of Early Bronze age Kura-Araxes culture were uncovered during the mission.

Those horizons were covering Hellenistic and Medieval period cultural layers somehow. In order to date the cyclopean wall, two trenches were excavated. One trench confirmed that Kura-Araxes layer was going under the wall. This fact proved that wall, in that case, did not belong to the Early Bronze Age and was built in later periods. Investigating the second trench proved that the wall was built directly of the cliff [Isaac et al. 1994: 23]. During excavations, besides above mentioned periods, Late Bronze Age-Iron Age material was also discovered [Carson et al. 1991: 1, 9-10]. It is worth mentioning that Kura-Araxes culture layers in some parts are completely destroyed by layers of Late Bronze Age and Middle Ages [ქიქოძე 1993: 1].

The same expedition conducted several works on Baraleti Amaghleba hill in 1993 (cat. #63_19). During surface survey settlement of Early Bronze and Iron Age was confirmed, which probably had a defensive construction. In survey trench beside above mentioned period, material from medieval ages was also found [Isaac et al. 1994: 26].

Dmanisi Cyclopean "Settlement" - (cat. #82_5)

(pl. XXVIII - 5-6)

The complex is located in the western part of Dmanisi, on the high cape situated between river Mashavera and its left tributary. Cape creates a small plateau in western direction. The complex is distributed on 82ha territory and consists of a citadel, a towers, main settlement, and defensive walls. At present, in most cases, constructions are destroyed till the basis.

Citadel, which occupies 1.4ha, is situated in the eastern part and consists of three cyclopean walls, settlement, and a defensive moat. The inner settlement occupies 0.6ha territory, with an entrance in the north-eastern part. Entrance is very well visible from inside, in the first defensive wall, where its width is 4.0-4.5 meters. From there, in 10 meters, parallel to the first wall, the second defensive wall is confirmed; this wall continues from the edge of a ravine to 40 meters in western direction, then stops and starts again in 4.0-5.0 meters, from where it goes parallel to the first wall; gap between them is 15 meters. The third wall had an entrance directly on the edge of a cape, from where a carved road in the rock went down the ravine.

The width of the first defensive wall is 3.0-3.5 metres, though it reaches to 4.5 metres near the entrance. From there in the west traces of a buttress is visible. Width of the second and the third walls cannot be determined; they, in most cases, go as raised embankments around the settlement. Defensive moat is confirmed outside the third wall. In between the walls, two linear rectangle building remains are confirmed. All three walls are separated from each other (20-25 meters) in the central part. They surround the settlement from the ravine to ravine like a ring. The building remains can be observed near the first and the second defensive walls. The material found during a project survey mainly belongs to the Late Bronze and Iron Age periods.

North-west of the citadel, a defensive construction forms walls of 2.5-3.0 meters width, situated in a small cape and occupies 75m^2. Presumably, it was a tower, which could be contemporary to the citadel, because from there it is possible to control Mashavera's tributary ravine.

Building remains can be observed on complete plateau's territory, in between ravines. It seems, that this was the main settlement of Dmanisi cyclopean complex. Two

defensive walls were confirmed in the western part of the settlement, which is spread from ravine to ravine. The first wall, from the centre of a plateau, goes to south and north directions to ravines. Its length is 1km, width – 1.5-2.0 meters.

In the western part from the first wall, in 130-150 meters, the second defensive wall was confirmed. It is destroyed completely in some part. The length of it was possibly around 900 meters, width averagely 1.5-2.0 meters, though the width, at the end of the ravines, is wider. It is worth mentioning two rectangular towers(?) in the southern part of a wall. They are attached to the wall from outside. These fortification buildings' length is 15 meters, width – 10 meters. The second tower is located in the north of the first one, in 100-120 meters;

One more wall is observed in 150 meters away from the second wall, in the north of a small, bogged lake till the ravine edge. In that case, the length of a wall is 200 meters, and the width is like the first two walls. In the west of the wall and in the north-west of a lake, 100 metres away, unidentified construction remains are confirmed. No defensive wall is confirmed in the south of the lake. It is quite possible that there was no fortification, so this was the reason for a possible tower presence in the southern part of the wall.

According to the material collected during a survey, supposedly, Dmanisi Cyclopean "settlement" was a city like settlement of Late Bronze-Iron Age periods. The scope of the fortified settlement is the biggest, among the similar ones in Georgia. It is possible, that two closing walls on a cape, with a citadel and a tower, were built in later periods. Discussing this topic without any archaeological excavation is very hypothetical. Dmanisi Cyclopean Complex is a very special site. Its investigation can answer the very problematic questions of not only prehistoric but also historical periods. The archaeological expedition, on behalf of Georgian National Museum, conducted archaeological excavations [ჯაჯვლიანი 2018]. Archaeological excavations make it easy to see described fortifications in chronological point of view and in general to investigate the development dynamic of fortifications built with masonry in the future.

It is worth mentioning, that the complex is situated on the edges of a ravine, which starts on Javakheti ridge, on the central passage, between mountains of Aghrikari and Chatakhi.

Avranlo (cat. #85_3)

(pl. XXX-XXXI)

The first information about the cyclopean complex was published by Ioakimov [Иоакимов 1882: 8], followed by Takhaishvili, who described the lower defensive wall of the complex [Такайшвили 1913: 45]. Melikset-Beg is also giving some information about the complex, but the first scientist who dedicated extensive description and conducted archaeological excavations on the site was B. Kuftin. In the same period, V. Tsilosani[53] made a plan of upper fortress and profiles of the complex. In 1998 Trialeti Archaeological Expedition made a total map station and complete description [Narimanishvili et. al. 1998].

Cyclopean Complex is located in village Avranlo, on top and slope of a canyon situated in the north-western part of the village, on the left bank of river Ktsia [Narimanishvili 2012: 89]. It consists of three parts, lower is a ring-like defensive wall, the middle is defended terrace and upper a fortress [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 57-58]. Citadel – upper fortress

53 Vladimir Tsilosani (1885-1973) – well-known Georgian Architect and Artist

is constructed on a cape between Ktsia ravine and its left tributary [Narimanishvili 2010: 383]. Citadel consists of three basic massive protective walls – northern, western and southern. Eastern wall is narrower than the others, probably due to the rocky cliff existence there. Fortress has three massive circular buttresses from the western side, with one entrance in northern and a second in the southern wall. It's worth mentioning another buttress preserved nearby the northern wall [Куфтин 1940: 14-15; ნარიმანიშვილი 2012: 135]. Citadel had other possible additional protective walls from the western part [Куфтин 1940: 16], which are completely destroyed.

Excavations conducted on upper fortress conducted by Kuftin had a survey meaning. The trench was done inside the fortress near the southern entrance. During excavations, paved floor with large slabs and very weak cultural layer were uncovered; medieval period ceramic finds were uncovered. The material found after removing slabs belongs to the same period [Куфтин 1940: 40-43]. It is worth mentioning Late Bronze-Iron Age and Antique period graves which were excavated in following years in Village Avranlo [Куфтин 1948: 10-26] and in the field on the left side of the cyclopean complex. Kura-Araxes culture and Late Bronze-Iron Age period settlements were confirmed on the formerly mentioned field and on a hill located in the east [Narimanishvili 2010: 383-386; Shanshashvili 2010: 161-164].

Santa - (cat. #85_6)

(pl. XXXIV, XXXV, XXXVI - 1-3)

Santa Cyclopean Complex – Upper Fortress is located on top of a high ridge in village Santa. On the southern slope of the same ridge, on a natural terrace second cyclopean fortification system – Lower Fortress is constructed.

The first information about the complex is given by Melikset-Beg, who made some descriptions [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 55-56]. Plans created by V. Tsilosani in 1937, which are actual until today, should be also mentioned. Trialeti Archaeological Expedition headed by G. Narimanishvili conducted excavations there [ნარიმანიშვილი და სხვ., 2004: 123-128]

According to scientific literature, it consists of settlements defended and undefended, which in total are distributed on a territory of dozen hectares. Defended settlement repeats an outline of a ridge top and consists of several parts. Wall constructed with massive stones is erected in the centre of the ridge. Length of the wall is around 100 meters, width – 3.5-4.0 meters, and preserved height up to 2.0 meters. According to V. Tsilosani plan, an entrance to the fortress was there also, with a staired tower near it. Depending on the mentioned plan and description, a settlement next to this tower was undefended, the same situation presumably repeats in the eastern part. During the archaeological expedition, one house dated back to XIII-XII cc BC was excavated. This house became a basis for primary dating of the fortification complex [ნარიმანიშვილი 2012: 133].

During the project survey, at the very west part of the settlement linear wall of large stones were confirmed, which is completely destroyed; today its width at the level of the ground in some cases is 1.5-2.0 meters. It is possible, that settlement of Upper Fortress was completely surrounded by a defensive wall in a certain period.

The Lower Fortress of Santa complex is mentioned in Melikset-Beg's work, he gives a very superficial description. Also, he has seen three towers, with a diameter of 9 meters. According to the plans of V. Tsilosani and visual examination during the survey work, only two towers are confirmed, and the third considered as a tower by Melikset-Beg is definite-

ly a buttress. Archaeological excavations headed by B. Kuftin have started there in 1936. Santa Lower Fortress is located in the southern part of the upper fortress, in the middle part of the ridge on a natural terrace, with its southern side representing upward cliff. The complex consists of the main fortress and eastern and western walls on top of the terrace. Walls surround the settlement and lean on the ridge. The fortress is built on the upward cliff, which is naturally protected from the south [Куфтин 1936: 70; 1937: 148; მელიქსეთ-ბეგი 1938: 56]. From the north side, it consists of western and central towers. According to Tsilosani plans entrance to the fortress existed between central tower and a buttress.

Great stone had been erected in the centre of the defended settlement. Archaeological ceramic finds found in the trench made around above-mentioned stone belongs to the medieval period. Cultural layer confirmed during excavations is of 1.7 metres which continued in depth, though big stones did not give a chance to the archaeologist to dig until virgin soil [Куфтин 1936: 70-74]. G. Narimanishvili considers material found by Kuftin as Antique and not medieval period. The material found under the cultural layer might be contemporary (XIII-XII cc BC) of the material found on Santa and other cyclopean fortresses [ნარიმანიშვილი 2012: 133].

It is worth mentioning the cemeteries uncovered during excavations in vicinities of a village which belong to Early Iron age, Antique and Sasanian periods [Куфтин 1936: 73-121; 1939: 9; 1941: 21-41; Narimanishvili 2012: 92].

Tejisi (cat. #85_9)
(pl. XXXVII)

Tejisi Megalithic Complex was described initially by Melikset-Beg [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 55]. The complex consists of a Cyclopean protective wall which has a circular shape. It had two entrances and a menhir erected in its central area. A church was built around the menhir in the medieval period. Cross was carved on it. Later working traces are visible on the monolith, causing earlier representation on its upper part completely erase. Nowadays an oval relief is very poorly visible, presumably depicting bullhead. The cyclopean defensive wall is built with stones and is a typical representation of that kind of wall. In scientific literature, we express an opinion that this complex was of a cult function [ნარიმანიშვილი და სხვ. 2013; Нариманишвили и др. 2015; Narimanishvili et al. 2015].

Beshtasheni “Settlement” (cat. #85_10)
(pl. XXXVIII - 1-3)

Beshtasheni “settlement” is located in the same name village, on the Plateau between rivers Bashkov-su and Kariak-chai [Куфтин 1941: 108]. Archaeological excavations on the site have started in 1939 [Куфтин 1939: 13-63]. During excavations, archaeological material, settlements and complicated fortification system of the different period were discovered. Fortification system consisted of cyclopean defensive walls and deep moats. The mentioned defensive line is located in the north part of the settlement, from where it was possible to reach the settlement. The basic wall was supported by straight-angeled buttress [Куфтин 1941: 108-109]. Archaeological excavations on the settlement were renewed in 1991, three buildings and part of defensive wall were excavated. G. Narimanishvili believes that defensive moat belongs to Early Bronze Age, but

defensive wall must have been constructed in middle periods of II millennium BC, functioning almost thousand years [ნარიმანიშვილი 2012: 131-133].

Cemeteries of different periods are excavated and uncovered during the survey in the surroundings of the Settlement. Chronology of the graves starts form Late Bronze Age to Sasanian periods [Куфтин 1936: 14-15; 1939; 1941: 24-108; ნარიმანიშვილი 2006; Narimanishvili et. al. 2007; Narimanishvili 2012: 92; Narimanishvili 2014; 2015; 2017].

Knole (cat. #85_11)

(pl. XXXVIII - 4)

The complex was uncovered by Trialeti Archaeological Expedition leaded by G. Narimanishvili. It is located 1.50km in the north from Beshtasheni village, on top of the small mountain neck. From there it looks over Sabetchdavi cyclopean complex. Knole cyclopean complex consists of an undefended settlement, which is distributed around the cyclopean complex. The fortress is located on top of the northern neck, with its walls built with unmodified boulders. Entrance in the fortress is made in the eastern part. During archaeological excavations, one house was dug inside the fortress. 19 graves were excavated in south-western part from the settlement. During excavations, it was revealed that fortress, settlement and also the graves belong to VII-VI centuries BC [ნარიმანიშვილი 2016: 224-230].

Sabetchdavi (cat. #85_12)

(pl. XXXVIII - 5, XXXIX - 1-3)

The complex is located north-east 2 km away, from village Beshatasheni, on Eli-baba hill. The site was uncovered by Goderdzi Narimanishvili in 1989. The complex consists of upper and lower fortified settlements and unfortified settled areas. In 1990-92 years total archaeological excavations were conducted on the site by Trialeti Archaeological Expedition.

Defensive wall of lower defended settlement is 3.0-4.0 metres in width, it has houses attached inside; only 9 were investigated archaeologically. Archaeological excavations were also conducted on defended settlement in the eastern part of the lower fortress. Houses were uncovered there which were slightly bigger than the ones in the fortified settlement. The material found during excavations dates back to XIII-XII centuries BC. It is worth mentioning second defended the settlement and a cult place surrounded by a wall located on the western slope of the hill [ნარიმანიშვილი 2012: 130; Narimanishvili 2012: 89]. Cemetery located in the north-eastern part of the complex was excavated in 2003-2005 years, which dates back to VIII-VI centuries BC and consists of 127 graves [Narimanishvili 2012: 92].

Edzani (cat. #85_15)

The defended settlement is located on the territory of modern Tsalka, on the right bank of Khrami Canyon. Archaeological works there started in 1936 headed by B. Kuftin [Куфтин 1936: 8]. The settlement was protected and surrounded by “embankment” south and south-western sides. Cultural layer did not spread outside. According to Kuftin, the material found in survey trenches dates not earlier than medieval periods [Куфтин

1936: 37-38]. In the publication by L. Jorjikashvili and E. Gogadze archaeological map is given showing Kuftin's expedition results, where walled settlement near village Barmaksizi (modern Tsalka) is marked as cyclopean fortress [Жоржикашвили, Гогадзе 1974: карта].

Edi-Kilisa (cat. #85_17)
(pl. XXXIX - 5)

Cyclopean fortress is initially mentioned by Ioakimov [Иоакимов 1882: 8-9]. In 1936 archaeological expedition members, included B. Kuftin, saw a hill near Edi-kilisa which was at that time considered as a kurgan [Куфтин 1936: 128]. In 1936 during a detailed examination, the quadrangular place was confirmed there, with vertically erected big stones in each corner of it. In western and northern parts of that place, circular construction built with large stones was uncovered. On the north slope of the hill, in the middle part, two large stones were preserved, considered as an entrance to the kurgan [Куфтин 1939: 19]. Next surveys confirmed that the constructions on the hill were a cyclopean fortress which had circular buttress. In 1940 expedition was planning to excavate this place, though fortress and its interior were destroyed by the locals using the stones in modern building constructions [Куфтин 1940: 10-12].

Nardevani (cat. #85_18)
(pl. XL, XLI - 1)

First data about the fortress is preserved in E. Takhaishvili work [Такайшвили 1913: 36-37]. Afterwards, Melikset-Beg made very short description [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 54-55]. Boris Kuftin conducted archaeological excavations there and made a detailed description of the fortress in 1940. The cyclopean fortress is located on the bank of the ravine, on top of the village Nardevani. Its massive stone walls of 4.0-5.0 meters width are constructed with dry masonry technique. The western wall of the fortress is built on a rocky cliff slope, where a small special space was arranged, from where was possible to enter the interior yard with a narrow entrance. Other walls of the main complex are built on a small plateau, where additional defensive features – moats and barriers are confirmed. Such a defensive wall is most preserved near the southern wall. Angles of the fortress is rounded on the plateau, forming an imitation of towers with a convex wall between them. The complex is built at the same time, though the western wall had a tower like attachment from outside [Куфтин 1940: 7-8].

During the conducted archaeological work interior and exterior of the fortress were excavated. Archaeological material found there belongs to middle Ages. Kuftin considers that the fortress was completely cleared out in medieval times [Куфтин 1940: 29-37]. Also, he expressed an opinion that in case of uncovering synchronic material of Nardevani on other cyclopean fortresses, historical precondition should be checked in order to determine archaic building technique phenomenon in later periods [Куфтин 1941: 30]. It is worth mentioning that first measuring of the fortress was done by Tsilosani in 1937, afterwards followed by Trialeti Archaeological Expedition [ნარიმანიშვილი 1998: 39-40].

§2. Typology of Cyclopean Fortresses

There are many opinions expressed about the typology of cyclopean fortresses [მელიქსეთ-ბეგი 1938; Belli 1993; ნარიმანიშვილი 2012; Есаян 1976; Köroğlu 2005]. In concern of construction technique, all cyclopean fortresses are united in one typological group, as they are built with masonry of large or middle stones, without any connecting solution. In most cases, walls of different complexes are built with stones of different sizes, though it could be conditioned by the local raw material sources.

In most cases, the shape of cyclopean complexes' protective walls imitates the landscape, which determines, also, plan of the construction. According to planning and shape following shapes are singled out: round, oval, sector-shaped, quadrangular, and polygonal.

As the complexes with similar shape and plan had a different purpose, typology was determined according to the function.

The typology presented below is mainly based on Urartian written sources, where different types of settlements and fortresses are mentioned, which, I think corresponds to cyclopean fortresses confirmed in South Georgia.

Urartian written sources give very important information about fortification systems and settlements and their structure in South Caucasus and Eastern Anatolia. According to these sources, three types of settlement-fortification complexes are confirmed distributed in Diauḫi and its neighbouring: 1. "Royal cities", 2. "Towns", and 3. Fortresses.

According to Urartian sources and scientific investigation, I consider three types of cyclopean complexes existed in South Georgia:

I. Settlements
- I.1. Fortified settlements
- I.1.1. "Royal cities"
- I.1.2. "Towns"

II. Fortifications without settlements
- II.1. Fortresses
- II.2. Watchtowers

III. Religious Complexes
- III.1. Sanctuaries
- III.2. Cult centres

Cyclopean Complexes are mostly represented by fortified settlements. Part of them are large and very well defended. Vast settlements with complicated fortification systems are distinguishable – corresponding to "Royal Cities" in Urartian sources.

"Royal cities", probably, represented "Capital Cities" – administrative centres [Меликишвили 1954: 200]. In South Caucasus and North-east Anatolia, this kind of cities mentioned in Urartian sources is Šašilu [Меликишвили 1960: 158], Zua [Меликишвили 1960: 235] and Ildamuša [Меликишвили 1960: 282]. They had fortification walls, citadels and interior fortresses. Sh. Asatiani believed that such big cities had their own garrison and its leader [ასათიანი 1992: 99-100].

In my opinion, all local regions had the main settlement, where local governor – "king" was seated. Therefore, I consider city-fortress Abuli (cat. #65_6), Amiranis Gora Complex (cat. #63_36), Elia Mountain Complex (cat. #65_21), Kartsakhi Koroghli Com-

plex (cat. #63_50), Beshtasheni "Settlement" (cat. #85_10), Dmanisi Cyclopean "Settlement" (cat. #82_5) and Samshvilde (cat. #84_5) as "Royal Cities".

Town. "Towns" are confirmed in great numbers in South Georgia. They are found on top of hills and hillocks, on slopes of mountains and ridges, and in "peninsulas" on lakes. Exceptional is a complex (cat. #63_17), which built on the shore of a lake. Location of the settlement determined the quality of the protection system. If the settlement was accessible from all sides, it was protected with fortification walls and at least with one defensive moat. Area landscape determined the significant need of the moats. Settlement on "peninsula" was protected with walls and moats only from the land side.

Fortresses are mainly confirmed on passages and near roads. In some cases, building remnants are found interior. Though, due to the size of that kind of complexes, I do not discuss them as settlements. Garrison in these fortresses probably had to control the passages and the roads, also, in case of danger, to warn the settlement and to hinder the enemy. "Fortresses" mentioned in Urartian texts represented such types of fortifications.

Watchtower. Only a few apparent watchtowers were confirmed during the project survey. They are mostly found on tops of high mountains and near the roads, which lead to the local regions. Its main purpose was, in case of danger to arise a warning signal.

Religious Complexes. No data is preserved about the cult complexes of tribes in South Caucasus in Urartian written sources. Nevertheless, they definitely existed on ancient territory of South Caucasus.

Sanctuaries correspond to the circular cyclopean construction on roads and passages. Most of them are destroyed or rebuilt in the Christian period. The diameter of that kind of constructions' walls is mainly 30-40 meters, with an entrance occasionally. It is worth mentioning, that walls of the "Sanctuaries" are without buttress.

Sanctuaries strongly associate to the menhirs. These monoliths are confirmed as free-standing cult objects, but also, in assemblages – with sanctuaries. It is a fact that menhirs were used also in Medieval Periods. These monoliths were transformed into stone crosses, also, crosses were carved on them. On certain territories appearance of new religious layers cause disappearance of the old. Destroying ancient sanctuaries and building a new one on the place is also confirmed in the XX and XXI centuries.

Cult centres. As it seems, religious centres existed in South Georgia. These centres were common for certain tribes. I consider Shaori Megalithic Complex (cat. #65_1) as Cult centre.

§3. Cyclopean Complexes' Chronology Issues

Prehistoric fortifications on territories of Kvemo Kartli and Historical Javakheti are represented only by cyclopean fortifications built with dry mansory. Their chronological frames comprise periods of Late Bronze and Iron Ages.

Certain information is preserved about prehistoric fortifications of South Caucasus in written sources. Urartian inscription of VIII-VII centuries BC shows very clearly that counties located on the territory of Minor Caucasus had well-protected settlements and fortresses, which were sometimes very difficult to raid. Important information is preserved in Greek written source of V century BC. Defended settlements of Taochi and Chalybes tribes located on the tops of the mountains are mentioned there [Xenophon, Anabasis: 297-303]. These tribes apparently inhabited the territories of Urartian period land Diauḫi.

It is worth mentioning a work of medieval author Leonti Mroverli – Life of Georgian kings, which tell about the events when forefather of Caucasian people – Targamos (Togarmah) settled on the territory of South Caucasus. Several parts of the book describe the foundation of certain towns by decedents of Targamos. These towns probably correspond to certain cyclopean fortresses. Author refers to the decedents of Targomos as heroes, whereas, Vakhushti Bagrationi considers Chkhikvta cyclopean fortress (cat. #84_4) to be constructed by heroes, as he calls it *"built by heroes"*. The same author describes masonry walls of Shaori fortress and Samshvilde as a fortress and a wall built with large boulders [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*: 43-44]. Medieval chronicle considers Kartlos, son of Targamos, to be the founder of Samshvilde town, which is the forefather of Georgians [ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*: 5]. Besides mentioned wall built with large boulders, remnants of the cyclopean fortress are preserved at the end of the cape, in Samshvilde settlement.

Majority of the cyclopean complexes excavated in Trialeti belong to Late Bronze and Iron Ages. Their construction period is mainly determined to be XVI-VI centuries BC. Also, sometimes cultural layers in certain fortresses belong only to medieval periods.

Cultural layer in Nardevani Fortress (cat. #85_18), which was excavated in a small area by B. Kuftin, contained only medieval period material. Apparently, ceramic fragments found on Avranlo Fortress (cat. #85_3), belongs to the same period, though they are different with shapes and features compared to finds found in Nardevani. The Iron Age cemeteries excavated near Avranlo Cyclopean Complex are noteworthy. A different situation is confirmed in concern of cultural layers on Santa Lower Fortress (cat. #85_6). Ceramic finds uncovered in cultural layers there, probably belong to the periods of Late Bronze-Iron Ages, Antique and Medieval. Cemeteries of the same periods are investigated archaeologically near the complex's territory. It should be mentioned a cyclopean construction of undistinguished function at the Antique period cemetery near there, which is considered to be fortress according to B. Kuftin [Куфтин 1939: 66].

Settlement dated back to V century BC is investigated near Ai-Ilia cyclopean fortress (cat. #85_7) [ნარიმანიშვილი და ყვავაძე 2010: 576], with lower cultural layers dated back to XV-XIV centuries BC [ნარიმანიშვილი 2012: 133]. Knole Complex (cat. #85_11), a settlement protected with a cyclopean wall and a cemetery nearby it, is dated back to VII-VI centuries BC. Iron Age cemetery excavated on territory of Chukhur-Chair, in the west of village Santa and in the north of village Tsintskharo [Куфтин 1937: 28] possibly belongs to the cyclopean complex located nearby.

Sabetchdavi cyclopean complex (cat. #85_12) belongs to a period of Bronze-Iron Ages - XIII-XII centuries BC, which was determined by excavations conducted there. According to the trenches done at the complex's territory and the cemetery excavated nearby, settlements functioned possibly in VII-VI centuries BC too. Cultural layers synchronic to the lower layers of Sabetchdavi Complex was excavated on Santa Upper fortress (cat. #85_6), dated back to XIII-XII centuries BC. The material of the Late Bronze-Iron Ages was confirmed also on Ashkala cyclopean complex (cat. #85_5); material of other periods was not found there [ნარიმანიშვილი 2012: 136]. Beshtasheni "Settlement" (cat. #85_10) has to be mentioned, as the defensive wall there dates back to XVI-XIV centuries BC, and defensive moat presumably was made in Early Bronze Age. Cultural layers uncovered on the territory of defensive settlement belongs to Kura-Araxes culture, Late Bronze, Antique Ages and Medieval period. Cemeteries investigated in the vicinities of the complex,

in fact, comprise all the periods from the Early Bronze Age to Antique period. Most remarkable cemeteries are of Sapar-kharaba (XVI-XIV cc. BC), Beshtasheni (XIII-VII cc. BC), also ones (VII-VI cc. BC), which are located in the north of the complex. Inhabitants of Beshtasheni "Settlement" were buried on that territories in relevant periods.

Cyclopean Fortresses found on the territory of Historical Javakheti are not so well studied, though uncovered cultural layers still distribute some information about chronology.

In a trench excavated on the building territory on "Didgora" (cat. #60_42) nearby to ancient village Bertakanebi, only medieval period cultural layers were confirmed.

Cultural layers of medieval and Hellenistic periods, Iron Age or Late Bronze Age and also, Kura-Araxes culture were uncovered on Satkhe cyclopean complex (cat. #65_13). It is worth mentioning, that in one of the trenches, which was done to date the wall, was confirmed that the wall was built on Kura-Araxes culture layers. Also, a kurgan of the Early Bronze Age has excavated nearby a complex.

Cultural layers of Kura-Araxes culture, Iron Age and Hellenistic period were excavated on Okami hill (cat. #63_93) and its vicinities. A grave of Hellenistic period was excavated inside the fortress. Ceramic fragments of Iron Age, Antique and Hellenistic periods were found in the survey trench nearby a fortress located on Baraletis Amagheba hill (cat. #63_19). Cultural layers of Iron Age and Kura-Araxes culture is also confirmed on Amiranis Gora in Akhalkalaki (cat. #63_36).

Satikne Complex (cat. #60_1) is interesting as during the excavations conducted inside the fortress there, revealed ceramic material of Iron Age and Antique Period, but no Kura-Araxes culture material was found there, though it was very well represented on the slope of that hill. Settlement layers of Kura-Araxes culture were excavated on the slope of Niala Hill (cat. #60_25), 20-25 meters away from the cyclopean fortress.

No defensive wall was confirmed during excavating Digasheni I. Nevertheless, this site is very interesting, as the layers there contain remains of settlements dated back to Kura-Araxes culture and beginning of Late Bronze Age. A collective grave was excavated in the north-west of the complex. The grave contained archaeological material synchrony of Late Bronze Age material from the settlement and ceramic fragments of Iron Age. It is worth mentioning that Early Bronze Age settlement – Digasheni II was uncovered on a hill nearby a cemetery, but besides a settlement, a cyclopean fortress (cat. #65_12) is also confirmed there. Stray finds on the fortress territory belong to Late Bronze-Iron Ages.

During a project survey, archaeological material of different periods was collected on the territories of cyclopean complexes and its vicinities (pl. LIII-LX). The collection counts several hundreds of ceramic fragments, also, stone and bone household/agricultural tools and jewels. Iron Age and Antique period material were confirmed on almost every cyclopean complex which contained any stray finds. In some cases, besides that periods, also Early Bronze Age, Beginning of Late Bronze Age and Medieval period archaeological material was found.

Settlements with the same period cemeteries which are investigated in the complex are the ones of Beshasheni "Settlement", "Sabetchdavi" cyclopean complex and Knole settlement defended with a defensive wall.

On the territory of Bestasheni defended settlement life continued successively from the beginning of Late Bronze Age till Iron Age, which is confirmed by the vast cemeteries

investigated nearby complex. The situation is different in case of Sabetchdavi Complex; vast Late Bronze Age settlement is uncovered there, though without any synchronic cemetery. The same problem was aroused in case of a cemetery of VII-VI centuries BC excavated nearby Sabetchdavi complex, as no synchronized settlements were exposed during excavations. As it seems, the inhabitants of late Bronze Age settlement were buried on one of the three cemeteries known nearby the complex. Synchronized settlement for Iron Age cemetery excavated there can be a settlement fortified with a defensive wall, which is not investigated archaeologically. It is worth mentioning Knole complex of VII-VI centuries BC, where a territory used by the inhabitants is obvious. In this case, the main part of the settlement is outside the fortress.

Settlements of Early Bronze Age known in Trialeti and Javakheti territory are represented without a defensive wall, though their typological locations in most cases coincide with the defended settlements of Late Bronze-Iron Ages. Settlement of Middle Bronze Age, dated back to XVII-XVI centuries BC according to plan and location is quite different compared to the above-mentioned complexes [Narimanishvili, Amiranashvili 2010: 231]. Also, it has to be mentioned, that no fortification was confirmed in the area which was archaeologically investigated. Other sites (Darakoi (VI-IV cc. BC) [ნარიმანიშვილი და სხვ. 2018: 121], Edi-Kilisa (V-I cc. BC) [ნარიმანიშვილი და სხვ. 2018: 128] and Ai-Ilia (V c. BC) [ნარიმანიშვილი და სხვ. 2018: 113]) of VI-I centuries BC studied in Trialeti are also without fortification walls.

I consider that construction of cyclopean fortification in South Caucasus starts at the beginning of Late Bronze Age, nevertheless becomes more widespread from Early Iron Age – time when the expansion of Assyria and then Urartu against these regions becomes more intense.

§4. Roads and Menhirs

Menhirs are widely distributed on the territory of South Caucasus [Narimanishvili et al.: 2015: 212-213]. In most cases, this type of monoliths is confirmed on the roads or crossroads, which led to cyclopean complexes or on the roads or passages to “local regions”. One example is a menhir (pl. XLII-1), situated in the village Akhalsopeli of Tetritskharo Municipality; 1km away from it, Late Bronze-Iron Age settlement, which was fortified with the cyclopean wall is confirmed (cat. #84_3) [ნარიმანიშვილი და სხვ. 2018: 240]. The settlement is built in a ravine, where one of the medieval roads ran towards historical Trialeti. Because of a fortified settlement and a menhir near it, it is possible that the road existed there even in the Late Bronze-Iron Ages. Apparently, this road went through the Gokhnari “cyclopean” complex (cat. #84_2) and then led to Trialeti. A stone cross (pl. XLII-3), possibly carved from a menhir situated on Lakvi Mountain is worth mentioning [მელიქსეთ ბეგი 1938: 112-113]. Two menhirs are confirmed at the connecting road of Gokhnari-Tsalka; one near village Imera [Куфтин 136: 7], and second (pl. XLIII-1) on crossroads of the railway and a road to direction of Town Tsalka. Three possible menhirs were located on the territory of Tsalka reservoir, which is covered with water today (pl. XLIII-2, 3, XLIV-1) [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 104, ტაბ. XLI; Куфтин 1936]. Tejisi Megalithic Complex (cat. #85_14) and menhir erected there (pl. XLII-2) is very interesting, as it possibly was located on one of the important roads, which led to Shida Kartli from Trialeti ridge.

Menhir of Chikiani (pl. XLV-4) is erected on the mountain passage “Tikma-Dash” between the historical regions of Trialeti and Javakheti, on the northern slopes of Chikiani mountain; kurgan valley is also confirmed there [Нариманишвили и др. 2015: 178]. Another important menhir – “Stoneman” (pl. XLIV-2), which is located between villages Kizil-kilisa and Avranlo, erected in south of Avranlo Cyclopean fortress (pl. #85_3), on the right bank of river Ktsia, at the end of the ravine. Possibly this fortress controlled the road through the ravine; this road is still present as a carved path on a cliffy slope in River Ktsia ravine [Narimanishvili 2018: 600]. The road led to Samsari ridge, also to Jam-Jama Mountain pass on Trialeti Ridge. From Avranlo menhir it is also possible to reach Sapitiakhsho[54].

The menhir near Rekha village (pl. XLV-3) and the “cyclopean” fortress (cat. #85_1) south-west of village Khando, is a confirmation that ancient road from Trialeti to the place Nariani went through this territory. L. Melikset-Beg mentions the walls of a cyclopean city-fortress with cylindrical towers attached to it [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 71]. During a project survey only the remains of a cyclopean fortress were confirmed, but no towers, which were already badly damaged, at the time of Melikset-Beg campaign. I will not exclude the possibility that the fortress confirmed during a survey is not the ones which Meliksed-Beg described; Fortress confirmed by him was probably located at the territory of Tsqurveti, while the one registered by me is situated 600 meters away from the ancient village.

During Melikset-Beg campaign the menhir near village Rekha supposedly was used as a gravestone at the Tsqurveti Church [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 71], which is situated south-east of the above mentioned cyclopean fortress. Apparently, menhir was transported later, during Rekha Church construction works. The road from village Tsqurveti leads to the very northern part of Historical Javakheti, through a narrow gorge to Nariani dry lake, in the north of Tabatskuri Lake.

One more road reached Tabatskuri Lake from Trialeti; the road is used till today. In the Late Bronze-Iron Age, to reach the road, one had to go through the territory of a “cyclopean” city-fortress near village Ozni (cat. #85_2) and then pass from the area of the modern village of Burnasheti to place Sabidakhcha – “Sapitiakhsho” [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 89]. At the church near Burnasheti, there was a menhir (pl. XLIV-3) [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 88] which is lost today. During the survey, another menhir was found in the centre of the village (pl. XLIV-4).

Place “Sapitiakhsho” is a structural basin in the northern part of the Abul-Samsari ridge. As it seems, in the ancient times there was a lake and medieval settlement on its western bank. Within the village ruins, there is a menhir (pl. XLV-2), nearby another one (pl. XLV-1) [მელიქსეთ-ბეგი 1938: 88], which is lost nowadays. Menhirs and kurgans of Middle Bronze Age situated along the road to Tabatskuri Lake indicate to the evidence of another ancient road there [Куфтин 1939: 38; ჯაფარიძე 1960: 7]. One more pass ran through Trialeti and Javakheti, whereby it was possible to arrive at northwest of Paravani lake, at Shaori Mountain; From village Kushchi route pass a narrow ravine with cyclopean complex (cat. #85_27) on the left bank of it, and goes to Shaori Megalithic Complex (cat. #65_1) and Menhir there (pl. XLVI-1). Whereby it led to Aspara prehistoric sanctuary (cat. #65_28) and interconnected to the road from Chikiani Menhir. From there it was possible to use a passage near Shaori, which leads to villages Olaverdi, Balkho and Patara Samsari across Levani Lake and Koroghli Mountain on Samsari ridge. Nevertheless, the main road

54 Modern name of this place Sabidakhcha is distorted name variant of ancient Georgian one.

from Aspara led to Makharoni/Boblikani Menhir (pl. XLVI-2); a crossroad located there, interconnecting villages Abuli and Poka. From village Poka, another road passed Pilti-Kari fortress (cat. #65_5) to Gandzani Menhir (pl. XLVI-3). Near Pilti-Kari, one road came down from the western hollow, which was crossed by an interconnecting road of Makharoni/Boblikani to village Abuli; it passes an area between small Abuli and great Abuli mountains; a kurgan valley is confirmed there. A road in village Abuli leads in village Toria, passing a village Takhcha in North-West; in west village Kartikami to Akhalkalaki and in north-west village Buzaveti to village Olaverdi.

Another road to Abuli cyclopean complex (cat. #65_6) lies in the west of Gandzani menhir; it is possible to reach Toria (cat. #65_10) or Tontio (cat. #65_11) complex through Avchala Lake with starting point in the south-west of the same menhir. From this menhir it is possible to reach Satkhe cyclopean Complex (cat. #65_13), passing through Gandzani Fortress (cat. #65_24) in the south-east and then Saghamo Lake and its Fortress (cat. #65_9). From Satkhe road goes to the passages near Khanchali Lake, or to the territory in the east of Elia Mountain, from where it is possible to go to Abotsi.

Two cyclopean complexes (cat. ##63_46, 56) are confirmed in the south-west of village Toria. Whereby two roads lead – first to village Khospia, and the second to village Khorenia. A menhir, which had an animal depiction (pl. XLVII-1) was registered in Khorenia in 1956[55]. No information is preserved about the menhir any more in inhabitants of the village.

In the west of Khanchali Lake, the road goes in two directions – one leads to Poso-Chughureti when the other goes to Akhalkalaki through village Murjakheti where three menhirs are confirmed (pl. XLVII-2; XLVIII-2, 3). During a survey at the cyclopean complex (cat. #63_94) in the north of village Dankali, a menhir was found, which was probably standing at a road there (cat. #63_94). Whereby, several kilometres away in the north, village Toloshi is situated. From there, across from several ravines, it is possible to reach Buzmareti “local region”. In one of the ravines, on the territory of ancient vil. Shalosheti menhir was found, supposedly it was erected as a milestone of the ancient road (pl. L-1).

As I already mentioned one road from Khanchali Lake leads to Amiranis Gora (cat. #63_36), whereby across Paravani ravine it is possible to reach river Mtkvari. Afterwards, from the village Bavra or Korkhi, it is possible to reach plateau situated in the north of Akhalkalaki. One menhir is confirmed in the village Baraleti (pl. XLVIII-1), and another near village Merenia (pl. XLIX-1). Possibly there was an important religious centre, as during the survey in the area of village Ikhtila (Historical Ghrtila) two circular shaped cyclopean structures - sanctuaries (cat. ##63_57, 61), were confirmed. No menhirs were found on a road from Ghrtila to Tabatskuri. Though various types of cyclopean complexes are widely distributed on that territory. One menhir (pl. XLIX-2) was situated on the territory of the cyclopean complex in the village Tabatskuri (cat. #64_2).

It is worth mentioning passages on Javakheti ridge; they lead to Dmanisi direction. One road went across Chochiani ravine; two cyclopean fortresses are situated on both slopes of the ridge there (cat. #65_2, #85_19). This road interconnects to the crossroad in the south, near Chikiani menhir. In the east direction, it goes to Khrami ravine, which leads to Marneuli valley, passes first Samshvilde[56] (cat. #84_5) and then two cyclopean

55 Inventory card #19, in folder #3. Archieve of the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia.

56 One menhir is known on the territory of Samshvilde (pl. LI-4).

fortresses near village Nakhiduri (cat. ##80_3, 4). The interesting place is located from Nakhiduri to village Khaishi direction in north-east, where a menhir (pl. LII-2) and an unidentified monument made from two cut stones (pl. LII-3) are situated. One menhir is also confirmed on the territory of vil. Khaishi (pl. LII-1), from where the road continues to Tetritskharo direction. This road meets a menhir in Tetritskharo (pl. LI-3), then a menhir in Ivanovka (pl. LI-2) and passes to Trialeti through Bedeni Plateau.

From the same passage of Javakheti, one road sets off in the south, to Sapikle ravine. On road’s side is a church, which has a cyclopean wall around (cat. #82_10) with a possible menhir built in the wall of church (pl. L-2). In south-west from there, 3 kilometres far, on the right bank of the ravine, on a cape a columned stone building is confirmed. From there across Sapikle ravine is located cyclopean settlement of old Gomareti (cat. #82_8). A menhir is situated there (pl. L-3), with another menhir close to vil. Sarkineti (pl. LI-1). The road from old Gomareti went to east across Qarabulaghi ravine to river Ktsia-Khrami, and in the south to Musi fortress (cat. #82_6) and then to Dmanisi cyclopean “settlement” (cat. #82_5).

Second road-passage on Javakheti ridge is located between mountains of Aghrikari and Chatakhi, where several kurgans were confirmed. Cyclopean fortresses are also confirmed on top of the Aghrikari mountain and on a hill located in north-east of its branche (cat. ##82_1, 2). On a hill in the south of a hill, on aerial photography, a stone line of the unidentified structure is observed. Wider linear stone embarkment surrounds a hill from the east part. During a survey of that hill, no cyclopean structure was confirmed. It is quite possible, that the cyclopean construction there is much destroyed, and without an archaeological excavation, it will be impossible to prove this hypothesis. Also, it’s presumable that it was planned to build a fortress there, with the stone lines outlined the borders of the construction plan. In the west of the passage, across Javakheti ridge, through its complete length, several hundreds of kurgans are confirmed.

On the maps of Vakhushti Bagrationi, in the north of modern Aghrikari Mountain, part of Javakheti ridge is known as “Gdzeltovli” mountains, or in some cases “Shambiani” mountain. In the south of Chatakhi mountain, a continuation of Javakheti ridge is marked as “Bololi”. Two points, which are located between two sources of river Mashavera, is known as Sakarisi.

The road-passages mentioned by us appear to have existed in the earlier period; this is evidenced by kurgan valleys and nearby individual kurgans that in most cases are dated back to the Middle Bronze Age. It is quite possible that menhirs are chronologically earlier than the Middle Bronze Age [Narimanishvili et. al. 2015: 213].

Menhirs were intensely used in the Late Bronze-Iron Age, examples brought above proves this too. It is possible that these monoliths were believed to be protectors of roads, nevertheless, they might have been presented as milestones.

§5. “Local Regions”

Borders of some countries often run across rivers, gorges, mountain ranges, and other natural barriers. Probably, ancient times such natural borders were used to separate different tribes and countries from each other.

From Urartian sources it is known, that in Late Bronze-Iron Age in South Caucasus big political units existed. They comprised of smaller neighbouring countries and tribes. Urartu itself was a country consisted of many small political units [Меликишвили 1954: 190]. Such political unions were Daiaeni/Diauḫi [Меликишвили 1954: 252], Etiuni [Меликишвили 1954: 57] and Nairi. In the XII century BC, Nairi comprised all above-mentioned countries and tribes [Меликишвили 1954: 13-20].

In the Assyrian and Urartian periods, tribes and countries, which were spread on the territory of South Caucasus, in my opinion, were situated in "local regions", i.e. in hollows or table-lands, which are protected by mountains, gorges, rivers, lakes or any other natural formation.

Settlements, which were protected with cyclopean walls are similar in concern of chronology and structure. These settlements are situated on natural hills, mountain slopes and ridges, shores or peninsulas of lakes and rivers, as well as in valleys.

The survey uncovered that in most cases connective roads and passes of local regions were controlled by cyclopean fortresses or watchtowers. Additionally, each local region has one big separate settlement, smaller settlements situated nearby. In all cases, the settlements are surrounded by cyclopean walls, with an additional fortification, such as buttresses, earth-and-stone embarkments, and moats. One of the most important components of such regions was an essential supply source, like lake, river or valley.

Several local regions were determined during the project survey. The detailed description is reviewed below.

Childir Local Region – "Dzaghinis Hevi"[57]

(pl. III - 1)

Area of Childir Lake is surrounded by high mountains. Urartian period country Igani is localized there. Reaching this area from the south is possible only via passes near the village of Arpa-Chai. From the north, one can reach Childir area through several natural passes. The first one is the Poso's Tsqali gorge[58], which comes from Kars Mountains and ends at the village of Sazlisu, while the second one is situated to the north-east from there, near the town of Childir, where one can get from the extreme south-western part of the Nialis Quri Mountains, from a table-land north of it. One can reach the town of Childir via gorge of a right tributary of Mtkvari River, where the well-known Kaji Castle is situated. Vakhushti writes probably about this tributary while describing Nialis Quri Mountains: "*…it is cut by Poso River*" [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*: 130].

The third one is situated in the extreme south-western part of Nialis Quri Mountains, at the foot of a mountain on the right bank of Poso River. The fourth one seems to lay along the Nialas Quri Mountains, in the east, near the modern village of Tash Deghirmen. The gorges running there start from the big Bingeleri Lake near Lake Mingeli. All passes were well protected by cyclopean fortresses.

The third and fourth passes are very interesting. Using the first pass, it was possible to reach Kartsakhi or Poso local region and the second one led to Nialis Quri and Baba Mountains. Whereby it was possible to reach the local regions of Khanchali Khenchuri or

57 Leri Tavadze identifies Urartian Period Igani country by this name. The author also discusses historical sources and toponym of "Dzaghinis Hevi" [Tavadze 2018: 36-38].

58 Geographical toponyms are presented according to the description of Vakhushti Bagrationi [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა:* 129-131].

Arpi/Abotsi. The passes there were also controlled by cyclopean fortifications, similar to Childir local region.

I consider that the fortresses situated on a mountain slopes and near Tash Deghirmen village, north of the Childir town, were the part of the Poso local region. First of all, because they are hard to reach from the south, secondly, defenders strategically become weak in case of attack from the north. Thus, I think that the hollow between Nialis Quri and Kars Mountains, the place Poso or Chughureti, used to be a kind of border between Dzaghinis Hevi and Poso.

Kartsakhi Local Region - Poso[59]

(pl. III - 2)

Kartsakhi Lake is located in the north of Childir Lake, at Georgian-Turkish Border. In neighbouring Vakhushti Bagrationi describes Poso or Chughureti land [ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა:* 129-131], which apparently is a small hollow between Nialis Quri and Kars Mountains, corresponding to the name of this land[60]. According to Vakhushti Posos Tskali flows into Kartsakhi Lake, but it is not correct. Generally, no river has flown into Kartsakhi Lake except springs flowing from the mountains and seasonal waters from a dried lake north of it.

According to Vakhushti “*at this water*[61]*, in Tsqarostavi, there is a big and beautiful church with a fine view on the Lake*”. The mentioned church is the Tsqarostavi episcopal cathedral[62], which was built on a bank of the ravine [Ростомов 1898: 64]. It is quite possible, that Poso was also the name of this ravine.

Apparently, Poso-Chughureti was a border between Kartsakhi and Childir local regions. Sh. Asatiani believes that the toponym Poso is exactly the same as the Urartian Pusunia [ასათიანი 1992: 93]. Though the Poso-Chughuteri of Vakhushti is not equal to the type of the local regions discussed by me. In the neighbouring of Poso-Chughureti, there seem to be just two local regions – Kartsakhi and Childir ones. This last one was occupied by the Country of Igani, so, for possible Pusunia only one place is left – Poso local region[63]. The localisation of Urartu Period town Şudala has to be discussed too. In my opinion, it must be identified with the fortified settlement in modern vil. Sulda (cat. #63_48), which is situated north of Kartsakhi. Also, it must be mentioned that D. Berdzenishvili distinguishes Poso as an early medieval micro-land [ბერძენიშვილი 1975: 98]. Consequently, the local region of Kartsakhi Lake will be discussed in this work under the name Poso.

After Igani, the Urartians who came from the south first raided the Country of Pusunia and then the towns of Alkania and Şudala. This last, in my opinion, is the settlement with cyclopean defence walls in the modern village of Sulda. Besides the fact that there is

59 Vakhushti Bagrationi mentioned the area south to Kartsakhi Lake as “*Poso or Chughureti*”.

60 Poso – small cavity [ლექსიკონი ქართული II 1993: 197], Poso is corresponded by a Turkish word Çukur – [ქართულ-თურქული და თურქულ-ქართული ლექსიკონი 2012].

61 Poso Tskali is implied here.

62 Tskarostavi church was blown up in the 20th century. A mosque was built on its place [ხუციშვილი და სხვ 2015: 51].

63 This opinion is confirmed also by the direction of Argishti’s campaign, which is discussed below.

a phonetic similarity between Sulda and Şudala, the Kadala River[64] is also evidence; it starts in the Nialis Quri Mountains, flows through Sulda Village and then flows into the Mtkvari River from the right side. Also, a mountain north of the village of Sulda with the same name[65], place Buzala in the south, to the south-west settlement Budasheni and to the west settlement Kadala. In my opinion, all these toponyms indicate that Urartu period town Şudala should have been an Iron Age fortified settlement in village Sulda, at least, in neighbouring areas. Only one fortified settlement (cat. #63_51) is located along the road from Kartsakhi Lake to village Sulda. In my opinion, this settlement corresponds to the Urartian period of town Alkania.

The Poso Local Region is distinguished by its natural protections. It was defended by Nialis Quri Mountains Range from the south. Passes there were controlled by cyclopean fortresses. From the west Poso is surrounded by a deep ravine of Poso's Tskali, which connects to river Mtkvari. Mtkvari, as a deep ravine, sometimes an impassable canyon, runs to river Kadala ravine; impressive cyclopean complex (cat. #63_47) is located there. Considering the Şudala and to be a town of Pusunia country in Urartian Period, it is quite probable that the northern border of Pusunia ran along the river Kadala and Sulda Mountain. Poso passes were very well protected by natural barriers, along with cyclopean fortresses. Such fortifications are standing on the western bank of Poso, on the top of the ridge, as well as on both banks of the historical Tsqarostavi[66]. Distinguishable fortified settlement (cat. #63_51) is near vil. Kartsakhi, and a complex which is situated on the top of a mountain, north of the village (cat. #63_50). The settlement is situated on a natural hill near the village. The width of its wall is more than three metres and as an additional fortification, it has a moat. Today the complex is completely destroyed by the locals, as well as the military base and deep trenches of the Soviet Period.

Another complex is situated on a high mountain, whereby the view Kartsakhi Lake surroundings is very well observed. The complex consists of a citadel and a protected settlement south of it. The strategical and dominant situation of the complex indicates its importance. I believe that is should be the "Royal City" of Poso-Pusunia.

Interesting is a stone cross on the south-eastern shore of the lake[67] [მაჭარაშვილი 2004: სურ. 23], which, as it seems, was a menhir and in the Medieval Times has been remade in a cross. In my opinion, the recent location of the monolith does not agree with typical locations of stone crosses or menhirs. Probable menhir[68] or its part is situated also on the territory of the blown up episcopal cathedral, today mosque [ხუციშვილი 2015: 51-52, ფოტო 3]. In any case, these menhinrs should have been the road signs in the Poso local region. One of the central roads from Tao to Shida Kartli went through medieval Poso [ბერძენიშვილი 1975: 109]; it is quite possible that road existed in ancient times too.

64 It is mentioned by this name on the topographic maps of 1913 (I would like to thank Lasha Sukhishvili for given maps) and 1926. On the topographic map of 1984, it is mentioned as Kodala-Su. Under this name, it is known in our days.

65 It is mentioned by this name on the topographic maps of 1913 and 1926. On the topographic map of 1984, it is mentioned as Patara Gunei. Under this name, it is known in our days.

66 During the survey a remnant of a cyclopean fortification was discovered exactly on the Georgian-Turkish border. coordinates: 43.136543°; 41.252103°.

67 I would like to thank Irakli Macharashvili and Lasha Sukhishvili for sharing with me the information about the exact location of the stone cross.

68 In that work it is not discussed as a menhir.

From Sulda-Şudala through the modern villages of Dadeshi and Dilipi a road leads to the surroundings of Khanchali/Khenchuri[69] Lake. A menhir is described in that way [ჯავახეთი 2000: 31], but during a survey, it was not found.

Khanchali Local Region –Khenchuri

(pl. IV - 1)

Khenchuri region, apparently, occupies the basins of Khanchali and Madatapi Lakes. This opinion is determined by the fortresses located there. Khanchali Lake is situated in the east of Kartsakhi Lake and west of Town Ninotsminda. It is surrounded by a high ridge from the north and west sides. Six fortified settlements and a fortress are confirmed on this ridge. One of the fortified settlements is dominating (cat. #65_18)[70], which is located east of Didi Gonduri village, on the top of a mountain. Whereby it is possible to control the surroundings of Kartsakhi Lake as well as the area between villages Khorenia and Dadeshi [ბერძენიშვილი 1985: 85]. Khenchuri local region is protected by the high mountains of Nialis Quri and Baba mountains, from the south-western part. As it was already mentioned above, the pass of Childir, near village Tash Deghirmen, was connecting these two regions. It must be mentioned that one ravine near Khanchali Lake, which starts at Mingeli Lake, was controlled by a cyclopean fortress (cat. #65_32). The similar picture is confirmed on the banks to a gorge at Dilipi Village; two cyclopean fortresses and a fortified settlement (##65_18, 19, 52) is located there. Nevertheless, a fortress on the left bank ravine, probably, belongs to the Poso region.

Two cyclopean complexes are confirmed on the north-east of Khanchali Lake. One is a fortified settlement at the lakeshore (cat. #65_27), and the second one is a fortress (cat. #65_15) for road control. Such similar fortress (cat. #65_17) is located on the left bank of village Didi Khanchali. In my opinion, these cyclopean fortresses formed a defensive line, which controlled north-east passages to this “local region”.

Cyclopean wall (cat. #65_26) of 2.5 metres width and 400 metres length was confirmed on top of the mountain, in the south-east of vil. Katnatu. Apparently, seems like the construction was not finished, only the foundation. From above, the wall looks like a round-cornered building, which is cut in diagonal. No settlement remains were found during a survey there. The area, which is surrounded by the wall, reaches up to 2ha if finished might have been 5ha. In my opinion, the construction of the fortified settlement, for unknown reasons stopped. Whereby in the south on the top of the Elia Mountain, a settlement surrounded by the round cyclopean wall (cat. #65_21) is confirmed. Cyclopean complex, along with the mountain is situated in the central and most dominant part of this local region. The fortress is completely destroyed, though small preserved stones, which, probably, were part of the cyclopean wall, indicate to the plan of the fortress. Another wall can be observed in the south-east of the main one; in 30 metres it makes a 90˚ corner and goes to the west, along the main wall. Two moats are done on the north-eastern slope; moats are separated 100 meters from each other [Narimanishvili 2016:

69 Beri (monk) Egnatashvili mentions it by this name [ბერძენიშვილი 1974: 97].

70 D. Berdzenishvili believes that this complex is a Dlivi royal residence, which was, more than once, mentioned in Georgian sources [ბერძენიშვილი 1985: 85].

211; 2017: 187-188]. The third moat was discovered on the same side of the mountain, between the main massive and its north-eastern branch. Remains of an unidentified building constructed with dry masonry were also found there. Elia Mountain has a distinguished strategic situation in Javakheti. It is possible to visually control the passes from the Nialis Quri Mountains, also, one can see almost all northern part of Javakheti. Considering its location and fortification system I believe that it should be the "Royal City" of the Khenchuri local region.

At the foot of the eastern slope of the Elia Mountain, on the bank of a small ravine, during the survey, were discovered the unknown settlement of the Medieval Time and remnants of a church, which is built in the centre of cyclopean defence walls (cat. #65_40). I do not exclude that this building could be a sanctuary contemporary to other cyclopean complexes. In this case, the extreme south-eastern border of the Khenchuri Local region would be Niali Quri Mountains, which divides Javakheti and Abotsi. Oghuz-Dagh cyclopean fortress, which is situated on the same ridge (cat. #65_23) should be mentioned.

Khanchali local region was well protected by natural boundaries, as well as by the cyclopean fortresses from three sides. Uncertainty arose in case of its northern part. The future study will more clearly reveal the border there. Based on the recent data, Madatapa Lake vicinities and a vast territory near the modern village of Spasovka, where two cyclopean complexes (cat. ##65_16, 25) are situated, belong to this local region. Satkhe cyclopean fortress (cat. ##65_13) should belong to this area too. Whereby the border went along the villages of Spasovka, Orlovka, and Didi Khanchali, and through the town of Ninotsminda reached the outflow of the Khanchali Lake, wherein cyclopean fortresses are situated (cat. ##65_30, 31) on both banks of the ravine.

The Soviet topographic maps should be mentioned; there, similar to Toria, in the very northern part of Ninotsminda Town sign of stela is marked. It is quite possible a menhir existed there as an ancient road sign, which led to the Khentchuri local region. Interesting is a menhir [Bobokhyan et al. 2015: 373], which is situated west of the above mentioned Oghuz-Dagh Mountain, on the territory of modern Armenia, near the village of Okuz. Probably this menhir was a sign of the road from Khentchuri to Abotsi.

Arpi Local Region – Abotsi

(pl. IV - 2)

Abotsi local region is located in the surrounding of Arpi Lake (modern Armenia). Supposedly on the east-west line, it spread from Baba Mountains till Javakheti Ridge and on north-south line from Nialis Quri Mountains till the village Amasya. Using aerial photos and the Soviet topographic maps it became possible to identify more than a dozen of probable cyclopean complexes. It is interesting that south of the lake, at the foot of the southern slopes of Baba Mountains, a natural pass is located there. This pass could be used to reach the passages of Childir Lake. In these places, on Armenian, as well as on Turkish territories, there are several probable cyclopean fortifications. Along with the outflow of the modern Arpa Lake, which is the source of the Arpa-Chai River, via the ravines and through the village of Amasya one can reach the territory of Gyumri, where scientists localize the Urartu Period country Eriaḫi [Меликишвили 1960: 425]. Via the ravine east of the village of Amasya, one can reach a hollow between the towns of Spitak and Gyumri. On the other side of the northern ridge, the Tashiri-Lore historical region is situated there. Future investigations should be conducted in concern of the passages, which lead from the Abotsi local region to the neighbour areas.

Niali Local Region

(pl. V - 1)

In Georgian sources “Nialis Veli” or “Nialisquri” is mentioned as an independent unit, which was located on a high plateau on the left bank of Mtkvari River. Berdzenishvili thinks this unit to be a micro country and mentions that from the south-east it was clearly separated by Mtkvari River, from the north by Burzameti Mountains, from the west by Kasri Ridge and Gumbati Mountains and from the south-west by the basin of Karzametis or Khingiris Tskali [ბერძენიშვილი 1975: 94].

The local region was controlled not only by natural barriers, but its passes were also protected by cyclopean fortresses. There is no clearly distinguished administrative centre of the “country”. The only complex, which could be considered as a“Royal City” of the Niali local region is Niala hill or “Ojaqari” (cat. #60_25), located between the village of Niala and Lebisi. Cyclopean complex (cat. #60_27) on the territory of Karzameti settlement is very interesting; church remains are confirmed in the centre there. I think that this cyclopean building had a cult purpose. Cyclopean fortress situated on the peninsula of the south-east of the historical village of Tataleti[71] should be mentioned [ხუციშვილი და სხვ. 2015: 137]. I believe that this fortress used to control the road, which ran from the side of the Mtkvari River along the Karzameti ravine. Also from the south-western side, this is the only place from where one can cross the Karzameti ravine and, relatively easily, reach this local region. Two cyclopean fortresses (cat. #60_50, 51) are located on the left bank of Karzametis Tskhali, on the ridge, which used to control the pass through the ravine. I think that the southern border of Niali local region lay on the territory of modern Turkey, along with a deep gorge of one of the left tributaries of Mtkvari River, between the villages of Aghil and Dirsekia, two cyclopean complexes located there.

Karzametis Tskali has two main sources. North of the confluence the Gumbati Mountain is located, which is the highest mountain of the Georgian part of Erusheti Ridge or Javakheti Mountains. On its top, during the survey, a remnant of a cyclopean wall (cat. #60_28) was discovered. For sure, this is a remnant of a fortress because on the preserved part of the wall existence of a buttress is clearly visible. Supposedly there was a watchtower like fortification, which, in case of the enemy’s approach, was used to alarm the “countries”. Whereby one can see almost all important areas of historical Javakheti, except surroundings of Tabatskuri and Paravani Lakes. This point could belong to the Niali Region. Though, considering its strategic importance I do not exclude that it could be a strategic point of a bigger political unit, which, possibly, during a particular period of time, united small units existed in Niali, Burzameti, and Javakheti Plateau.

Between the ravines at Niala village, on a hill, a cyclopean fortress (cat. #60_52) is situated, which, supposedly, was controlling a pass there. Cyclopean complexes are confirmed everywhere in this region, on the banks of ravines, branched from Mtkvari gorge. The cyclopean complex (cat. #60_31) which is situated on the northern slope of the Digra Mountain, must be the extreme northern point of Niali local region. The pass existed there also in recent time, connects Niali Valley and Burzameti Hollow. The existence of a strategical road in the ancient times is indicated by fortresses on hills. Niali region also included the cyclopean fortress, which is situated on the Digra Mountain (cat. #60_30).

71 The modern village of Baltali.

Though, as it seems, the cyclopean complex (cat. #60_33), which is situated north-west from the Digra Mountain, on a hill beyond a marsh, and the fortress (cat. #60_32) on the eastern slope of this hill must belong to the Buzmareti region.

Buzmareti Local Region

(pl. V - 2)

Buzmareti local region is located in the north of Niali, the vicinities of Buzmareti hollow. D. Berdzenishvili considered this territory as a micro-country of the Medieval Period. The scientist mentions that this unit was situated at the source of Kuntsi, Toloshi and Shalosheti ravines. In a geographical point of view, this region was well defined as it is surrounded by mountains of Tavtava, Vani, Geleni, Inji, Digra, and Satovlo. Berdzenishvili believed that the centre of this micro-country was Buzmareti, which, later, was the name of three villages. This name is understood as land, village or country of Buzmari family [ბერძენიშვილი 1975: 94].

Buzmareti local region, apparently, was a strong unit in the prehistoric period. Passages to the region were well protected by cyclopean fortifications. The central place in the region is occupied by a vast cyclopean fortress (cat. #60_38) near village Vani. The large fortified settlement is situated on the top of a mountain (cat. #60_36) near the village.

The northern border of Burzameti, as it seems, lay at Zyarat Mountain. On top of this mountain, a cyclopean complex (cat. #60_12) of strategic importance is confirmed. Whereby, it was possible to control a big part of Javakheti territory visually. From the west of this mountain, a road leads to village Erkota, passes villages Zveli and Chobareti. Along the road, there are several cyclopean complexes. Above Chobareti well-known Satikne complex (cat. #60_1) is situated.

From Buzmareti another road runs to the east, to the direction of Shalosheti-Taloshi menhir. Important cyclopean complexes are located there; they guaranted the safety and control of the passes which came from Mtkvari ravine.

The local region on the plateau south-west from Akhalkalaki[72] — "The country of Zabaḫae"[73]

(pl. VI - 1)

The local region is situated north of Poso, north-west of Khenchuri and east of Niali and Burzameti, on a high plateau on the right bank of Mtkvari River. From the north, it is protected by the deep gorge of Paravani River. Supposedly the eastern border of the Zabaḫae Country ran opposite flow of Paravani River till the modern village of Kulalisi. As is seems, from the south-east it was bordered by the mountains[74], which are located in the south-west of Kulalisi, and from the south by the northern border of Poso – Kadala Gorge and Sulda Mountain.

72 Two local regions were determined near Akhalkalaki – Northen and Southern. The northern region was called "Tabatskhuri local region". Through, it needs a future detailed investigation, consequently, it is not reviewed in the work (pl. VI - 2).

73 I believe that the Urartian period country of Zabaḫae could be localized in this local region, so, consequently, the name of the local region formed.

74 Shish-Tapa and Surb-Sari.

More than ten cyclopean fortresses are confirmed on the right bank of Mtkvari, six fortresses are found along Paravani Gorge, on its right bank, at the area of Khertvisi-Akhalkalaki. All fortresses are situated on the top of the ridge, so I believe they controlled rises there and secured this local region.

Apparently, Akhalkalakis Amirani’s Gora (cat. #63_36) was a centre of the local region of the “Zabaḫae Country”. Nevertheless, other big settlements in the region are situated at the “Tsiteli Gora” (cat. #63_42), in the east of the Okami village. One interesting cyclopean complex (cat. #63_92) is located in the north-west of Okami village. In my opinion, this complex had a cult purpose.

The local region of “Zabaḫae Country” covers the central part of the historical Javakheti. It is possible that the name of the land of the Urartian period, Zabaḫ– Javakh, in the later periods, could be transferred to the surrounding territory. Cases of transfer of the toponym of the central settlement to its surrounding territory were discussed more than once by D. Berdzenishvili [ბერძენიშვილი 1975; 1985]. It is possible that in this case, we deal with a more big scope, when after strengthening of a central country or tribe of a particular region its toponym or ethnonym spread on surrounding territories. Strengthening of Zabaḫae-Javakheti in the later period could be explained by the existence of ancient roads of political importance on its territory [ბერძენიშვილი 1975; 1985]. The existence of an important ancient road there is indicated by the existence of three menhirs in the village of Murjakheti.

Abuli Local Region

(pl. VII - 1)

Abuli Local region is situated on a border between Javakheti and Trialeti historical regions. It is spread on the territory between Javakheti and Samsari mountain Ridges, to be more exact, it occupies basins of Paravani and Saghamo Lakes. Also, it covers a mountainous region of the southern part of Samsari Ridge, from Koroghli and Machatia mountains till Eshtia Mountain, and spread to the gorge of Paravani River.

The Southern border of Abuli Land, as it seems, ran from Saghamo Lake along Paravani River up to the modern town of Akhalkalaki. From there, considering the location of cyclopean fortresses, we can suppose, that it ran along the mountains near the villages of Khulgumo, Machatia, and Olaverdi and reached the point on Samsari Ridge near Koroghli Mountain and Levani Lake. From there the border along a pass up to the megalithic complex of Shaori (cat. #65_1). A strong defence line appears on a ridge on the right bank of the gorge of Paravani River, therefrom Saghamo Lake till Amiranis Gora is situated twelve cyclopean fortresses. In this section there are three main passes from the Abuli local region, one leads to the Khanchali local region and two to the Zabaḫae one. Along the gorge, there are also several small passes, which in all cases were controlled by fortresses.

The first, main road from Khenchuri to Abuli, as it seems, ran at the cyclopean complex on the southern shore of Saghamo Lake (cat. #65_9). This one is a settlement protected with defence walls and consists of a citadel and two settled terraces. As for planning, it has a shape of a trapezium, its western part is narrowed and the eastern part, the one which faces the lake, is wider. The western wall very strong and has a moat from

the outside. This site indicates the existence of a central road[75] there. By this road, it was possible to reach the cyclopean fortress at Gandzani (cat. #65_24) and a menhir there. As it seems Gandzani used to be some kind of crossroad. From there roads split up, one leads to the west on the direction of Abuli cyclopean complex (cat. #65_6) and Avchala Lake, another one to the north on the direction of Paravani Lake and the third one to the east on the direction of "Gdzeltovlisi"[76] Mountains of Javakheti Ridge. At the end of this road, at a peninsula of Gandzi's Tskali gorge, there is the Gandzistskali cyclopean fortress (cat. #65_8). As it seems the border between Abuli local region and the land of a country at Dmanisi cyclopean "settlement" ran on Javakheti Ridge, between the Aghrikari mountain fortress (cat. #82_1) and the fortress (cat. #82_2) east of it.

From the menhir of Gandzani on the south-western direction the road runs at the foot of the Avchala Cyclopean Complex (cat. #65_7) and along the lake of the same settlement reaches the village of Eshtia, near which there are Tontio (cat. #65_11) and Toria (cat. #65_10) cyclopean complexes.

The road to the direction of Paravani Lake ran at the foot of Pilti-Kari fortress (cat. #65_5) and from there to the north-east reached the Poka fortress (cat. #65_4) and to the north-west, through a hollow there and along the bypass road of Patara Abuli Mountain one could reach the cyclopean complex of the village Abuli (cat. #63_78)[77].

From the above mentioned hollow, it was possible to reach the ancient settlement of Makharoni or Boblikani[78], where a menhir stands, near there, on the top of a mountain stands a cyclopean fortress (cat. #65_3). From the mentioned menhir it is possible to continue the way to the shores of Paravani, where the road joins the one to Poka. The next point to the north was the village of Aspara, where is situated the round cyclopean structure[79] (cat. #65_28). It must be mentioned that the height of the wall is more than two meters, but its inner space is filled and a church of the Medieval period is built on it [ჯავახეთი 2000: 17]. I believe that this cyclopean building was a sanctuary of the Late Bronze-Iron Age.

West of Aspara there is located the Shaori Mountain and a megalithic complex (cat. #65_1) on it. North of it on the territory of a settlement there is a menhir. In this part of Samsari Ridge, there is only one pass, which is located between Shaori and Koroghli mountains. From there road descends to villages Olaverdi, Balkho and Patara Samsari.

North of Shaori, on the north-west slopes of Shavnabada Mountain there was another road-pass. In this area was located house of Amirkhani or Amirani[80] [Куфтин 1948: 7]. From there it is possible to continue the way to the west – towards central Javakheti, to the north – towards Sapitiakhsho and to the north-west, along the ravine of Nardevanis

75 Existence of a road here is indicated by three churches of different periods in the village of Saghamo.

76 According to Vakhushti Bagrationi.

77 About the cyclopean fortress there writes D. Berdzenishvili. He also mentions that on a new cemetery of the village there was discovered a big vessel of the Late Bronze-Iron Age [ბერძენიშვილი 2005: 237. During the survey, which was conducted in the framework of the project it was found out that the local population completely destroyed the cyclopean wall. This is also indicated by the existence of a quarry there. A small preserved part of the site consists only of cultural layers of the Medieval Period.

78 Surroundings of Vladimerovka Village. Scientists are using both names of the settlement [ჯავახეთი 2000: 16; მელიქსეთ-ბეგი 1938: 60].

79 This cyclopean complex is described as a fence wall of a church [ჯავახეთი 2000: 17].

80 Distortion of toponyms is not rare in this region: Amirkhani-Amirani, Ikhtila-Ghrtila, Sabidakha-Sapitiakhsho, etc.

Tskali[81], to Trialeti. Nardevani ravine was controlled by one possible watchtower and a settlement protected by the cyclopean wall (cat. #85_27).

The road from the village of Aspara towards Trialeti also runs to the north-east and passing the well known Chikiani menhir between Dali and Chikiani mountains and descends to a ravine, wherein, at the end, is situated the fortress of Nardevani (cat. #85_18). One pass from Abuli Local region to Dmanisi was running along the Chochiani ravine, east of the Chikiani menhir. From the west, the ravine was controlled by a fortress, which is located on a slope of Chikiani. From the east, the pass was protected by a cyclopean fortress of Chochaini megalithic complex (cat. #85_19).

It must be mentioned that south of the Chikiani menhir, along the eastern shore of Paravani Lake, even in the ancient times there could be a road, which led first to vil. Poka and then to Sagamo Lake and a cyclopean fortress there (cat. #65_9).

West of Saghamo cyclopean complex, supposedly, there was small pass over Paravani River. On the territory of a settlement[82] of the Medieval Period there, is the round cyclopean building (cat. #65_36), which, in my opinion, was a sanctuary similar to the Aspara one. At the north-western part of the protective wall, there is a 2.5 meters high menhir[83]. Above the settlement, there is a cyclopean fortress (cat. #65_35), which, supposedly, controlled the pass over the river. From this pass, it was possible to reach Avchala Lake. Similar pass, supposedly, was also near Arakali village, which was controlled by a cyclopean fortress there (cat. #65_41).

The second main pass from the side Khanchali local region, in my opinion, was situated near Tontio cyclopean complex. The situation of this distinguished complex could indicate the existence of a central road from the south.

From Tontio one road runs via Avchala Lake to Abuli cyclopean complex and another one to Toria. From there, via a narrow ravine, on both banks of which there are two cyclopean complexes (cat. ##63_46, 56), on one direction road leads to village Khorenia and on another direction to village Khospio, in both cases, there must have been passes over Paravani River.

From Toria road also leads, in the north via village Takhcha, to the village of Abuli, where joins the road from Pilti-Kari and Makharoni/Boblikani. From the village of Abuli, the road first runs to the village of Buzaveti. There is situated a settlement, which is protected with cyclopean defence wall with buttresses (cat. #63_65) and a watchtower (cat. #63_66) near the settlement. From Buzaveti it is possible, passing a fortress (cat. #63_55) between Buzaveti and Olaverdi, to reach the hollow of the village of Olaverdi.

On the mountain slopes west of the village of Takhcha, before the relief starts to flatten near Amiranis Gora, there are located four cyclopean fortresses. It is possible that ran a section of the border between Abuli and Zabaḫae local regions and at the foot of Amiranis Gora, over Paravani River ran the main road to Abuli Area. From the modern village of Bavra, a road runs along a narrow ravine and ascends to the village of Olaverdi. Reaches of Olaverdi hollow were controlled by a cyclopean complex (cat. #63_30) there. Supposedly on the Koroghli Mountain, north-east of this complex ran a border of Abuli local region.

81 B. Kuftin calls it Kushchi Ravine.

82 Probably the name of the settlement was Dumani [ჯავახეთი 2000: 25], but on the map of Vakhushti it is marked on the opposite side of the lake. On the Russian topographic map of the year 1913, this settlement is marked as Etseri.

83 Maybe it is the same menhir, which is known from the scientific literature [ჯავახეთი 2000: 25].

It must be mentioned that the complex system of road-passes of the described local region was well protected by cyclopean complexes. Though, the big number of fortresses are located mainly in the "border" section of this region. In the central area of the Local Region, stands Abuli Cyclopean Complex (cat. #65_6). Because of the distinguished location and distinctive defence system, I believe that complex of Abuli must be the centre of this Abuli local region. Near the Abuli complex, there is no territory good for agriculture like in case of Toria complex. So the population of Abuli must have been living at the expense of the population of neighbouring protected settlements. Such settlements could be a cyclopean complex above the Avchala Lake (cat. #65_34).

In Abuli Local region the distinguished place is occupied by Shaori megalithic complex (cat. #65_1), which, supposedly, must have been some kind of religious centre.

Trialeti Local Region

(pl. VII - 1)

Trialeti local region includes part of Historical Trialeti territory, in particular modern Tsalka municipality and a certain area of Tetritskaro municipality.

Borders of this local region went in the west on Samsari Ridge, in the north on Trialeti Range, in the east on Khrami river.

It has to be mentioned that cyclopean complexes are not confirmed in this area of Trialeti Range. Ancient settlements' main concentration is situated on a small ridge located between villages Ashkala and Livadi. There, eight quite large cyclopean complexes are confirmed.

Lakvi ravine is a passage to reach Trialeti from the eastern part. There, near village Zirbiti, a settlement, fortified with a defensive wall (cat. #84_3), is confirmed. A menhir is erected in the west, one kilometre far from there. It is presumable, that there was one way going in the direction to Gokhnari cyclopean fortress (cat. #84_2), from where was possible to reach Bareti complex (cat. #84_13) vicinities. The second road, as it seems, went along the ravine and went up to modern village Imera. It was possible to control this path through a fortress (cat. #84_1) located in the east of Lake Bareti, on a south slope of Lakvi mountain. Two possible menhirs were confirmed near village Imera and Gokhnari fortress. It is quite possible that those menhirs were erected near the roads or passages.

It is possible to continue the road near village Imera, to west direction, to cyclopean complexes of Sabetchdavi (cat. #85_12), Knole (cat. #85_11) and Beshtasheni "settlement" (cat. #85_10), and northern road presumably went to the Bareti cyclopean complex. Bareti cyclopean complex has two fortresses and a settlement without a fortification. Fortresses are located on top of the ridge. North and west accesses of Bareti cyclopean complex were controlled by a cyclopean fortress (cat. ##85_14, 25). As it seems, Bareti complex controlled one of the passages from Shida Kartli to Trialeti Range.

"Akhaldaba Cyclopean Complex" (cat. #85_8) near village Akhalsheni (Kariaki) is accessible from Bareti. Akhaldaba Complex possibly controlled one of the roads coming from Shida Kartli. In the north of this complex, St. Constantine church is located on top of the hill in village Tejisi. The church is built around a menhir, which's height is almost 5 meters. Menhir and a church are surrounded by a cyclopean wall, with two entrances (cat. #85_9). Presumably, this complex was similar to the sanctuaries like Aspara, Karzameti and etc. It was located on a road coming from Trialeti Range, passing Akhaldaba complex, to Beshtasheni settlement.

Beshtasheni “settlement”, possibly was one of the prominent settlements in south Georgia. The settlement was fortified with a defensive wall and it measures more than 300ha. Cemeteries of XVI-VII centuries BC investigated around the complex indicate to the complex hierarchy of the society living there. Egyptian jewel, Mitanian seals and other artefacts rare for Caucasus region, also an Asian type dagger were discovered on Sapar-kharaba cemetery. Several graves confirmed on a later period Beshtasheni cemetery possibly belonged to tribe chiefs. Distinguished bronze and iron weapons, bronze belts, also different imported artefacts including ring askos were found there. Consequently, I consider Beshtasheni Settlement a capital of Trialeti local region, almost with a thousand year of this function.

From Beshtasheni settlement one road went to south, to the direction of modern Tsalka (Edzani). Three menhirs are known between these two points; menhirs are under the reservoir nowadays. Very well-known Middle Bronze Age kurgans, with ritual-processual roads attached, are also located there, where Trialeti silver and gold goblets were found.

The settlement with a defensive wall (cat. #85_15) situated in town Tsalka, was presumably controlling the road passing in this part of Khrami ravine. Along Khrami flow is located historical Akhalkalaki; a cyclopean fortress is known there (cat. #85_16). It was possible to reach first Samshvilde (cat. #84_5) and then Marneuli valley through Ktsia-Khrami. In the south of town Tsalka, passages located in Chochiani ravine were controlled by Chochiani Megalithic Complex, which includes a cyclopean fortress (cat. #85_19), second fortress (cat. #85_26) and a fortified settlement (cat. #85_20) situated in the east.

Through Chochiani ravine it is possible to reach Khrami ravine, also Javakheti – Abuli local region. One road from Abuli to Trialeti went through a cyclopean fortress located in village Nardevani (Khevghrma) (cat. #85_18), and a second, as it seems, went through a ravine situated in the south of village Tak-Kilisa. It is worth mentioning that on both sides of the ravine, ancient petroglyphs are confirmed, part of them quite resemble stylistically with the hunters depicted on belts found at Beshtasheni cemetery. Petroglyphs are found also in neighbouring region Zurtaketi – on stones used as a kurgan wall and in village Sarkineti – on one of the stones in a Church Amaghleba. One menhir is significant as it is erected in the wall of the former mentioned church.

Between the villages of Nardevani and Tak-Kilisa, near the village of Edi-Kilisa, there is a cyclopean fortress (cat. #85_17), which stands on a low hill. Supposedly it was built to control a road there. West of the village of Nardevani, on the right bank of Nardevanis Tskali ravine, there is a strongly damaged possible cyclopean building[84], which as it seems used to be a watchtower. On the opposite side of the ravine, there is situated a settlement protected with the cyclopean wall (cat. #85_27). Both complexes, as it seems, were controlling a road leading to Trialeti from a crossroad at Shavnabada Mountain. From the same crossroad, it was possible to reach Abuli local region on the south, surroundings of Tabatskuri Lake on the west and the territory of Sapitiakhsho to the north. Here I would like to mention that, as it seems, one road ran to the surroundings of the modern village of Burnasheti. The road between Sapitiakhsho and Burnasheti is used until now. There are two menhirs in the village of Burnasheti and two ones in Sapitiakhsho there. The road, which leads from the village of Burnasheti to Trialeti, as it seems, was guarded by a settlement protected by a cyclopean wall and a cyclopean fortress near it, which are situated above the village of Ozni (cat. #85_2).

84 I would like to thank Irma Berdzenishvili for sharing information and photo materials.

Here must be mentioned a remnant of a stone wall or fence, which is situated west of Sapitiakhsho and runs from the north-eastern slope of Bebera (Egoisar) Mountain towards a ridge north of it. Probably it could be a defence line of a border near there or a mark of a border itself. The wall or fence is completely destroyed now.

East of Sapitiakhsho a road also leads to a menhir between the villages of Avranlo and Kizil-Kilisa. There also ran a road from the source of Ktsia, from Nariani on one side and from Gudarekhi from another. A pass near Nariani was controlled by Tsqurveti cyclopean fortress (cat. #85_1), due to mark, on a road there stood a menhir, which, supposedly, first was used as a gravestone on Tsqurveti cemetery and later has been taken to a church near the village of Rekha. From this menhir, the section of the road between Avranlo and Kizil-Kilisa was protected by an Avranlo (Tezi) cyclopean complex (cat. #85_3), which is situated on a high ridge of the left bank of Ktsia. From there to the east, above the village of Gumbati (Kojakhi) on a slope of a ridge, there is a fortress (cat. #85_4) similar to the Khevghrma and Tezi ones. Supposedly this fortress was controlling a road, which led to Trialeti Local region from the north.

Through this ridge, in west direction, up in village Ashkala (Losho) is located a settlement which is fortified with a cyclopean walls' system (cat. #85_5). In the west of village Ashkala, on the right bank of the ravine there one more cyclopean fortress is located (cat. #85_22), which is accessible only from the western part. From that part fortress has an additional defensive moat cut in a cliff. In the very western part of the hollow[85] on the left part of the ravine, opposite of mentioned fortress, a vast settlement was confirmed, which is surrounded by a cyclopean wall from the eastern part (cat. #85_23).

In the very eastern part of Chukhur-Chair hollow, on a lower hill, is located a fortress (cat. #85_24), which presumably protected a road to reach this micro-region from the north. From this mentioned fortress it is possible to reach Santa cyclopean fortress (cat. #85_6). From there in the east, a ridge is divided into two, in the north with a cyclopean fortress along village Alkalsheni (cat. #85_8), and in the south second complex (cat. #85_7) on top Ai-ilia (Zemo Beshkenasheni). Beshtasheni "Settlement" is located in the east from Ai-ilia, far in several kilometres.

§6. Ancient Countries of South Georgia and Urartian Written Sources

Urartian written sources cite rich information about historical Georgia and people of South Caucasus. Sources describe military campaigns against the countries located in Historical South Georgia. Apparently, some of these countries comprised the above discussed "local regions". Consequently, a detailed review of the sources is essential. In written sources, in most cases, the destination of the military campaigns are very misleading; correspondence of order and location of the countries is unclear. Several countries are more or less localized in the scientific literature. Some of these countries – Iga(ni), Eriaḫi, and Uelikuni (Uelikuḫi), have a crucial place in my research.

85 Mentioned location is called Chukhur-Chair by the locals.

I consider Zabaḫae, Sirimutara, Aᵽ/ᵇuni, and Puzunia some of the prehistoric countries on the territory of modern Georgia. Consequently, the chapter will focus mainly on the localization of these Countries, possibly corresponding to some "local regions".

Country Zabaḫae is mentioned only one time in Urartian written sources:

> *…In the same year, I have again gathered warriors and marched against Diau(e)ḫi Country. I made the king of Diau(e)ḫi as a king. I conquered Šeriazi country, burnt down the towns, destroyed fortresses. I reached the town of Puti… on the left – country Bia(ni), country Ḫuša(ni), on the right – I have mercied the district of the country of Tariuni. I marched against Zabaḫae country, I conquered country Zabaḫae, reached town Uzinabitarna, country Sirimutara[86], mountainous country. On the right, I have mercied town Maqaltuni[87] of Iga(ni) country. I went to Eriaḫi country, I have marched to Apuni country, I conquered Urieiuni the royal city of U(i)ṭᵉ/ⁱru(ḫ)i tribe.*
>
> *Diety ḫaldi marched with his weapon, defeated country of Abilianᵢ/ᵉḫi, country of Aništeirgae, country of Quarzani and country of Ultuza, down beneath Argišti… Son of Menua, Argišti, marched honoured with diety ḫaldi's greatness. God ḫaldi was leading him.*
>
> *Argišti says: I Conquered the country of Etiuni, reached the country of [..], till Uduri-etiuḫi."*

Argišti I, Chronicle of Horhor

[Меликишвили 1960: 212; Арутюнян 2001: 156; გორდეზიანი 2012: 95]

Based on the above-mentioned source we can presume that country Zabaḫae was located after countries Biani, ḫušani (ḫušalḫi) and Tariuni. Zabaḫae's neighbouring country Sirimutara should also be mentioned – on the right side of its town, Uzinabitarna was located, country Igani's city Maqaltuni. Argišti after passing town Uzinabitarna he goes to Eriaḫi. Here I would like to mark that scientists localize country Igani in the vicinities of Lake Childir [Меликишвили 1960: 430], as for the country Eriakḫi they map it in modern Gyumri, on the territory of Armenia [Меликишвили 1960: 425].

Consequently, it is quite possible that Urartian troops crossed the area between Samsari Ridge and Nailis Quri Mountains – an area which occupies modern Akhalkalaki and Ninotsminda territories. Several "local regions" were confirmed there during my research survey.

Localization of country Zabaḫae is basically determined by the opinions of G. Melikishvili. He believes that name Zabaḫae is preserved in Javakheti toponym. He localizes this country in North-east of Diauḫi, in the west or south-east of Lake Childir [Меликишвили 1954: 59; 1960: 446]. In his work published in 1959, he contributes that country Zabaḫae occupied territory south from modern town Akhalkalaki, till Childir Lake [Меликишвили 1959: 177]. This opinion is partly shared by Shota Asatiani, but conversely, he localizes this country in the west of Akhalkalaki, until Erusheti Ridge, on the left bank of river Mtkvari, on the territories of Niali and Buzmareti "local regions", in the east of Akhalkalaki until Saghamo Lake [ასათიანი 1992: რუკა]. In regard to these opinions, I would like to

86 Sirimutara could be a mountain and not a country according to Harouthiounyan.

87 Town Makaltuni was located in the south of Childir Lake, according to the inscription of Sardur II, which was found near village Tash-Kerpi [Меликишвили 1960: 309].

note, that localization of Zabaḫae mainly is determined from the situation of Sirimutara, ḫušani and Tariuni.

Assessments about Sirimuntara localization issue is very superficial. Biani was situated in the west of modern town Ardahan; Ḫušani was located in the north-west of the same town. Country Tariuni is a seems to be strong political unit according to Ortakent inscription; it probably comprised its neighbouring small countries. Therefore, it is quite possible that country Tariuni, was occupying on the territory from modern Hanak province till Mtkvari river sources, with the main residence localized there [Narimanishvili 2019a].

Nowadays information about Zabaḫae is very few, localization problem is very poorly argued. This country should be examined between the well-localized countries - Tariuni and Eriaḫi. Country Sirimutara apparently was located between them, on the march route of Argišti. Town Makaltuni (country Igani) was on the right side of town Uzinabitarna (country Sirimutara).

Localization of Zabaḫae in the south-west of Childir Lake is unlikely possible because this territory occupies the area from Mtkvari sources to the east until the Kars mountains; Apparently, country Tariuni was localized there. If Zabaḫae was situated there, then Sirimutara should be considered as its neighbour, Country Igani and town Makaltuni to its right side. It should be mentioned that no place is left between local regions of Igani and Tariuni, consequently, I exclude the possibility of existing another country there. Localizing Zabaḫae near Mtkvari river sources, between Tariuni and Sirimutara, with route forward Eriaḫi implies passing river Kars-chai. In that case country Igani, or in other words Childir local region stays in the right side.

In order to localize country Zabaḫae, the approximate situation of country Sirimutara and town Uzinabitarna should be determined. I think, that the former one should be localized in north-east of Igani. Important data can be found in one of the chronicles of Sarduri's military campaigns:

> *Sarduri says: …when I forwarded to country Tariuni, I spared country Eriaḫi, on the left country Quriani; I campaigned against country Igani. God ḫaldi campaigned with his weapon, defeated Qapurini, king of country Igani. Sarduri has campaigned. Sarduri says: I conquered 35 fortresses and 200 towns; I destroyed fortresses, burnt the towns, impoverished country, took men and women from there to my country Biainili.*
>
> *Sarduri says: during the same campaign I went against country Pusunia, town Alqania, town Şudala. I destroyed fortresses, burnt the towns, impoverished country. I campaigned against country Eriaḫi on the way back; burnt the towns, took men and women from there. Whereby I turned back and campaigned against country Išteluani, country Qadiani, country Apuni, Abilianeḫi. Sarduri says: I dismissed the army, no ruler of none of the country was summoned. And only with one unit, I went against country Uelikuni. I conquered country Uelikuni.*

Sarduri II, Northside of Van Wall

[Меликишвили 1960: 286-287; Арутюнян 2001: 244; გორდეზიანი 2012: 108-109]

It is obvious from the inscription that country Pusunia and towns Alqania and Şudala were situated after country Igani. As already mentioned, Sh. Asatiani determined the localization of Poso-Pusuni. According to Melikishvili country Pusunia was probably situated in the north-west of modern Gyurmi [Меликишвили 1960: 436], which, at one point does

not concrete the exact location of the country; nevertheless does not exclude the possibility that it was situated in Poso “local region”. Harouthiounyan distributed Pusunia in the south-west of Childir Lake, between countries of Igani and Eriaḫi [Арутюнян 2001: 502].

If my opinion about Poso local region is accurate, the only area left for countries Sirimutara and town Uzinabitara is a territory occupying Khanchali and Arpi “local regions”.

After the campaign against Igani and Pusunia, Sarduri went raided country Eriaḫi.It is unclear which route Sarduri used to reach Eriaḫi. There were two possibilities: one is across modern Khanchali Lake and then Arpi, or other across Childir Lake and Kars-Chai. In my opinion, Sarduri has used the former route, because of less resistance there. After raiding Eriaḫi, Sarduri marched against Išteluani, Qadiani, Apuni, and Abilianeḫi. It is unclear if Urartians really reached those countries. Raid and defeat of country Uelikuni are very detailed described in the inscription. The country is localized in the central part of Sevan Lake, which considers a rout from modern Gyumri to Sevan Lake [Меликишвили 1960: 445; Арутюнян 2001: 527].

Localization of Išteluani, Qadiani, Apuni, and Abilianeḫi is quite obscure, though data can be processed. Country Išteluani and Qadiani are mentioned only once, country Apuni three times and Abilianeḫi four times in Urartian written sources.

According to G. Melikishvili, Abilianeḫi was situated in the south of Eriaḫi, between rivers Ahuriani and Araxes [Меликишвили 1954: карта; 1960: 415]. Different opinions are expressed about that topic by Asatiani and Harouthiounyan. Sh. Asatiani localizes it near the mouth of rivers Araxes and Ahuriani [ასათიანი 1992: 85]; Harouthiounyan maps it on the territory between modern town Sarikhamish and Araxes [Арутюнян 2001: 493].

Išteluani and Qadiani are situated in the south of country Eriaḫi according to Melikishvili [Меликишвили 1960: 432, 437]; though Harouthiounyan places it between Apuni and Eriaḫi [Арутюнян 2001: 511, 518].

N. Harouthiounyan believes that the Land of Auni was situated near the upper part of the river Araxes, south and southwest from the Land of Abilianeḫi [Арутюнян 1970: 399-402; Арутюнян 1985: 66; Арутюнян 2001: 493]. Sh. Asatiani places the Land of Apuni near the confluence of rivers Araxes and Akhurian, south from Araxes River, northeast from the town Eleshkirt [ასათიანი 1992: 86]. G. Melikishvili believes that the Land of Apuni was located in the South Caucasus supposedly in the Ararat valley, south from the modern town of Gyumri [Меликишвили 1954a: 226-227].

Argišti I’s campaign against Diauḫi and then Eriaḫi is very interesting in concern of Apuni localization:

> *[88]Ḫaldi marched with his weapon, defeated Etiuni country, made it fall in front of Argišti. Argišti says: I defeated all the kings who came to help the king of Diaueḫi. In one year I conquered country Luša, country Katarza, country Eriaḫi, country Gulutaḫi. I conquered country U(i)ṭe/ⁱru(ḫ)i, I reached till country Apuni, and I castrated king of Luša, submitted king of Igani, left him on the place, he gave tribute to king Argišti….*

Argišti I, Horhor chronicles

[Меликишвили 1960: 235; Арутюнян 2001: 187; გორდეზიანი 2012: 94-95]

88 In the first part of the inscription is described how Urartians raided and defeated Diauḫi and its small countries.

L. Gordeziani mentioned that "Argišti raided Klarjeti up to Gyumri. Where did he go afterwards – to the north-east or to the south (or southwest), to reach Apuni and Uiṭeiruḫi?" The author points out that both versions are possible and acceptable, though, he questions, if why Urartians needed to raid again already conquered countries. Also, he remarks that Apuni and Uiṭeiruḫi were quite distant lands[89]. [Gordeziani 2012: 38, footnote 39].

In the mentioned source, Uiṭeiruḫi seems to be next to Eriaḫi, in other words, it was located in the north, for Urartians who came from the south; according to the first inscription, Argišti apparently went there from the north side and raided it.

Pusunia bordered Childir from the north, though, it is not mentioned there, in spite of a very detailed description of Urartian's campaign route given in the first source. As it seems Urartians neglected this country, which can be explained by their march in Mtkvari ravine. If my consideration about this campaign route of Argišti is accurate, in order to reach Gyumri, Urartians went to east from Mtkvari ravine. On the way, they raided Zabaḫae. I can presume that Zabaḫae was occupying a plateau situated on the right bank of river Mtkvari and west of modern town Akhalkalaki; a local region clearly exists there. Zabaḫae's localization is asserted by the situation of Sirimutara in Khanchali Lake local region. Additionally, Igani is mapped on the right side of Uzinabitarna, on the road of Zabaḫae-Eriaḫi. Based on the locations of Zabaḫae, Sirimutara and Eriaḫi it can be deduce localization of Uiṭeiruḫi in Arpi local region.

Country Apuni, which is mentioned after Uzinabitarna is also very interesting. According to the above-given sources Urartu kings raided this country twice, though without any indication how they managed to raid it. The former source describes that Argišti only reached till the country.

In the third source, Gulutaḫi and Uiṭeiruḫi are mentioned, located in between Eriaḫi and Apuni. Gulutaḫi is also mentioned in the first source, along with the countries of Abilineḫi, Quarzani and Ultuza. God ḫaldi defeated them for king Argišti. According to inscription when Argišti defeated Etiuni[90], then reaches country [..][91] Uduri-etiuḫi. There I would like to remark that in one of the inscriptions, Gulutaḫi is mentioned, along Aništigae and one more country. Name of the former one is partly erased, with only the first two letters – Pu[…] preserved. Melikishvili considers it as Pusunia [Меликишвили 1960: 258-257]. As for the countries of Quarzani, Ultuza, and Aništigae, they are localized along with the counties, which geographical setting is unclear. I will not exclude, that these countries were situated in the east of Eriaḫi, or town Gyurmi and in the north of Aragats mountains; many cyclopean fortresses are confirmed there [Smith et al. 2009: 17, 30]. Determining new local regions[92] are quite possible there; though for the present, I do not consider the necessity to discuss the territorial localization of Gulutaḫi and probable Pu[sunia].

Some of the scientists consider that Urartians have never campaigned in the north

89 Urartian perspective is considered here.

90 Etiuni, also Uduri-etiuḫi represents a collective name of ancient countries in south Caucasus. Only difference with Eduri-Etiuḫi used to describe countries' territories distributed in region of Sevan Lake, whereas Etiuni, as it seemed, represented not only collective name but also geographical names, a territory which was situated in north of Urartu.

91 name cannot be read.

92 Near Sevan Lake, to some extent, countries' territories of Urartu period are selected out here Biscione et all. 2002, though local regions in part of Gyurmi-Sevan is unknown for me.

of Eriaḫi. In scientific literature, Eriaḫi is represented as a point, whereby Urartian kings, after a successful campaign, start to march to their homeland, to the south, on their way raiding the countries, which are mentioned after Eriaḫi.

In my opinion, country Apuni should be identified as Abuli Cyclopean Complex, with its local region. Hence it was located in the north of country Eriaḫi. For southerners, it was situated after Eriaḫi, which is proved by Urartian Sources.

I also consider incorrect to map country Apuni in the south or south-west of Eriaḫi. First of all, because Uilekuni in correspondence to Eriaḫi, was located in the east, near Sevan Lake. It is unlikely for Sarduri, coming from Eriaḫi, to raid first Apuni-hawnunik (Harouthiounyan's), and then Uelikuni, which was located 250 km far from it.

Melikishvili's opinions expressed about localization of Apuni are very superficial, while Asatiani's bears several questions, because in case of Sarduris campaigns, in following of river Arpa-Chai flow, in the east of river Araxes mouth, he considers the route from Eriaḫi to Uelikuni as an Urartian march. This opinion is acceptable, though it is unclear why the troops passed twice more distance when it was much easier and faster to reach Sevan Lake from north of Aragats mountain.

One more argument about Apuni/Abuli identity exists in the scientific literature which is very well proved – Abuli was mapped on the ancient Roman road map - Tabula Peutingeriana, which dates back to the beginning of I millennium AD [Еремян 1939: 91; ბერძენიშვილი 1985: 85; ნარიმანიშვილი და სხვ. 2018: 254]. Interesting for my research is a marked road indicating a route from Artashat to Sebastopol, where six points are marked, three of them following each other - Pagas, Apulum and Caspiae [Miller 1887: XI]. At the end of XX century, these three points were identified as villages in Javakheti: Pagas – Poka, Apulum – Abuli, Caspiae – Khospia [Tomaschek 1899: 1654]. Consequently, I consider, Urartian period country Apuni as Apulum, which is marked on the Roman road map, or in other words Abuli; additionally Harouthiounyan reads Apuni as Abuni.

Consequently, routes described in presented Urartian Sources can be outlined as follows:

In case of the first inscription, after marching near Biani, ḫušani, and Tariuni, Argišti went through Mtkvari ravine, whereby, he probably reached Javakheti Plateau, possibly in the area between modern villages Mirashkhani and Nakalakevi; there he raided Zabaḫae. Two natural ways exist to reach Khanchali Lake from there. First is an area between Sulda mountain and Shish-tapa, the second one is a territory between Shish-tapa and river Paravani. Argišti must have used one of these ways to reach the country, or a mountain Sirimutara and town Uzinabitarna, in other words, areas near Khanchali Lake. I think Argišti had used a valley between Ninotsminda and village Satkhe, as no fortification is confirmed there, it was easy for Urartian to proceed. It is possible that from there Argišti went to Apuni. Written sources do not indicate about the raid's results against Apuni. As it seems Argišti did not conduct any battle against inhabitants of that country; just marched against the weaker countries. I think that Uzinabitarna could be a mountain of Elia and cyclopean fortress (cat. #65_21) on it. From there Urartians went to Eriaḫi, and on the way, through Arpi local region they raided "Royal City" Urieiuni of country Uiṭeruḫi.

In the second inscription, after raiding country Igani Sarduri passed across the vicinities of Kartsakhi Lake. There he raided country Pusunia and town Alqania. Then he marched to north-east, to modern village Sulda where he raided town Şudala. Sarduri returned and used the same route, went to Eriaḫi and raided it. Then he turned and marched

against Išteluani, Qadiani, Apuni, and Abilianeḫi, and raided Uelikuni, in the vicinities of Sevan Lake. As it seems, from Eriaḫi, vicinities of modern town Gyumri, Sarduri, in order to get near Sevan Lake, to Uelikuni, used a lowland located in the north of Aragats Mountain. Mentioning these four countries together indicates which countries Sarduri tried to raid, before raiding Uelikuni. It is quite possible, that Urartians tried to raid Apuni, though did not succeed.

According to the third inscription, after defeating Diauḫi and its allies, throughout a year, Argishti conquered countries of Luša, Katarza, Eriaḫi, Gulutaḫi, and Uiteruḫi. This source shows only a successful military expansion of Urartians, not the exact route. Nevertheless, the regularity of countries' localization is still determined – Katarza-Klarjeti, followed by Eriaḫi-Gyumri. The last point of this expansion is very interesting – Apuni and a way leading towards it from Eriaḫi. Presumably, Argišti, coming from Eriaḫi to north direction, conquered Gulutaḫi, which was probably located in the north-east of town Gyumri, in the west of town Spitaki on the border between Lore and Shiraki. Whereby he went to

Uiṭeruḫi, which possibly was distributed in Arpi local region. Localization of Uiṭeruḫi is further proved by Argishti's campaign route presented in the first inscription.

Conclusion

Cyclopean fortification complexes are confirmed in a large-scale in South Caucasus. Three main types are selected out: 1. Fortified settlements; 2. Fortresses; 3. Cult constructions.

Defence of a settlements with a cyclopean wall commenced at the beginning of Late Bronze Age. In the same period or, perhaps a little later, the population of small unprotected settlements started to move on the high hills nearby, which presumably already had certain fortifications. Nevertheless, it is possible, that building of fortification constructions began after forming new settlements, which was caused by the consolidation of small settlements' population.

Large-scale construction of cyclopean fortification complexes started at the beginning of Iron Age, at the time when the expansion of Assyria, and especially Urartu against South Caucasus and inhabited tribes there became very intense. Militarization features are also observed at Iron Age cemeteries, which once again underlines the fact that big battles and conflicts existed in that period.

In Iron Age, settlements still exist on territories of cyclopean fortresses, also it is quite possible that new fortified settlements appeared. Though, vast settlements without any fortification begin gradually to spread in that period.

Cyclopean fortresses, which were defencing interconnecting roads between "local regions", lost their initial purpose, as new settlements appeared there; stones from older walls were reused for the buildings. Those fortresses, which had been located on very important roads, already in earlier periods, preserved their initial function even in medieval times.

It is worth mentioning, that fortifications built with cement are not so many in Historical Javakheti and Trialeti. It is possible that this was caused by the existence of cyclopean fortresses there, as repairing or adapting of it was much cheaper and easier. Georgian historical sources also indicate the usage of the cyclopean fortress in middle ages.

Cyclopean building technique had been used to build a different kind of buildings in the Middle Ages in South Georgia; this indicates to the tradition of almost three thousands year of this type of building.

ბიბლიოგრაფია
Bibliography

ასათიანი, შ. 1992: *"ქართველური ტომები ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ძველაღმოსავლური წყაროების მიხედვით)".* ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი. თბილისი.

ბერძენიშვილი, დ. 1964: *"ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები"* – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. II: 5-50. თბილისი.

ბერძენიშვილი, დ. 1975: *"ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები"* – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. V: 83-131. თბილისი.

ბერძენიშვილი, დ. 1985: *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ზემო ქართლი-თორი, ჯავახეთი.* თბილისი.

ბერძენიშვილი, დ. 2002: *"ჯავახეთის ძველი სიმაგრეები"* – ჯავახეთი I. ახალციხე.

ბერძენიშვილი, დ. 2005: *ნარკვევები.* თბილისი.

ბერძენიშვილი, ნ. 1964: *საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I.* თბილისი.

გორდეზიანი, ლ. 2012: *ძველი ისტორიის ნარკვევები. (მეორე, შევსებული და შესწორებული გამოცემა).* თბილისი.

გრიგოლია, გ., ტატიშვილი, თ. 1960: *"ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები"* – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I: 63-81. თბილისი.

ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*. საქართველოს გეოგრაფია. თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბილისი 1941.

თავაძე, ლ. 2018: "თეთრციხე (ციხესიმაგრე და კოშკი)" – *ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები XIII:* 27-69. თბილისი.

ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიხედვით, ტ. I. თბილისი, 1955.

მაჭარაშვილი, ი., არაბული, გ., დარჩიაშვილი, გ., გორგაძე, გ. 2004: *ჯავახეთის წყალჭარბი ეკოსისტემები: ბიომრავალფეროვნება და კონსერვაცია.* თბილისი.

მელიქსეთ-ბეგი, ლ. 1938: *მეგალითური კულტურა საქართველოში.* თბილისი.

ნარიმანიშვილი, გ., მახარაძე, ზ., შანშაშვილი, ნ., მელიქიძე, შ., 2004: *„წალკის ექსპედიცია 1990-1992 წლებში"* – საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში: 123-128. თბილისი.

ნარიმანიშვილი, გ., შანშაშვილი, ნ., კვაჭაძე, მ. 2018: *თრიალეთი. კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა, უძველესი წყაროები და კვლევის პერსპექტივები.* თბილისი.

ნარიმანიშვილი, გ. 2000: *წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2000 წლის ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ნარიმანიშვილი, გ. 2009: *სიახლენი თრიალეთის კულტურაში.* თბილისი.

ნარიმანიშვილი, გ. 2012: *„თრიალეთის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები“* – საქართველოს და კავკასიის ისტორიის და არქეოლოგიის საკითხები: 128-193. თბილისი.

ნარიმანიშვილი, გ. 2013: *არქეოლოგიური სამუშაოები სოფ. სულდაში 2013 წელს* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს არქივში).

ნარიმანიშვილი, გ., 2006: „საფარ-ხარაბას სამაროვანი“ – *ძიებანი 17-18:* 92-126. თბილისი

ნარიმანიშვილი, გ., მახარაძე, ზ., ხიმშიაშვილი, კ., შანშაშვილი, ნ. 1996: *„ციკლოპური ნამოსახლარების შესწავლისათვის“* – წელიწდეული II: 52-55. Tbilisi.

ნარიმანიშვილი, გ., შანშაშვილი, ნ. 2016: „კნოლეს ნამოსახლარი და სამაროვანი“ – *ძიებანი 23:* 224-262. თბილისი

ნარიმანიშვილი, გ., შანშაშვილი, ნ., ნარიმანიშვილი, დ. 2013: „სამხრეთ კავკასიის მეგალითური ძეგლების ერთი ჯგუფის შესწავლისათვის“ – *ძიებანი 21:* 140-66. თბილისი.

ორბელიანი სულხან-საბა 1993. ლექსიკონი ქართული. ტ. II, თბილისი.

ტატიშვილი, თ. 1977: „ჯავახეთის გალავნიანი გორა-ნამოსახლარები“ – *ძეგლის მეგობარი 43-44:* 29-33. თბილისი.

ქართულ-თურქული და თურქულ-ქართული ლექსიკონი 2012. შემდგენელი: ორჯან მემიში; რედაქტორი ფათიჯ მაჰმეთ საინი.

ქიქოძე, ზ. 1977: *ფარავნის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1977 წელს ჩატარებული საველე სამუშაოების დოკუმენტირებული ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ქიქოძე, ზ. 1978: *ფარავნის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1978 წელს ჩატარებული საველე სამუშაოების ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ქიქოძე, ზ. 1983: *ჯავახეთის დაზვერვითი ექსპედიციის მიერ 1983 წელს ჩატარებული საველე სამუშაოების ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ქიქოძე, ზ. 1993: *1993 წელს ჯავახეთში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ქიქოძე, ზ., ბახტაძე ნ. 1984: *ქცია-ხრამის ხეობის კლდის ძეგლთა შემსწავლელი დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1984 წლის მუშაობის ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ქიქოძე, ზ., გოგაძე ე. 1979: *ფარავნის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1979 წლის ჩატარებული სამუშაოების ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ქიქოძე, ზ., კოლი ფ., მინდიაშვილი გ., ორჯონიკიძე ა. 1998: „ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალა სამხრეთ საქართველოდან“ – *ძიებანი 2:* 42-51. თბილისი

ქიქოძე, ზ., ქორიძე ი. 1978: „ფარავნის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1977 წელს ჩატარებული სამუშაოების მოკლე ანგარიში“ – *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები VI:* 19-26. თბილისი.

ღამბაშიძე, ო. 1968: *მესხეთ-ჯავახეთის სადაზვერვო რაზმის მოკლე ანგარიში. 1968 წელი* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ღამბაშიძე, ო., ღამბაშიძე ი., კვირკვაია რ. 2000: „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება სოფ. საროში“ - ასპინძა. სამცხის და ჯავახეთის საზღვარზე: 115-183. ახალციხე.

ჩუბინიშვილი, ტ. 1963: *ამირანის გორა.* თბილისი

ჭილაშვილი, ლ. 1968: *ქალაქები ფეოდალური ხანის საქართველოში I.* თბილისი.

ხუციშვილი, თ., წიქარიშვილი, ლ., გელაშვილი, ა., გოზალიშვილი, ბ., კოღუაშვილი, შ., იმედაშვილი, ა., გაჩეჩილაძე, დ., მაისურაძე, დ. 2015: *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2014 წლის საკვლევი ექსპედიციის ანგარიშები.* თბილისი.

ხუციშვილი, თ., წიქარიშვილი, ლ., მაისურაძე, დ., არაბული, ნ.,გაჩეჩილაძე, დ., გელაშვილი, ა., გოზალიშვილი, ბ., იმედაშვილი, ა., კოღუაშვილი, შ., ხუსკივაძე, ნ. 2016: *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2015 წლის საკვლევი ექსპედიციის ანგარიშები.* თბილისი.

ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი 2000. რედაქტორი: დ. თუმანიშვილი. თბილისი.

ჯაფარიძე, ო. 1960: *არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში.* თბილისი.

ჯაფარიძე, ო. 1975: *მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1975 წლის მუშაობის ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

ჯაფარიძე, ო., კიკვიძე ი., ავალიშვილი გ., წერეთელი ა. 1981: *მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1970-1977წწ.).* თბილისი.

ჯაჭვლიანი, დ. 2018: *„დმანისის გორა“. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს არქივში).

Belli, O. 1993: “Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien” – *Istanbuler Mitteilungen 43:* 255-65.

Biscione, R. 2009: ‘The distribution of pre- and protohistoric Hillforts in Iran“ – *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 51:* 123-143

Biscione, R., Hmayakyan, S. G., Parmegiani, N. 2002: *The North-Eastern frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin: The Southern Shores.* Rome.

Bobokhyan, A.,Gilibert, A., Hnila, P. 2015: *"Archaeology of Vishap Stones"* – in: A. Petrosyan & A. Bobokhyan (eds.), The Vishap. Stone Stelae: 269-396. Yerevan. (In Armenian)

Carson, E.A., Edens, C.M., Kohl, P.L, Kikodze, Z., Djalabadze, M. 1991: *Satkhe Excavations* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

Castellucia, M. 2017: "The Talesh Region in the Iron Age and its Relations with Transcaucasia" – *Subartu XXXVIII. At the Northern Frontier of Near Eastern Archaeology: Recent Research on Caucasia and Anatolia in the Bronze Age:* 391-409.

Gordeziani, L. 2011: "To the Interpretation of CTU A 3-4" – *Phasis. Greek and Roman Studies 13-14:* 31-41.

Isaac, B., Kikodze, Z., Kohl, P.L., Mindiashvili, G., Ordzhonikidze, A., White, G. 1994: "Archaeological investigations in Southern Georgia 1993" – *Iran XXXII:* 22-28.

Kakhiani, K., Sagona, A., Sagona, C., Kvavadze, E., Bedianashvili, G., Massager, E., Martin, L., Herrscher, E., Martkoplishvili, I., Birket-Rees, J., Longford, C. 2013: „Archaeological Investigations at Chobareti in southern Georgia, the Caucasus" - *Ancient Near Eastern Studies 50:* 1-138.

Köroğlu, K. 2005: *'The Northern Border of the Urartian Kingdom"* – In: A. Çilingiroğlu & G. Darbyshire (eds.), Anatolian Iron Ages V. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001: 99-106. London.

Mepisaschvili R., Zinzadze W. 1987: *Georgien. Werbauten und Kirchen.* Leipzig.

Miller, K. 1887: *Die Weltkarte des Castorius genannt Die Peutingersche Tafel.* Revensburg.

Narimanishvili, D. 2014: "The Results of Beshtasheni Archaeological Expedition of 2012-2014" – *Museum and Cultural Heritage:* 65-70. Tbilisi.

Narimanishvili, D. 2016: *"The Cyclopean Settlement of South Georgia and the Prospects for its Study"* – In: M. Kvachadze & N. Shanshashvili (eds.), Aegean World and South Caucasus: Cultural Relations in the Bronze Age. International Workshop Proceedings. September 23-25, 2016, Georgia: 210-215. Tbilisi.

Narimanishvili, D. 2017: "Cyclopean fortresses in Historic Javakheti and Trialeti Regions" – *Online Archaeology 11:* 162-189. Tbilisi.

Narimanishvili, D. 2019: "Late Bronze-Iron Age Fortification Complexes of the Historical Javakheti Region, Georgia" – *Antiquity 93:* 1-6.

Narimanishvili, D. 2019a: *"Issues for Localization of the Tariuni Land"* – in: Relationships Between Georgia and Anatolia Thtoughout History. (in print)

Narimanishvili, D., Karelidze, G., Hamburg, J. 2015: *"New Data from Beshtasheni Late Bronze Age-Early Iron Age Cemetery"* – In: A. Piliposyan (ed.), Metsamor. The Chronicles of Fifty Years of Excavations: 104-16. Yerevan.

Narimanishvili, D., Vadachkoria, R., Tamazashvili, K., Juszczyk, K., Tomczyk, W. 2017: "Archaeological Excavations at Beshtasheni Late Bronze Age-Early Iron Age Cemetery (2015-2016 results)" – In: A. Kosyan (ed.), *ARAMAZD: Armenian Journal of Near Eastern Studies XI 1-2:* 120-44.

Narimanishvili, G. 2009: *"The Bronze Age Settlements from Trialeti"* – Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures. Vakhtang Beridze 1st International Symposium of Georgian Culture: 28-32. Tbilisi.

Narimanishvili, G. 2012: *"Archaeological investigations in Trialeti"* – In: P. Avetisyan and A. Bobokhyan (eds.), Archaeology of Armenia in Regional Context. Proceedings of the International Conference dedicated to the 50th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography. Held on September 15-17, 2009 in Yerevan: 88-105. Yerevan.

Narimanishvili, G., 2018: *"The Historical Roads in Trialeti"* – In: G. Kvirkvelia (ed.), Rescue Archaeology in Georgia: The South Caucasus Pipeline Expansion (SCPX) Project: 577-663. Tbilisi.

Narimanishvili, G., Amiranashvili, J. 2010: *"Jinisi settlement"* – In: G. Gamkrelidze (ed.), Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceihan and South Caucasian Pipelines: 203-249. Tbilisi.

Narimanishvili, G., Amiranashvili, J., Davlianidze, R., Murvanidze, B., Shanshashvili, N., Kvachadze, M., 2007: *Archaeological Investigations at Site IV-156 Saphar-Kharaba, KP 120, Tsalka District* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქივში).

Narimanishvili, G., Amiranashvili, J., Kvachadze, m., Shanshashvili, N. 2010: "Archaeological site at Avranlo" – In: G. Gamkrelidze (ed.), Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceihan and South Caucasian Pipelines: 370-409. Tbilisi.

Narimanishvili, G., Mindiashvili, G., Shanshashvili, N., Akhalaia, L., Chanishvili, G. Melikidze, Sh. Tevzadze, A., Glurjidze, B. 1998: *"Cyclopean" Structure in Trialeti"* – National Cultural Heritage Program: 39-55. Tbilisi.

Narimanishvili, G., Shanshashshvili, N., Narimanishvili, D. 2015: "*Menhirs from South Caucasus"* – In: M. Işikli and B. Can (eds.), International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures. Proceedings, I: 212-220. Cambridge.

Narimanishvili, G., Shanshashvili, N. 2001: *"„Cyclopean" settlements and the ancient states of the South Caucasus (Diaukhi)"* – Second International Congress of Black Sea Antiquities: 71. Ankara.

Narimanishvili, G., Shanshashvili, N., Kvachadze, M. 2018: *Trialeti. Cultural and Historical Heritage, Ancient Sources and Prospects of Research.* Tbilisi.

Narimanishvili, G., Shanshashvili, N., Narimanishvili, D. 2018: *"Die Trialeti Kultur – Das leben, der Tod und die Prozessionsstrasen in die Ewigkeit"* – In: L. Giemisch und S. Hansen (eds.), Gold und Wein. Georgiens älteste Schätze. Begleitband zur Sonderausstellung 6. Oktober 2018 – 10. Februar 2019. Archäeologisches Museum Frankfurt: 202-227. Frankfurt.

Narimanišvili, G., Šanšašvili, N. 2001: *"Zu den „Zyklopischen" Siedlungen in Trialeti"* – In: Georgica. Zeitschrift für Kultur, Schprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens: 5-34.

Pataci, S. 2015: *"Archaeological Surveys of Ardahan in Northeastern Anatolia in 2013"* – In E. Lafli and S. Pataci (eds.), Recent Studies on the Archaeology of Anatolia: 467-480. Oxford.

Shanshashvili, N. 2010: *"Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti"* – In: G. Gamkrelidze (ed.) Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasus Pipeline: 142-184. Tbilisi.

Shanshashvili, N., Narimanishvili, G. 2012: *"Late Bronze/Early Iron Age Sites in Trialeti – External Relations and Cultural Contacts"* – In: A. Menhert, G. Menhert, S. Reinhold (eds.), Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden Regionen in der Spätbronze-/Früheisenzeit: 175-194. Langenweissbach.

Smith, A., Badalyan, R., Avetisyan, P. 2009: *The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, Volume 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain.* Chicago.

Strabo. Geography of Strabo. vol. 3, by J. H. Leonard. London. 1924.

Tomaschek, W., 1899: *"Caspeae"* – In: G. Wissowa (ed.), Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, vol. III - Campanus Ager-Claudius: 1654. Stuttgart.

Xenophon, Anabasis. The Anabasis of Xenophon; with an interlinear translation, for the use of schools and private learners, on the Hamilton System, as improved by Thomas Clark. Philadelphia. 1859.

Zhgenti, N. 2016: *„Localisation of Fortifications Revealed in Tao-Klarjeti"* – 4th International Conference Tao-Klarjeti: 181-185. Tbilisi.

Арутюнян, Н. 1970: *Биаинили.* Ереван.

Арутюнян, Н. 1985: *Топонимика Урарту.* Ереван.

Арутюнян, Н. 2000: *Корпус Урартских Клинообразных Надписей.* Ереван.

Джафар-Заде, И. 1938: *«Циклопические Сооружения Азербайджана»* – Труды Азербайджанского Филиала, т. 55. Баку.

Еремян, С.Т. 1939: «Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. По Tabula Peutingeriana» – *Вестник Древней Истории* 1 (6): 79-97. 1939.

Есаян, С. 1976: *Древняя Культура Племен Северо-Восточной Армении (III-I тыс. до. Н. Э)*. Ереван.

Жоржикашвили, Л., Гогадзе, Э. 1974. *Памятники Триаети эпохи ранней и средней бронзы.* Тбилиси.

Иоакимов, А. 1882: *«Выписка из Дневника Археологических Работ на Цалке»* – Известия Кавказского Общества Истории и Археологии. т. I, вып. 1. Тифлис.

Куфтин, Б. 1936: *Дневник 1936 года* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქივში).

Куфтин, Б. 1937: *Дневник 1937 года* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქივში).

Куфтин, Б. 1938: *Дневник 1938 года* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქივში).

Куфтин, Б. 1939: *Дневник 1939 года* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქივში).

Куфтин, Б. 1940: *Дневник 1940 года* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქივში).

Куфтин, Б. 1941: *Археологические Раскопки в Триалети.* Тбилиси.

Куфтин, Б. 1947: *Дневник 1947 года* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქივში).

Куфтин, Б. 1948а: *Дневник 1948 года* (ხელნაწერი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქივში).

Куфтин, Б. 1948: *Археологические раскопки 1947 года в Цалкском районе.* Тбилиси

Меликишвили, Г. 1954: *Наири-Урарту.* Тбилиси.

Меликишвили, Г. 1959: *К Истории Древней Грузии.* Тбилиси.

Меликишвили, Г. 1960: *Урартские Клинообразные Надписи.* Москва.

Нариманишвили, Г., Шаншашвили, Н. 2018: *«Циклопический» Комплекс Сабечдави в Триалети»* – По ту сторону Арагаца. Археологические исследования посвящённые памяти Т. Хачатряна: 78-97. Ереван.

Нариманишвили, Г.,Шаншашвили, Н., Нариманишвили, Д. 2015: *«Новые Данные о менгирах Южной Грузии»* – Каменные Стелы. Вишапы: 176-189. Ереван.

Орджоникидзе, А. 1995: *«Работы Джавахетской Экспедиции на Памятниках Бронзового Века»* – Полевые Археологические Исследования в 1987 году: 80-82. Тбилиси.

Ростомов, И. 1898: «Ахалкалакскій уѣздъ въ археологическомъ отношеніи (съ ключомъ къ чтенію надписей древней Джавахетіи и картой)» – Сборникъ Матеріаловъ для Описанія Мѣстностей и Племенъ Кавказа XXV: 1-136. Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа. Тифлисъ.

Такаишвили, Е. 1905: *Археологическія экскурсіи, разысканія и замѣтки.* Тифлис.

Такаишвили, Е. 1913: *Археологическія экскурсіи, разысканія и замѣтки.* Тифлис.

Труды. *Труды V-го Археологическаго сѣезда в Тифлисѣ 1881 году.* Москва. 1887.

ტაბულების აღწერილობა
Description of the plates

I - ციკლოპური კომპლექსების გავრცელების არეალი სამხრეთ კავკასიაში.
Distribution of the cyclopean complexes in South Caucasus.

II - ციკლოპური კომპლექსების გავრცელების არეალი სამხრეთ საქართველოში.
Distribution of the cyclopean complexes in South Georgia.

III - 1. ჩილდირის ლოკალური არეალი; 2. კარწახის ლოკალური არეალი.
1. Childir Local Region; 2. Kartsakhi Local Region.

IV - 1. ხანჩალის ლოკალური არეალი; 3. არპის ლოკალური არეალი.
1. Khanchali Local Region; 2. Arpi Local Region.

V - 1. ნიალის ლოკალური არეალი; 2. ბუზმარეთის ლოკალური არეალი.
1. Niali Local Region; 2. Buzmareti Local Region.

VI – 1. ლოკალური არეალი – „ზაბახას ქვეყანა“; 2. ტაბაწყურის ლოკალური არეალი.
1. Local Region - “Country of Zabaḫae”; 2. Tabatskuri Local Region.

VII – 1. აბულის ლოკალური არეალი; 2. თრიალეთის ლოკალური არეალი.
1. Abuli Local Region; 2. Trialeti Local Region.

VIII - 1. კომპლექსი #60_7, სიმაგრის კედელი; 2. კომპლექსი #60_10, სიმაგრის კედელი; 3. სარო, ზედა ციხე; 4. სარო, „ციხას ყელა“, კომპლექსის გეგმა და ჭრილი [ღამბაშიძე და სხვ. 2001: 177, ტაბ. XXXIII].
1. Fortress wall of the complex #60_7; 2. Fortress wall of the complex #60_10; 3. Saro, upper fortress; 4. Saro, “Tsikhas Qela”, plan and cut of the complex [ღამბაშიძე და სხვ. 2001: 177, ტაბ. XXXIII].

IX - 1. კომპლექსი #60_12, ზიარეთის მთა; 2. სიმაგრე #60_13, ბუზმარეთი; 3. შალოშეთის ციკლოპური კომპლექსი, #60_14; 4. კომპლექსი #60_18, სოფ. ტოლოშის ჩრდილოეთით; 5. კომპლექსი #60_19, სოფ. ნაქალაქევის ჩრდილოეთით; 6. კომპლექსი #60_21, ნიალის ველი.
1. Complex #60_12, mountain Ziareti; 2. Fortress #60_13, Buzmareti; 3. Cyclopean complex of Shalosheti, #60_14; 4. Complex #60_18, north of vil. Toloshi; 5. Complex #60_19, north of vil. Nakalakevi; 6. Complex #60_21, Niali Valley.

X - 1. სიმაგრე #60_23, ნიალის ველი (ფოტო, გ. ნარიმანიშვილი); 2. კომპლექსი #60_24, კედელი; 3. კომპლექსი #60_26; კედელი; 4. ქარზამეთი #60_27, შესასვლელი ციკლოპურ გალავანში; 5. გუმბათის მთა, ციკლოპური სიმაგრე #60_28, კონტრფორსის და კედლის ნაშთი; 6. დიგრას მთის სამხრეთი ფერდი, კომპლექსი #60_29, კედელი.
1. Fortress #60_23, Niali Valley (photos by G. Narimanishvili); 2. Complex #60_24, wall; 3. Complex #60_26; 4. Karzameti #60_27, entrance in the cyclopean wall; 5. Cyclopean fortress #60_28, ruins of the wall and counterforce; 6. Southern slopes of the Mountain Digra, complex #60_29.

XI - 1. სიმაგრე „ტყუპები“ #60_37 (გ. ტატიშვილის რეკონსტრუქცია); 2. „ტყუპები“, ჩრდილოეთის კოშკი; 3. „ტყუპები“, სამხრეთის კოშკი; 4. კომპლექსი #60_30,

ბუნებრივი ქანი და ციკლოპური კედელი; 5. კომპლექსი „თამარის ციხე“ #60_38, ხედი სამხრეთიდან.
1. Fortress “The Twins” #60_37 (reconstruction by G. Tatishvili); 2. “#60_37, northern tower; 3. #60_37, southern tower; 4. Complex #60_30, natural rocks and cyclopean wall; 5. Complex “Tamaris Tsikhe” #60_38 view from the south.

XII - 1. კომპლექსი #60_40, წრიული ნაგებობა (კოშკი?); 2. საგუშაგო #60_41; 3. კომპლექსი „დევების სახლი“ / “დიდგორა“, ძირითადი კედელი; 4. კომპლექსი #60_45, ნაგებობის კედელი; 5. კომპლექსი #63_3, კედელი; 6. ფორტიფიცირებული დასახლება #63_4, ძირითადი კედლის კონტრფორსი.
1. Complex #60_40, circle-shaped building (Tower?); 2. Watchtower #60_41; 3. Complex “Devebis Sakhli” / “Didgora”, main wall; 4. Complex #60_45, the wall of a building; 5. Complex #63_3, the wall; 6. Fortified settlement #63_4, counter-force of the main wall.

XIII - 1. ფორტიფიცირებული დასახლება #63_15, ნასოფლარ ხუმრისის დასავლეთით; 2. კომპლექსი #63_17; 3. ოლავერდის ციკლოპური კომპლექსი #63_20, კედლის ნანგრევები და თავდაცვითი თხრილი; 4. კომპლექსი #63_38, კედელი; 5. ფორტიფიცირებული დასახლება #63_39, ხედი აღმოსავლეთიდან; 6. სიმაგრე #63_43, კედელი.
1. Fortified settlement #63_15, west from settlement Khumrisi; 2. Complex #63_17; 3. Cyclopean Fortress of Olaverdi #63_38, moat and ruins of the cyclopean wall; 4. Complex #63_38, the wall; 5. Fortified Settlement #63_39, view from the east; 6. Fortress #63_43, the wall.

XIV - 1. ხორენიას ციკლოპური სიმაგრე #63_44, თავდაცვითი თხრილი; 2. #60_44, ძირითადი კედელი; 3. „ცუდალა“ #63_48, ციკლოპური კედლის შემორჩენილი ნაწილი; 4. ხედი „სამეფო ქალაქიდან“ (#63_51) ფოსოს ლოკალურ არეალზე და ნიალის ყურის მთებზე; 6. კომპლექსი #63_52, ძირითადი კედელი.
1. Khorenia Cyclopean Fortress #63_44, the moat; 2. #63_44, main wall; 3. “Ṣudala” #63_48; remains of the main wall; 4. View from “Royal City” (#63_50) to “Poso Local Region” and Niali Quri Mountains; 5. “Alqania” #63_51, main defending wall; 6. Complex #63_52, main wall.

XV - 1. სასიმაგრო კედლის ნაშთი, კომპლექსი #63_54; 2. სასიმაგრო კედლის ნაშთი, კომპლექსი #63_56; 3. სოფ. იხტილაში მდებარე სამლოცველოს (#63_57) კედელი; 4. სასიმაგრო კედლის ნაშთი, კომპლექსი #63_58; 5. სასიმაგრო კედლის ნაშთი, კომპლექსი #63_60; 6. შესასვლელი მეღრეკის სამონასტრო კომპლექსში. სავარაუდო სამლოცველო (#63_61).
1. Complex #63_54, remnants of fortification wall; 2. Remnant of a fortification wall, Complex #63_56; 3. Wall (#63_57) of a shrine, village Ikhtila; 4. Remnant of a fortification, Complex #63_58; 5. Remnant of a fortification, Complex #63_60; 6. Entrance in Meghreki Monastery Comlex. Possible Shrine (#63_61).

XVI - 1. კომპლექსი #63-65, კონტრფორსის ნაშთი; 2. კომპლექსი #63_66; 3. კომპლექსი #63_67; 4. ციკლოპური კედლის ნანგრევი, კომპლექსი #63_70; 5. ციკლოპური კედელი, კომპლექსი #63_77; 6. ციკლოპური გალავნით გამაგრებული გორა. 2015 წელს, გზის მშენებლობისას, ნამოსახლარის დაზიანებული ნაწილი.

1. Complex #63-65, remnants of a counterforce; 2. Complex #63_66; 3. Complex #63_67; 4. Remnants of a cyclopean wall, complex #63_70; 5. Cyclopean wall, complex #63_77; 6. Fortified hill, with a cyclopean wall. Damaged part of a settlement during road construction in 2015.

XVII - 1. „ოკამის გორა“ (#63_93), სიმაგრის გეგმა (ჯაფარიძე 1981: 140, სურ. 68) ; 2. კომპლექსი #63_102; 3. ციკლოპური კედლის ნაშთი, კომპლექსი #63_103; 4. ხედი #64_1 კომპლექსიდან.
1. „Okami hill“ (#63_93), Fortress Plan (ჯაფარიძე და სხვ. 1981: 140, სურ. 68) ; 2. Complex #63_102; 3. Remnants of a cyclopean wall, complex #63_103; 4. View from a complex #64_1.

XVIII - შაორის მეგალითური კომპლექსი (#65_1). 1. კომპლექსის გენგეგმა (ნარიმანიშვილი 2009: 185, ტაბ. XLI-1); 2. ზედა ციხის გენგეგმა (ნარიმანიშვილი 2009: 186, ტაბ. XLII); 3. შაორის ზედა ციხის შესასვლელი, (a) ხედი გარედან, (b) ხედი შიგნიდან (თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის არქივი, გ. ტატიშვილის ჩანახატი); 4. შაორის ზედა ციხის ჭრილები, (1-1) ხედი აღმოსავლეთის ნაწილზე, (2-2) ხედი სამხრეთის ნაწილზე (ნარიმანიშვილი 2009: 187, ტაბ. XLIII-1).
Shaori Megalithic Complex (#65_1). 1. The general plan of a complex (ნარიმანიშვილი 2009: 185, ტაბ. XLI-1); 2. The general plan of an upper fortress (ნარიმანიშვილი 2009: 186, ტაბ. XLII); 3. Entrance in the upper fortress of Shaori, (a) view from exterior, (b) view from the interior (Archive of Trialeti Archaeological expedition, G. Tatishvili drawing); 4. Profiles of Upper fortress of Shaori, (1-1) view on eastern part, (2-2) view on southern part (ნარიმანიშვილი 2009: 187, ტაბ. XLIII-1).

XIX - შაორის მეგალითური კომპლექსი (#65_1). 1. ზედა ციხისაკენ მიმავალი გზა; 2. ზედა ციხე, სათავსო; 3. ზედა ციხე (Ростомов 1898: 26); 4. ზედა ციხე, ხედი ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან; 5. ციკლოპური კედლის ნაშთი, კომპლექსი #65_2; 6. კომპლექსი #65_3.
Shaori Megalithic Complex (#65_1). 1. Road to upper fortress; 2. Upper fortress, “room”; 3. Upper fortress (Ростомов 1898: 26); 4. Upper fortress, view from northwest; 5. Remnants of cyclopean wall, complex #65_2; 6. Complex #65_3.

XX - აბულის ციკლოპური კომპელქსი (#65_6). 1. ციტადელი, ხედი ჩრდილოეთიდან (Ростомов 1898: 44); 2. ციტადელის ჩრდილოეთით არსებული მინაშენის აღმოსავლეთის შესასვლელი, ხედი გარედან (მელიქსეთ-ბეგი 1938: ტაბ. XXVI); 3. ციტადელის ჩრდილოეთით არსებული მინაშენის აღმოსავლეთის შესასვლელი, ხედი გარედან; 4. ციტადელის გენგეგმა და ნაგებობების ჩანახაზები (ბერძენიშვილი 1985: 87, სურ. 26); 5. კომპლექსის გენგეგმა (ნარიმანიშვილი 2012: 188, სურ. 40-ბ).
Abuli Cyclopean Complex (#65_6). 1. Citadel, view from north (Ростомов 1898: 44); 2. Eastern entrance of northern attachment in Citadel, view from the exterior (მელიქსეთ-ბეგი 1938: ტაბ. XXVI); 3. Eastern entrance of northern attachment in Citadel, view from the exterior; 4. The general plan of a citadel and building drawings (ბერძენიშვილი 1985: 87, სურ. 26); 5. The general plan of the complex (ნარიმანიშვილი 2012: 188, სურ. 40-ბ).

XXI - აბულის ციკლოპური კომპელქსი (#65_6). 1. ციტადელი, ხედი სამხრეთიდან; 2. ციტადელის გენგეგმა (ნარიმანიშვილი 2012: 187, სურ. 39); 3. ციტადელის

აღმოსავლეთის შესასვლელი, (a) ხედი გარედან, (b) ხედი შიგნიდან (ნარიმანიშვილი 2012: 191, სურ. 43-ე); 4. ციტადელის ჭრილები, (1-1) ხედი დასავლეთის ნაწილზე, (2-2) ხედი ჩრდილოეთის ნაწილზე (ნარიმანიშვილი 2012: 187, სურ. 39); 5. ციტადელის ჩრდილოეთით არსებული მინაშენის აღმოსავლეთის შესასვლელი, ხედი შიგნიდან; 6. კომპლექსის ტერიტორიაზე არსებული ერთ-ერთი სათავსო, (a) ხედი და (b) ჭრილი (ნარიმანიშვილი 2012: 191, სურ. 45); 7. კომპლექსის ტერიტორიაზე არსებული ერთ-ერთი სათავსო, გეგმა (d), ჭრილები (a და b) და რეკონსტრუქცია (c) (ნარიმანიშვილი 2012: 191, სურ. 45).

Abuli cyclopean complex (#65_6). 1. Citadel, view from the south; 2. Citadel general plan (ნარიმანიშვილი 2012: 187, სურ. 39); 3. Eastern entrance in Citadel, (a) view from exterior, (b) view from the interior (ნარიმანიშვილი 2012: 191, სურ. 43-ე); 4. Profiles of the citadels, (1-1) view on western part, (2-2) view on northern part (ნარიმანიშვილი 2012: 187, სურ. 39); 5. The entrance of an attachment at the north of citadel, view from the interior; 6. One of the “rooms” at complex, (a) view and (b) profile (ნარიმანიშვილი 2012: 191, სურ. 45); 7. One of the “rooms” at complex, plan (d), profiles (a და b) and reconstruction (c) (ნარიმანიშვილი 2012: 191, სურ. 45).

XXII - 1. საღამოს ტბის ნაპირზე არსებული ციკლოპური კომპლექსი (#65_9), თავდაცვითი თხრილი; 2. თორიას ციკლოპური კომპლექსი (#65_10); 3. ტონთიოს ციკლოპური კომპლექსი (#65_11); 4. ტონთიოს ციკლოპური კომპლექსის ერთ-ერთი თავდაცვითი თხრილი; 5. ტონთიოს ციკლოპური კომპლექსის ციტადელი, გენგეგმა (ბერძენიშვილი 2005: 231. ნახ. 5).

1. The cyclopean complex at the bank of Saghamo Lake (#65_9), defensive moat; 2. Toria cyclopean complex (#65_10); 3. Tontio cyclopean complex (#65_11); 4. One of the moats, Tontio cyclopean complex; 5. Citadel of Tontio cyclopean complex, general plan (ბერძენიშვილი 2005: 231. ნახ. 5).

XXIII - 1. სათხეს ციკლოპური კომპლექსის გენგეგმა (Carson et al. 1991 p. 19); 2. სათხეს ციკლოპური კომპლექსი, კედლის ნაშთი; 3. კომპლექსი #65_16, ძირითადი თავდაცვითი კედელი; 4. კომპლექსი #65_16, თავდაცვითი თხრილი; 5. სოფ. დიდი ხანჩალის ციკლოპური სიმაგრე, ხედი სამხრეთიდან.

1. Satkhe cyclopean Complex, general plan(Carson et al. 1991 p. 19); 2. Satkhe cyclopean Complex, a remnant of the cyclopean wall; 3. Complex #65_16, main defensive wall; 4. Complex #65_16, defensive moat; 5. Cyclopean fortress of village Great Khanchali, view from the south.

XXIV - 1. კომპლექსი #65_18, სამხრეთის კედელი; 2. საერთო ხედი ელიას მთაზე და მის თავზე არსებულ ციკლოპურ კომპლექსზე (#65_21); 3. კომპლექსი #65_19, ჩრდილოეთის კედელი; 4. ორლოვკის ტბის ჩრდილოეთის ნაპირზე მდებარე ციკლოპური სიმაგრე (#65_20).

1. Complex #65_18, southern wall; 2. General view on Elia Mountain and a cyclopean complex (#65_21) on top; 3. Complex #65_19, northern wall; 4. The cyclopean fortress at the north bank of lake Orlovka (#65_20).

XXV - 1. მადათაფას ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე არსებული ციკლოპური კომპლექსის (#65_22) ერთ-ერთი თავდაცვითი თხრილი; 2. „ოღუზ დაღი“, ციკლოპური კომპლექსი #65_23; 3. განძანის ციხის (#65_24) ჩანახატი [Ростомов 1898: 53]; 4. გაძანის ციხე. კონტრფორსი; 5. ციკლოპური კედლის ნაშთი, კომპლექსი

#65_26; 6. ხანჩალის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე არსებული ციკლოპური კომპლექსის (#65_27) თავდაცვითი თხრილი.
1. Cyclopean complex (#65_22) at the north-east bank of Madatapa, one of the moats; 2. Oguz Dagi“, cyclopean complex #65_23; 3. Drawing of Gandzani fortress (#65_24) [Ростомов 1898: 53]; 4. Gandzani fortress. Buttresses; 5. Remnant of cyclopean wall, complex #65_26; 6. Defensive moat of cyclopean complex (#65_27), north-east bank of Khanchali Lake.

XXVI - 1. ციკლოპური სიმაგრე #65_33; 2. სოფ. ასფარას სამლოცველოს შესასვლელი (#65_28); 3. ციკლოპური კედლის ნანგრევი, კომპლექსი #65_32; 4. ხადას ხეობაში არსებული ერთ-ერთი ციკლოპური კოშკი (#71_1).
1. Cyclopean fortress #65_33; 2. The entrance of a shrine of village Aspara (#65_28); 3. The remnant of a cyclopean wall, complex #65_32; 4. One of the cyclopean towers (#71_1) in Khada ravine.

XXVII - 1. მდინარე ფარავანი და მის მარჯვენა ნაპირზე არსებული ციკლოპური კომპლექსი (#65_45); 2. ხრამის ხეობა, კომპლექსი #80_1; 3. კომპლექსი #80_2; 4. საერთო ხედი კომპლექსზე #80_3; 5. ელიას მთა, კედლის ნანგრევი. კომპლექსი (#80_4).
1. River Paravani and cyclopean complex (#65_45) on its right bank; 2. Khrami ravine, comlex #80_1; 3. Remnant of cyclopean Complex #80_2; 4. General view on a complex #80_3; 5. Elia Mountain, wall remnant. Complex (#80_4).

XXVIII - 1. კედლის ნაშთი, კომპლექსი „გძელთოვლი“ I (#82_1); 2. კედლის ნანგრევი, კომპლექსი „გძელთოვლი“ II (#82_2); 3. კედლის ნაშთი, კომპლექსი #82_3; 4. კედლის ნაშთი, კომპლექსი #82_4; 5. დმანისის ციკლოპური კომპლექსის (#82_5) ერთ-ერთი კედელი; 6. დმანისის ციკლოპური კომპლექსი, ციტადელის შესასვლელი.
1. Wall remnant, Complex “Gdzeltovli” I (#82_1); 2. Wall remnant, “Gzeltovli” II (#82_2); 3. Wall remnant, complex #82_3; 4. Wall remnant, complex #82_4; 5. View of the wall of Dmanisi Cyclopean Complex (#82_5); 6. Dmanisi Cyclopean Complex, entrance in Citadel.

XXIX - 1. გოხნარის ციკლოპური კომპელქსი (#84_2), (a) სიმაგრის გენგეგმა (მელიქსეთ-ბეგი 1938: ტაბ. V), (b) კომპლექსის გენგეგმა (მელიქსეთ ბეგი 1938: ტაბ. IV); 2. გოხნარი, კომპლექსისკენ მიმავალი გზა; 4. გოხნარის სიმაგრის კედელი; 5. ციკლოპური კომპლექსის (#84_3) შესასვლელის ნაშთი; 6. სამშვილდის ციკლოპური კედელი, კონტრფორსი.
1. Gokhnari cyclopean complex (#84_2), (a) Fortress general plan (მელიქსეთ-ბეგი 1938: ტაბ. V), (b) Complex general plan (მელიქსეთ ბეგი 1938: ტაბ. IV); 2. Gokhnari, the road to the complex; 4. Fortification wall of Gokhnari; 5. Remnant of an entrance in Cyclopean complex (#84_3); 6. Cyclopean wall and counterforce in Samshvilde.

XXX - 1. ოზნის ციკლოპური კომპლექსი (#85_2), გენგეგმა (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 2. ოზნის ციკლოპური კომპლექსი, გენგეგმა (Narimanishvili et al. 1998: 41, pic. 47); 3. ავრანლოს ციკლოპური კომპლექსი (#85_3), გენგეგმა (Мшвениерадзе 1959, рис. 7); 4. ავრანლოს ციკლოპური კომპლექსი, გენგეგმა (Narimanishvili et al. 1998: 47, pic. 53); 5. ავრანლოს ციკლოპური კომპლექსი, თვალხედვითი ნახაზი, ხედი სამხრეთიდან

(Мшвениерадзе 1959 рис. 8); 6. ავრანლოს ციკლოპური კომპლექსი (თომას შტოლნერის ფოტო).
1. Ozni cyclopean complex (#85_2), general plan (V. Tsilosani drawing, stored in the archive of Georgian Cultural Heritage); 2. Ozni cyclopean complex, general plan (Narimanishvili et al. 1998: 41, pic. 47); 3. Avranlo cyclopean complex (#85_3), general plan (Мшвениерадзе 1959. рис. 7); 4. Avranlo cyclopean complex, general plan (Narimanishvili et al. 1998: 47, pic. 53); 5. Avranlo cyclopean complex, sketch, view from the south (Мшвениерадзе 1959, рис. 8); 6. Avranlo cyclopean complex (Photo - Thomas Stöllner).

XXXI - ავრანლოს ციკლოპური კომპლექსი. 1. კომპლექსის ჭრილი (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 2. კომპლექსის ჭრილი (Мшвениерадзе 1959, рис. 9); 3. სიმაგრის გეგმა (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 4. სიმაგრის ჭრილი (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 5. კომპლექსის ქვედა გალავანი (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 6. კომპლექსის ქვედა გალავანი (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. VIII-a); 7. სიმაგრის სამხრეთის შესასვლელი, ხედი (a) გარედან და (b) შიგნიდან (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 31, abb. 16).
Avranlo cyclopean complex. 1. Profile of the complex (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 2. Profile of the complex (Мшвениерадзе 1959, рис. 9); 3. Fortress plan (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 4. Fortress profile (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 5. The lower wall of the complex (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 6. The lower wall of the complex (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. VIII-a); 7. The southern entrance of the fortress, view from (a) exterior and (b) interior (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 31, abb. 16).

XXXII - გუმბათის ციკლოპური კომპელქსი. 1. სიმაგრის (a) გენგეგმა და (b) ჭრილი (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 2. სიმაგრის გენგეგმა (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XII-b); 3. კომპლექსის გენგეგმა (Narimanishvili et al. 1998: 43, pic. 49); 4. (a) რეკონსტრუქცია, საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; (b) კომპლექსის გენგეგმა; (c) რეკონსტრუქცია, ხედი სამხრეთიდან (Mepisaschwili & Zinzadse 1987).
Gumbati cyclopean Complex. 1. (a) Plan and (b) profile of the fortress (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 2. The general plan of the complex (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XII-b); 3. The general plan of the complex (Narimanishvili et al. 1998: 43, pic. 49); 4. (a) Reconstruction, general view from the south-west; (b) plan of the complex; (c) reconstruction, view from south (Mepisaschwili & Zinzadse 1987).

XXXIII - ოზნის ციკლოპური კომპლექსი (#85_5). 1. ქვედა ციხე; 2. ზედა ციხე; კომპლექსის გენგეგმა (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში).
Ozni cyclopean complex (#85_5). 1. Lower fortress; 2. Upper fortress; General plan of the complex (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage).

XXXIV - სანთის ციკლოპური კომპლექსი (85_6). 1. კომპლექსის გენგეგმა (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 2. ზედა ციხის ცენტრალური ნაწილი, კედლის ნაწილი და კოშკში ასასვლელი კიბე (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 3. ქვედა ციხე (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 4. ქვედა ციხე (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XII-a).

Santa cyclopean complex (85_6). 1. The general plan of the complex (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage). 2. The central part of the upper part, part of the wall and the stairs to the tower ზედა ციხის ცენტრალური ნაწილი, კედლის ნაწილი და the კოშკში ასასვლელი კიბე (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 3. Lower fortress (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 4. Lower fortress (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XII-a).

XXXV - 1. სანთის ტბა და საერთო ხედი სანთის ციკლოპურ კომპლექსზე (ფოტო ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 2. წალკის პლატო, ხედი სანთის ქვედა ციხიდან (ფოტო ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში).

1. Santa Lake and general view on the cyclopean complex (photo is stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 2. Tsalka Plateau, view from Santa lower fortress (photo is stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage).

XXXVI - 1. სანთის ზედა ციხე, ცენტრალური კედელი (ფოტო ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 2. სანთის ქვედა ციხის დასავლეთი ნაწილი (ფოტო ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 3. სანთის ქვედა ციხე, აღმოსავლეთის კედელი; 4. კარიაკის ციკლოპური კომპლექსი (#85_8), კონტრფორსი; 5. აი-ილიას ციკლოპური კომპლექსი (#85_7); 6. კარიაკის ციკლოპური კომპლექსის გენგეგმა (Narimanishvili et al. 1998: 45, pic. 51).

1. Santa upper fortress, central wall (photo is stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 2. The western part of Santa lower fortress (photo is stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 3. Santa lower fortress, eastern wathe ll; 4. Kariaki cyclopean complex (#85_8), counterforce; 5. Ai-ilia cyclopean complex (#85_7); 6. The general plan of Kariaki cyclopean complex (Narimanishvili et al. 1998: 45, pic. 51).

XXXVII - თეჯისის ციკლოპური კომპლექსი. 1. კომპლექსის გენგეგმა (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XVIII-a); 2. კომპლექსის გენგეგმა (Narimanishvili et al. 1998: 51, pic. 59); 3. კომპლექსის აღმოსავლეთის შესასვლელი, ხედი გარედან (ნარიმანიშვილი და სხვ. 2001, ტაბ. XXI); 4. კომპლექსის ჭრილები (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 28, abb. 13); 5. კომპლექსის დასავლეთის შესასვლელი, ხედი გარედან; 6. კომპლექსის აღმოსავლეთის შესასვლელი, ხედი გარედან.

Tejisi cyclopean complex. 1. The general plan of the complex (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XVIII-a); 2. The general plan of the complex (Narimanishvili et al. 1998: 51, pic. 59); 3. Eastern entrance of the complex, view from the exterior (ნარიმანიშვილი და სხვ. 2001, ტაბ. XXI); 4. Profiles of the complex (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 28, abb. 13); 5. The western entrance of the complex, view from the exterior; 6. Eastern entrance of the complex, view from the exterior.

XXXVIII - 1. ციკლოპური კომპლექსი „ბეშთაშენის ნაქალაქარი“ (#85_10), ზოგადი გეგმა (Куфтин 1941: 65, рис. 64); 2. „ბეშთაშენის ნაქალაქარი“, გენგეგმა (ვ. წილოსანის ნახაზი, Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 23, abb. 8); 3. „ბეშთაშენის ნაქალაქარი“, ძირითადი თავდაცვითი კედელი და შიდა სივრცეში არსებული ნასახლარები (Shanshashvili & Narimanishvili 2012: 182, Fig. 1-3); 4. ციკლოპური კომპლექსი „კნოლე“ (#85_11), გენგეგმა (Narimanishvili et al. 1998: 46, pic. 52); 5. ციკლოპური კომპლექსი „საბეჭდავი“ (#85_12), გენგეგმა (Shanshashvili & Narimanishvili 2012: 185, Fig. 4-10).
1. “Beshtasheni Settlemnet” cyclopean complex, plan (Куфтин 1941: 65, рис. 64); 2. “Beshtasheni Settlemnet”, general plan (drawing of V. Tsilosani, Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 23, abb. 8); 3. “Beshtasheni Settlemnet”, main defensive wall and settlements inside (Shanshashvili & Narimanishvili 2012: 182, Fig. 1-3); 4. Cyclopena complex “Knole” (#85_11), general plan (Narimanishvili et al. 1998: 46, pic. 52); 5. Cyclopena complex “Sabechdavi” (#85_12), general plan (Shanshashvili & Narimanishvili 2012: 185, Fig. 4-10).

XXXIX - 1. ციკლოპური კომპლექსი „საბეჭდავი“. ქვედა ციხე, გენგეგმა (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 19, abb. 4); 2. „საბეჭდავი“. ზედა ციხის დასავლეთი ნაწილი, გენგეგმა (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 20, abb. 5-I); 3. „საბეჭდავი“, ზედა ციხის აღმოსავლეთი ნაწილი, გენგეგმა (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 20, abb. 5-II); 4. ბარეთის ციკლოპური კომპლექსი (#85_13); 5. ციკლოპური სიმაგრე #85_17; 6. ბარეთის ციკლოპური სიმაგრე (#85_25).
1. “Sabechdavi” cyclopean complex. Lower fortress, general plan (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 19, abb. 4); 2. “Sabechdavi”. The western part of the upper fortress, general plan (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 20, abb. 5-I); 3. “Sabechdavi”, the eastern part of the upper fortress, general plan (Narimanishvili & Shanshashvili 2001: 20, abb. 5-II); 4. Bareti cyclopean complex (#85_13); 5. Cyclopean fortress #85_17; 6. Bareti cyclopean fortress (#85_25).

XL - ნარდევანის ციკლოპური სიმაგრე (85_18). 1. კომპლექსის გენგეგმა (a) და ჭრილი (b) (ვ. წილოსანის ნახაზი, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 2. კომპლექსის გენგეგმა (a) და ჭრილები (b, c, d, e) (Narimanishvili et al. 1998: 52-53, pic. 60-61); 3. კომპლექსის გენგეგმა (a) და რეკონსტრუქცია (b) (Mepisaschwili & Zinzadse 1987).
Nardevani cyclopean fortress (85_18). 1. General plan (a) and profile (b) of the complex (drawing of V. Tsilosani, stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 2. General plan (a) and profiles (b, c, d, e) of the complex (Narimanishvili et al. 1998: 52-53, pic. 60-61); 3. Plan of the complex (a) and a reconstruction (b) (Mepisaschwili & Zinzadse 1987).

XLI - 1. ნარდევანის ციკლოპური სიმაგრე, ხედი სამხრეთიდან; 2. ჭოჭიანის მეგალითური კომპლექსი (#85_19). მეგალითური ნაგებობა; 3. ციკლოპური სიმაგრე (#85_26).
1. Nardevani cyclopean fortress, view from the south; 2. Chochiani Megalithic Complex (#85_19). Megalithic building; 3. Cyclopean fortress (#85_26).

XLII - 1. მენჰირი სოფ. ახალსოფელთან; 2. თეჯისის მენჰირი; 3. გოხნარის ქვაჯვარი, საერთო ხედი (a) და სურათი ფოტოგრამეტრიული მოდელიდან (b).
1. Menhir near village Akhalsopeli; 2. Tejisi Menhir; 3. Stone-cross of Gokhnari, general view (a) and a photo out of photogrammetry model (b).

XLIII - 1. ბეშთაშენის მენჰირი; 2. მენჰირი „თექილი-დაში“ (წალკის წყალსაცავის ფსკერზე); 3. მენჰირი სოფ. სანთასთან (წალკის წყალსაცავის ფსკერზე), ფოტო (a) და სურათი ფოტოგრამეტრიული მოდელიდან (b).
1. Beshtasheni Menhir; 2. Menhir “Tekil-Dash” (On the bottom of Tsalka Reservoir); 3. Menhir near village Santa (On the bottom of Tsalka Reservoir), photo (a) and a photo out of photogrammetry model (b).

LXIV - 1. მენჰირი „თექილი-დაში“-ს სიახლოვეს(?) (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XLI-a); 2. მენჰირი - „ქვაკაცა“, სოფ. ავრანლოსთან; 3. სოფ. ბურნაშეთი, მენჰირი I (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XXXVII-a); 4. სოფ. ბურნაშეთი, მენჰირი II.
1. Menhir near “Tekili-Dash”(?) (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XLI-a); 2. Menhir – stone man, near village Avranlo; 3. Village Burnashenti, Menhir I (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XXXVII-a); 4. Village Burnashenti, Menhir II.

LXV - 1. საპიტიახშო, მენჰირი I (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XXXVIII-a); 2. საპიტიახშო, მენჰირი II; 3. მენჰირი სოფ. რეხასთან; 4. ჭიქიანის მენჰირი.
1. Sapitiakhsho, menhir I (მელიქსეთ-ბეგი 1938, ტაბ. XXXVIII-a); 2. Sapitiakhsho, menhir II; 3. Menhir near village Rekha; 4. Chikiani menhir.

XLVI - 1. შაორის მენჰირი; 2. მენჰირი ნასოფლარ მახარონთან (ბობლიკანი); 3. განძანის მენჰირი.
1. Shaori menhir; 2. Menhir near ancient village Makharoni (Boblikani); 3. Gandzani menhir.

XLVII - 1. მენჰირი სოფ. ხორენიაში (სააღრიცხვო ბარათი #19, ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის არქივში); 2. მურჯახეთის მენჰირი I; 3. მენჰირი, ციკლოპური კომპლექსი #65_36-ს სიახლოვეს.
1. Menhir in village Khorenia სოფ. ხორენიაში (inventory card #19, is stored in the Archive of Georgian Cultural Heritage); 2. Murjakheti menhir I; 3. Menhir, near cyclopean complex #65_36.

XLVIII - 1. მენჰირი სოფ. ბარალეთიდან; 2. მურჯახეთის მენჰირი III; 3. მურჯახეთის მენჰირი II.
1. Menhir from village Baraleti; 2. Murjakheti menhir III; 3. Murjakheti menhir II.

XLIX - 1. მენჰირი, სოფ. მერენია; 2. მენჰირი, ციკლოპური კომპლექსი #64_2-ს ტერიტორია; 3. მენჰირი, ნასოფლარი დანკალი.
1. Menhir, village Merenia; 2. Menhir, vicinities of cyclopean complex #64_2; 3. Menhir, ancient village Dankali.

L - 1. შალოშეთის მენჰირი; 2. ეკლესიის კედელში ჩაშენებული მენჰირი, კომპლექსი #82_10; 3. მენჰირი ნასოფლარ ძველი გომარეთის (კატ. #82_8) ტერიტორიაზე.
1. Shalosheti menhir; 2. Menhir built into the wall of the church, complex #82_10 3. Menhir on the territory of ancient village Old Gomareti.

LI - 1. მენჰირი სოფ. სარკინეთის სიახლოვეს, ამაღლების ეკლესიის ზღუდეში; 2. მენჰირი სოფ. ივანოვკადან (დევი ბერძენიშვილის ფოტოარქივი, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა - http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/265362); 3. თეთრიწყაროს მენჰირი; 4. სამშვილდის მენჰირი.
1. Menhir near village Sarkineti, in the wall of Amaghleba church; 2. Menhir from village Ivanovka (photo archive of Devi Berdzenishvili, National Parliamentary Li-

brary of Georgia - http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/265362); 3. Tetritskharo menhir; 4. Samshvilde menhir.

LII - 1. მენჰირი, სოფ. ხაიში; 2. მენჰირი, სოფ. ხაიშის სამხრეთით; 3. ყორღანზე აღმართული ორნაწილიანი ქვის მონუმენტი.
1. Menhir; village Khaishi; 2. Menhir, in the south of village Khaishi; 3. Two-part stone monument erected on a kurgan.

LIII - დაზვერვების დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა. 1-2. „ნიალას გორა“, კერამიკის ორნამენტირებული ხუფი და ქვის იარაღი (#60_21); 3-4. „გოკიოს გორა“ (#63_5); 5. კომპლექსი #63_11; 6. კომპლექსი #83_18; 7-8. „მოდეგას გორა“ (#63_12); 9. რქის იარაღის ნამზადი, კომპლექსი #63_21; 10. რქის იარაღი, კომპლექსი #63_27; 11. ქვის იარაღი, „ბარალეთის ნაცარგორა“ (#63_24); 12. კაჟის ნამგლის ჩასართი, „ღრტილას გორა“ (#63_22); 13. თიხის მძივი, კომპლექსი (#63_58).
Archaeological material found during the survey. 1-2. „Niala Hill“, ceramic ornamented lead and stone tool (#60_21); 3-4. „Gokio Hill“ (#63_5); 5. Complex #63_11; 6. Complex #83_18; 7-8. „Modega Hill“ (#63_12); 9. Horn tool (unused), complex #63_21; 10. Antler tool, complex #63_27; 11. Stone tool, „Baraleti Natsargora“ (#63_24); 12. Flint sickle blade, „Ghrtila Hill“(#63_22); 13. Clay bead, complex (#63_58).

LIV - დაზვერვების დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა. 1-5. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, „ღრტილას გორა“ (#63_22); 6-11. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, „ბარალეთის ნაცარგორა“ (#63_24).
Archaeological material found during the survey. 1-5. Fragments of ceramic ware, „Ghrtila Hill“(#63_22); 6-11. Fragments of ceramic ware, „Baraleti Natsargora“ (#63_24).

LV - დაზვერვების დროს მოპოვებული ქვის იარაღები. 1-2. კომპლექსი #63_33; 3-5. კომპლექსი #63_34.
Stone tool material found during a survey. 1-2. Complex #63_33; 3-5. Complex #63_34.

LVI - დაზვერვების დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა. 1-2 ქვის იარაღები, კომპლექსი #63_42; 3. თიხის ხუფის ფრაგმენტი, კომპლექსი #63_54; 4-5. კომპლექსი #63_59; 6. ძვლის გულსაკიდი, კომპლექსი #63_64; 7. თიხის ჭურჭლის გვერდი, კომპლექსი #63_84; 8-9. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, „მეღეკის ციხე“ (#63_87).
Archaeological material found during the survey. 1-2 Stone tools, complex #63_42; 3. fragment of clay lead, complex #63_54; 4-5. Complex #63_59; 6. Bone pendant, complex #63_64; 7. Wall of ceramic ware, complex #63_84; 8-9. Fragments of ceramic ware, „Megheki fortress“ (#63_87).

LVII - 1-4. კომპლექსი #65_15, დაზვერვების დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა; 5. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტი, კომპლექსი #82_4; 6-7. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტი და ქვის იარაღი, „დმანისის ციკლოპური ნაქალაქარი“ (#82_5); 8. ბრინჯაოს დისკო, „ბარალეთის ნაცარგორა“ (#63_24), ახალქალაქის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის გამოფენა; 9. თიხის ჭურჭელი, აი-ილიას ციკლოპური კომპლექსი (#85_7).
1-4. Complex #65_15, archaeological material found during the survey; 5. Fragments of ceramic ware, complex #82_4; 6-7. Fragments of ceramic ware and

stone tool, “Dmanisi cyclopean Settlement” (#82_5); 8. Bronze disco -„Baraleti Natsargora“(#63_24), Exposition of Akhalkalaki History Museum; 9. Ceramic vessel, Ai-Ilia Cyclopean Complex (#85_7).

LVIII - დაზვერვების დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა. ნახაზები. 1-5. „ოდისები“ (#60_8); 6-10. „ნიალას გორა“ (#60_25).
Archaeological material found during the survey. Drawings. 1-5. „Odisebi“ (#60_8); 6-10. „Niala Hill“ (#60_25).

LXIX - დაზვერვების დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა. ნახაზები. 1-3. კომპლექსი #63_6; 4-8. კომპლექსი #63_5; 9-15. კომპლექსი #63_11; 16-17. კომპლექსი #63_19; 18. კომპლექსი #63_14; 19-21. კომპლექსი #63_18; 22. „მოდეგა“ (#63_12); 23-26. კომპლექსი #63_21; 27-34. „ღრტილას გორა“ (#63_22); 35-51. „ბარალეთის ნაცარგორა“ (#63_24).
Archaeological material found during the survey. Drawings. 1-3. Complex #63_6; 4-8. Complex #63_5; 9-15. Complex #63_11; 16-17. Complex #63_19; 18. Complex #63_14; 19-21. Complex #63_18; 22. „Modega“ (#63_12); 23-26. Complex #63_21; 27-34. „Ghrila Hill” (#63_22); 35-51. „Baraleti Natsargora“ (#63_24).

LX - დაზვერვების დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა. ნახაზები. 1-5. კომპლექსი #63_32; 6. კომპლექსი #63_28; 7-8. კომპლექსი #63_33; 9-10. კომპლექსი #63_35; 11-12. კომპლექსი #63_39; 13-14. კომპლექსი #63_44; 15. კომპლექსი #63_51; 16-19. კომპლექსი #63_42; 20-22. კომპლექსი #63_46; 23-24. კომპლექსი #63_52; 25-27. კომპლექსი #63_56; 28-32. კომპლექსი #63_58; 33-35. კომპლექსი #63_82; 36-45. „მეღრეკის ციხე“ (#63_87).
Archaeological material found during the survey. Drawings.1-5. Complex #63_32; 6. Complex #63_28; 7-8. Complex #63_33; 9-10. Complex #63_35; 11-12. Complex #63_39; 13-14. Complex #63_44; 15. Complex #63_51; 16-19. Complex #63_42; 20-22. Complex #63_46; 23-24. Complex #63_52; 25-27. Complex #63_56; 28-32. Complex #63_58; 33-35. Complex #63_82; 36-45. „Meghreki Fortress“ (#63_87).

ტაბულები

PLATES

I

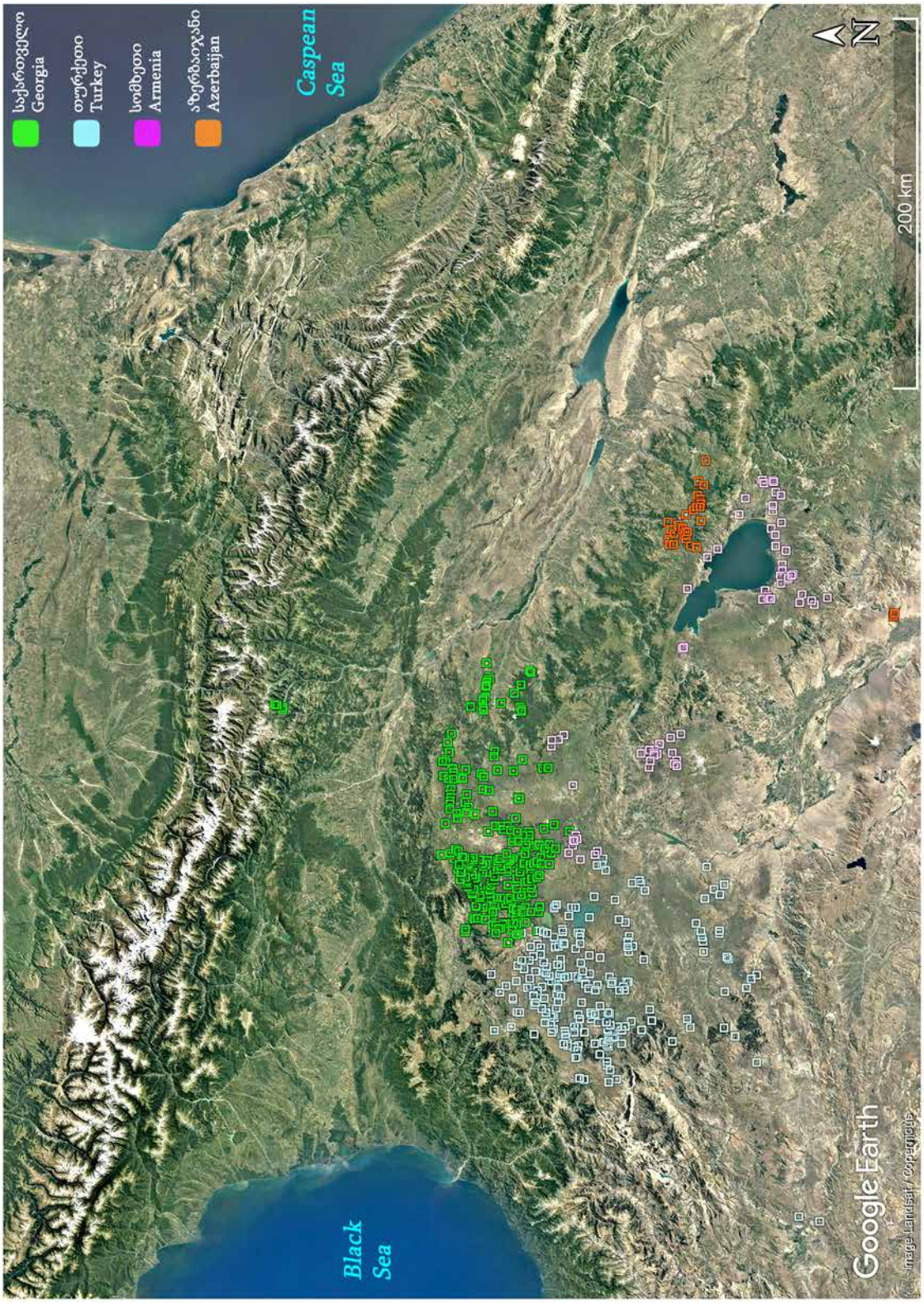
საქართველო
Georgia
თურქეთი
Turkey
სომხეთი
Armenia
აზერბაიჯანი
Azerbaijan
Caspean
Sea
Black
Sea
N
200 km
Google Earth
Image Landsat / Copernicus

II

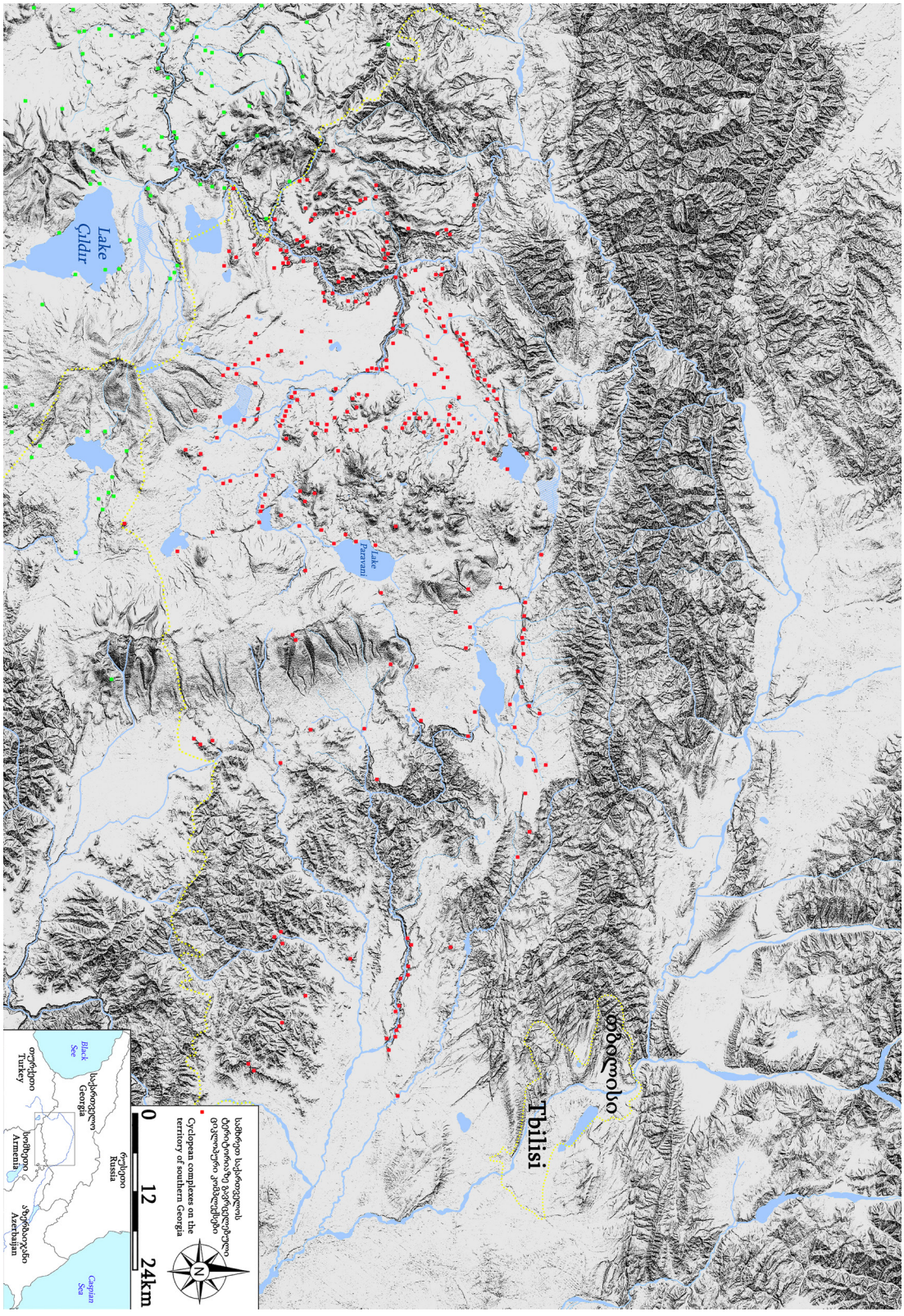
თბილისი
Tbilisi
Lake Çıldır
Lake Paravani
Cyclopean complexes on the territory of southern Georgia
0
12
24km
N
Black Sea
Caspian Sea
Russia
Georgia
Turkey
Armenia
Azerbaijan

III

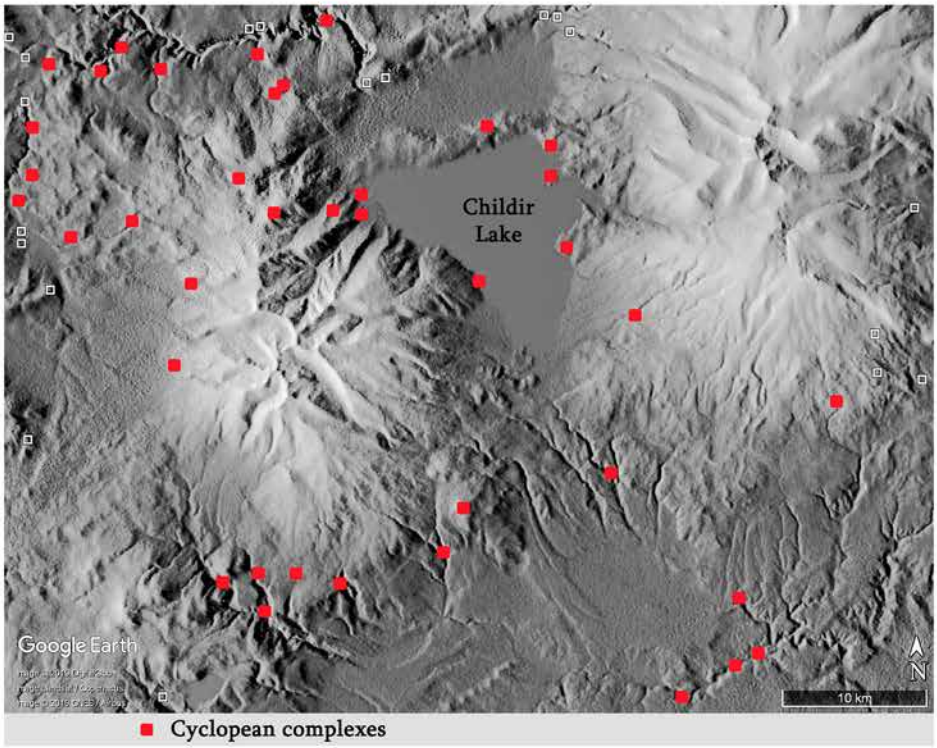
Childir
Lake
Google Earth
10 km
N
Cyclopean complexes

1

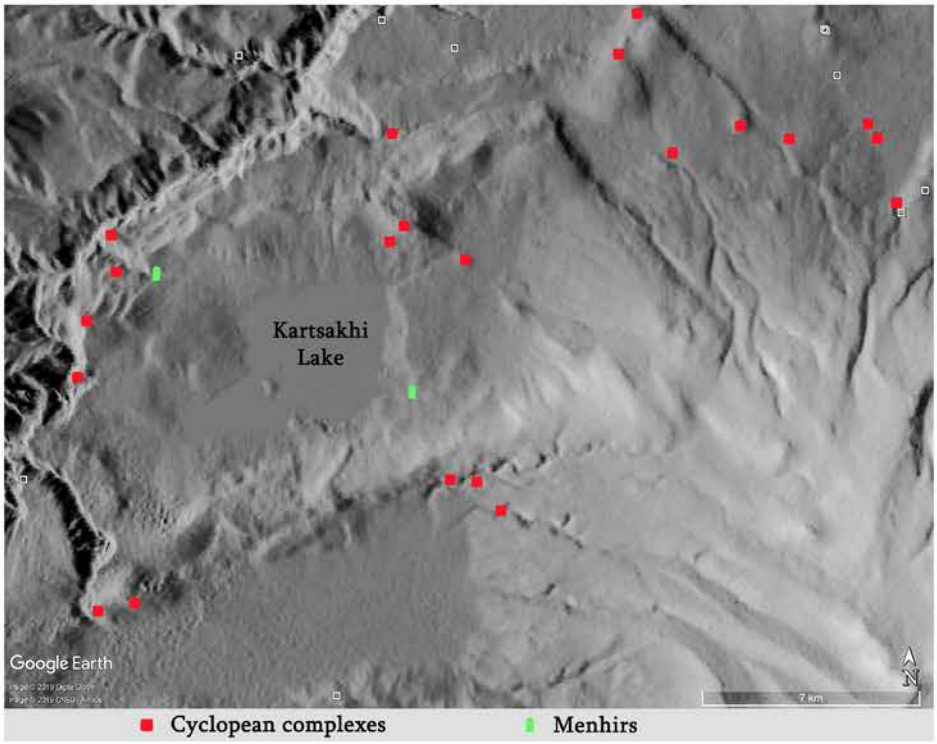
Kartsakhi
Lake
Google Earth
7 km
N
Cyclopean complexes
Menhirs

2

IV

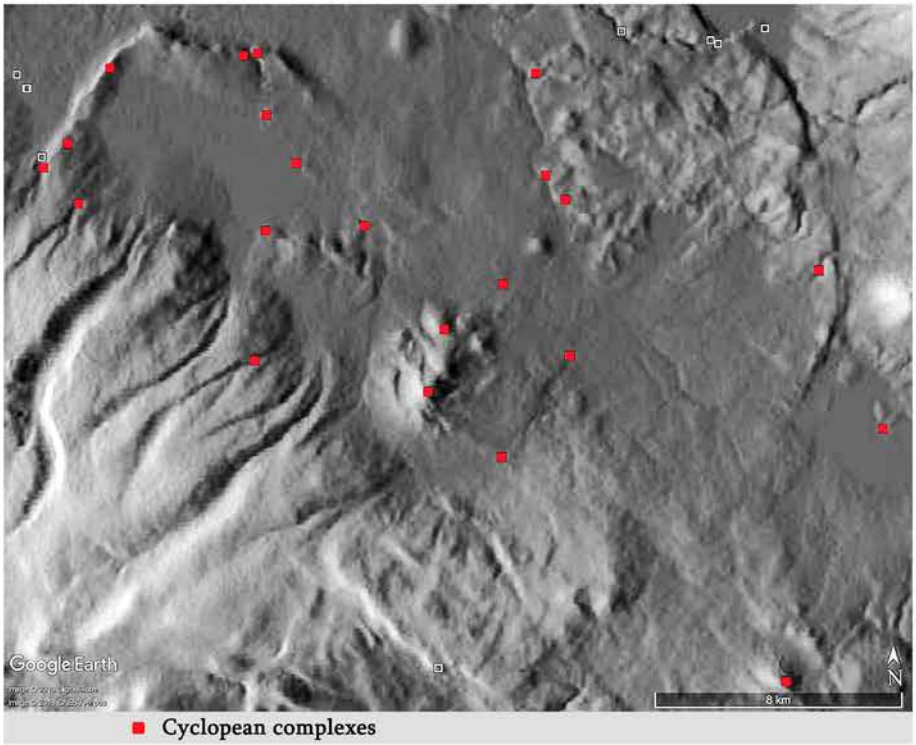
Google Earth
8 km
N
Cyclopean complexes

1

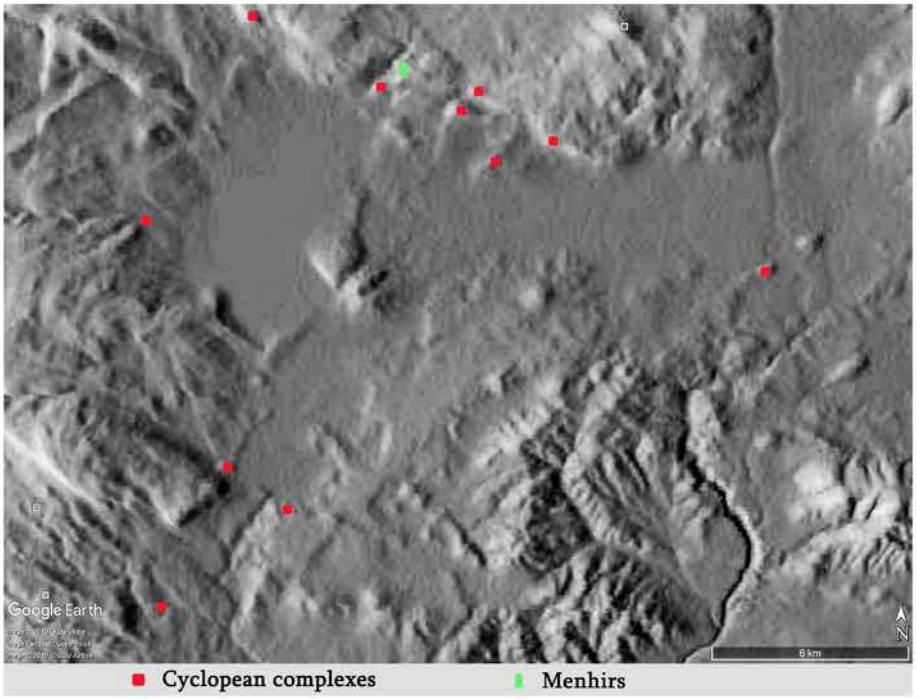
Google Earth
6 km
N
Cyclopean complexes
Menhirs

2

V

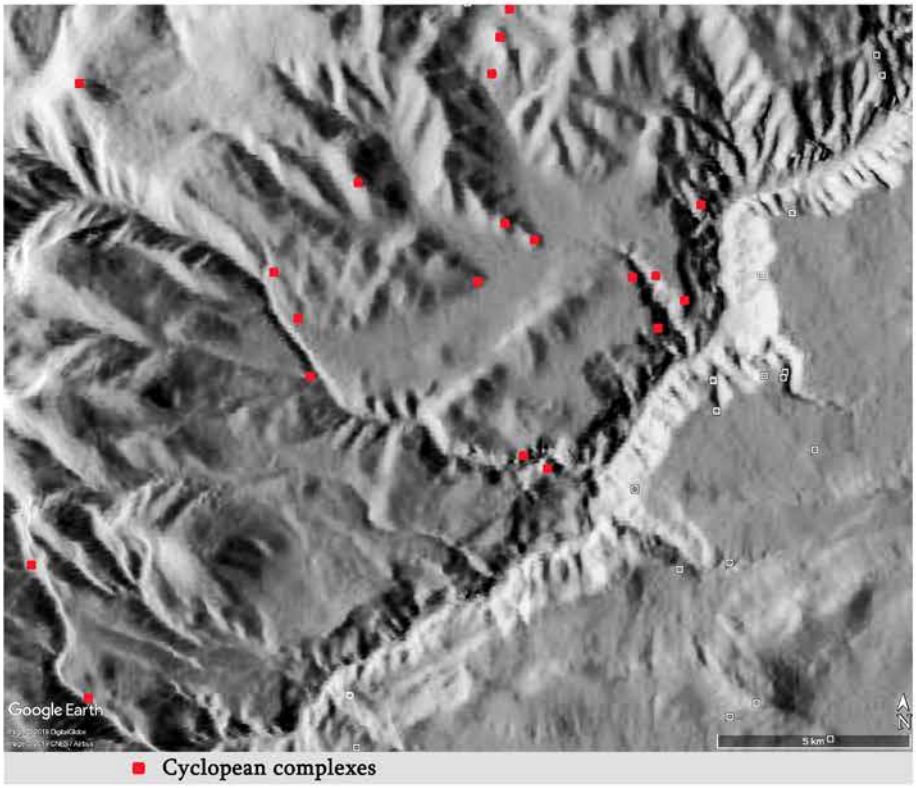
Google Earth
5 km
N
Cyclopean complexes

1

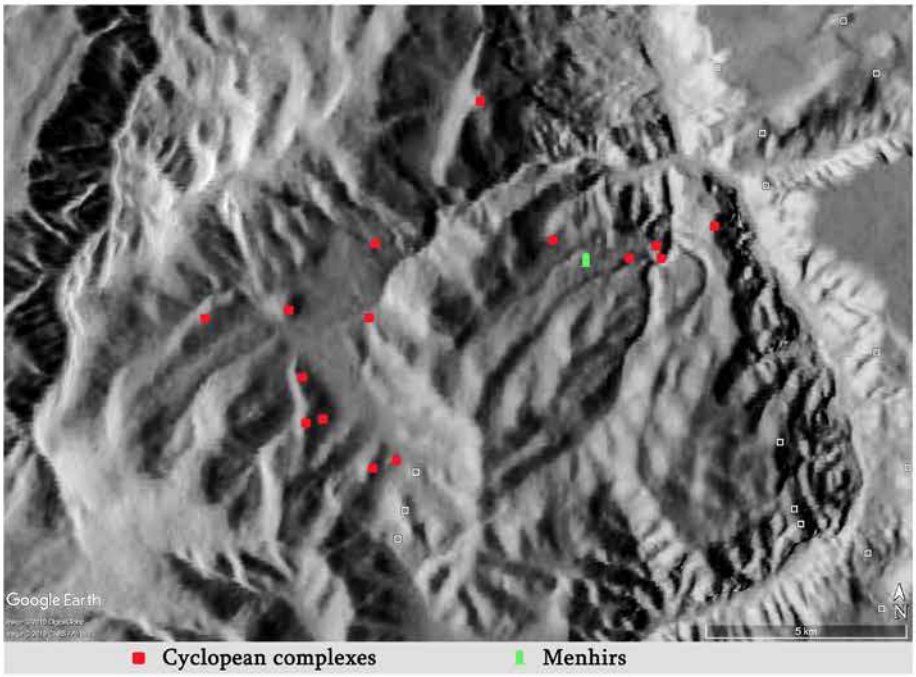
Google Earth
5 km
N
Cyclopean complexes
Menhirs

2

VI

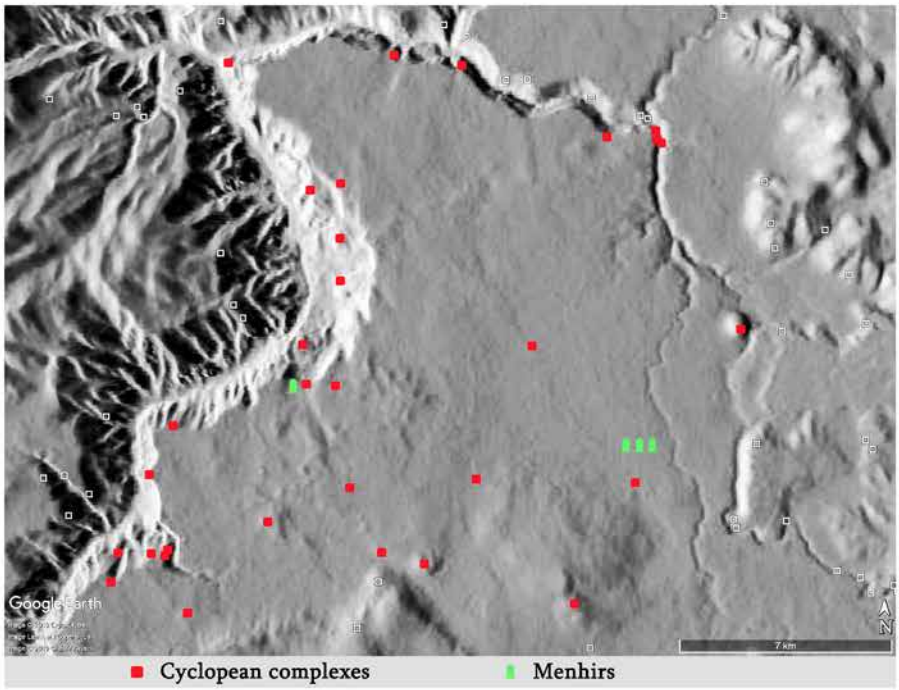
Google Earth
7 km
Cyclopean complexes
Menhirs

1

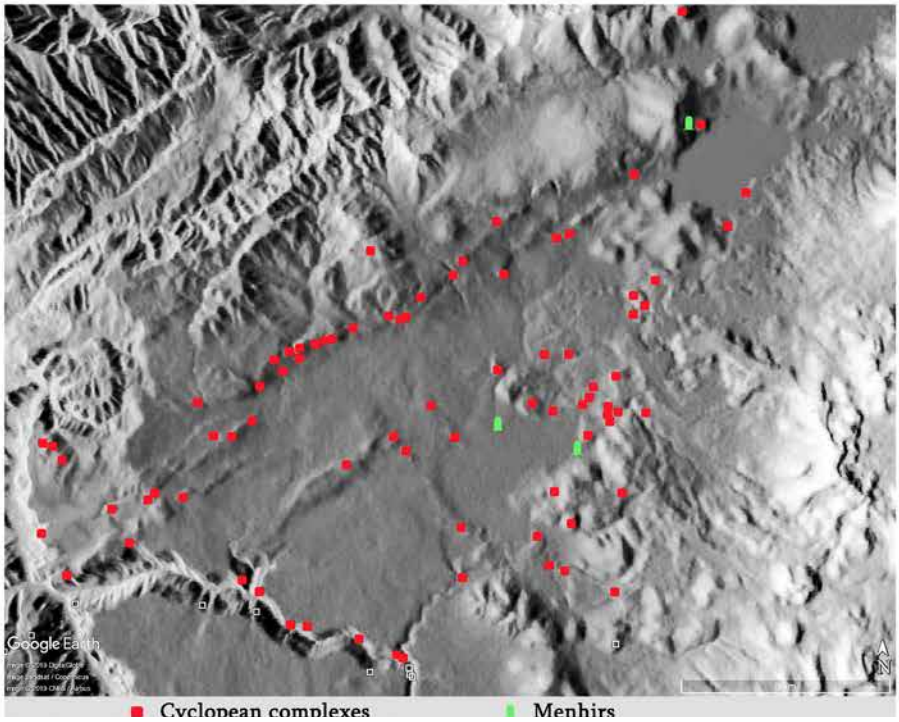
Google Earth
Cyclopean complexes
Menhirs

2

VII

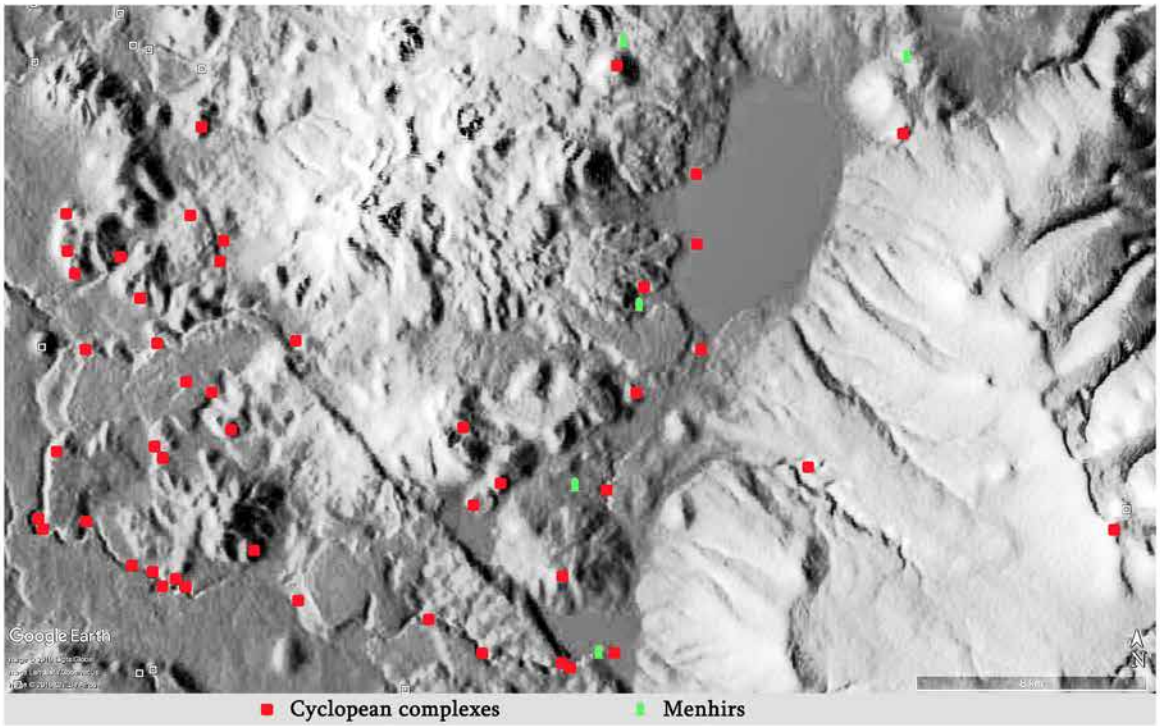

1

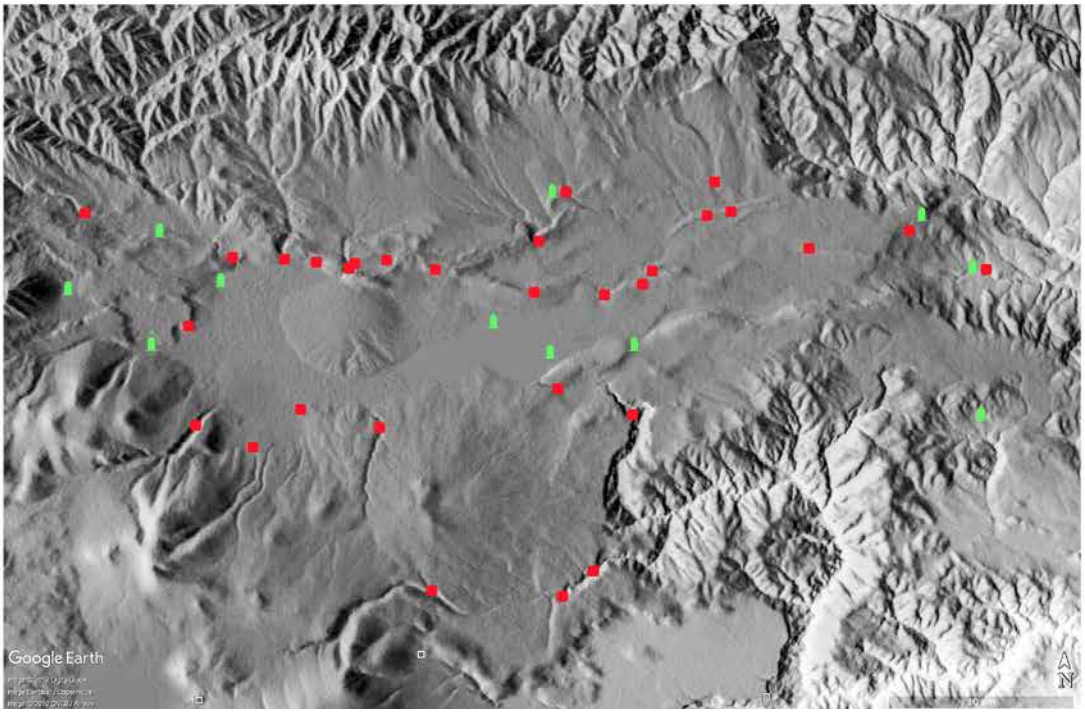

2

VIII

1

2

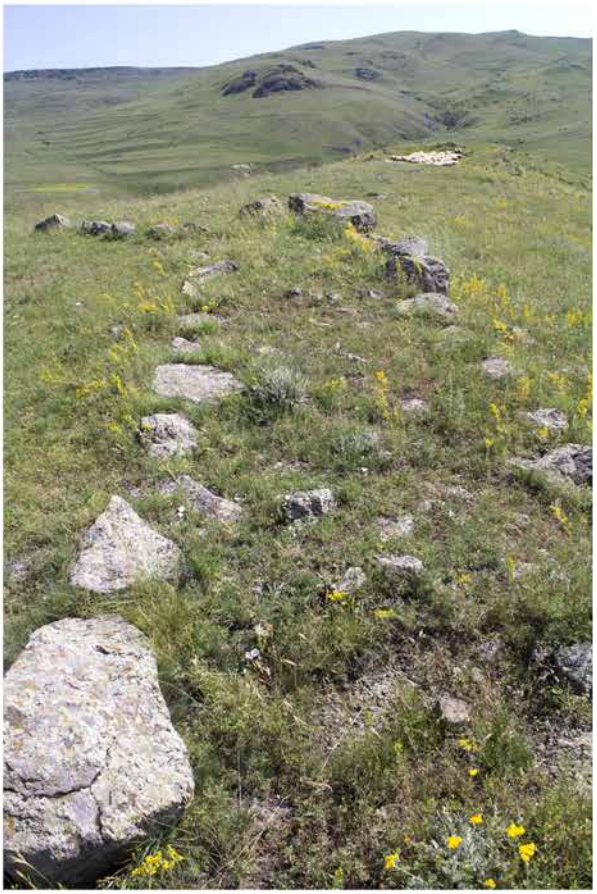

3

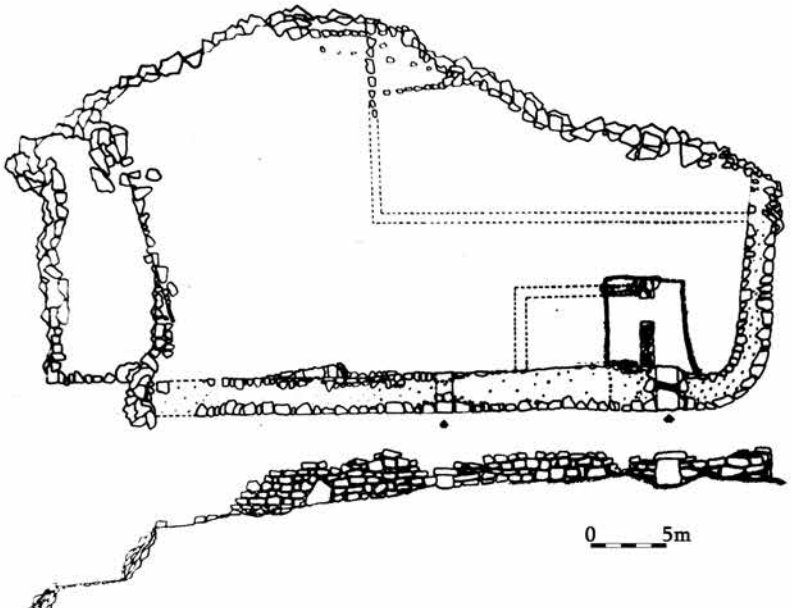

4

IX

1

2

3

4

5

6

X

1

2

3

4

5

6

XI

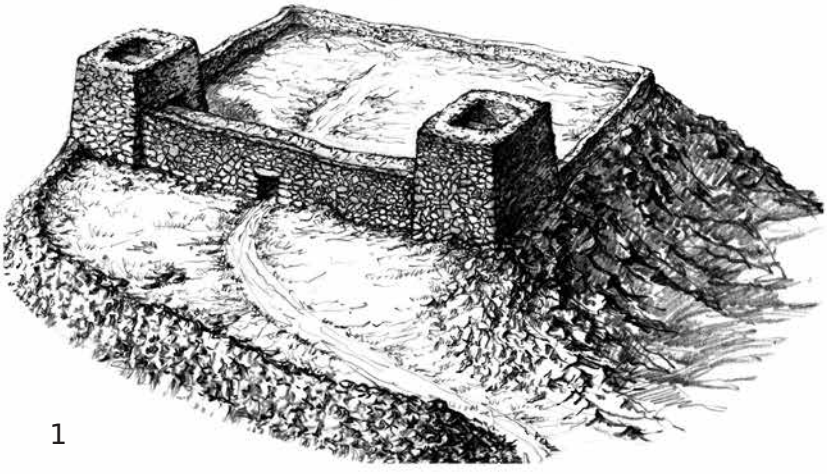

1

2

3

4

5

XII

1

2

3

4

5

6

XIII

1

2

3

4

5

6

XIV

1

2

3

4

5

6

XV

1

2

3

4

5

6

XVI

1

2

3

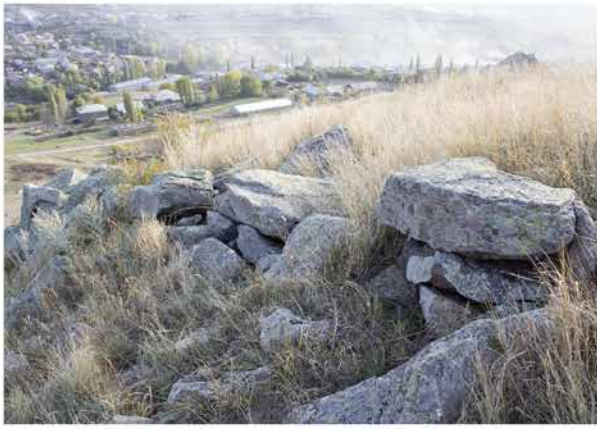

4

5

6

XVII

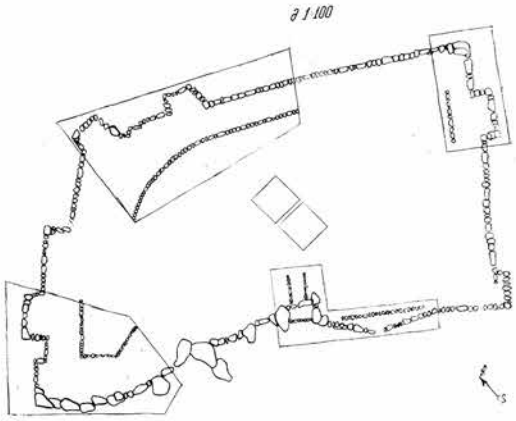

1

2

3

4

XVIII

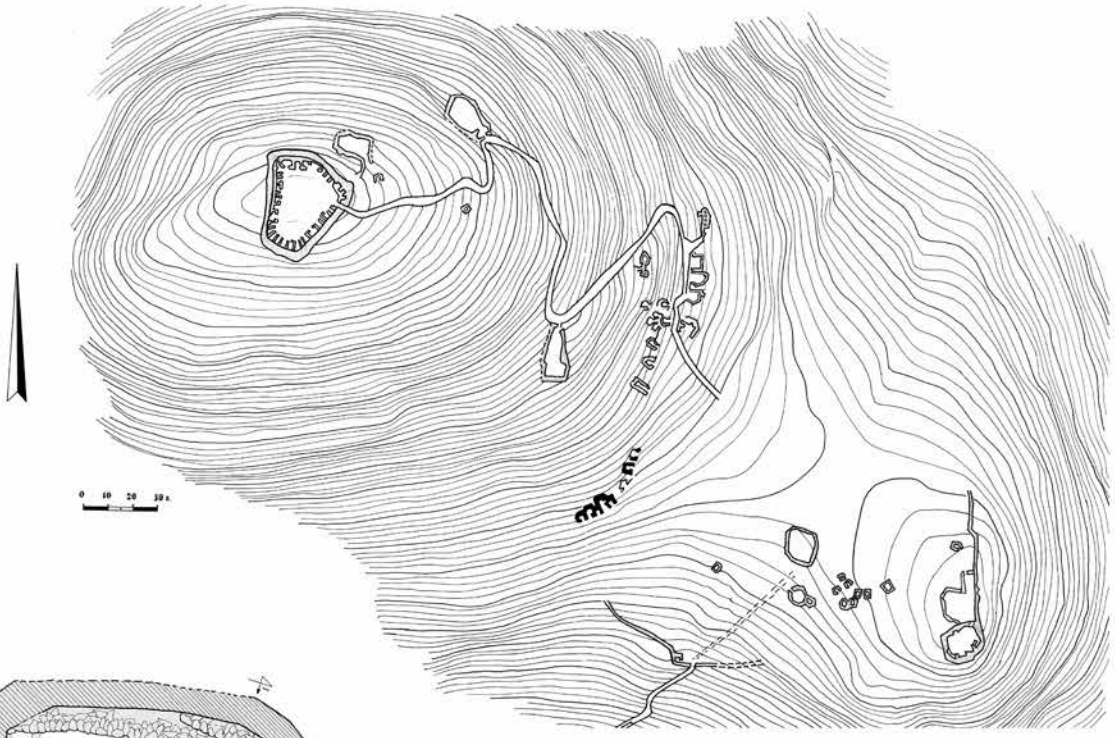

1

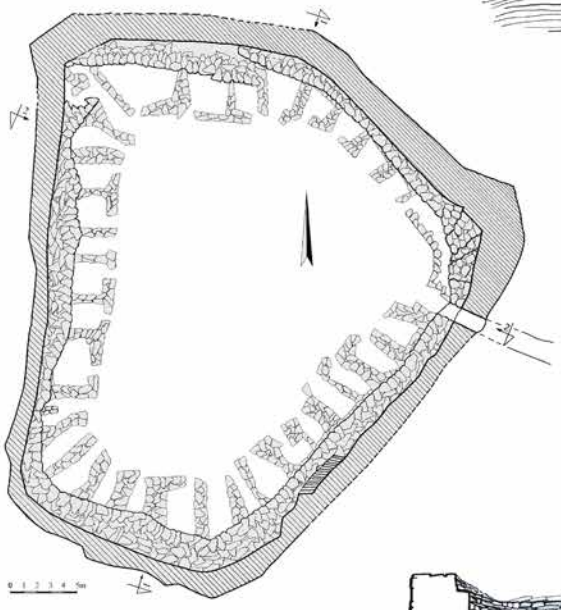

2

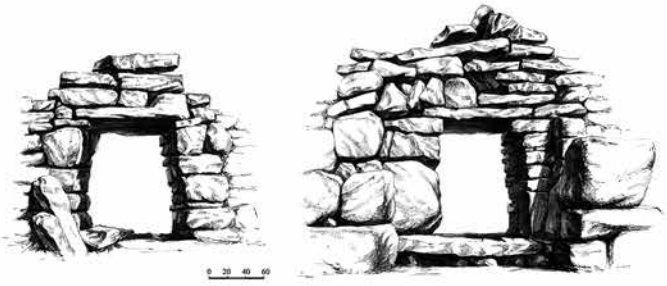

(a) (b)

3

1-1

2-2

4

XIX

1

2

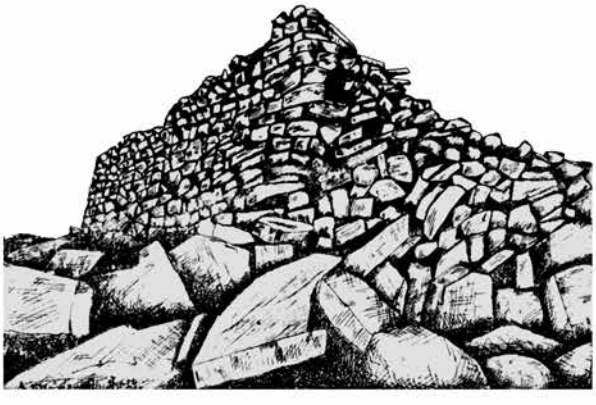

3

4

5

6

XX

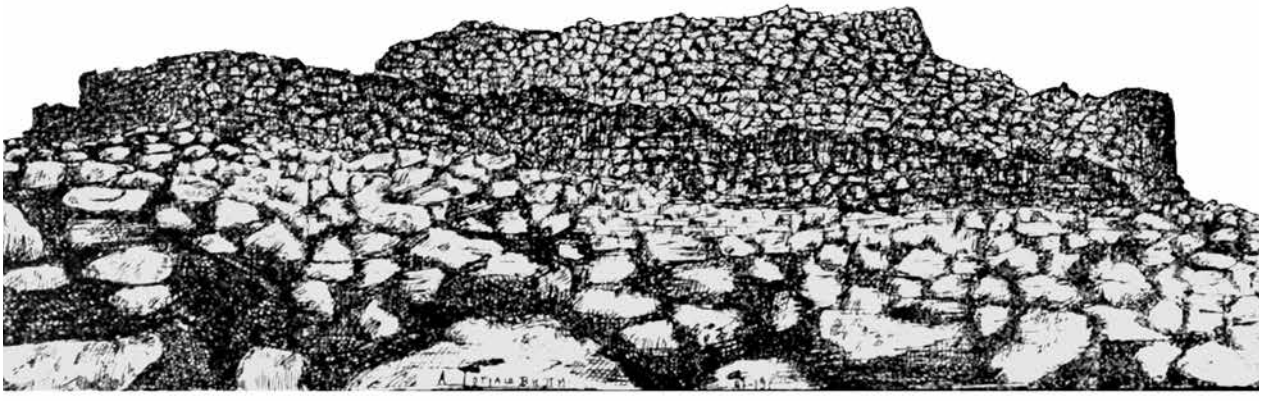

1

2

3

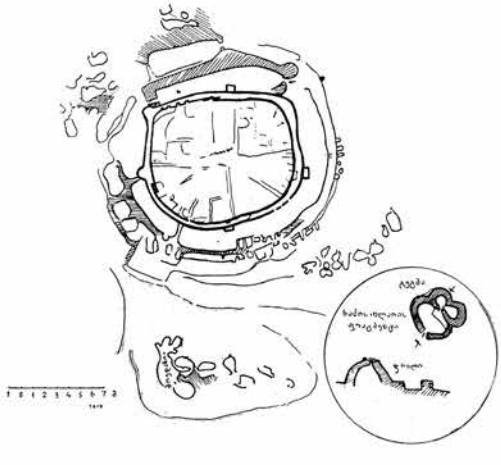

4

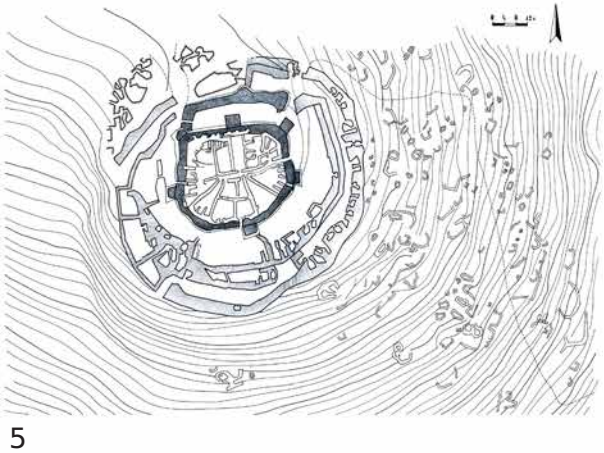

5

XXI

1

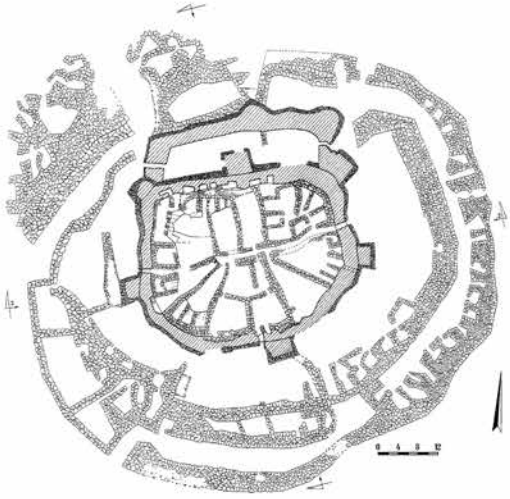

2

3

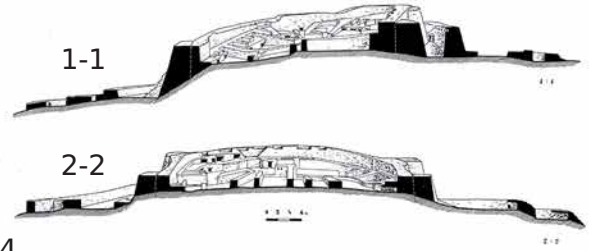

4

6

5

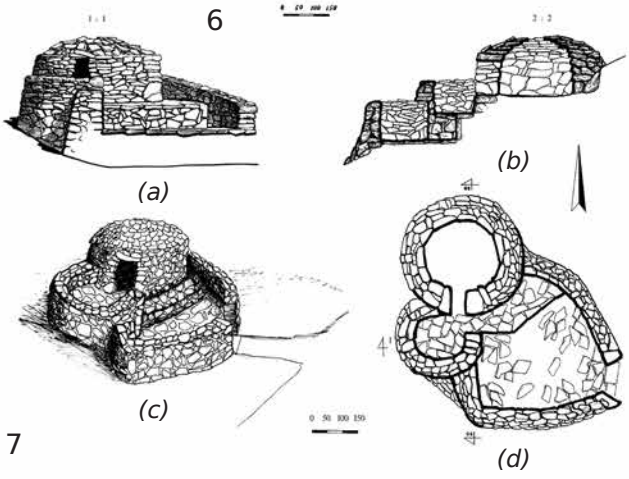

7

XXII

1

2

3

4

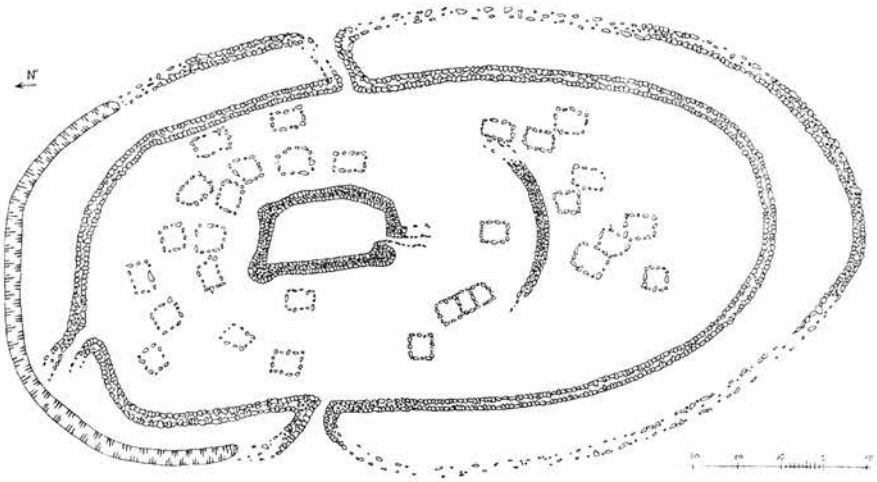

5

XXIII

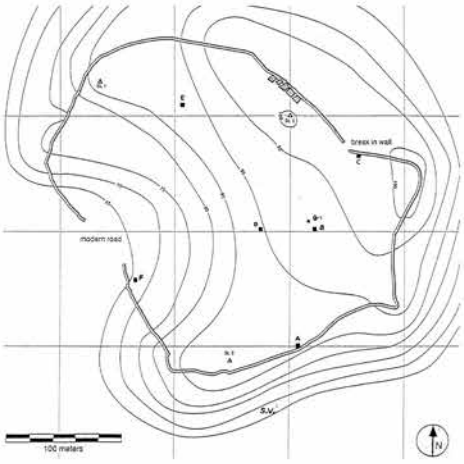

1

2

3

4

5

XXIV

1

2

3

4

XXV

1

2

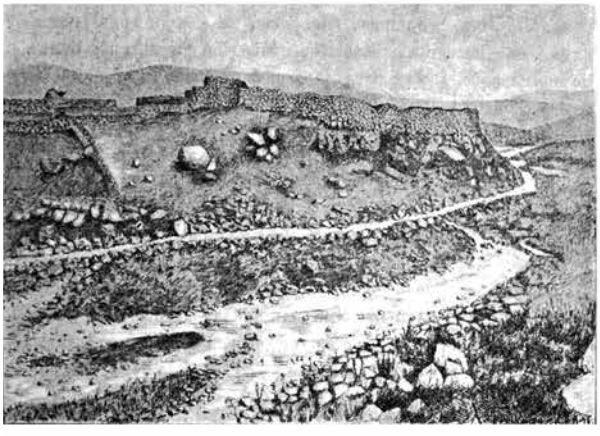

3

4

5

6

XXVI

1

2

3

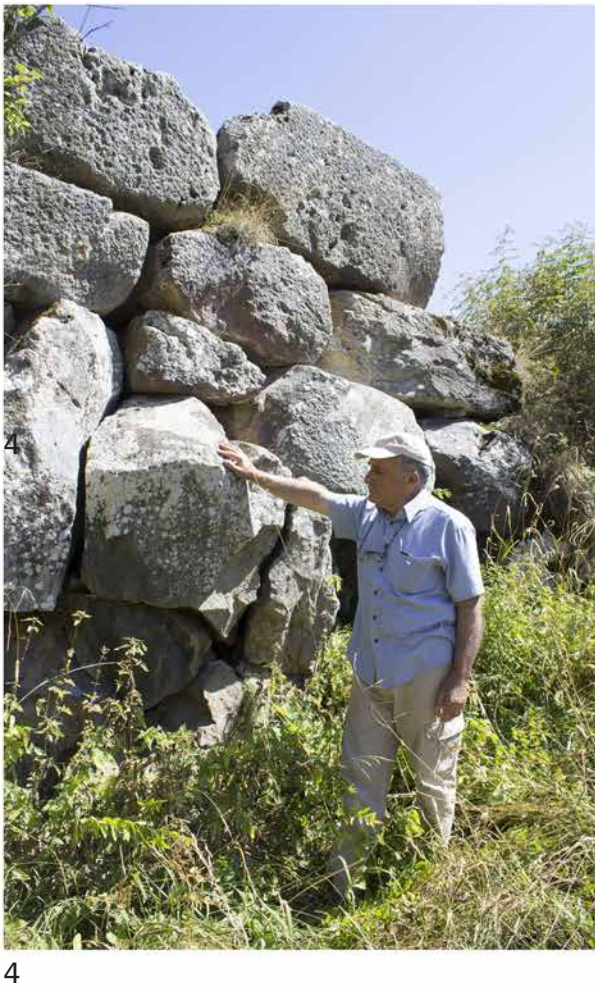

4

XXVII

1

2

3

4

5

XXVIII

1

2

3

4

5

6

XXIX

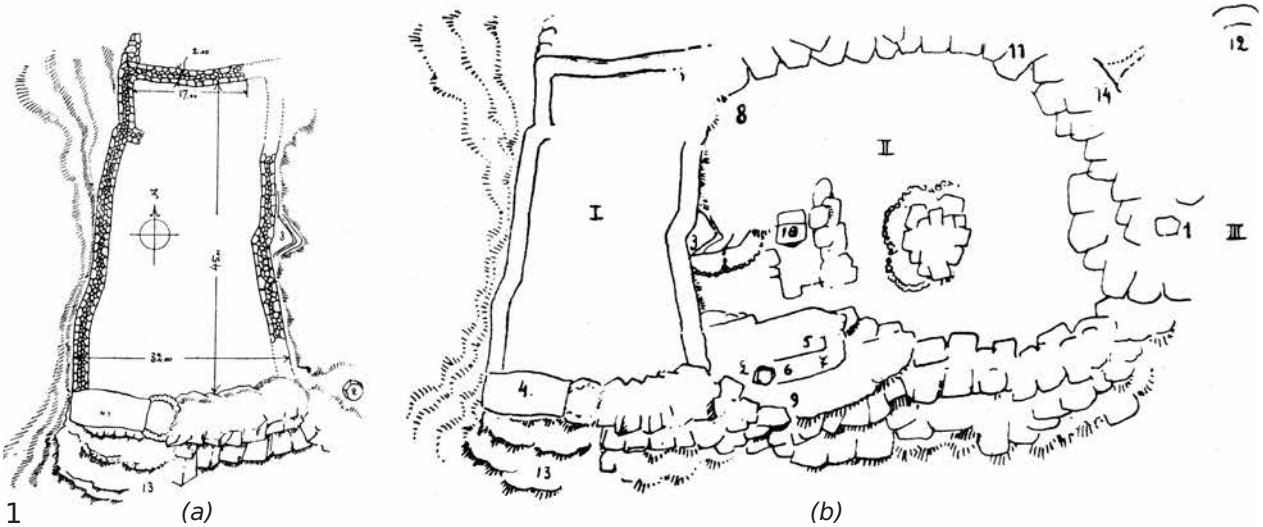

1 (a) (b)

2

3

4

5

XXX

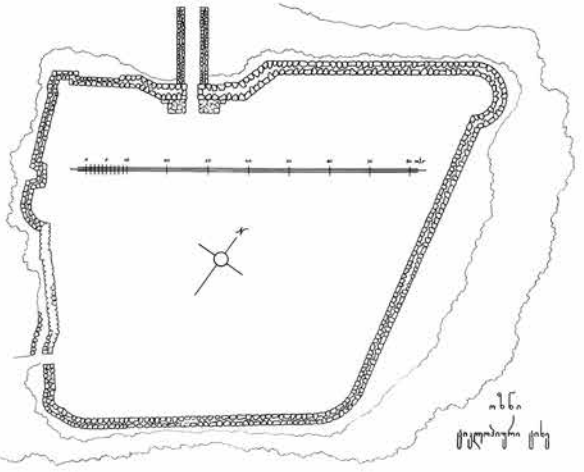

1

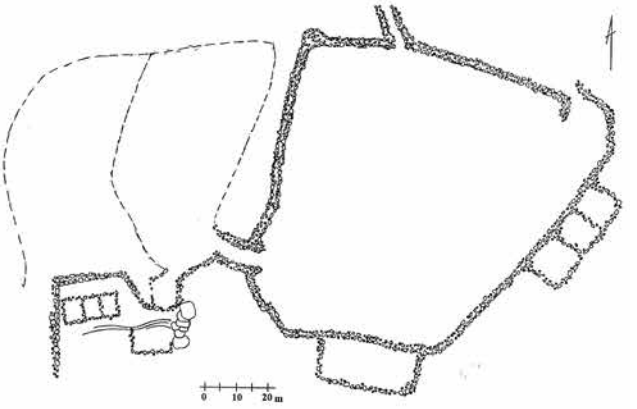
0 10 20 m

2

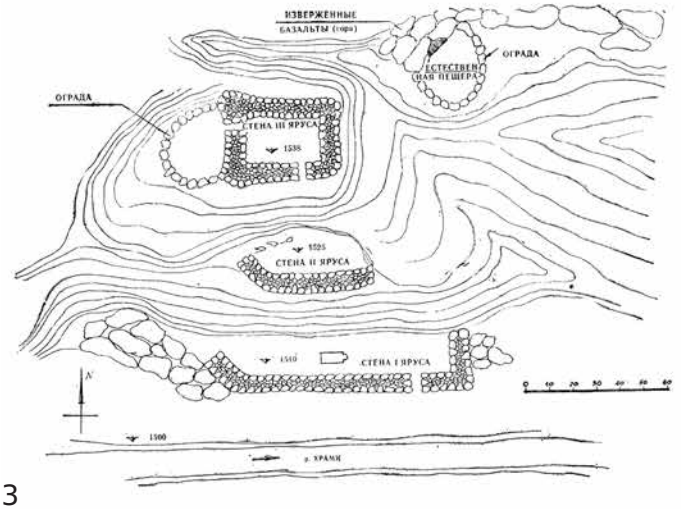
ИЗВЕРЖЕННЫЕ
БАЗАЛЬТЫ (гора)
ОГРАДА
ЕСТЕСЕВЕН
ОГРАДА
СТЕНА III ЯРУСА
1538
1525
СТЕНА II ЯРУСА
1510
СТЕНА I ЯРУСА
N
1500
р. ХРАМИ

3

0 10 20 30 m

4

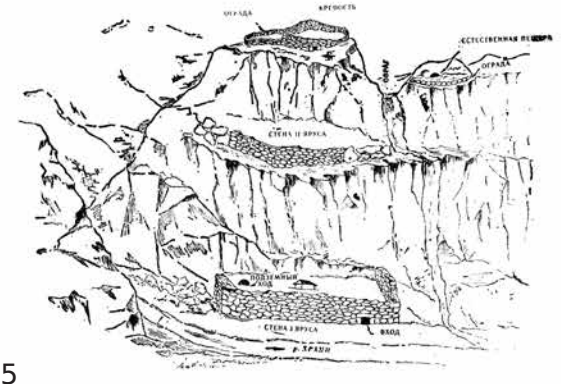
ОГРАДА
КРЕПОСТЬ
ОГРАДА
СТЕНА II ЯРУСА
СТЕНА I ЯРУСА
ВХОД
р. ХРАМИ

5

6

XXXI

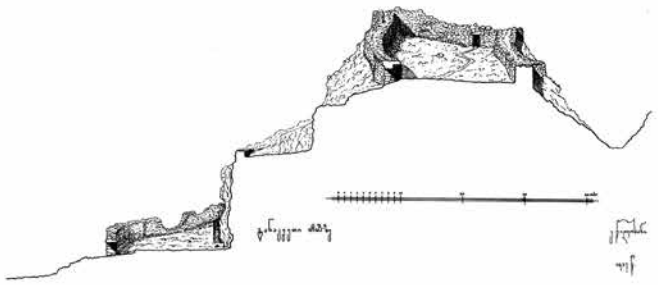

1

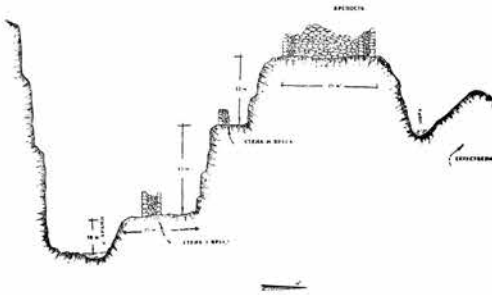

2

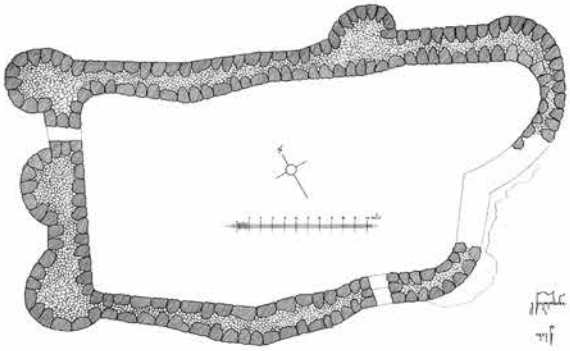

3

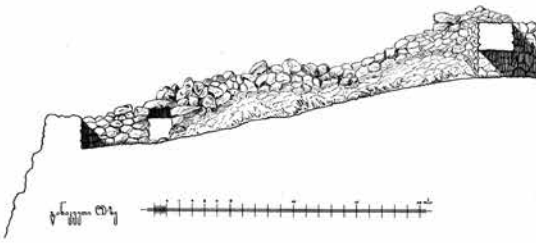

4

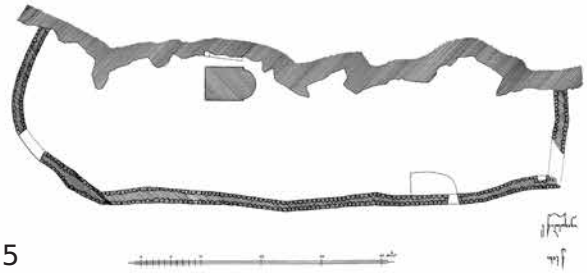

5

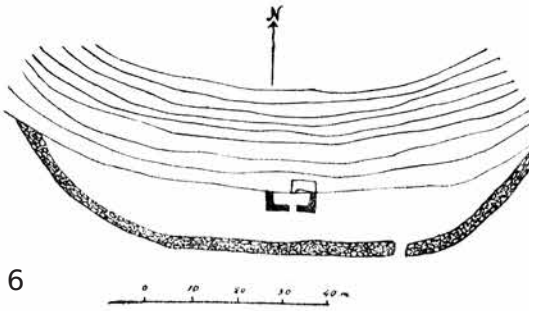

6

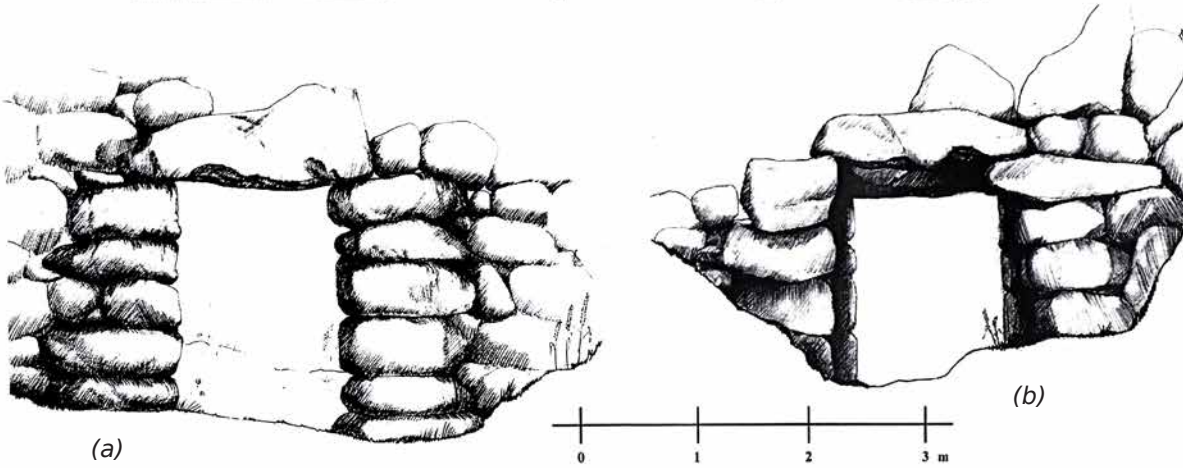

7

XXXII

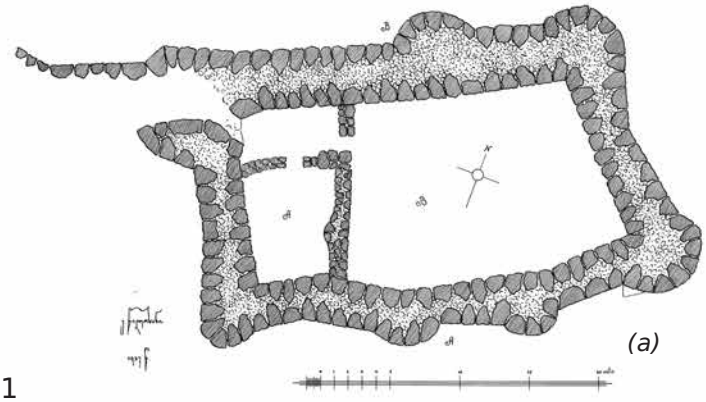

(a)

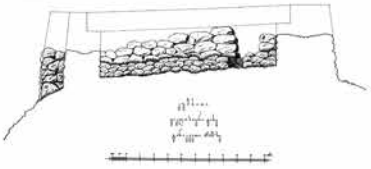

(b)

1

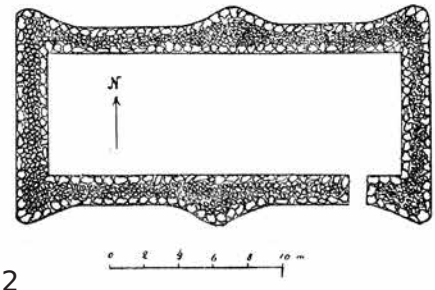

2

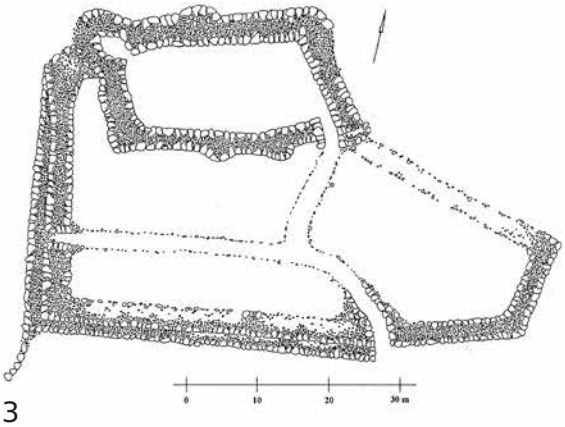

3

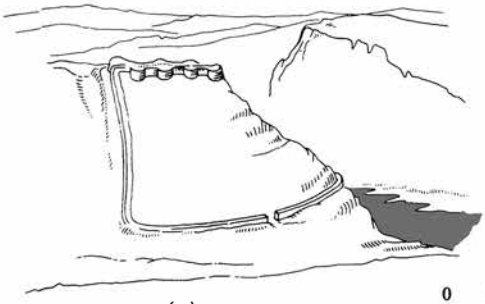

(a)

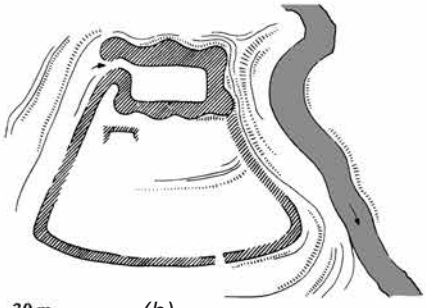

(b)

0 10 20 30 m

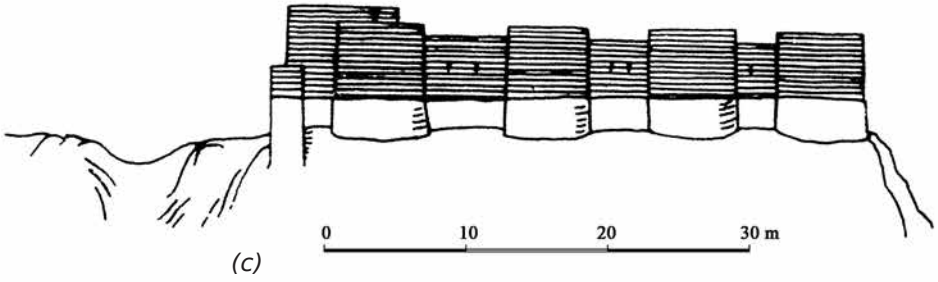

0 10 20 30 m

(c)

4

XXXIII

1

2

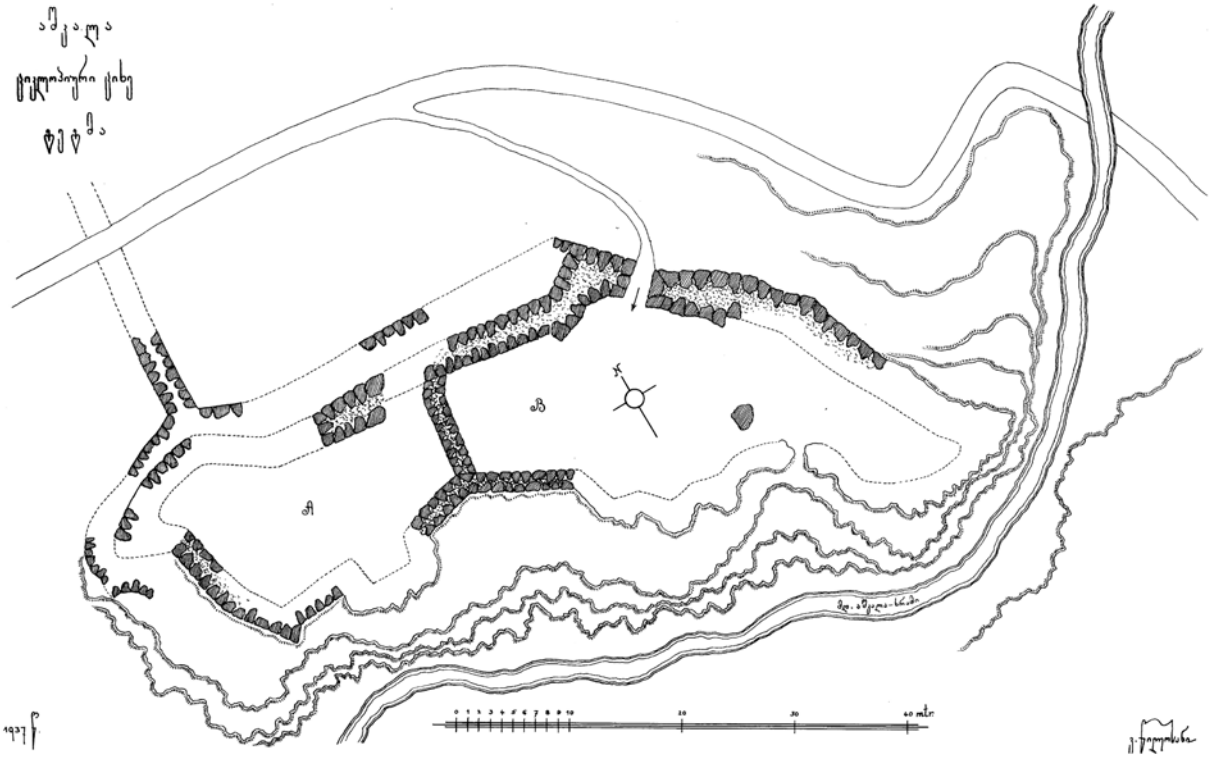

3

XXXIV

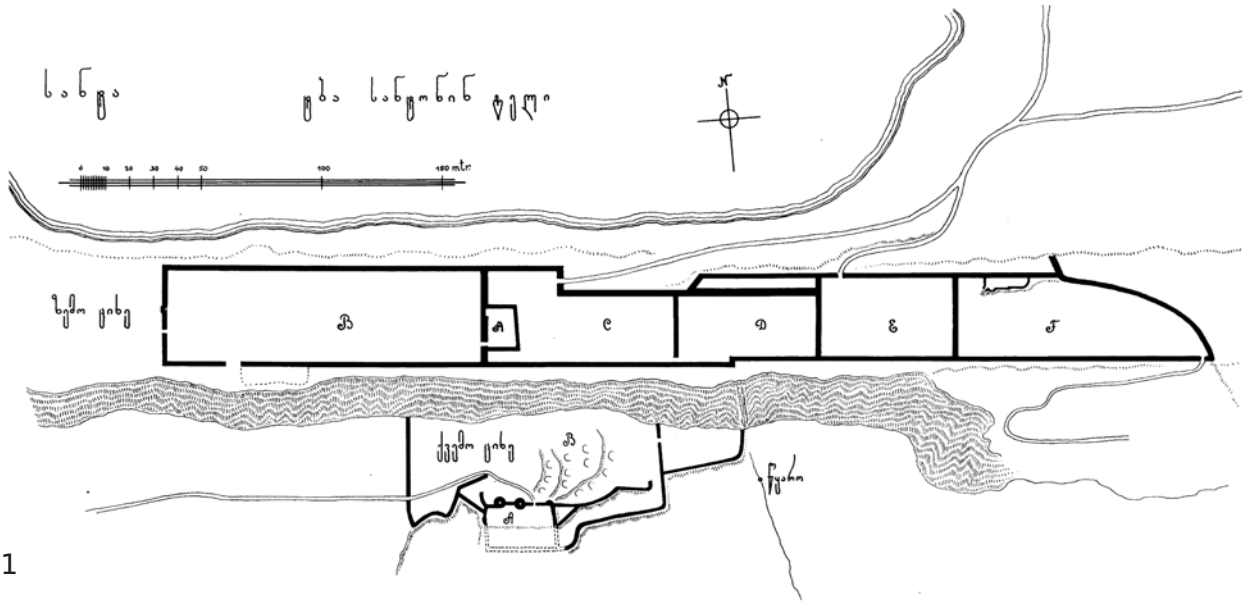

1

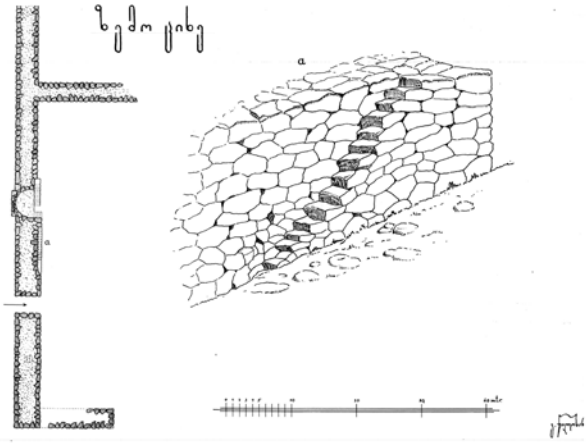

2

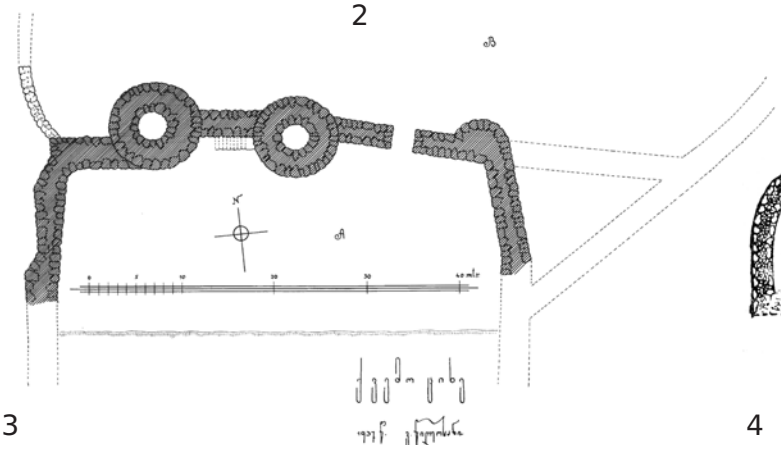

3

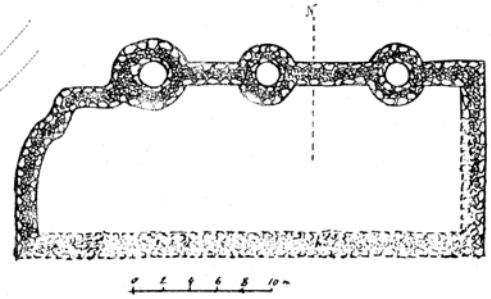

4

XXXV

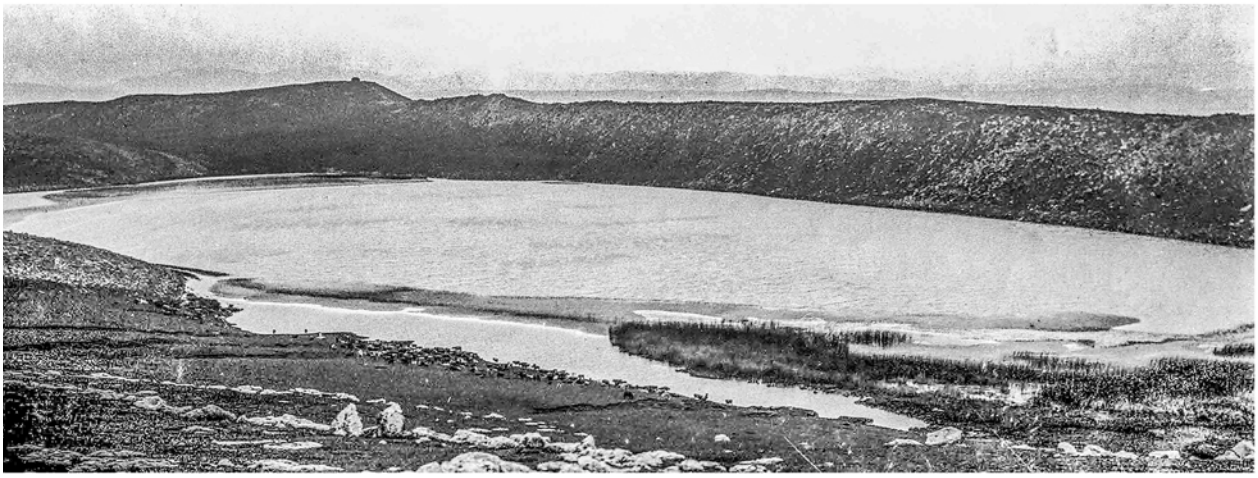

1

2

XXXVI

1

2

3

4

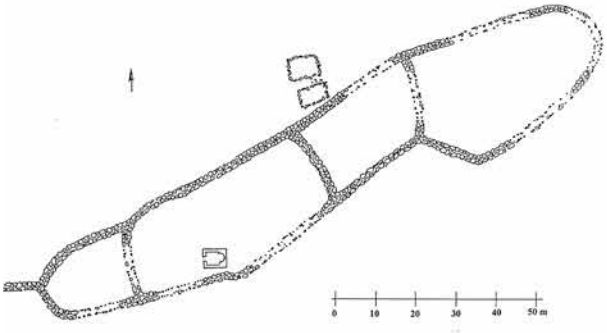

5

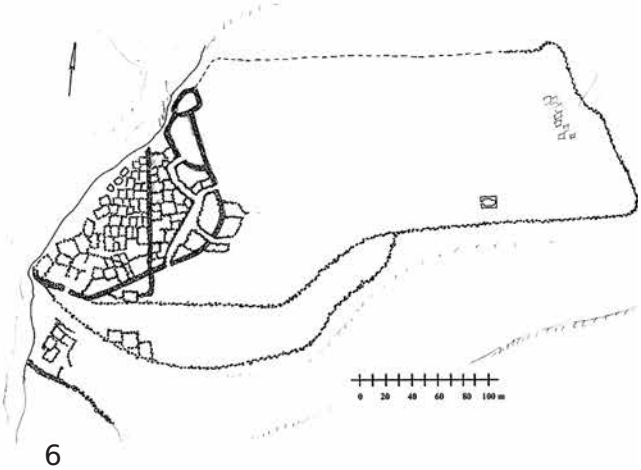

6

XXXVII

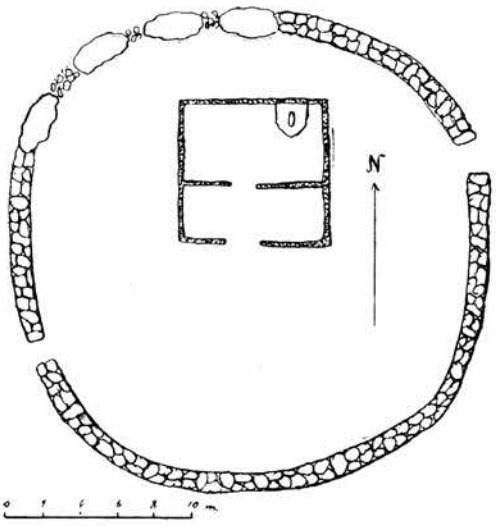

1

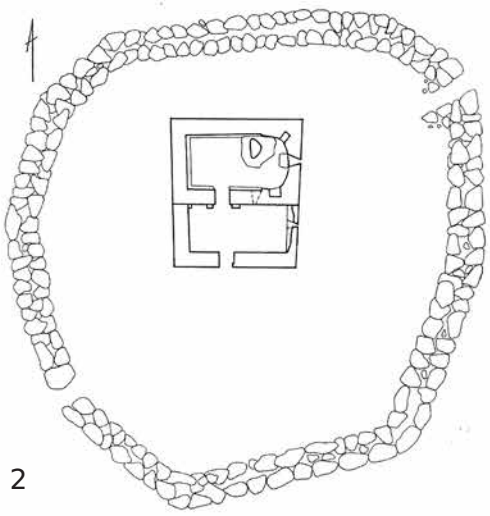

2

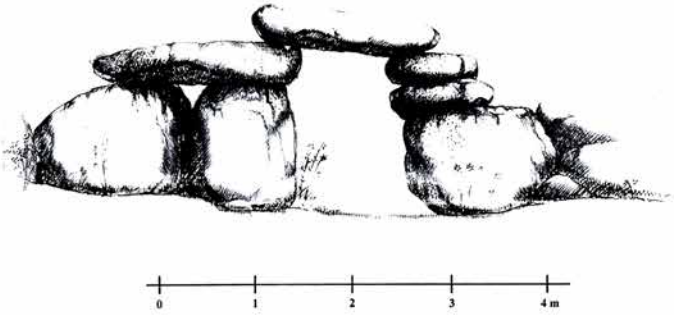

3

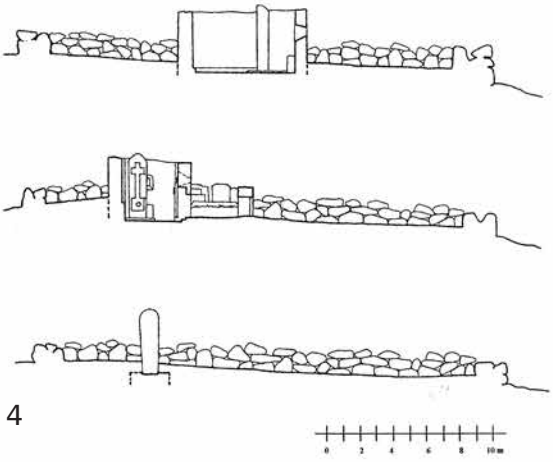

4

5

6

XXXVIII

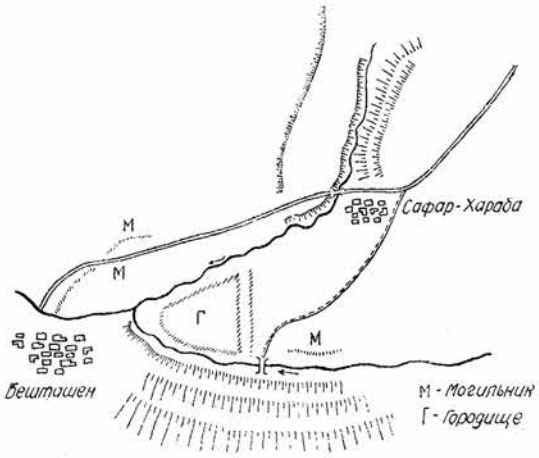

1

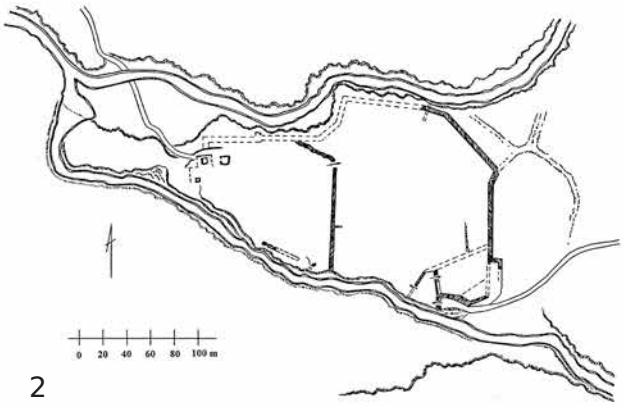

2

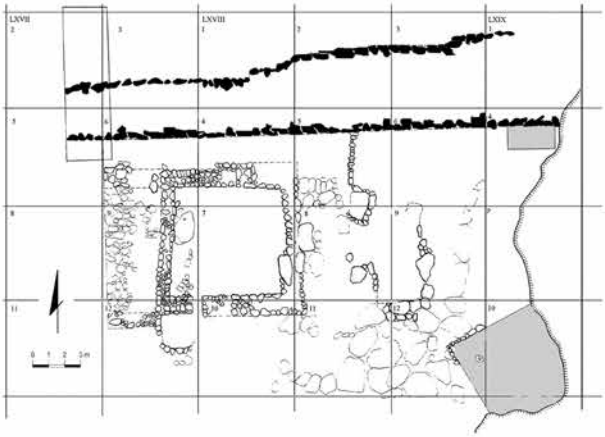

3

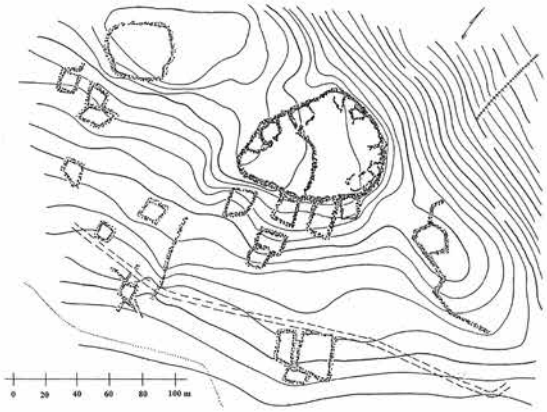

4

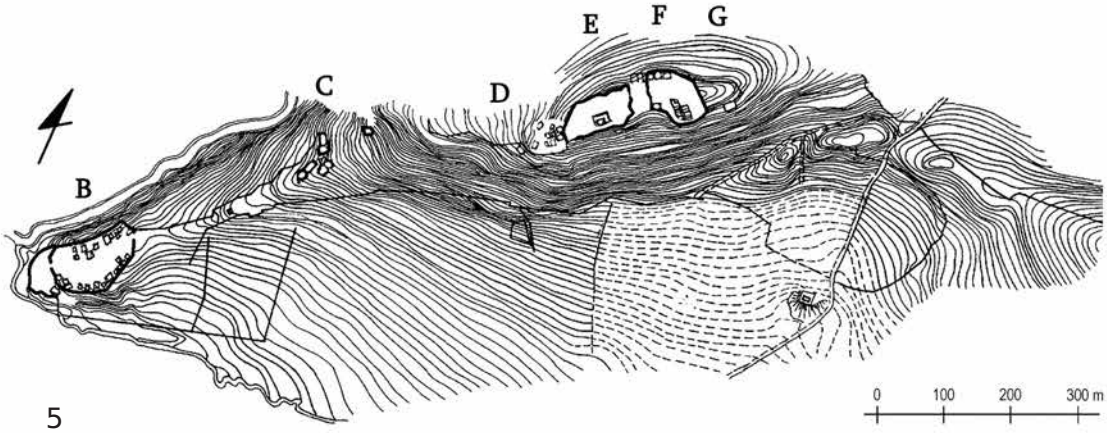

5

XXXIX

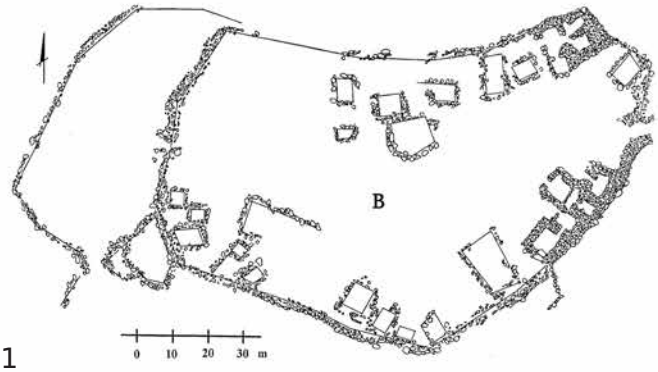

1

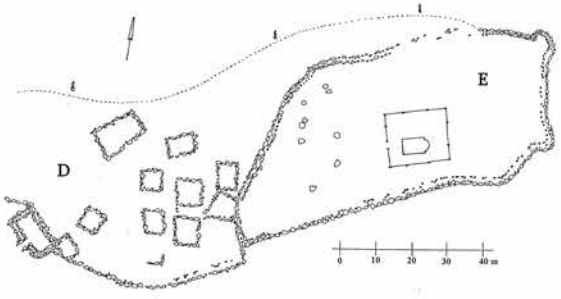

2

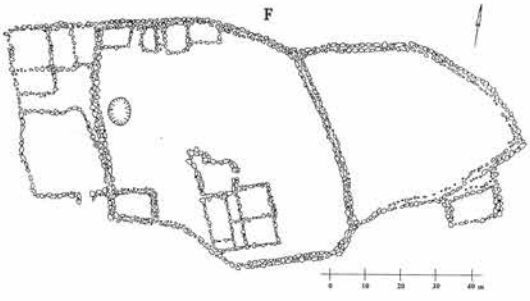

3

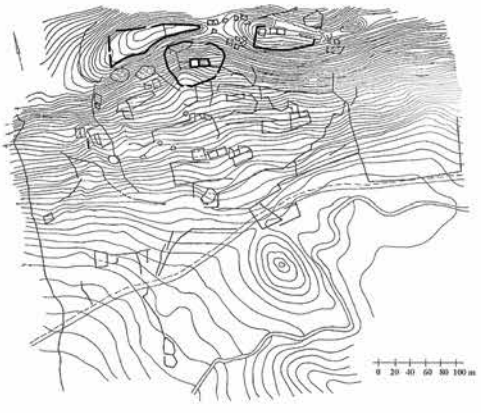

4

5

6

XL

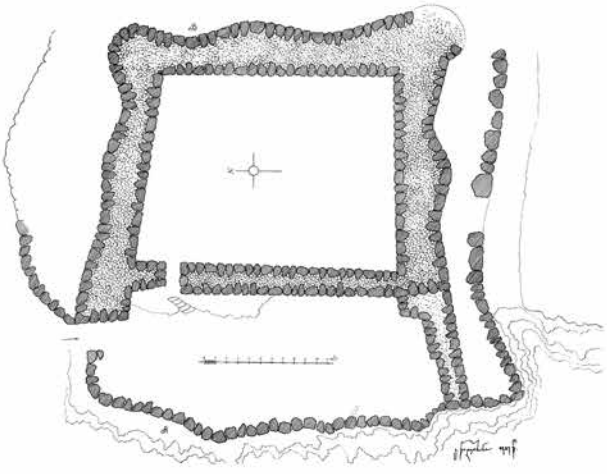

(a)

(b)

1

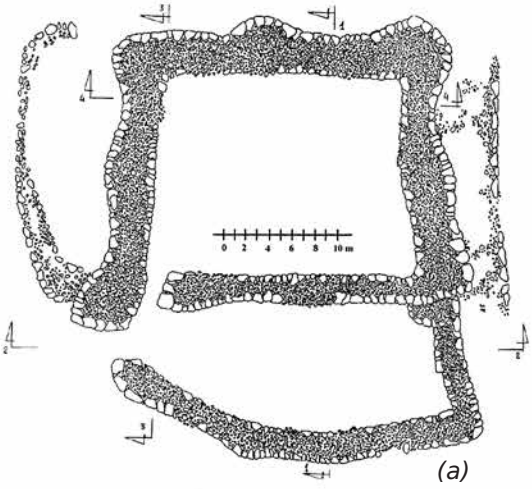

(a)

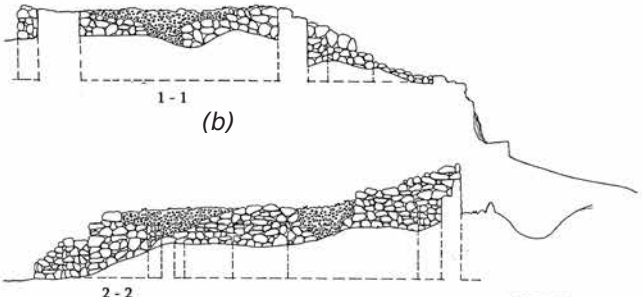

(b)

(c)

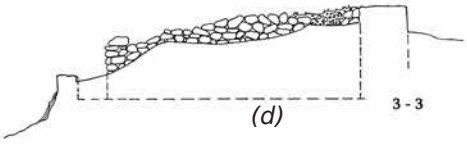

(d)

(e)

2

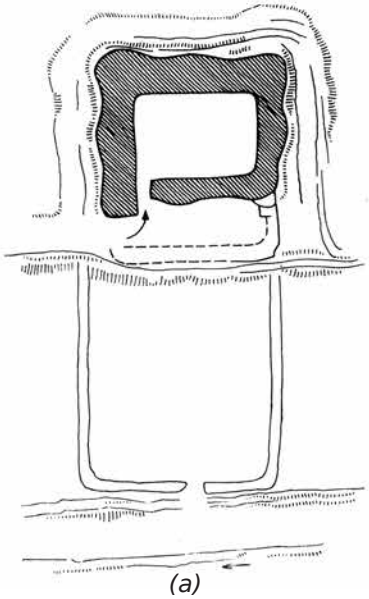

(a)

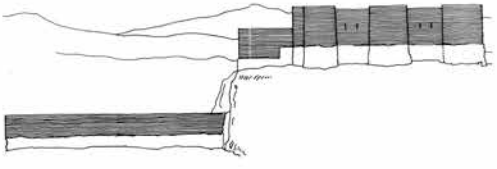

(b)

0 10 20 m

3

XLI

1

2

3

XLII

1

2

3

(a) (b)

XLIII

1

2

3 *(a)*

(b)

XLIV

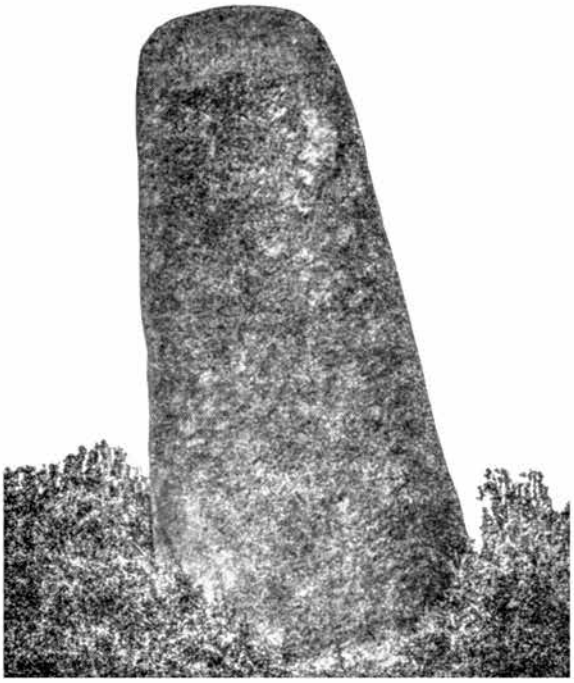

1

2

3

4

XLV

1

2

3

4

XLVI

1

2

3

XLVII

1

2

3

XLVIII

1

2

3

XLIX

1

2

3

L

1

2

3

LI

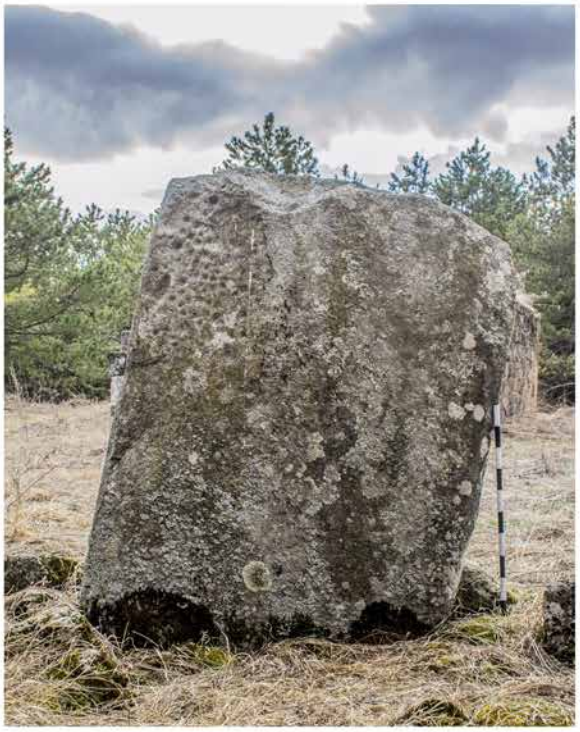

1

2

3

4

LII

1

2

3

LIII

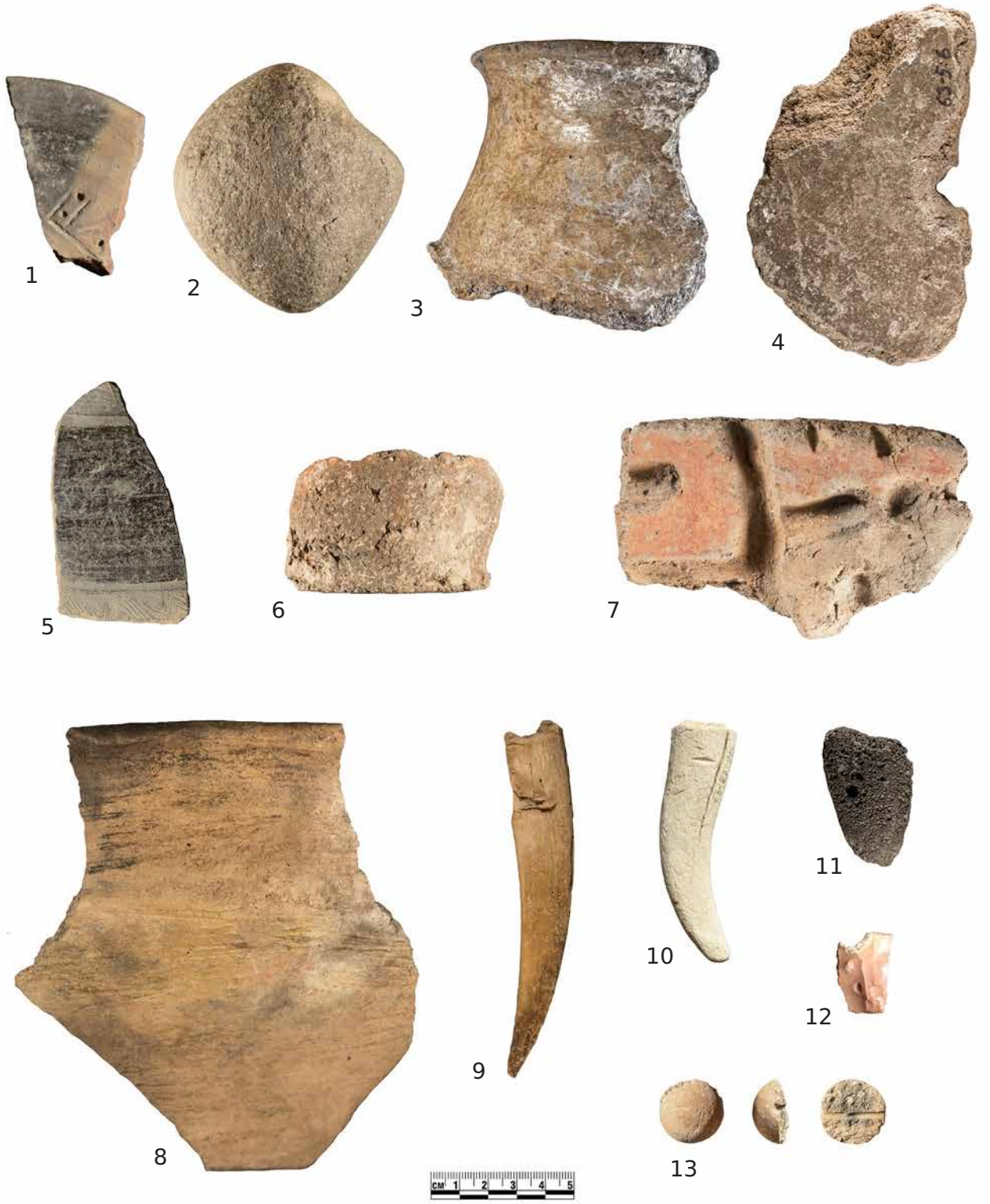

LIV

1

2

3

4

5

6

7

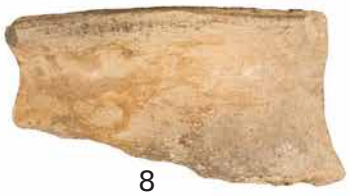
8

9

10

11

LV

1

2

3

4

5

LVI

1

2

3

4

5

6

7

8

9

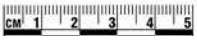

LVII

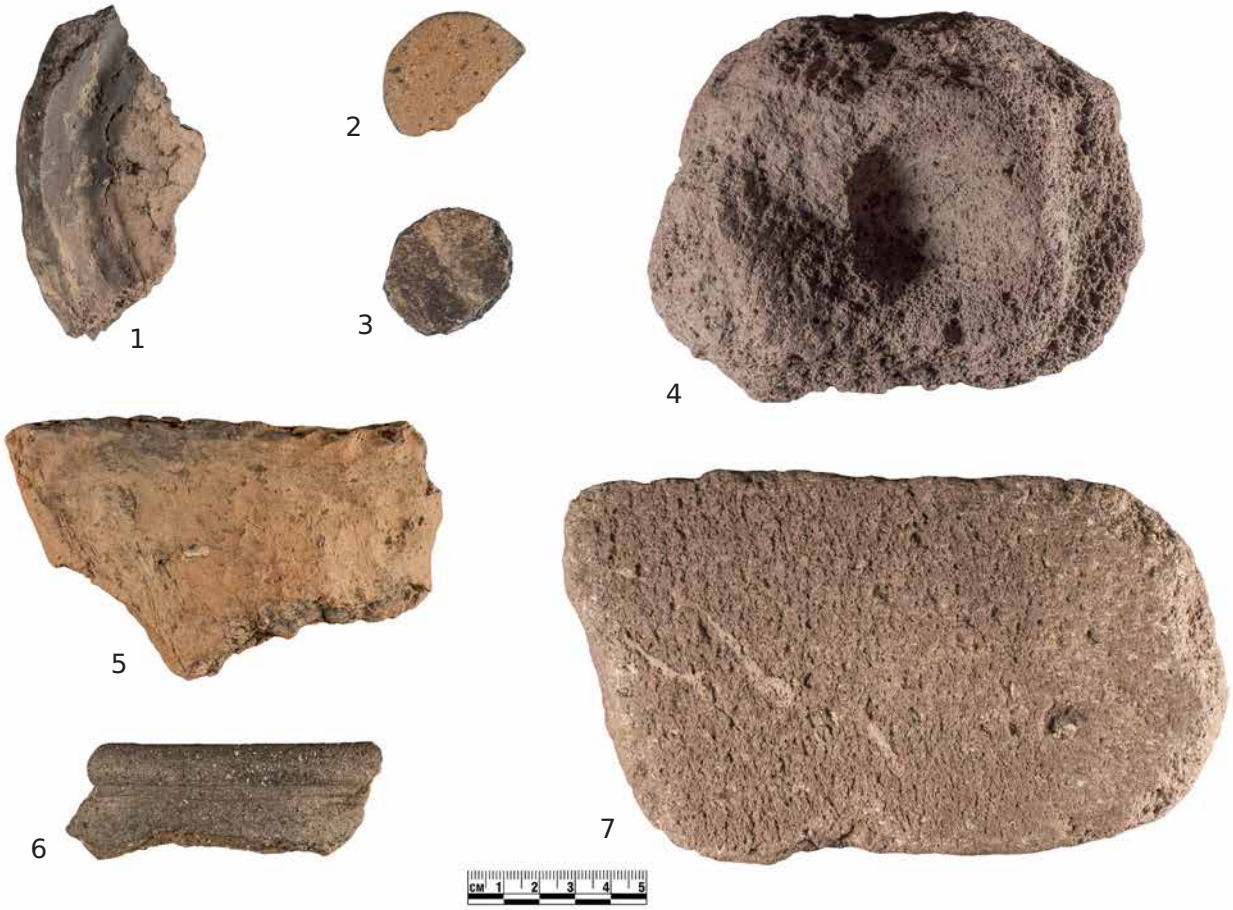

8

9

LVIII

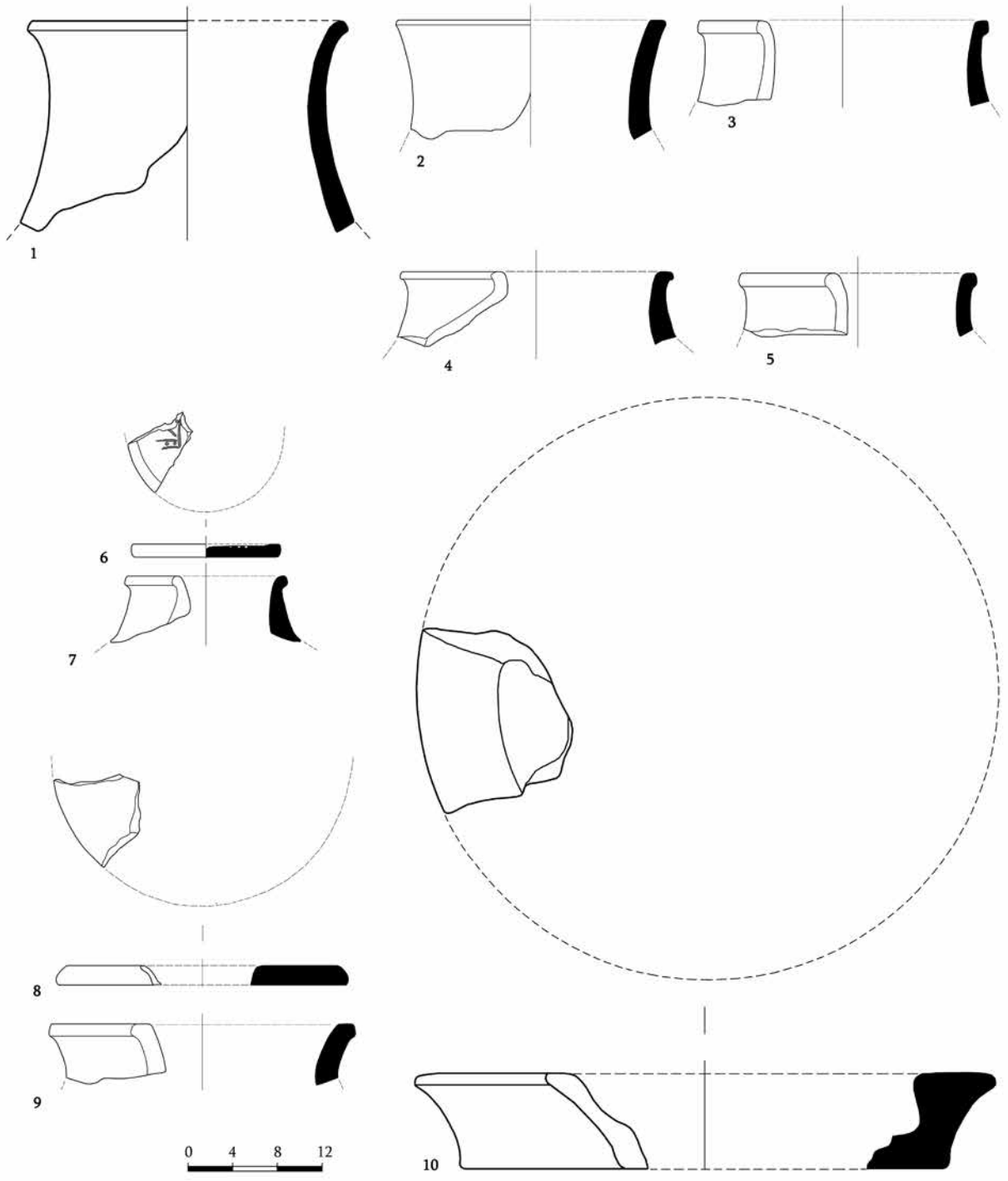

LIX

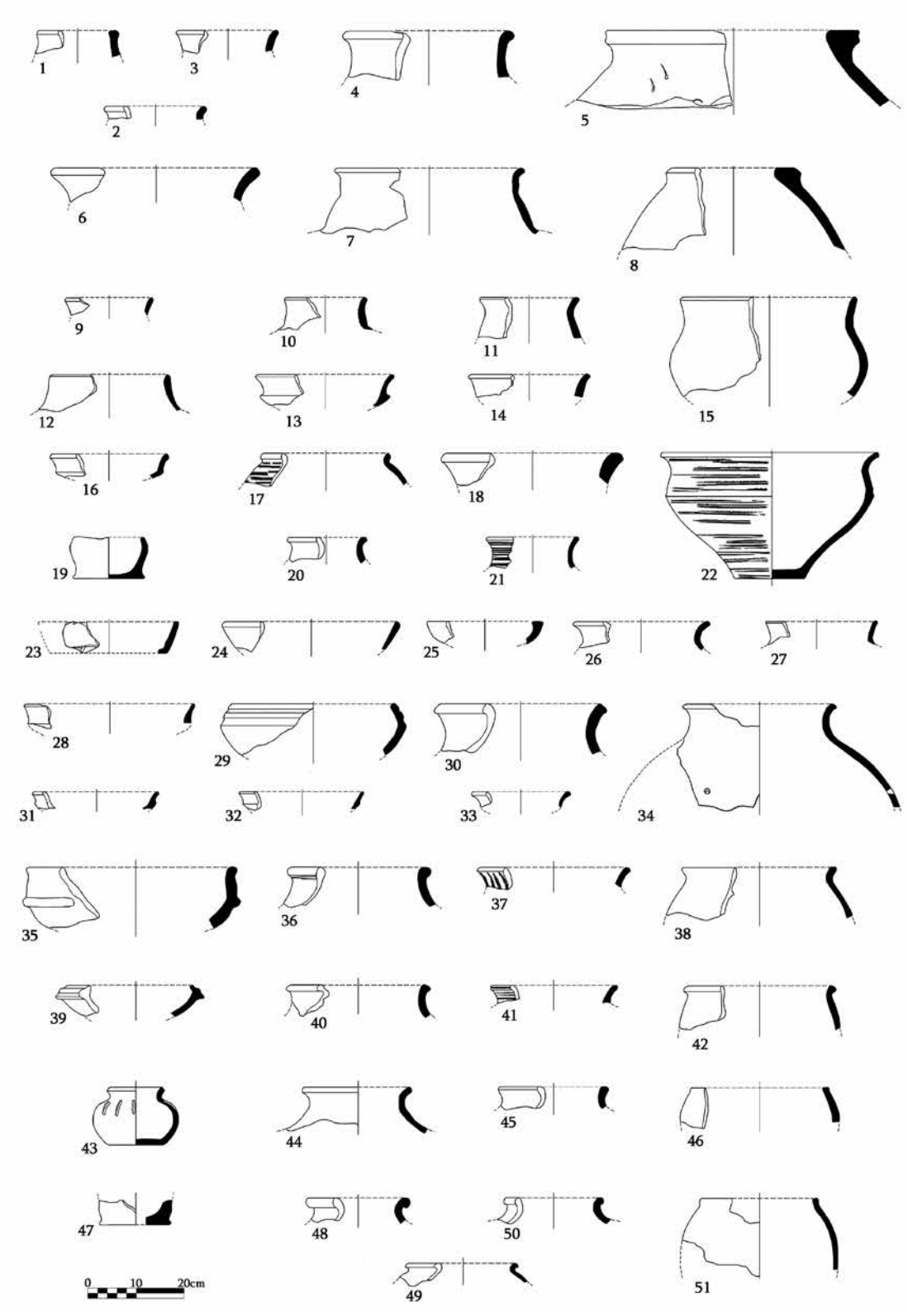
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
0 10 20cm

LX

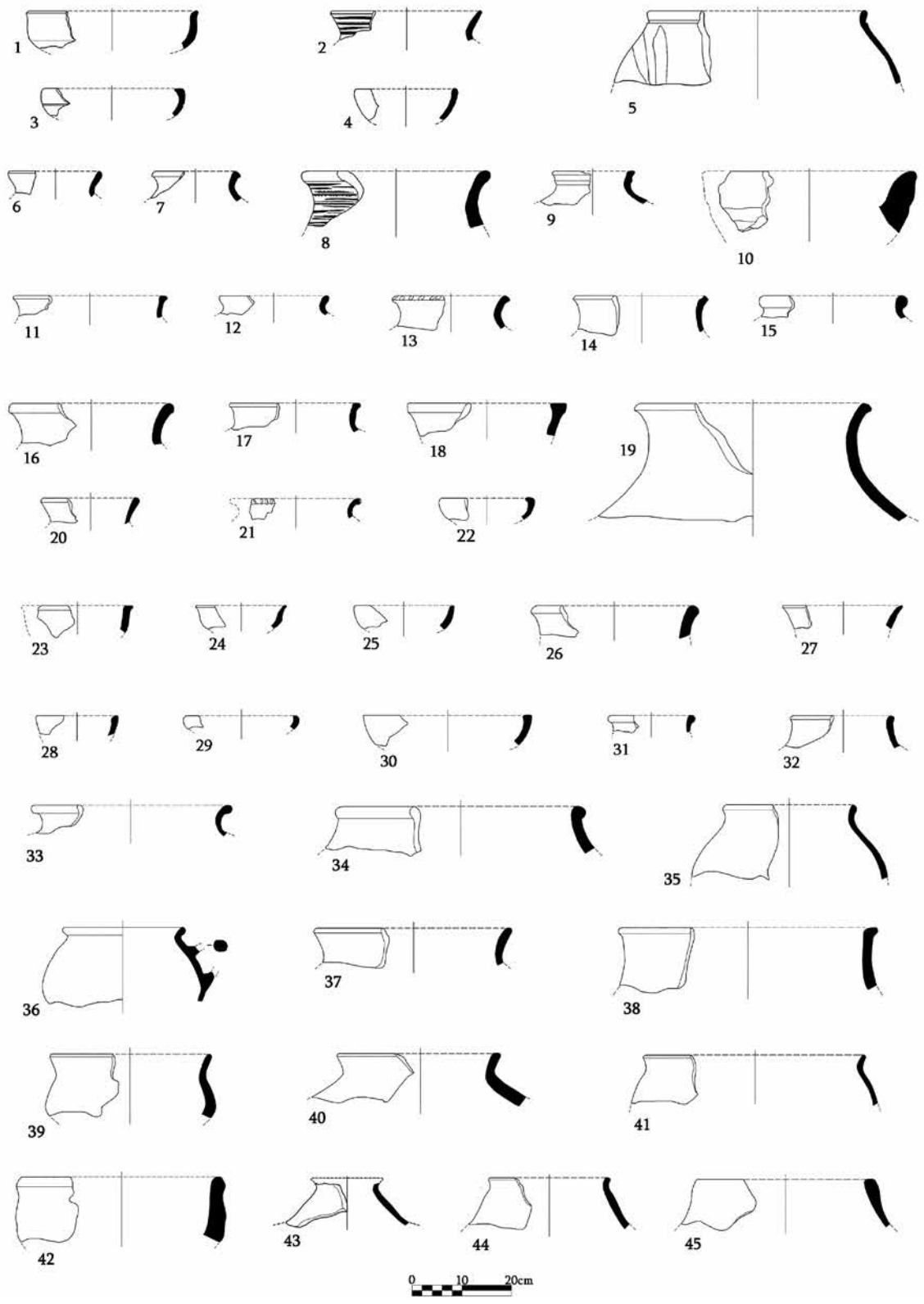
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
0 10 20cm

კ ა ტ ა ლ ო გ ი

C a t a l o g u e

#60_1

Name: Satikne
Nearest Settlement: Chobareti
Coordinates: 43.124500; 41.587000
Elevation: 1650m
Occupied area: 0.16ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: სატიკნე
უახლოესი დასახლება: ჭობარეთი
კოორდინატები: 43.124500; 41.587000
აბსოლუტური სიმაღლე: 1650მ
მოიცავს: 0.16ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#60_2

Name: -/-
Nearest Settlement: Zveli
Coordinates: 43.141300; 41.585500
Elevation: 1547m
Occupied area: 150m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ზველი
კოორდინატები: 43.141300; 41.585500
აბსოლუტური სიმაღლე: 1547მ
მოიცავს ტერიტორიას: 150მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: ციხე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

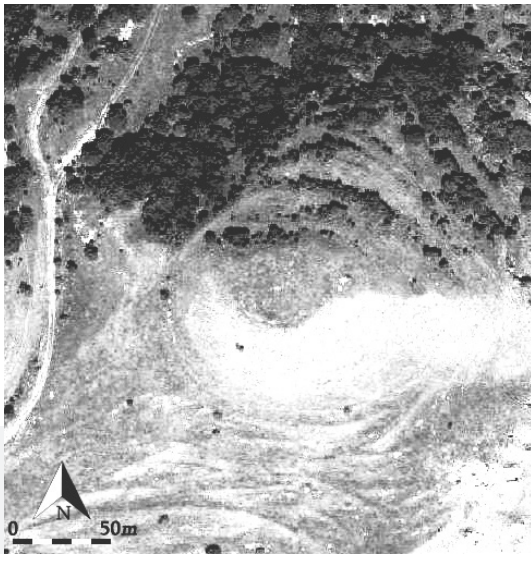

#60_3

Name: -/-
Nearest Settlement: Erkota
Coordinates: 43.213411; 41.549389
Elevation: 1662m
Occupied area: 0.13ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ერკოტა
კოორდინატები: 43.213411; 41.549389
აბსოლუტური სიმაღლე: 1662მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.13ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

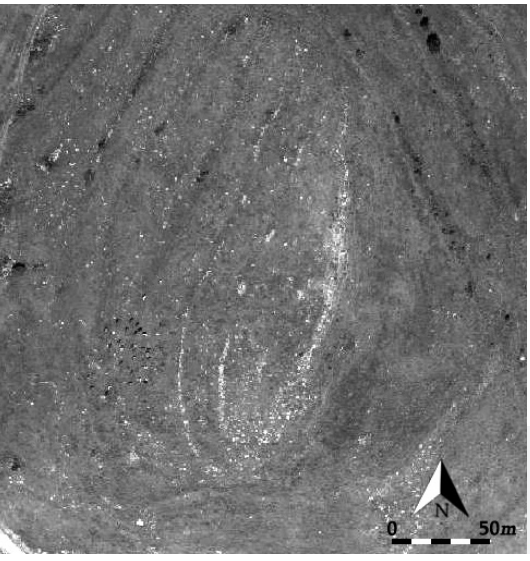

#60_4

Name: -/-
Nearest Settlement: Erkota
Coordinates: 43.205056; 41.544531
Elevation: 1727m
Occupied area: 0.45ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ერკოტა
კოორდინატები: 43.205056; 41.544531
აბსოლუტური სიმაღლე: 1727მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.45ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

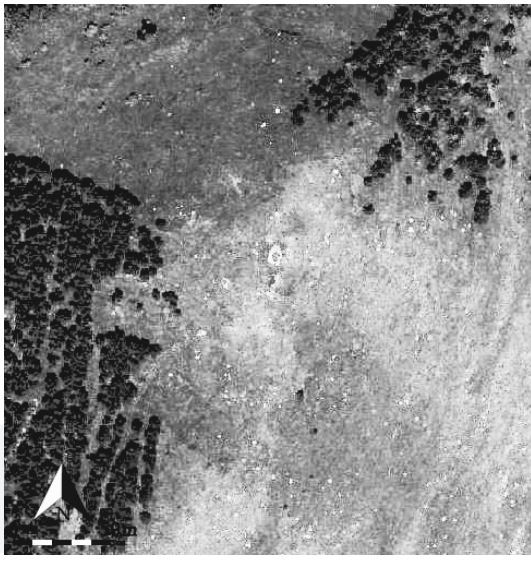

#60_5

Name: -/-
Nearest Settlement: Erkota
Coordinates: 43.209907; 41.531507
Elevation: 1906m
Occupied area: 250m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Watchtower
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ერკოტა
კოორდინატები: 43.209907; 41.531507
აბსოლუტური სიმ აღლე: 1906მ
მოიცავს ტერიტორიას: 250მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: საგუშაგო
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#60_6

Name: Tqistavi
Nearest Settlement: Vargavi
Coordinates: 43.339121; 41.522034
Elevation: 1851m
Occupied area: 0.12ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: „Town"
Additional fortification: Glacis, Outer wall

დასახელება: ტყისთავი
უახლოესი დასახლება: ვარგავი
კოორდინატები: 43.339121; 41.522034
აბსოლუტური სიმაღლე: 1851მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.12ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი"
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

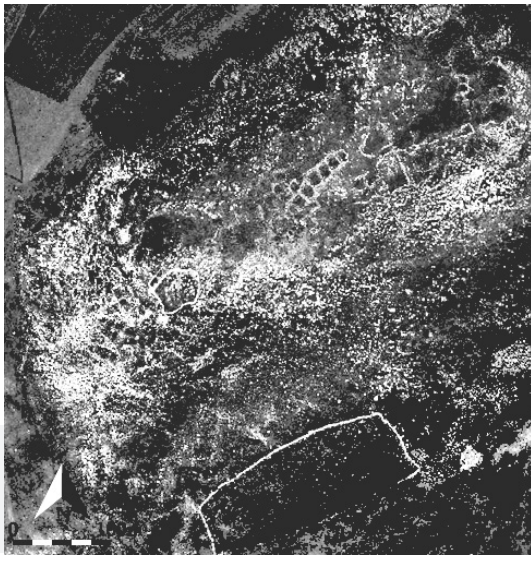

#60_7

Name: -/-
Nearest Settlement: Vargavi
Coordinates: 43.352927; 41.520602
Elevation: 1805m
Occupied area: 850m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვარგავი
კოორდინატები: 43.352927; 41.520602
აბსოლუტური სიმაღლე: 1805მ
მოიცავს ტერიტორიას: 850მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#60_8

Name: Odisebi
Nearest Settlement: Vargavi
Coordinates: 43.335855; 41.519376
Elevation: 1763m
Occupied area: 0.24ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ოდისები
უახლოესი დასახლება: ვარგავი
კოორდინატები: 43.335855; 41.519376
აბსოლუტური სიმაღლე: 1763მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.24ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

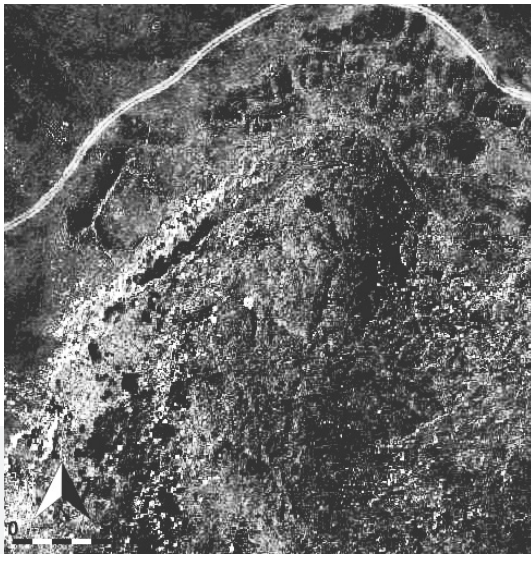

#60_9

Name: Tserakunta
Nearest Settlement: Saro
Coordinates: 43.324903; 41.502642
Elevation: 1652m
Occupied area: 890m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: წერაკუნტა
უახლოესი დასახლება: სარო
კოორდინატები: 43.324903; 41.502642
აბსოლუტური სიმაღლე: 1652მ
მოიცავს ტერიტორიას: 890მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#60_10

Name: Gverigverdi
Nearest Settlement: Khizabavra
Coordinates: 43.315738; 41.515127
Elevation: 1660m
Occupied area: 555m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: გვერიგვერდი
უახლოესი დასახლება: ხიზაბავრა
კოორდინატები: 43.315738; 41.515127
აბსოლუტური სიმაღლე: 1660მ
მოიცავს ტერიტორიას: 555მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5m
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

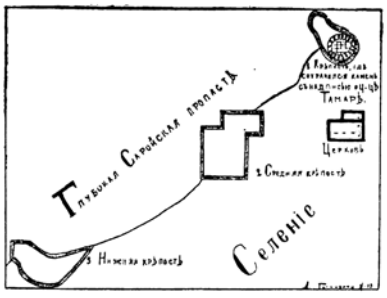

(Ростомов 1898: 101)

#60_11

Name: Saro Fortress
Nearest Settlement: Saro
Coordinates: 43.277027; 41.504825
Elevation: 1405m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: -/-
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: საროს ციხე
უახლოესი დასახლება: სარო
კოორდინატები: 43.277027; 41.504825
აბსოლუტური სიმაღლე: 1405მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: -/-
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

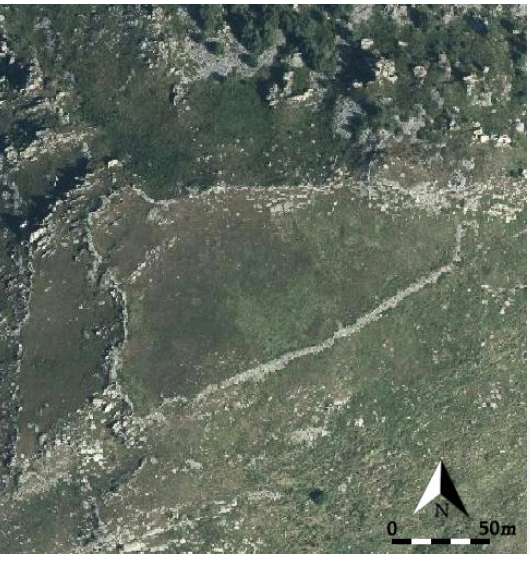

#60_12

Name: Didi Ziareti
Nearest Settlement: Toloshi
Coordinates: 43.204389; 41.493418
Elevation: 2203m
Occupied area: 1.3ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Outer wall

დასახელება: დიდი ზიარეთი
უახლოესი დასახლება: ტოლოში
კოორდინატები: 43.204389; 41.493418
აბსოლუტური სიმაღლე: 2203მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.3ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5 მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარეთა კედელი

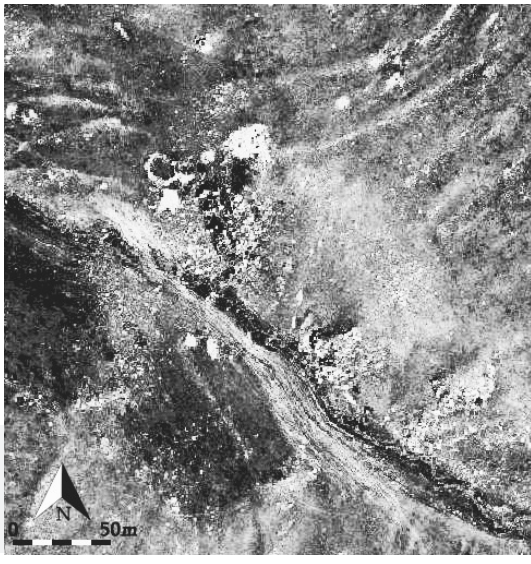

#60_13

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.172692; 41.462604
Elevation: 2017m
Occupied area: 450m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.172692; 41.462604
აბსოლუტური სიმაღლე: 2017მ
მოიცავს ტერიტორიას: 450მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

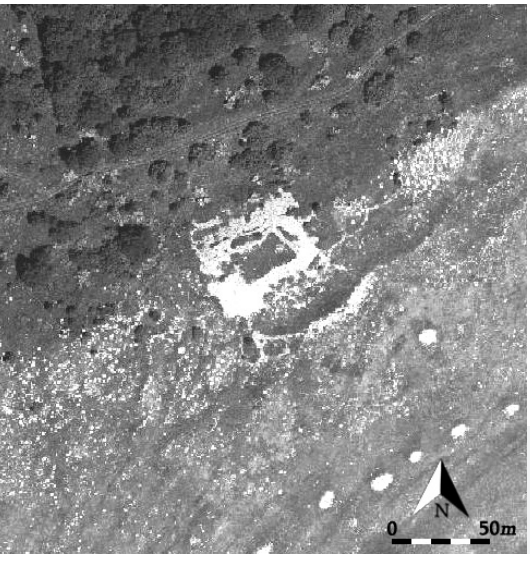

#60_14

Name: -/-
Nearest Settlement: Toloshi
Coordinates: 43.225227; 41.463774
Elevation: 1835m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტოლოში
კოორდინატები: 43.225227; 41.463774
აბსოლუტური სიმაღლე: 1835მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სიქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

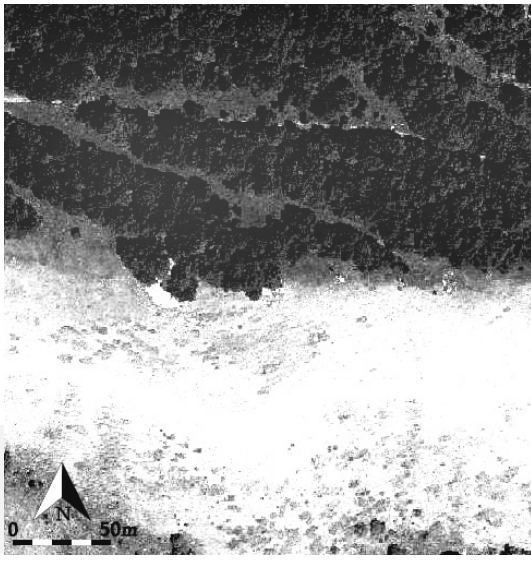

#60_15

Name: -/-
Nearest Settlement: Toloshi
Coordinates: 43.249653; 41.459757
Elevation: 1605m
Occupied area: 400m²
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტოლოში
კოორდინატები: 43.249653; 41.459757
აბსოლუტური სიმაღლე: 1605მ
მოიცავს ტერიტორიას: 400მ²
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

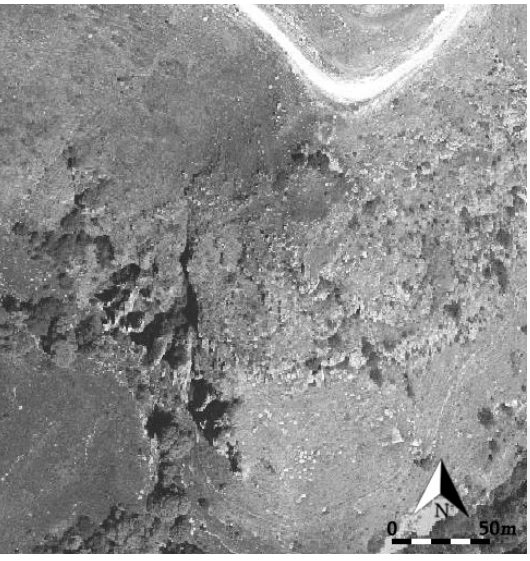

#60_16

Name: -/-
Nearest Settlement: Toloshi
Coordinates: 43.259331; 41.460105
Elevation: 1503m
Occupied area: 585m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტოლოში
კოორდინატები: 43.259331; 41.460105
აბსოლუტური სიმაღლე: 1503მ
მოიცავს ტერიტორიას: 585მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#60_17

Name: -/-
Nearest Settlement: Toloshi
Coordinates: 43.257883; 41.46237
Elevation: 1571m
Occupied area: 0.12ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტოლოში
კოორდინატები: 43.257883; 41.46237
აბსოლუტური სიმაღლე: 1571მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.12ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

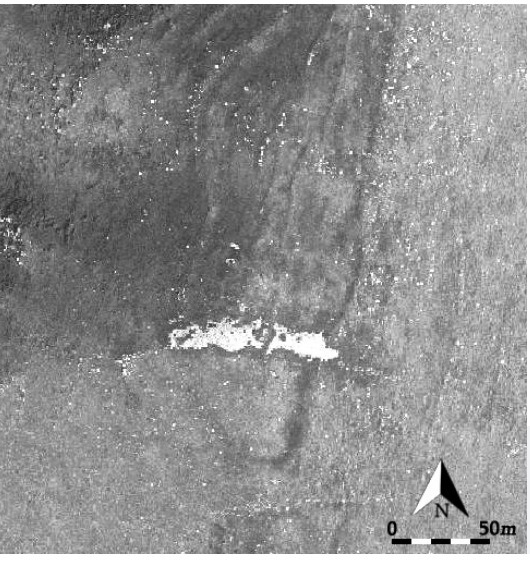

#60_18

Name: -/-
Nearest Settlement: Toloshi
Coordinates: 43.275683; 41.468687
Elevation: 1673m
Occupied area: 1.52ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტოლოში
კოორდინატები: 43.275683; 41.468687
აბსოლუტური სიმაღლე: 1673მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.52ჰა
კედლის სიქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარეთა კედელი

#60_19

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakalakevi
Coordinates: 43.339392; 41.423325
Elevation: 1536m
Occupied area: 0.39ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნაქალაქევი
კოორდინატები: 43.339392; 41.423325
აბსოლუტური სიმაღლე: 1536მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.39ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

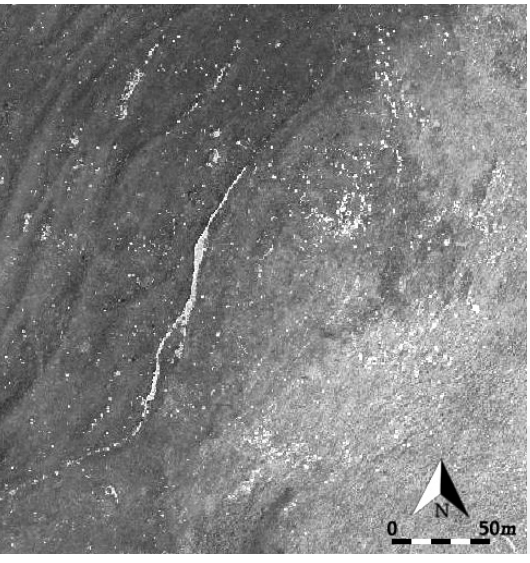

#60_20

Name: -/-
Nearest Settlement: Tmogvi
Coordinates: 43.29447; 41.41838
Elevation: 1917m
Occupied area: 0.23ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თმოგვი
კოორდინატები: 43.29447; 41.41838
აბსოლუტური სიმაღლე: 1917მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.23ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

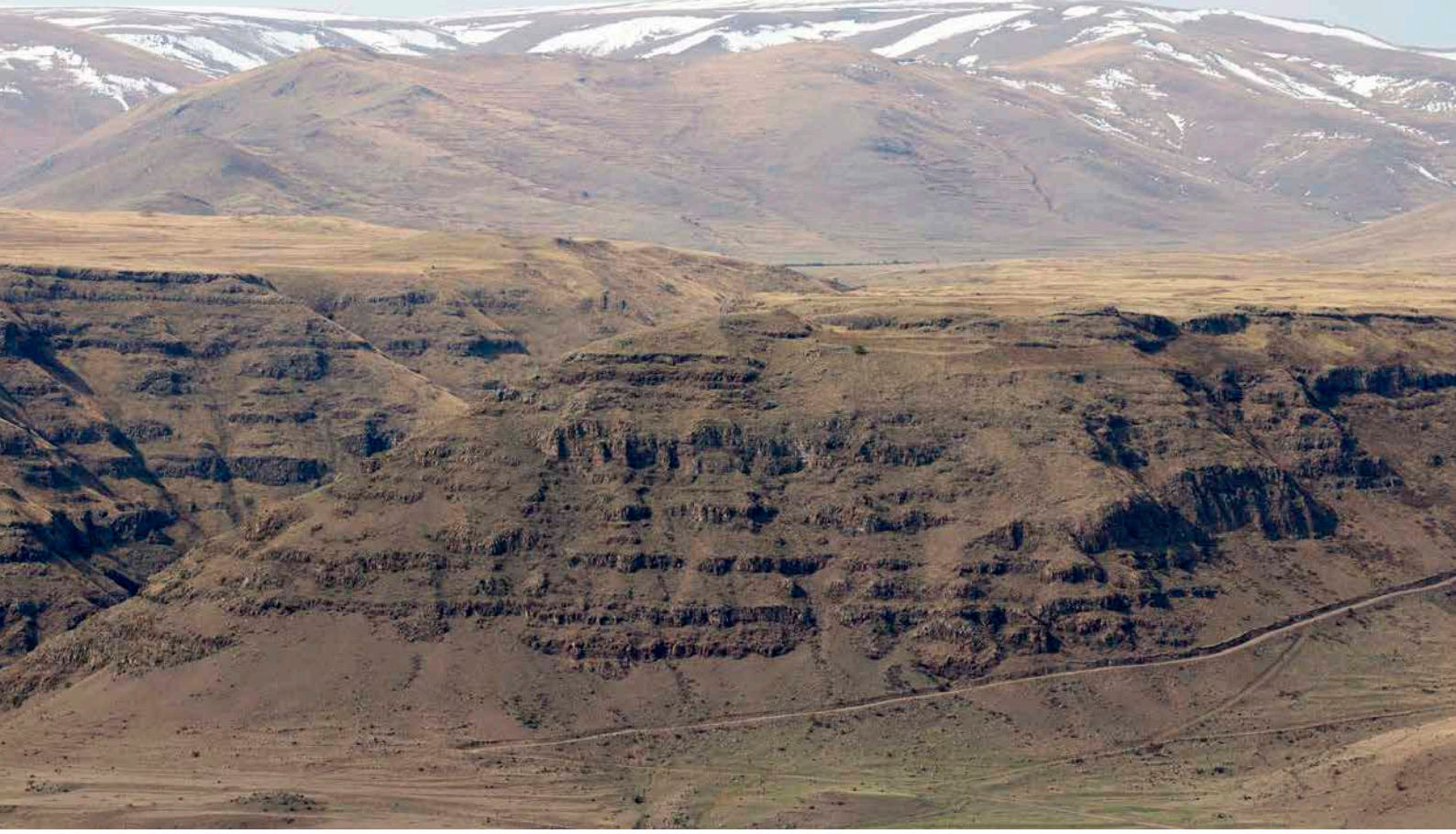

#60_21

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.24062; 41.346078
Elevation: 1737m
Occupied area: 0.62ha
Wall thickness: 2.0-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.24062; 41.346078
აბსოლუტური სიმაღლე: 1737მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.62ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

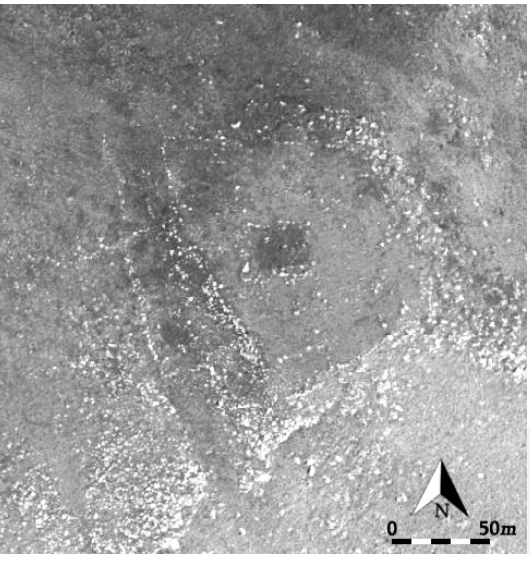

#60_22

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.231972; 41.339165
Elevation: 1763m
Occupied area: 0.35ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.231972; 41.339165
აბსოლუტური სიმაღლე: 1763მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.35ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი

#60_23

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.245907; 41.369016
Elevation: 1574m
Occupied area: 0.41ha
Wall thickness: 2.0-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.245907; 41.369016
აბსოლუტური სიმაღლე: 1547მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.41ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

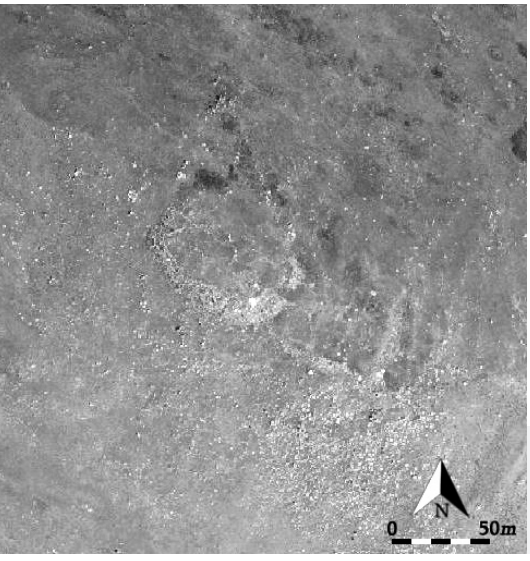

#60_24

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.19323; 41.359456
Elevation: 1879m
Occupied area: 0.56ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.19323; 41.359456
აბსოლუტური სიმაღლე: 1879მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.56ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#60_25

Name: Niala Hill
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.184381; 41.363288
Elevation: 1994m
Occupied area: 0.63ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ნიალას გორა
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.184381; 41.363288
აბსოლუტური სიმაღლე: 1994მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.63ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

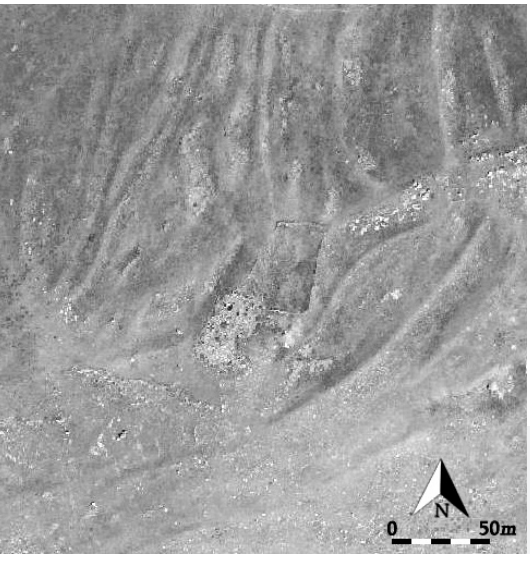

#60_26

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.174781; 41.349629
Elevation: 1885m
Occupied area: 495m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახელება: ნიალა
კოორდინატები: 43.174781; 41.349629
აბსოლუტური სიმაღლე: 1885მ
მოიცავს ტერიტორიას: 495მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#60_27

Name: Karzameti
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.120982; 41.340762
Elevation: 1954m
Occupied area: 0.15ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Religious/Cult building
Subtype: Shrine
Additional fortification: -/-

დასახელება: ქარზამეთი
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.120982; 41.340762
აბსოლუტური სიმაღლე: 1954მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.15ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: სამლოცველო
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

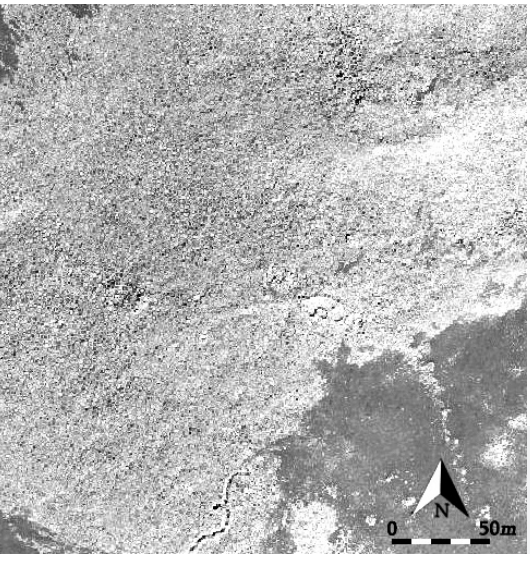

#60_28

Name: Gumbati
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.066313; 41.388881
Elevation: 2953m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: -/-
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: გუმბათი
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.066313; 41.388881
აბსოლუტური სიმაღლე: 2953მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: -/-
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#60_29

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.180369; 41.396855
Elevation: 2060m
Occupied area: 0.16ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.180369; 41.396855
აბსოლუტური სიმაღლე: 2060მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.16ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

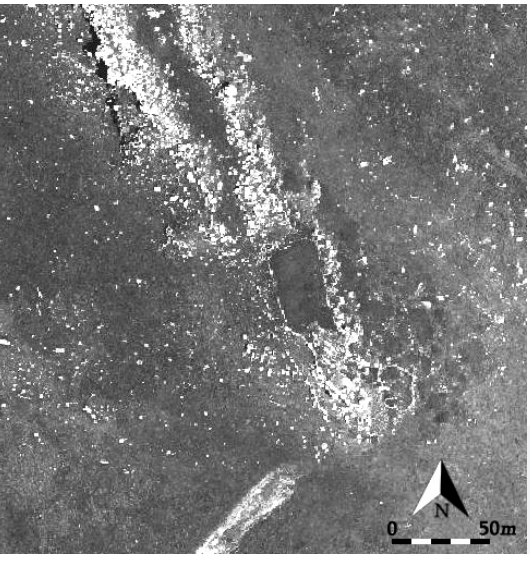

#60_30

Name: Digra
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.183026; 41.404005
Elevation: 2338m
Occupied area: 0.17ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: დიგრა
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.183026; 41.404005
აბსოლუტური სიმაღლე: 2338მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.17ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#60_31

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.184861; 41.411756
Elevation: 2084m
Occupied area: 0.21ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.184861; 41.411756
აბსოლუტური სიმაღლე: 2084მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.21ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#60_32

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.179459; 41.414057
Elevation: 1996m
Occupied area: 0.24ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.179459; 41.414057
აბსოლუტური სიმაღლე: 1996მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.24ჰა
კედლის სიქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#60_33

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.171798; 41.411875
Elevation: 2133m
Occupied area: 0.52ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.171798; 41.411875
აბსოლუტური სიმაღლე: 2133მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.52ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დაამტებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

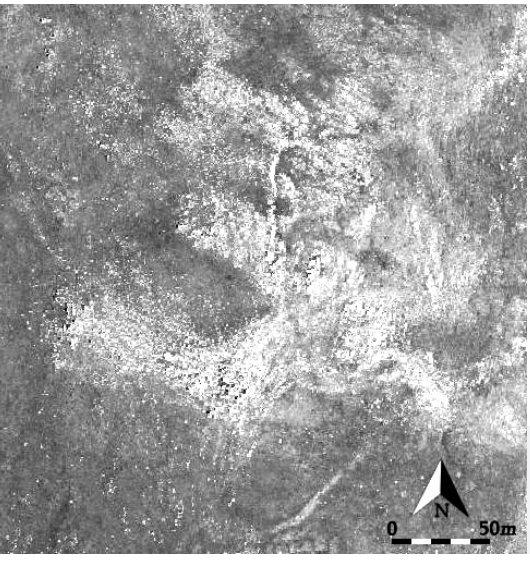

#60_34

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.153773; 41.423022
Elevation: 2169m
Occupied area: 532m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.153773; 41.423022
აბსოლუტური სიმაღლე: 2169მ
მოიცავს ტერიტორიას: 532მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#60_35

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.157962; 41.423547
Elevation: 2077m
Occupied area: 0.35ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.157962; 41.423547
აბსოლუტური სიმაღლე: 2077მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.35ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

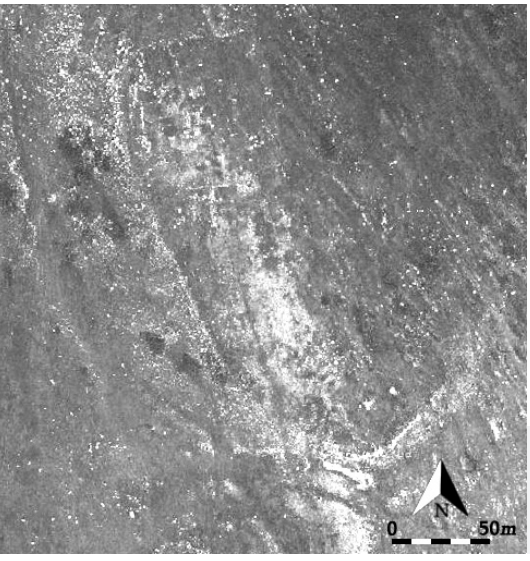

#60_36

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.150605; 41.432157
Elevation: 2089m
Occupied area: 1.86ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Royal City”(?)
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.150605; 41.432157
აბსოლუტური სიმაღლე: 2089მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.86ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

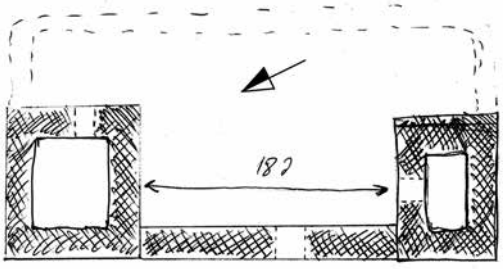

(დ. ნარიმანიშვილის საველე დღიურიდან)
(From diary of D. Narmanishvili)

#60_37

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.124411; 41.445888
Elevation: 2246m
Occupied area: 558m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.124411; 41.445888
აბსოლუტური სიმაღლე: 2246მ
მოიცავს ტერიტორიას: 558მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#60_38

Name: Vani Cyclopean Complex
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.148255; 41.448305
Elevation: 2121m
Occupied area: 0.80ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Royal City”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ვანის ციკლოპური კომპლექსი
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.148255; 41.448305
აბსოლუტური სიმაღლე: 2121მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.8ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

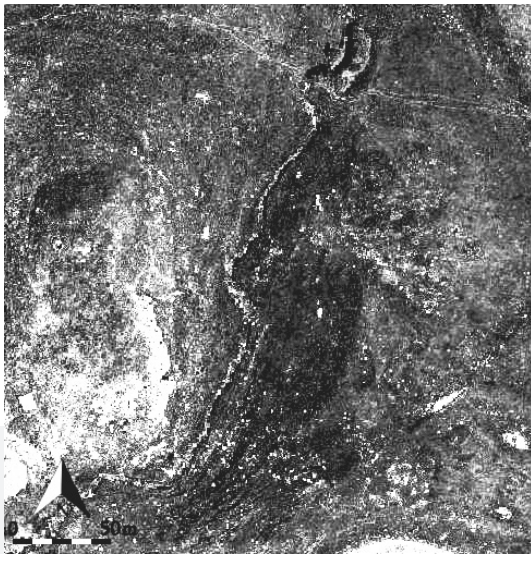

#60_39

Name: -/-
Nearest Settlement: Vani
Coordinates: 43.170628; 41.44593
Elevation: 1921m
Occupied area: 0.20ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ვანი
კოორდინატები: 43.170628; 41.445934
აბსოლუტური სიმაღლე: 1921მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.20ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

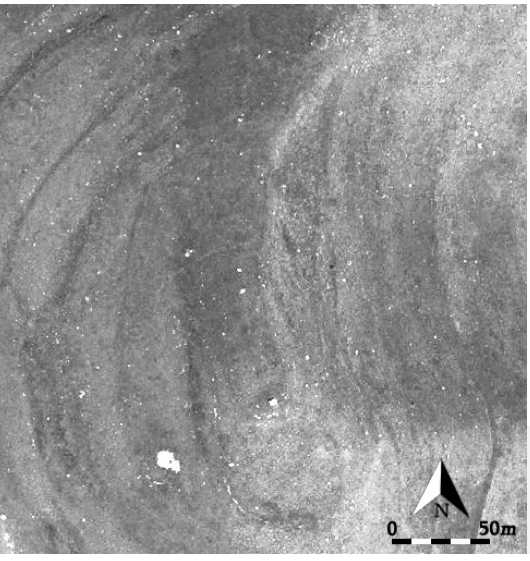

#60_40

Name: -/-
Nearest Settlement: Tmogvi
Coordinates: 43.2993; 41.403298
Elevation: 1861m
Occupied area: 0.58ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თმოგვი
კოორდინატები: 43.2993; 41.403298
აბსოლუტური სიმაღლე: 1861მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.58ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

#60_41

Name: -/-
Nearest Settlement: Tmogvi
Coordinates: 43.301853; 41.399184
Elevation: 1761m
Occupied area: 93m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Watchtower
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თმოგვი
კოორდინატები: 43.301853; 41.399184
აბსოლუტური სიმაღლე: 1761მ
მოიცავს ტერიტორიას: 93მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: საგუშაგო
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

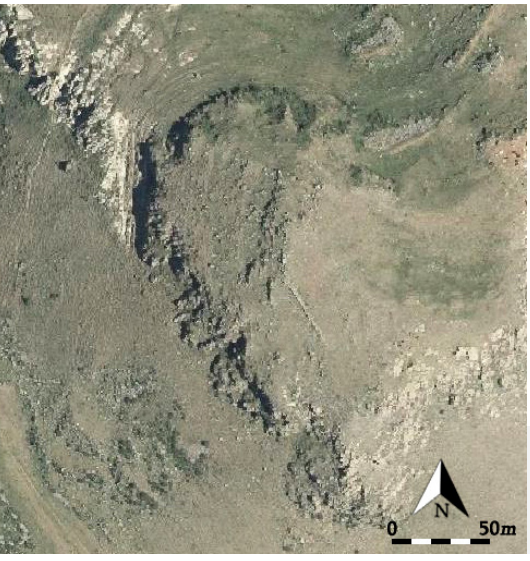

#60_42

Name: -/-
Nearest Settlement: Tmogvi
Coordinates: 43.324529; 41.391166
Elevation: 1525m
Occupied area: 0.16ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თმოგვი
კოორდინატები: 43.324529; 41.391166
აბსოლუტური სიმაღლე: 1525მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.16ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#60_43

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakalakevi
Coordinates: 43.338381; 41.410553
Elevation: 1364m
Occupied area: 324m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნაქალაქევი
კოორდინატები: 43.338381; 41.410553
აბსოლუტური სიმაღლე: 1364მ
მოიცავს ტერიტორიას: 324მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

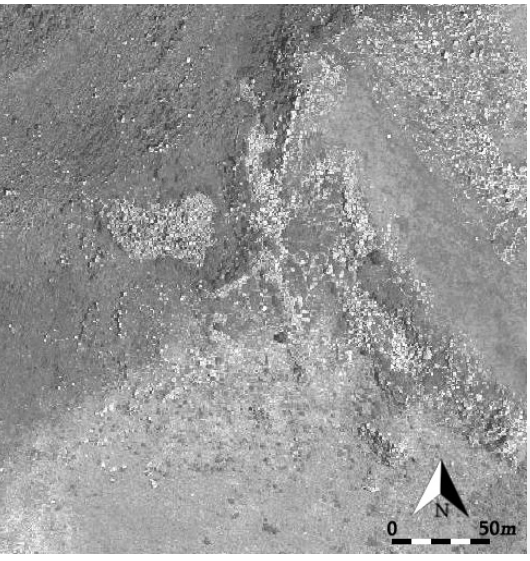

#60_44

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakalakevi
Coordinates: 43.327132; 41.438009
Elevation: 1481m
Occupied area: 0.14ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნაქალაქევი
კოორდინატები: 43.327132; 41.438009
აბსოლუტური სიმაღლე: 1481მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.14ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5m
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#60_45

Name: Tsikhistavi
Nearest Settlement: Toki
Coordinates: 43.381154; 41.487828
Elevation: 1615m
Occupied area: 95m²
Wall thickness: -/-
Type: Watchtower
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ციხისთავი
უახლოესი დასახლება: თოკი
კოორდინატები: 43.381154; 41.487828
აბსოლუტური სიმაღლე: 1615მ
მოიცავს ტერიტორიას: 95მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: საგუშაგო
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

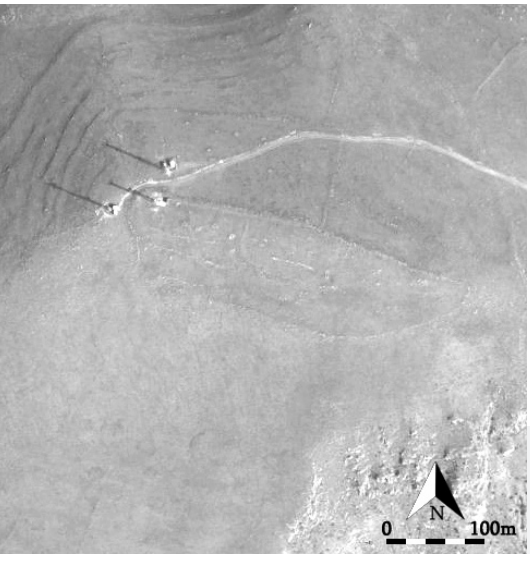

#60_46

Name: -/-
Nearest Settlement: Saro
Coordinates: 43.292149; 41.48928
Elevation: 1568m
Occupied area: 1.87ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: სარო
კოორდინატები: 43.292149; 41.48928
აბსოლუტური სიმაღლე: 1568მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.87ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

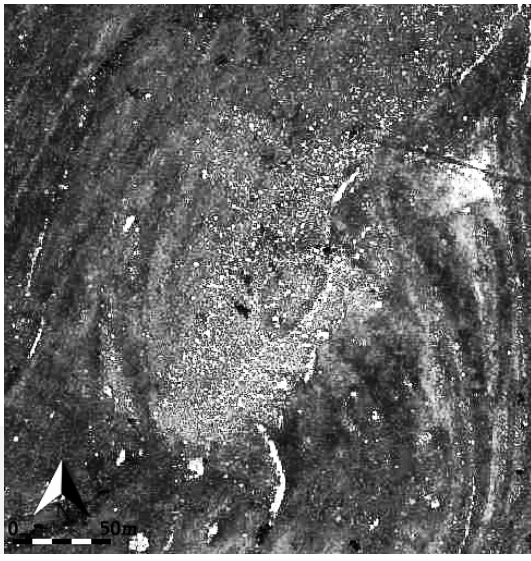

#60_47

Name: -/-
Nearest Settlement: Khizabavra
Coordinates: 43.278866; 41.540168
Elevation: 1510m
Occupied area: 760m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხიზაბავრა
კოორდინატები: 43.278866; 41.540168
აბსოლუტური სიმაღლე: 1510მ
მოიცავს ტერიტორიას: 760მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

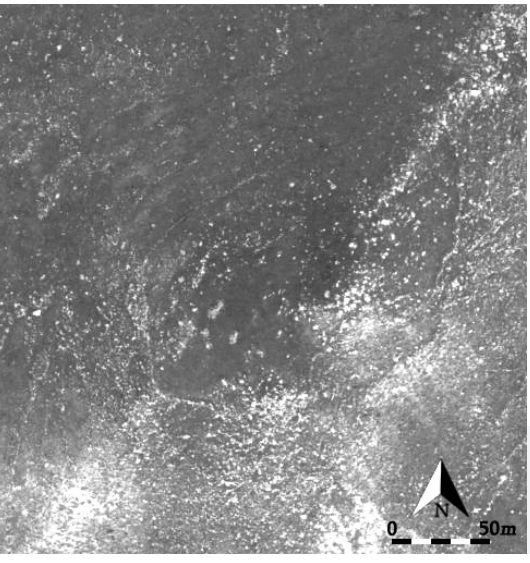

#60_48

Name: -/-
Nearest Settlement: Khizabavra
Coordinates: 43.28451; 41.538858
Elevation: 1624m
Occupied area: 0.60ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხიზაბავრა
კოორდინატები: 43.28451; 41.538858
აბსოლუტური სიმაღლე: 1624მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.60ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#60_49

Name: -/-
Nearest Settlement: Khizabavra
Coordinates: 43.289829; 41.533718
Elevation: 1644m
Occupied area: 836m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხიზაბავრა
კოორდინატები: 43.289829; 41.533718
აბსოლუტური სიმაღლე: 1644მ
მოიცავს ტერიტორიას: 836მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

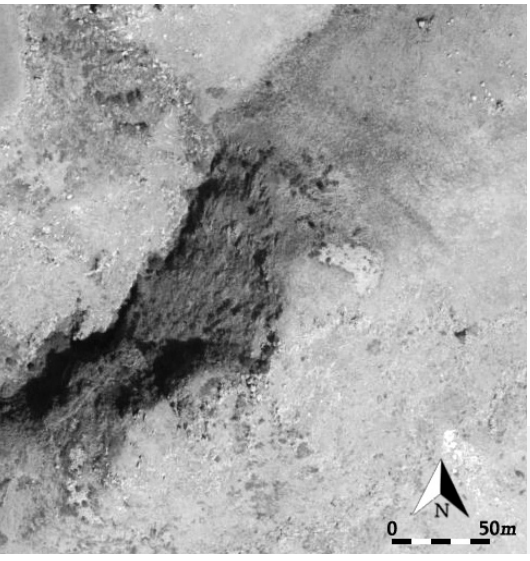

#60_50

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.190230; 41.309283
Elevation: 1683m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.190230; 41.309283
აბსოლუტური სიმაღლე: 1683მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.1ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი

#60_51

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.114744; 41.351215
Elevation: 2080m
Occupied area: 0.2ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.114744; 41.351215
აბსოლუტური სიმაღლე: 2080მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.2ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

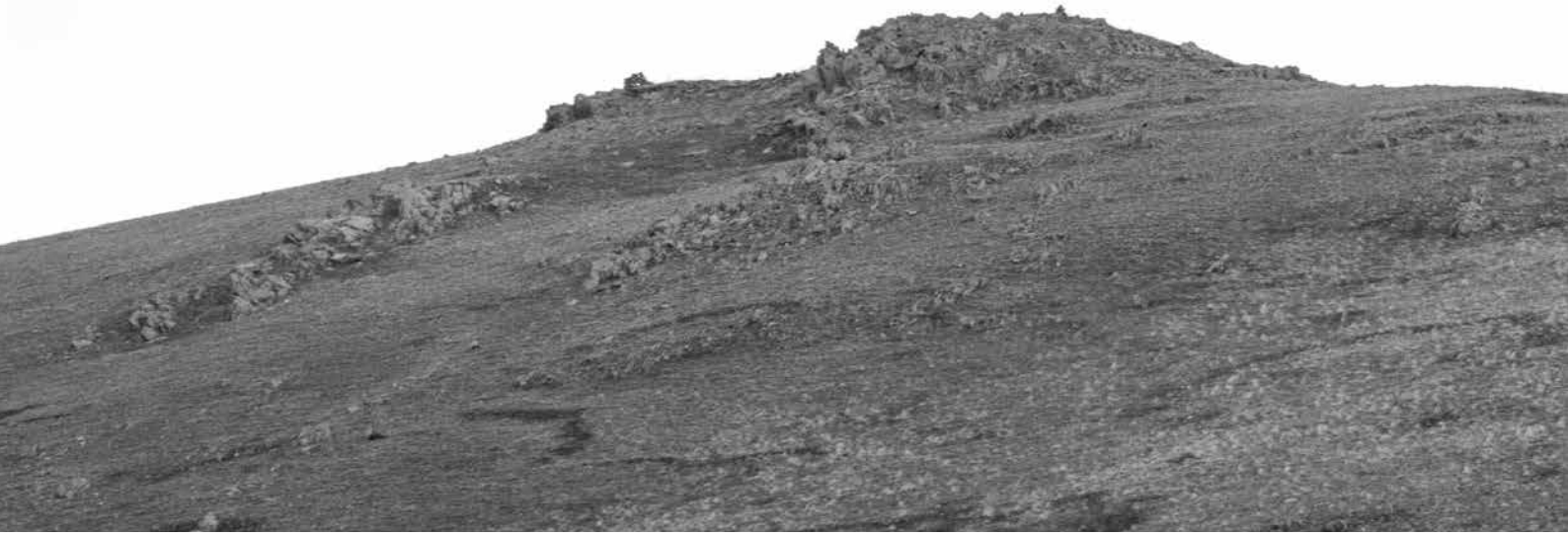

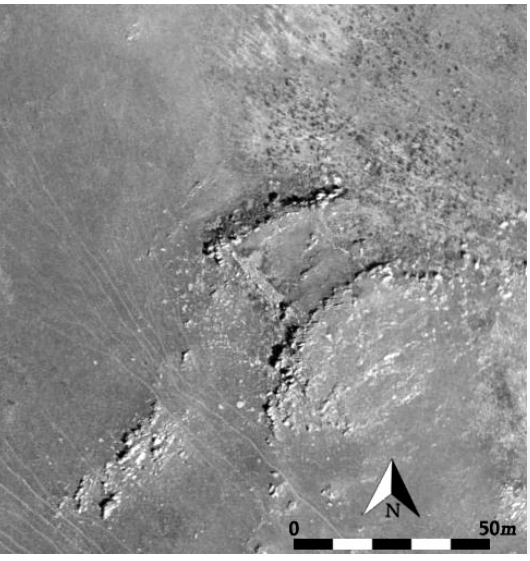

#60_52

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.141086; 41.371045
Elevation: 2251m
Occupied area: 420m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.141086; 41.371045
აბსოლუტური სიმაღლე: 2251მ
მოიცავს ტერიტორიას: 420მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

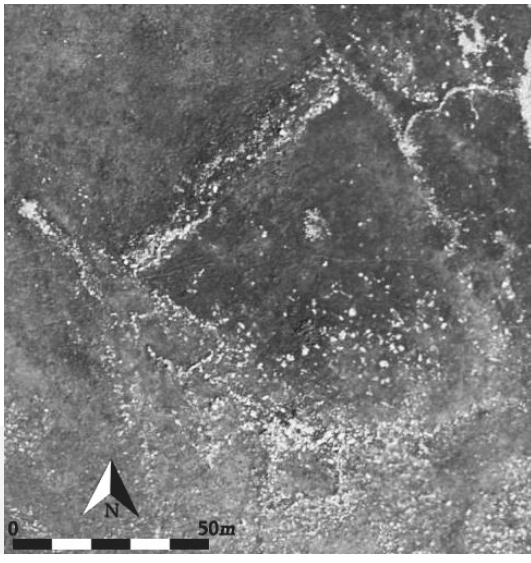

#60_53

Name: -/-
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.224008; 41.351224
Elevation: 1793m
Occupied area: 0.95ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.224008; 41.351224
აბსოლუტური სიმაღლე: 1793მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.95ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი”
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

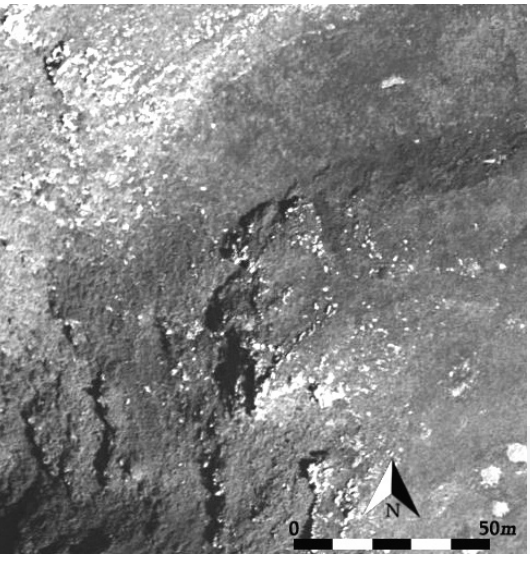

#60_54

Name: Kokhtagora
Nearest Settlement: Niala
Coordinates: 43.231476; 41.351789
Elevation: 1742m
Occupied area: 345m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Ditch

დასახელება: კოხტაგორა
უახლოესი დასახლება: ნიალა
კოორდინატები: 43.231476; 41.351789
აბსოლუტური სიმაღლე: 1742მ
მოიცავს ტერიტორიას: 345მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი

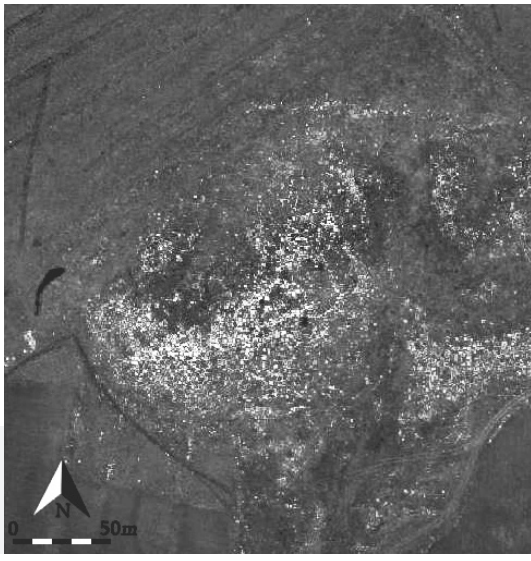

#63_1

Name: -/-
Nearest Settlement: Alastani
Coordinates: 43.369387; 41.543734
Elevation: 1853m
Occupied area: 815m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ალასტანი
კოორდინატები: 43.369387; 41.543734
აბსოლუტური სიმაღლე: 1953მ
მოიცავს ტერიტორიას: 815მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_2

Name: -/
Nearest Settlement: Alastani
Coordinates: 43.377913; 41.543660
Elevation: 1881m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ალასტანი
კოორდინატები: 43.377913; 41.543660
აბსოლუტური სიმაღლე: 1881მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.1ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი:
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_3

Name: -/-
Nearest Settlement: Gokio
Coordinates: 43.400256; 41.572583
Elevation: 1986m
Occupied area: 930ha
Wall thickness:
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გოკიო
კოორდინატები: 43.400256; 41.572583
აბსოლუტური სიმაღლე: 1986მ
მოიცავს ტერიტორიას: 930ჰა
კედლის სისქე:
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი:
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_4

Name: -/-
Nearest Settlement: Alastani
Coordinates: 43.392476; 41.563012
Elevation: 1878m
Occupied area: 0.42ha
Wall thickness: 2.0-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ალასტანი
კოორდინატები: 43.392476; 41.563012
აბსოლუტური სიმაღლე: 1878მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.42ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

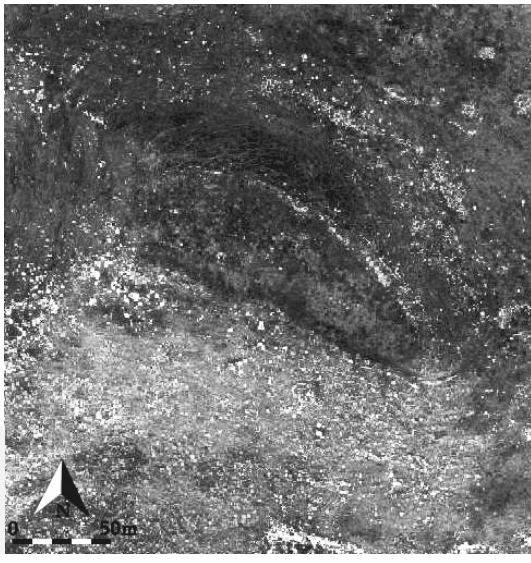

#63_5

Name: -/-
Nearest Settlement: Gokio
Coordinates: 43.412333; 41.576550
Elevation: 1996m
Occupied area: 0.6ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გოკიო
კოორდინატები: 43.412333; 41.576550
აბსოლუტური სიმაღლე: 1996მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.6ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

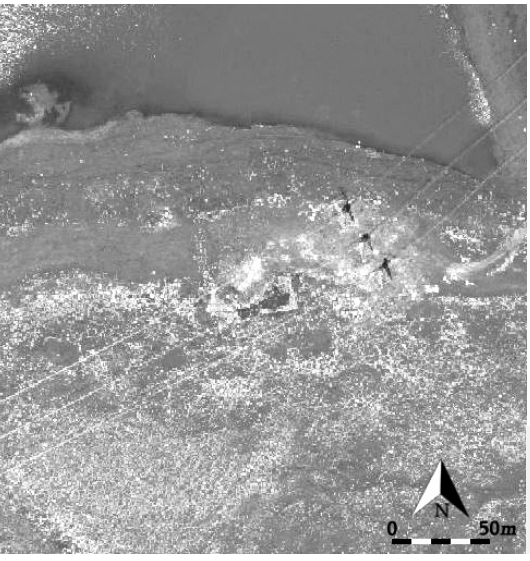

#63_6

Name: -/-
Nearest Settlement: Azavreti
Coordinates: 43.438287; 41.584944
Elevation: 1970m
Occupied area: 0.14ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზავრეთი
კოორდინატები: 43.438287; 41.584944
აბსოლუტური სიმაღლე: 1970მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.14ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_7

Name: -/-
Nearest Settlement: Burnasheti
Coordinates: 43.462978; 41.587955
Elevation: 1957m
Occupied area: 0.52ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბურნაშეთი
კოორდინატები: 43.462978; 41.587955
აბსოლუტური სიმაღლე: 1957მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.52ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_8

Name: -/-
Nearest Settlement: Burnasheti
Coordinates: 43.472850; 41.595867
Elevation: 2017m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბურნაშეთი
კოორდინატები: 43.472850; 41.595867
აბსოლუტური სიმაღლე: 2017მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

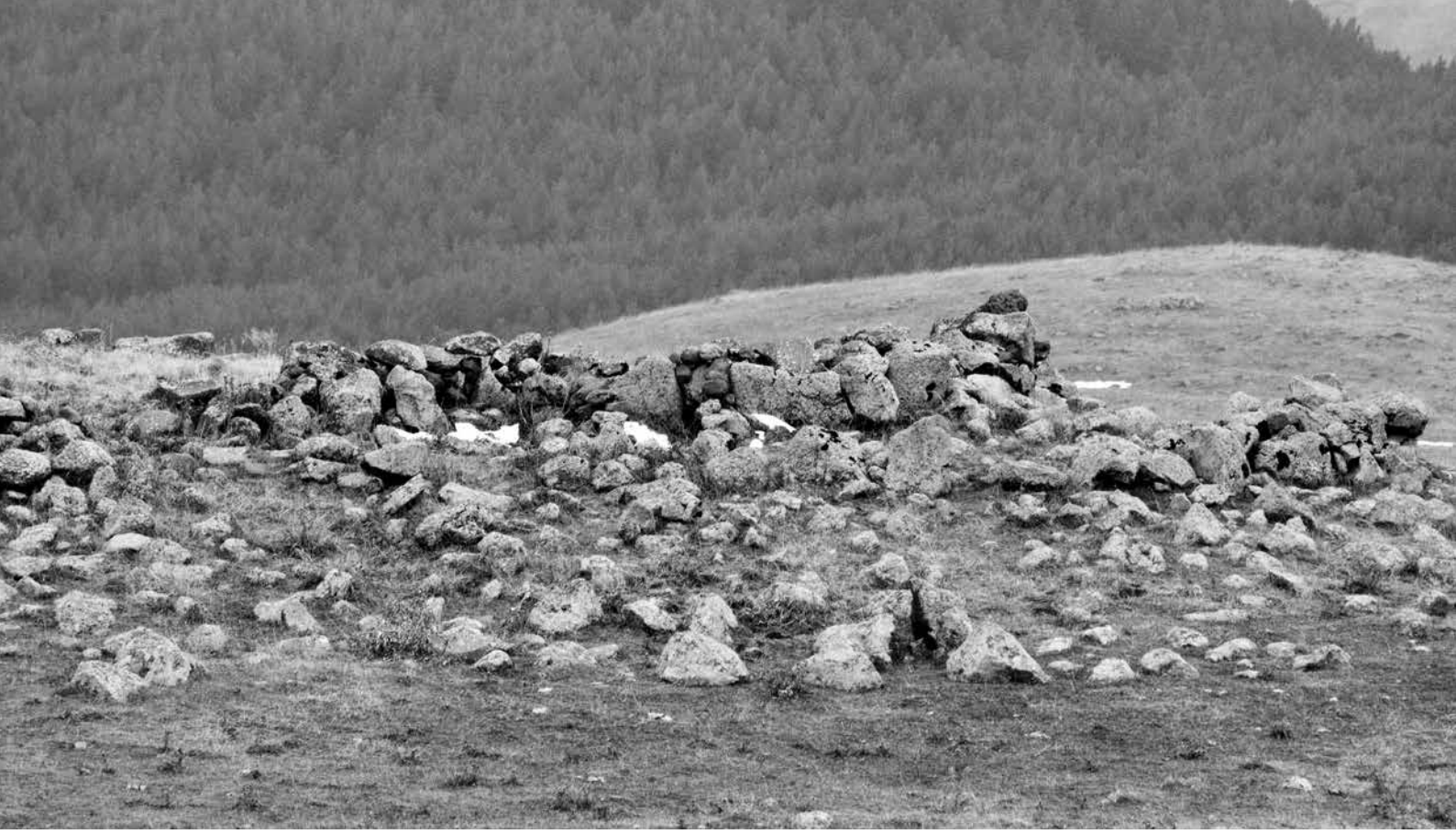

#63_9

Name: -/-
Nearest Settlement: Azavreti
Coordinates: 43.449532; 41.612556
Elevation: 2332m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზავრეთი
კოორდინატები: 43.449532; 41.612556
აბსოლუტური სიმაღლე: 2332მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.1ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

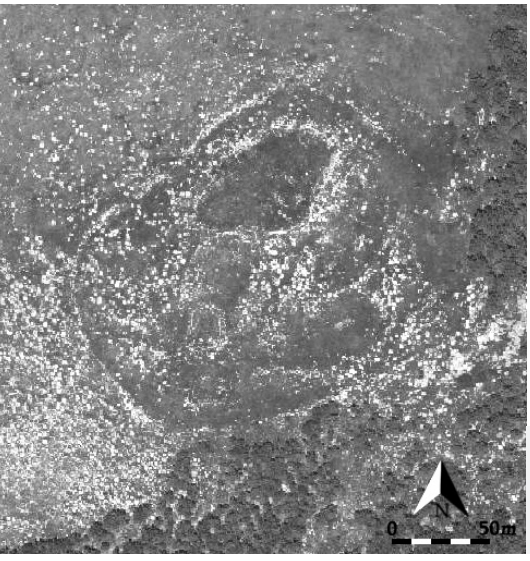

#63_10

Name: -/-
Nearest Settlement: Modega
Coordinates: 43.492939; 41.609313
Elevation: 2077m
Occupied area: 1.72ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მოდეგა
კოორდინატები: 43.492939; 41.609313
აბსოლუტური სიმაღლე: 2077მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.72ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

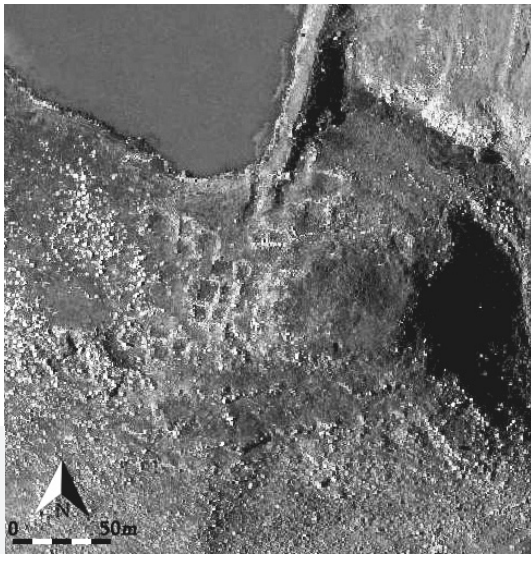

#63_11

Name: -/-
Nearest Settlement: Modega
Coordinates: 43.510858; 41.623957
Elevation: 2093m
Occupied area: 1.0ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მოდეგა
კოორდინატები: 43.510858; 41.623957
აბსოლუტური სიმაღლე: 2093მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.0ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

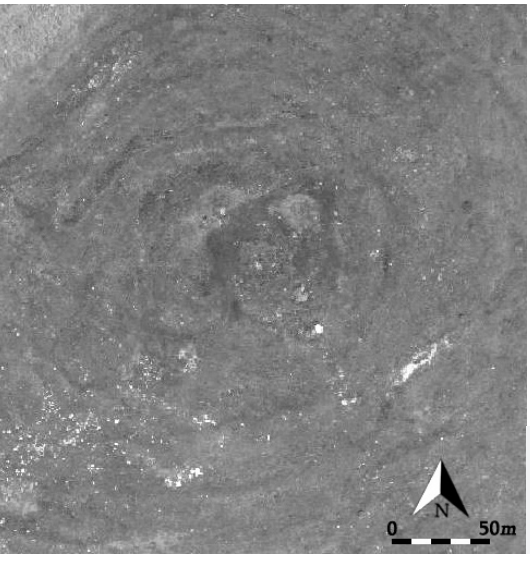

#63_12

Name: “Modegas Gora”
Nearest Settlement: Modega
Coordinates: 43.513032; 41.604662
Elevation: 1937m
Occupied area: 0.62ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: „მოდეგას გორა“
უახლოესი დასახლება: მოდეგა
კოორდინატები: 43.513032; 41.604662
აბსოლუტური სიმაღლე: 1937მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.62ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_13

Name: -/-
Nearest Settlement: Bezjano
Coordinates: 43.579098; 41.596893
Elevation: 1950m
Occupied area: 0.64ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბეჟანო
კოორდინატები: 43.579098; 41.596893
აბსოლუტური სიმაღლე: 1950მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.64ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

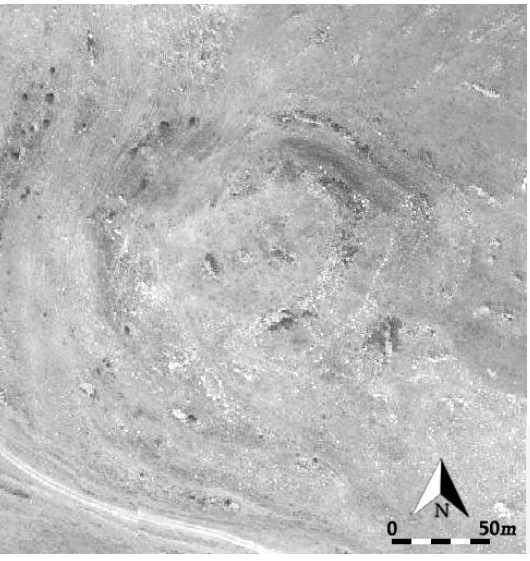

#63_14

Name: -/-
Nearest Settlement: Bezjano
Coordinates: 43.590216; 41.603141
Elevation: 1978m
Occupied area: 0.83ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბეჟანო
კოორდინატები: 43.590216; 41.603141
აბსოლუტური სიმაღლე: 1978მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.83ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

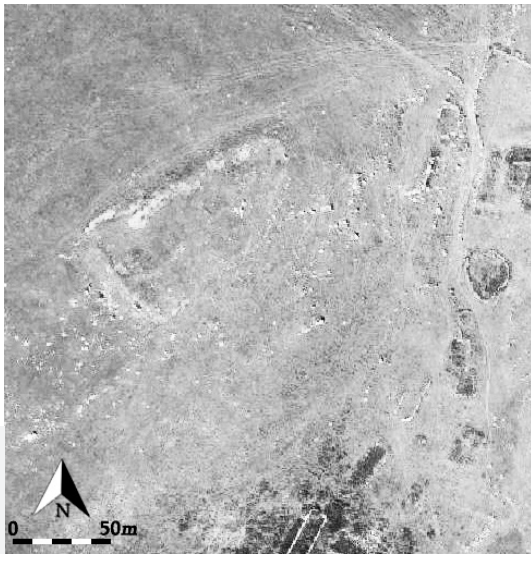

#63_15

Name: Khumrisi
Nearest Settlement: Bezjano
Coordinates: 43.625372; 41.622426
Elevation: 2052m
Occupied area: 0.35ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ხუმრისი
უახლოესი დასახლება: ბეჟანო
კოორდინატები: 43.625372; 41.622426
აბსოლუტური სიმაღლე: 2052მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.35ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

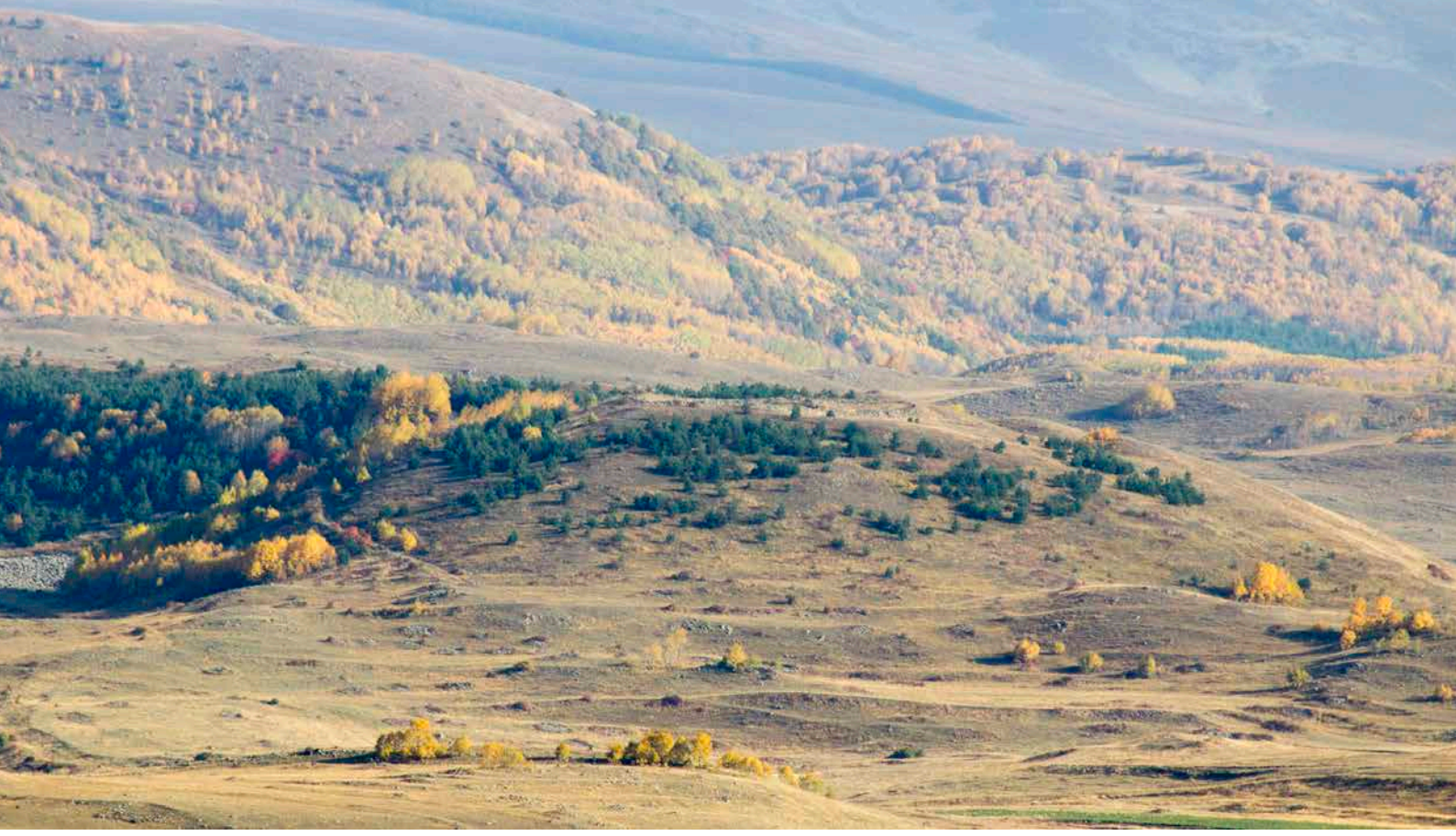

#63_16

Name: -/-
Nearest Settlement: Bezjano
Coordinates: 43.579104; 41.590332
Elevation: 1947 m
Occupied area: 0.37ha
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბეჟანო
კოორდინატები: 43.579104; 41.590332
აბსოლუტური სიმაღლე: 1947მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.37ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_17

Name: -/-
Nearest Settlement: Bezjano
Coordinates: 43.634677; 41.634851
Elevation: 2020m
Occupied area: 0.34ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბეჟანო
კოორდინატები: 43.634677; 41.634851
აბსოლუტური სიმაღლე: 2020მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.34ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

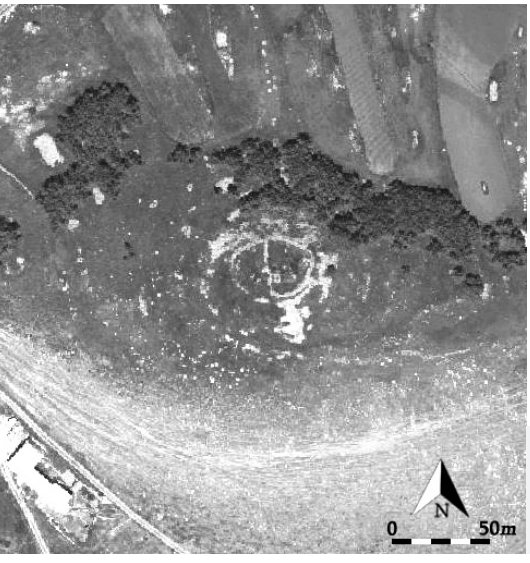

#63_18

Name: -/-
Nearest Settlement: Agana
Coordinates: 43.546809; 41.574803
Elevation: 1834m
Occupied area: 740m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აგანა
კოორდინატები: 43.546809; 41.574803
აბსოლუტური სიმაღლე: 1834მ
მოიცავს ტერიტორიას: 740მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_19

Name: Baraletis Gora
Nearest Settlement: Baraleti
Coordinates: 43.511243; 41.568958
Elevation: 1820m
Occupied area: 0.39ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ბარალეთის გორა
უახლოესი დასახლება: ბარალეთი
კოორდინატები: 43.511243; 41.568958
აბსოლუტური სიმაღლე: 1820მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.39ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

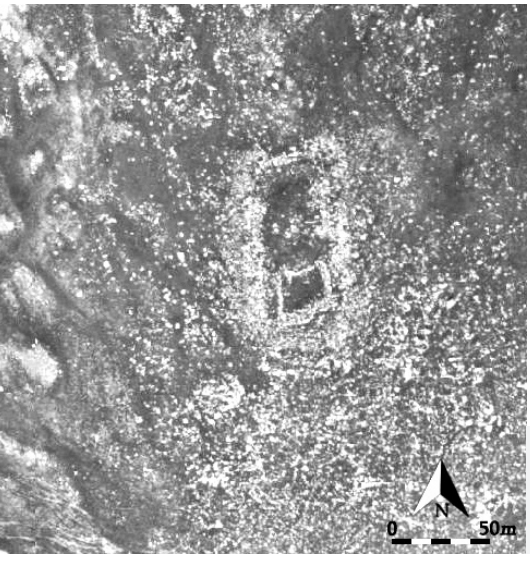

#63_20

Name: -/-
Nearest Settlement: Ikhtila
Coordinates: 43.553229; 41.555955
Elevation: 1806m
Occupied area: 833m^2
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: იხტილა
კორდინატები: 43.553229; 41.555955
აბსოლუტური სიმაღლე: 1806მ
მოიცავს ტერიტორიას: 833მ^2
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

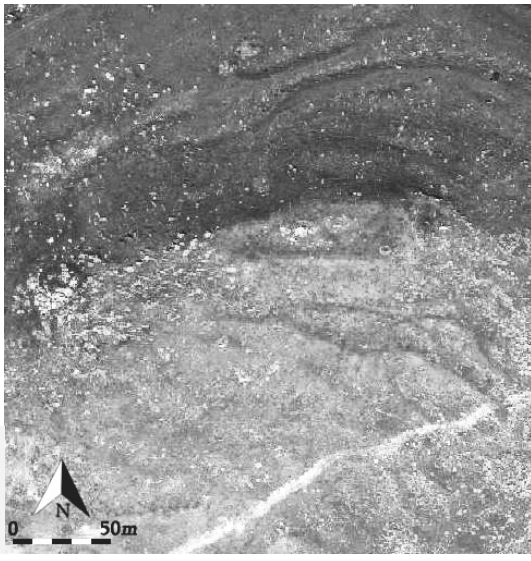

#63_21

Name: -/-
Nearest Settlement: Merenia
Coordinates: 43.557546; 41.544003
Elevation: 1805m
Occupied area: 0.17ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მერენია
კოორდინატები: 43.557546; 41.544003
აბსოლუტური სიმაღლე: 1805მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.17ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

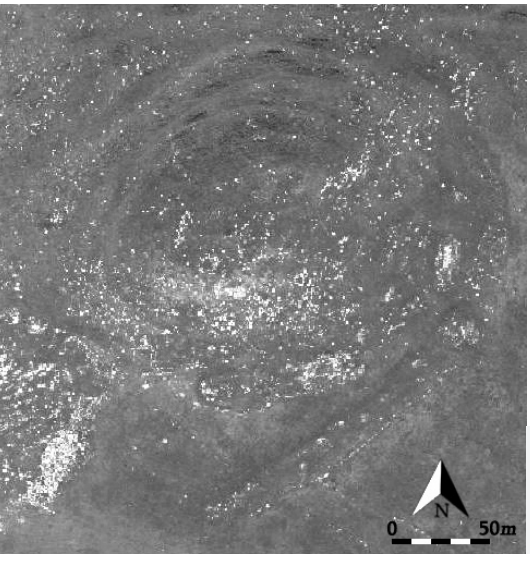

#63_22

Name: -/-
Nearest Settlement: Ikhtila
Coordinates: 43.528317; 41.556478
Elevation: 1805m
Occupied area: 0.83ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: იხტილა
კოორდინატები: 43.528317; 41.556478
აბსოლუტური სიმაღლე: 1805მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.83ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

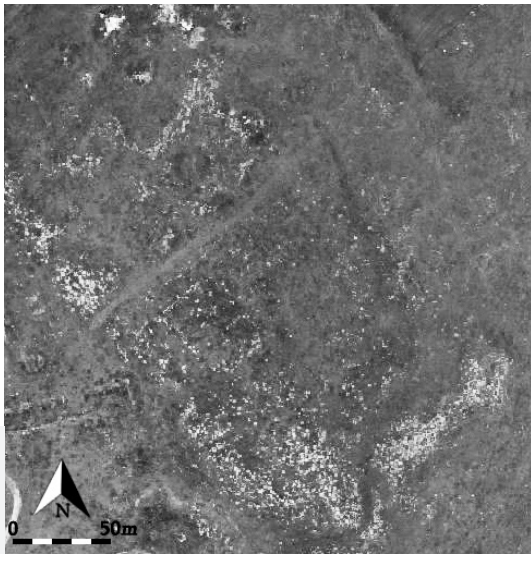

#63_23

Name: -/-
Nearest Settlement: Turtskhi
Coordinates: 43.477527; 41.555549
Elevation: 1783m
Occupied area: 925m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტურცხი
კოორდინატები: 43.477527; 41.555549
აბსოლუტური სიმაღლე: 1783მ
მოიცავს ტერიტორიას: 925მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

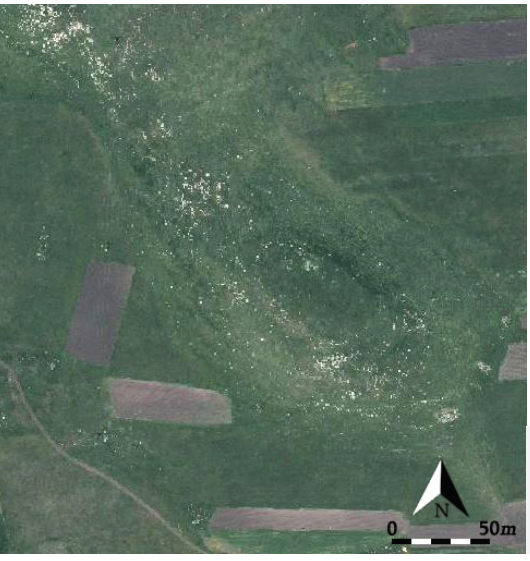

#63_24

Name: Natsargora(?)
Nearest Settlement: Baraleti
Coordinates: 43.489526; 41.543423
Elevation: 1740m
Occupied area: 0.52ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ნაცარგორა(?)
უახლოესი დასახლება: ბარალეთი
კოორდინატები: 43.489526; 41.543423
აბსოლუტური სიმაღლე: 1740მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.52ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_25

Name: Tskhia(?)
Nearest Settlement: Kotelia
Coordinates: 43.434994; 41.532923
Elevation: 1822m
Occupied area: 920m²
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ცხია(?)
უახლოესი დასახლება: კოტელია
კოორდინატები: 43.434994; 41.532923
აბსოლუტური სიმაღლე: 1822მ
მოიცავს ტერიტორიას: 920მ²
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

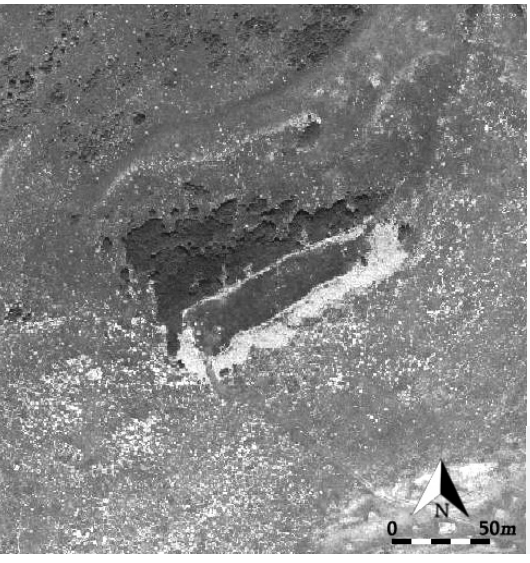

#63_26

Name: -/-
Nearest Settlement: Bughasheni
Coordinates: 43.539888; 41.523546
Elevation: 1909m
Occupied area: 0.26ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბუღაშენი
კოორდინატები: 43.539888; 41.523546
აბსოლუტური სიმაღლე: 1909მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.26ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

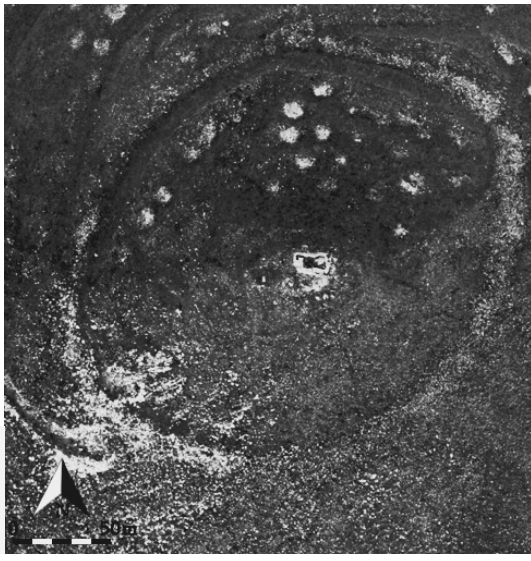

#63_27

Name: -/-
Nearest Settlement: Balkho
Coordinates: 43.549217; 41.512509
Elevation: 2005m
Occupied area: 936m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბალხო
კოორდინატები: 43.549217; 41.512509
აბსოლუტური სიმაღლე: 2005მ
მოიცავს ტერიტორიას: 936მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_28

Name: -/-
Nearest Settlement: Balkho
Coordinates: 43.531968; 41.506136
Elevation: 1770m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბალხო
კოორდინატები: 43.531968; 41.506136
აბსოლუტური სიმაღლე: 1770მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

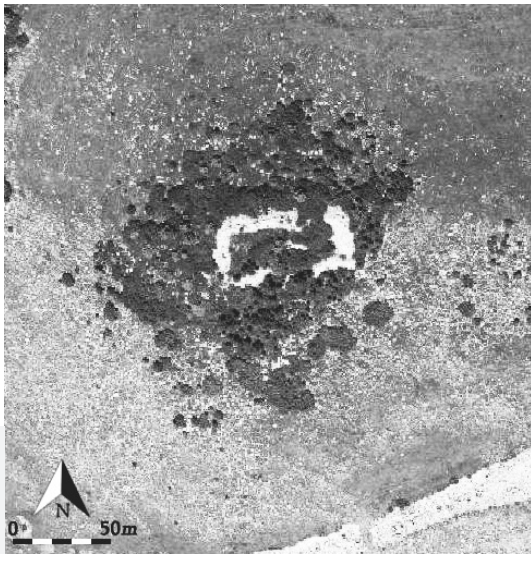

#63_29

Name: -/-
Nearest Settlement: Gomani
Coordinates: 43.569911; 41.486567
Elevation: 2005m
Occupied area: 0.11ha
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გომანი
კოორდინატები: 43.569911; 41.486567
აბსოლუტური სიმაღლე: 2005მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.11ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

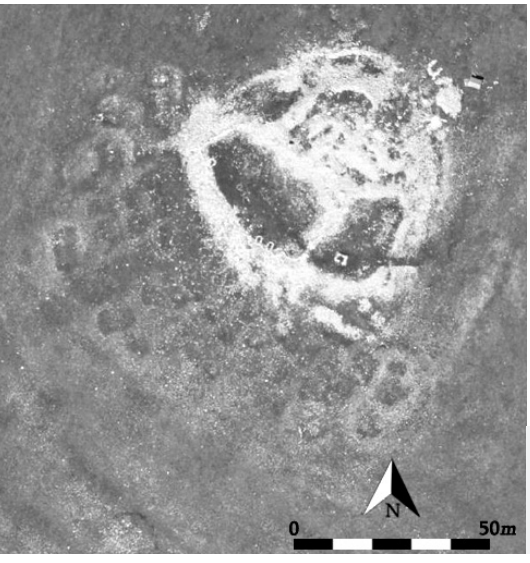

#63_30

Name: -/-
Nearest Settlement: Olaverdi
Coordinates: 43.569958; 41.467592
Elevation: 2128m
Occupied area: 0.91ha
Wall thickness: 2.5-4.0m
Type: Fortified settlement(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ოლავრედი
კოორდინატები: 43.569958; 41.467592
აბსოლუტური სიმაღლე: 2128მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.91ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_31

Name: -/-
Nearest Settlement: Orja
Coordinates: 43.440857; 41.466168
Elevation: 1579m
Occupied area: 943m²
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ორჯა
კოორდინატები: 43.440857; 41.466168
აბსოლუტური სიმაღლე: 1579მ
მოიცავს ტერიტორიას: 943მ²
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

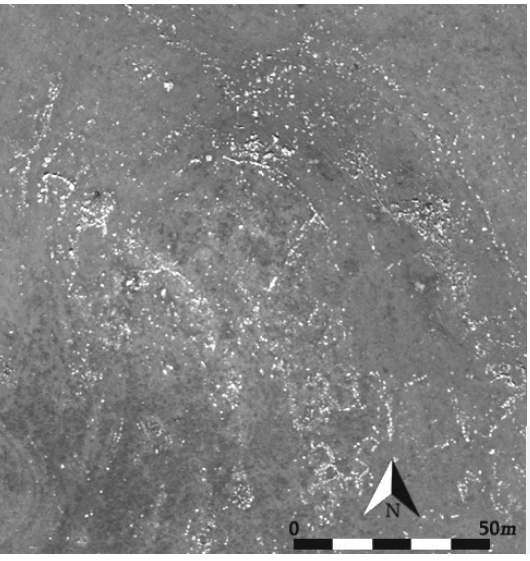

#63_32

Name: -/-
Nearest Settlement: Kotelia
Coordinates: 43.459165; 41.543607
Elevation: 1777m
Occupied area: 0.32ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კოტელია
კოორდინატები: 43.459165; 41.543607
აბსოლუტური სიმაღლე: 1777მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.32ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

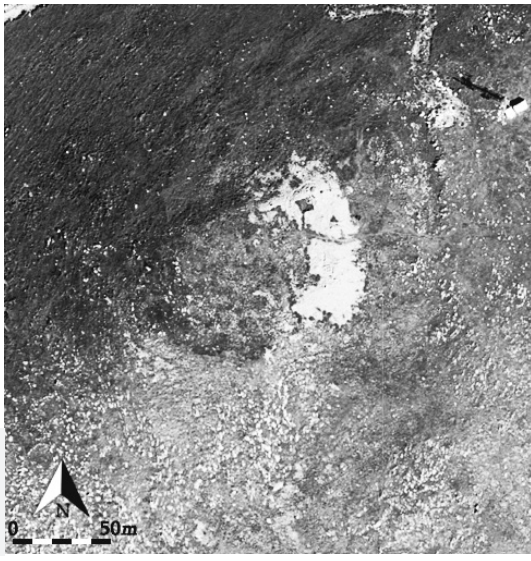

#63_33

Name: -/-
Nearest Settlement: Machatia
Coordinates: 43.509072; 41.440325
Elevation: 1841m
Occupied area: 0.83ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მაჩატია
კოორდინატები: 43.509072; 41.440325
აბსოლუტური სიმაღლე: 1841მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.83ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_34

Name: -/-
Nearest Settlement: Khulgulo
Coordinates: 43.511219; 41.427781
Elevation: 1940m
Occupied area: 0.39ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხულგუმო
კოორდინატები: 43.511219; 41.427781
აბსოლუტური სიმაღლე: 1940მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.39ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_35

Name: -/-
Nearest Settlement: Kartikami
Coordinates: 43.541792; 41.412474
Elevation: 1876m
Occupied area: 0.31
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კართიკამი
კოორდინატები: 43.541792; 41.412474
აბსოლუტური სიმაღლე: 1876მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.31ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_36

Name: Amiranis Gora
Nearest Settlement: Akhalkalaki
Coordinates: 43.498794; 41.397231
Elevation: 1881m
Occupied area: 2.8ha
Wall thickness: 2.5-4.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Royal City”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ამირანის გორა
უახლოესი დასახლება: ახალქალაქი
კოორდინატები: 43.498794; 41.397231
აბსოლუტური სიმაღლე: 1881მ
მოიცავს ტერიტორიას: 2.8ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_37

Name: -/-
Nearest Settlement: Kirovakani
Coordinates: 43.416579; 41.391392
Elevation: 1735m
Occupied area: 0.16ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კიროვაკანი
კოორდინატები: 43.416579; 41.391392
აბსოლუტური სიმაღლე: 1735მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.16ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

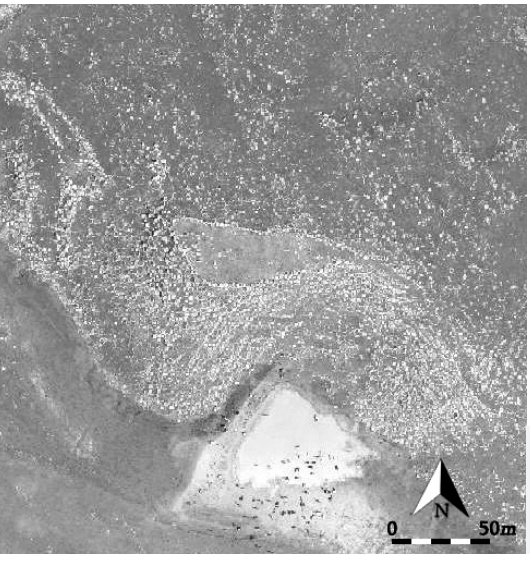

#63_38

Name: -/-
Nearest Settlement: Kumurdo
Coordinates: 43.339343; 41.379284
Elevation: 1783m
Occupied area: 0.13ha
Wall thickness: 1.5-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კუმურდო
კოორდინატები: 43.339343; 41.379284
აბსოლუტური სიმაღლე: 1783მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.13ჰა
კედლის სიქე: 1.5-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_39

Name: -/-
Nearest Settlement: Azmana
Coordinates: 43.272070; 41.329310
Elevation: 1743m
Occupied area: 0.19ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზმანა
კოორდინატები: 43.272070; 41.329310
აბსოლუტური სიმაღლე: 1743მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.19ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

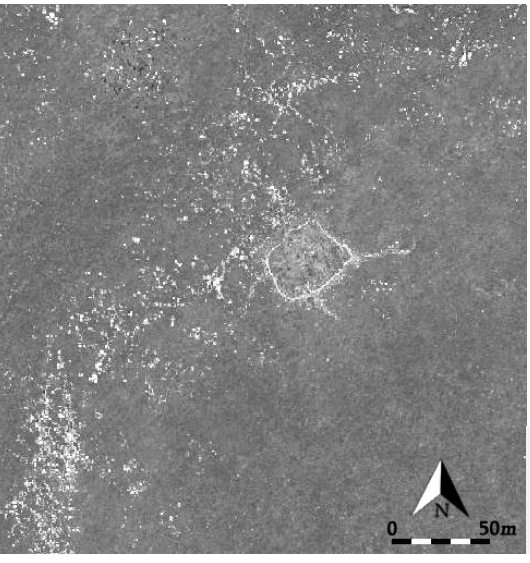

#63_40

Name: -/-
Nearest Settlement: Okami
Coordinates: 43.349230; 41.308349
Elevation: 1978m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortress(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ოკამი
კოორდინატები: 43.349230; 41.308349
აბსოლუტური სიმაღლე: 1978მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

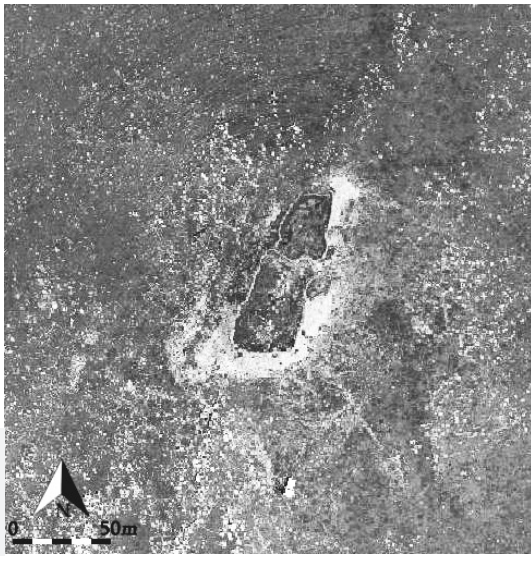

#63_41

Name: -/-
Nearest Settlement: Okami
Coordinates: 43.357384; 41.322289
Elevation: 1897m
Occupied area: 0.77ha
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ოკამი
კოორდინატები: 43.357384; 41.322289
აბსოლუტური სიმაღლე: 1897მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.77ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

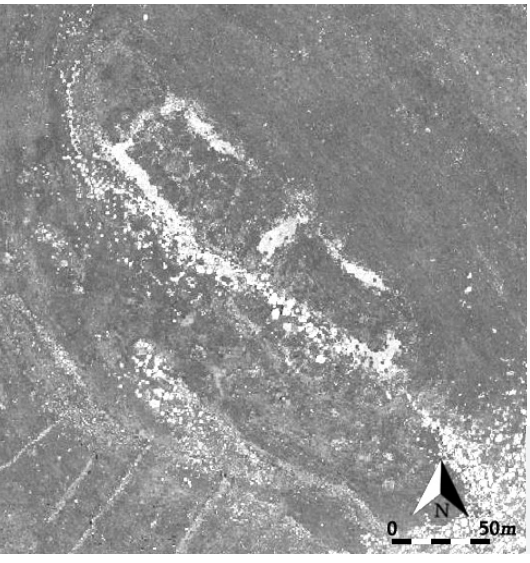

#63_42

Name: Tsiteli Gora(?)
Nearest Settlement: Okami
Coordinates: 43.374819; 41.326439
Elevation: 1912m
Occupied area: 0.53ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Outer wall

დასახელება: წითელი გორა(?)
უახლოესი დასახლება: ოკამი
კოორდინატები: 43.374819; 41.326439
აბსოლუტური სიმაღლე: 1912მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.53ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

#63_43

Name: -/-
Nearest Settlement: Khorenia
Coordinates: 43.498747; 41.337394
Elevation: 1818m
Occupied area: 0.15ha
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch, Outer wall with Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხორენია
კოორდინატები: 43.498747; 41.337394
აბსოლუტური სიმაღლე: 1818მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.15ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი თხრილით

#63_44

Name: -/-
Nearest Settlement: Khorenia
Coordinates: 43.517783; 41.339432
Elevation: 1838m
Type: Fortress
Occupied area: 0.15ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch, Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხორენია
კოორდინატები: 43.517783; 41.339432
აბსოლუტური სიმაღლე: 1838მ
ტიპი: სიმაგრე
მოიცავს ტერიტორიას: 0.15ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი, გარე კედელი

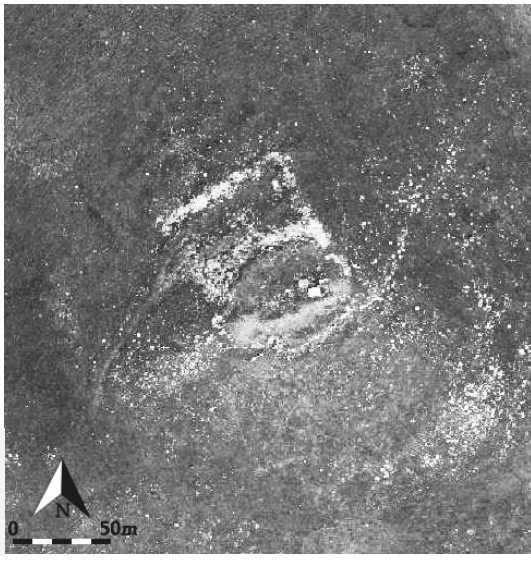

#63_45

Name: -/-
Nearest Settlement: Khospio
Coordinates: 43.506364; 41.363060
Elevation: 1875m
Occupied area: 0.61ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხოსპიო
კოორდინატები: 43.506364; 41.363060
აბსოლუტური სიმაღლე: 1875მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.61ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

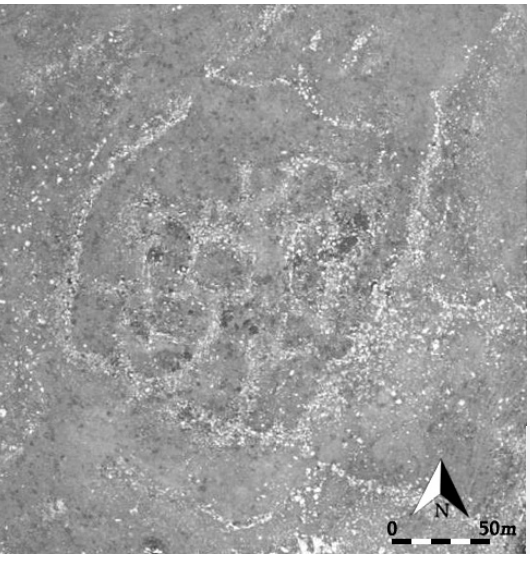

#63_46

Name: -/-
Nearest Settlement: Toria
Coordinates: 43.548973; 41.363469
Elevation: 1852m
Occupied area: 0.47ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თორია
კოორდინატები: 43.548973; 41.363469
აბსოლუტური სიმაღლე: 1852მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.47ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

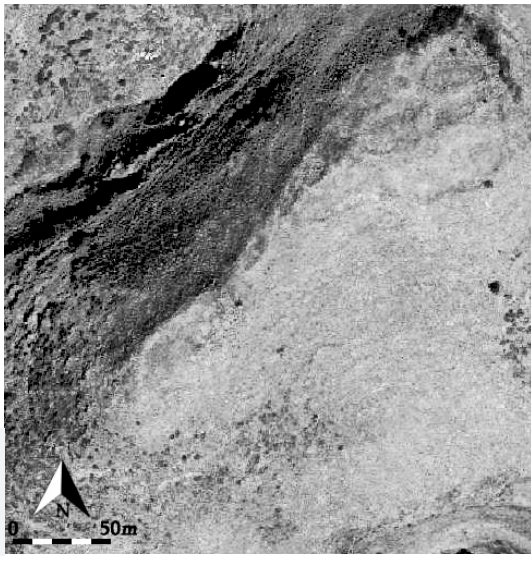

#63_47

Name: -/-
Nearest Settlement: Dabnia
Coordinates: 43.255018; 41.284453
Elevation: 1741m
Occupied area: 1.5ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დაბნია
კოორდინატები: 43.255018; 41.284453
აბსოლუტური სიმაღლე: 1741მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.5ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ინფორმაცია: Glacis, თხრილი

#63_48

Name: -/-
Nearest Settlement: Sulda
Coordinates: 43.370966; 41.277478
Elevation: 1935m
Occupied area: 0.5ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: სულდა
კოორდინატები: 43.370966; 41.277478
აბსოლუტური სიმაღლე: 1935მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.5ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

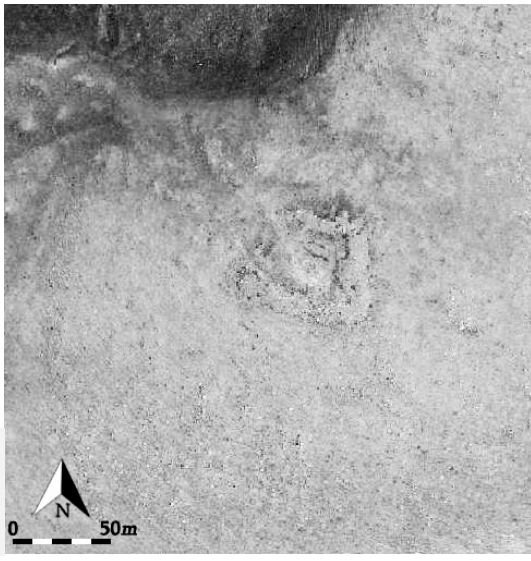

#63_49

Name: -/-
Nearest Settlement: Kartsakhi
Coordinates: 43.254072;41.250028
Elevation: 1959m
Occupied area: 0.18ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კარწახი
კოორდინატები: 43.254072;41.250028
აბსოლუტური სიმაღლე: 1959მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.18ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორთიფიკაცაი: Glacis

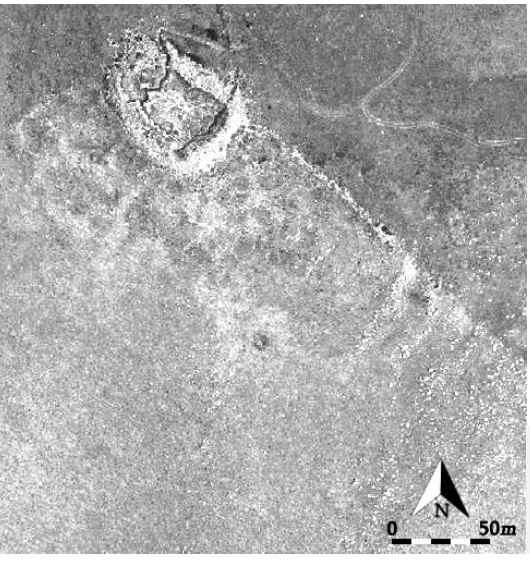

#63_50

Name: -/-
Nearest Settlement: Kartsakhi
Coordinates: 43.260906; 41.254815
Elevation: 2220m
Occupied area: 1.4ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Royal City”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კარწახი
კოორდინატები: 43.260906; 41.254815
აბსოლუტური სიმაღლე: 2220მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.4ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო დასახლება“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

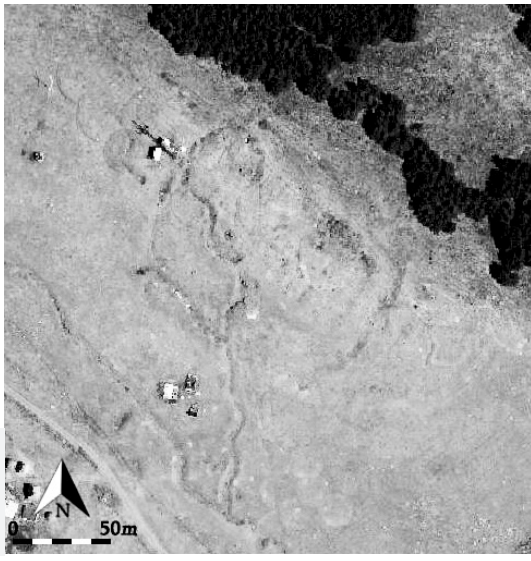

#63_51

Name: -/-
Nearest Settlement: Kartsakhi
Coordinates: 43.285677; 41.244451
Elevation: 1892m
Occupied area: 0.83ha
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კარწახი
კოორდინატები: 43.285677; 41.244451
აბსოლუტური სიმაღლე: 1892მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.83ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

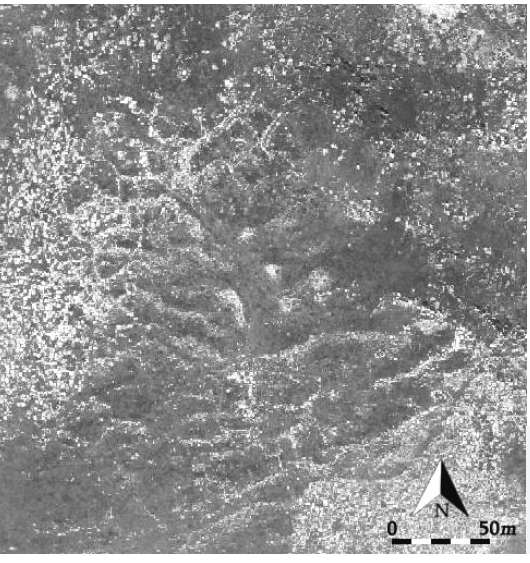

#63_52

Name: -/-
Nearest Settlement: Gokio
Coordinates: 43.408044; 41.575752
Elevation: 1977m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გოკიო
კოორდინატები: 43.408044; 41.575752
აბსოლუტური სიმაღლე: 1977მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_53

Name: -/-
Nearest Settlement: Gomani
Coordinates: 43.544153; 41.493763
Elevation: 1847m
Occupied area: 0.54ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გომანი
კოორდინატები: 43.544153; 41.493763
აბსოლუტური სიმაღლე: 1847მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.54ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

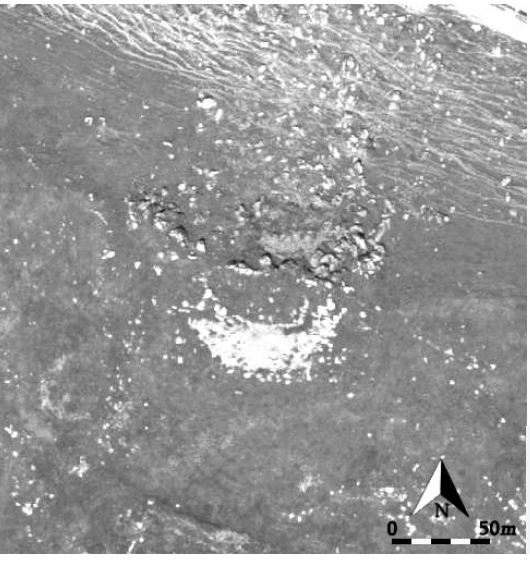

#63_54

Name: -/-
Nearest Settlement: Gomani
Coordinates: 43.537937; 41.495366
Elevation: 1807m
Occupied area: 350m²
Wall thickness: 2.5-4.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გომანი
კოორდინატები: 43.537937; 41.495366
აბსოლუტური სიმაღლე: 1807მ
მოიცავს ტერიტორიას: 350მ²
კედლის სისქე: 2.5-4.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

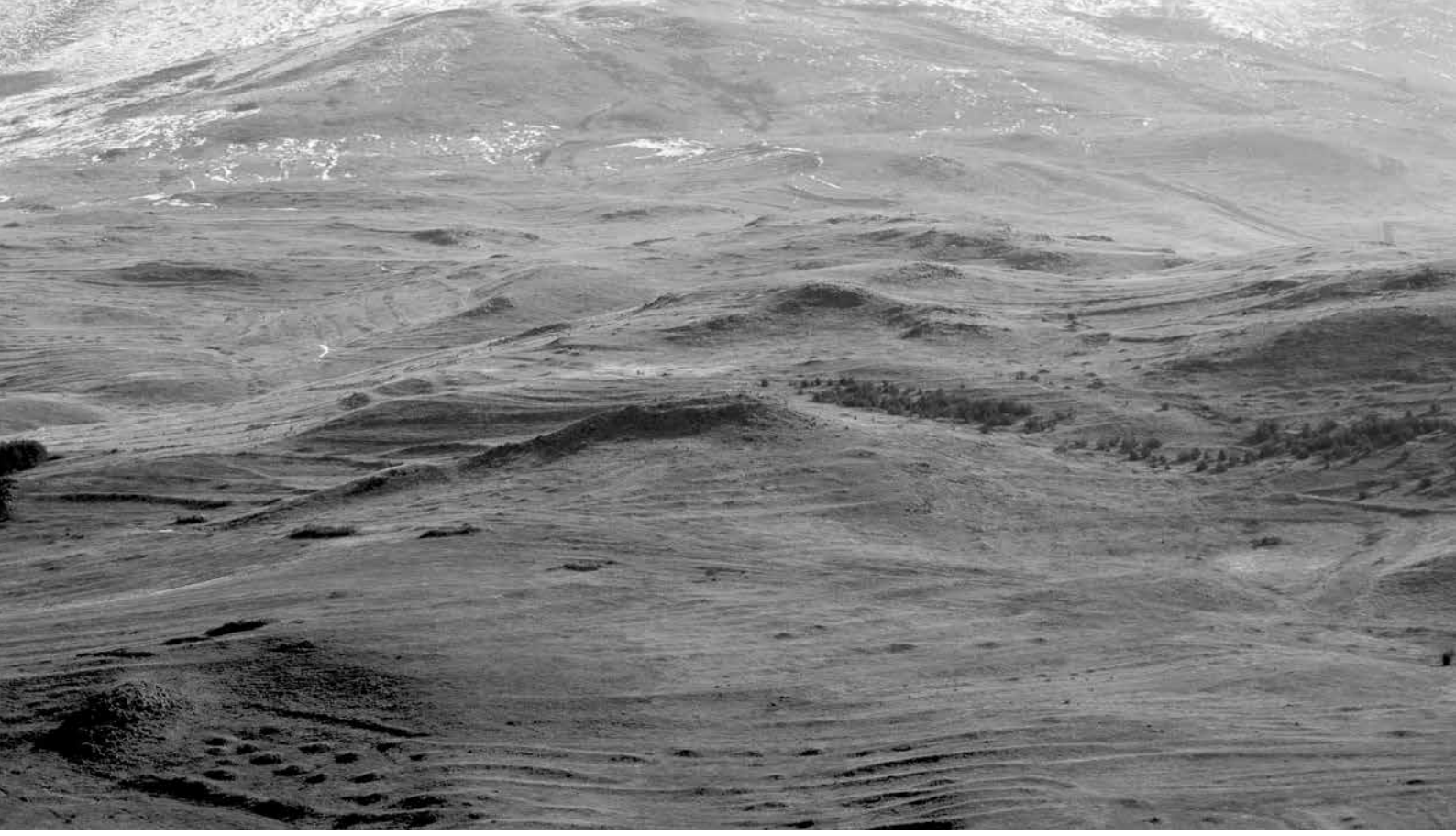

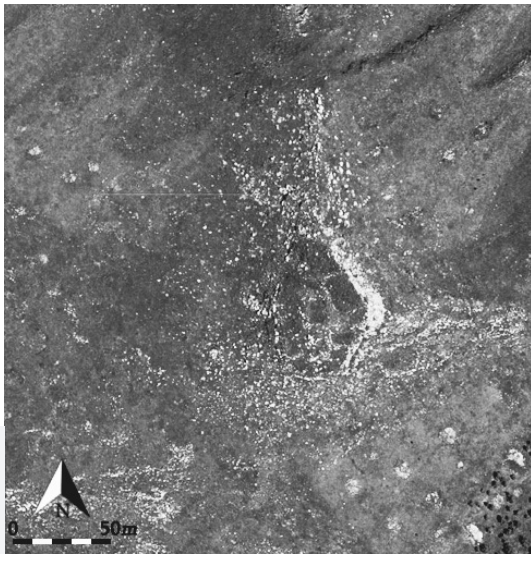

#63_55

Name: -/-
Nearest Settlement: Olaverdi
Coordinates: 43.565216; 41.439946
Elevation: 2017m
Occupied area: 0.14ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ოლავერდი
კოორდინატები: 43.565216; 41.439946
აბსოლუტური სიმაღლე: 2017მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.14ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

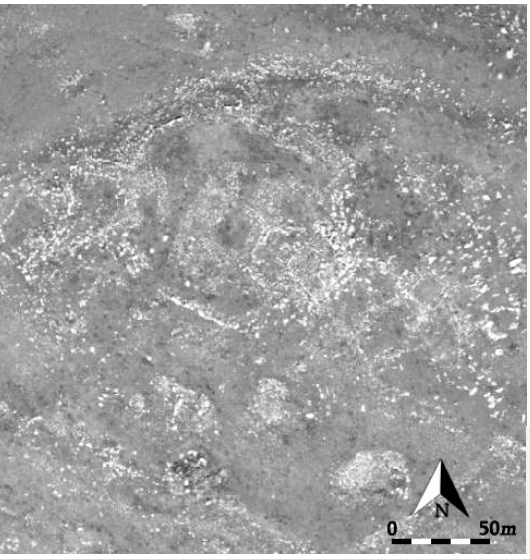

#63_56

Name: -/-
Nearest Settlement: Toria
Coordinates: 43.552462; 41.361159
Elevation: 1897m
Occupied area: 0.67ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თორია
კოორდინატები: 43.552462; 41.361159
აბსოლუტური სიმაღლე: 1897მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.67ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

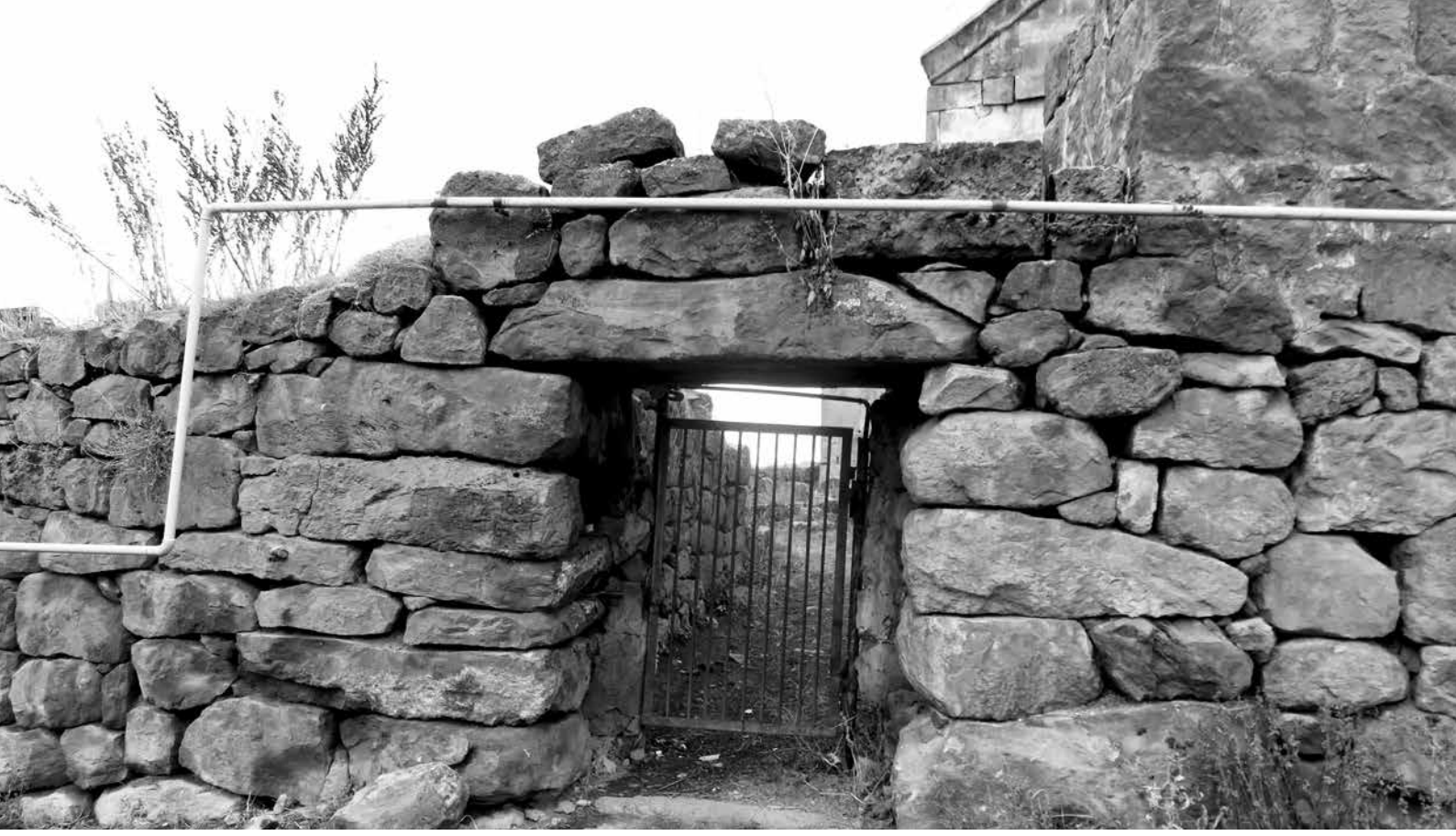

#63_57

Name: -/-
Nearest Settlement: Ikhtila
Coordinates: 43.539081; 41.553060
Elevation: 1712m
Occupied area: 960m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Religious/Cult Buildings
Subtype: Shrine
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: იხტილა
კოორდინატები: 43.539081; 41.553060
აბსოლუტური სიმაღლე: 1712მ
მოიცავს ტერიტორიას: 960მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: სამლოცველო
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

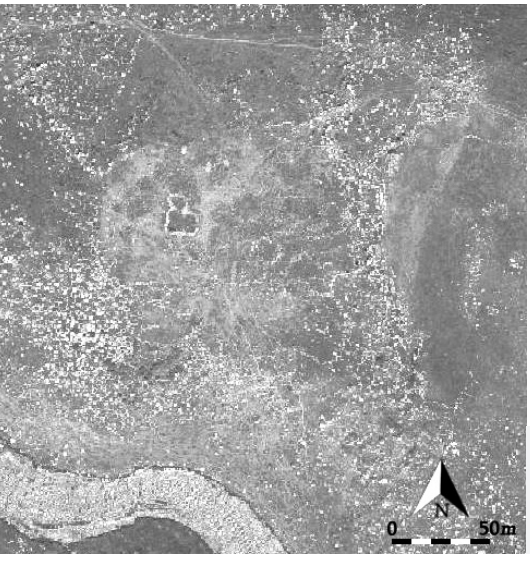

#63_58

Name: -/-
Nearest Settlement: Khorenia
Coordinates: 43.497344; 41.339991
Elevation: 1787m
Occupied area: 0.65ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხორენია
კოორდინატები: 43.497344; 41.339991
აბსოლუტური სიმაღლე: 1787მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.65მ
კედლის სისქე: 2.0-2.5ჰა
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

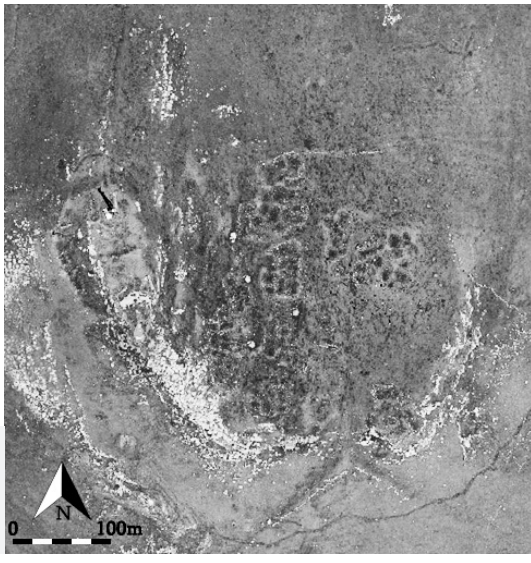

#63_59

Name: -/-
Nearest Settlement: Dadeshi
Coordinates: 43.399704; 41.285807
Elevation: 1995m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დადეში
კოორდინატები: 43.399704; 41.285807
აბსოლუტური სიმაღლე: 1995მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.1ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

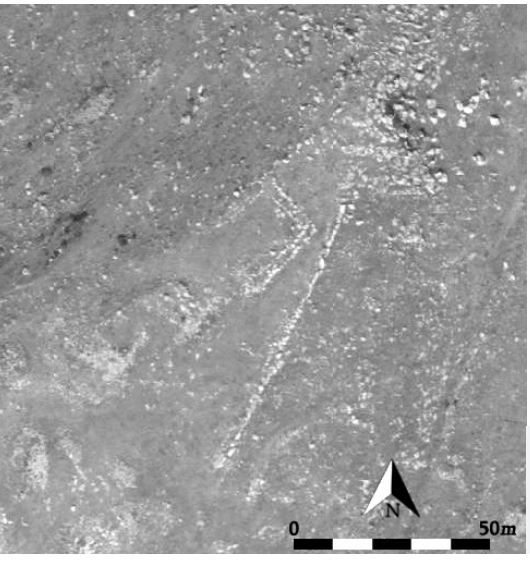

#63_60

Name: -/-
Nearest Settlement: Ikhtila
Coordinates: 43.566682; 41.553387
Elevation: 1861m
Occupied area: 0.12ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: იხტილა
კოორდინატები: 43.566682; 41.553387
აბსოლუტური სიმაღლე: 1861მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.12ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_61

Name: Meghreki
Nearest Settlement: Ikhtila
Coordinates: 43.571826; 41.553169
Elevation: 1851m
Occupied area: 0.36ha
Wall thickness: 1.5-2.5m
Type: Religious/Cult Building
Subtype: Shrine
Additional fortification: -/-

დასახელება: მეღრეკი
უახლოესი დასახლება: იხტილა
კოორდინატები: 43.571826; 41.553169
აბსოლუტური სიმაღლე: 1851მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.36ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.5მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: სამლოცველო
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_62

Name: -/-
Nearest Settlement: Patara Samsari
Coordinates: 43.585175; 41.553123
Elevation: 2014m
Occupied area: 0.3ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პატარა სამსარი
კოორდინატები: 43.585175; 41.553123
აბსოლუტური სიმაღლე: 2014მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.3ჰა
კედლის სიქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_63

Name: -/-
Nearest Settlement: Burnasheti
Coordinates: 43.464958; 41.588261
Elevation: 1943m
Occupied area: 65m²
Wall thickness: 2.0m
Type: Watchtower
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბურნაშეთი
კოორდინატები: 43.464958; 41.588261
აბსოლუტური სიმაღლე: 1943მ
მოიცავს ტერიტორიას: 65მ²
კედლის სისქე: 2.0მ
ტიპი: საგუშაგო
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

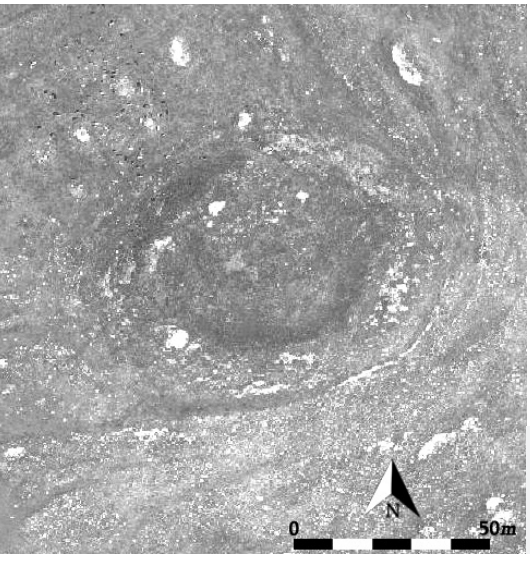

#63_64

Name: -/-
Nearest Settlement: Khulgumo
Coordinates: 43.532744; 41.426535
Elevation: 1895m
Occupied area: 0.71ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხულგუმო
კოორდინატები: 43.532744; 41.426535
აბსოლუტური სიმაღლე: 1895მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.71ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_65

Name: -/-
Nearest Settlement: Buzaveti
Coordinates: 43.577134; 41.424517
Elevation: 1997m
Occupied area: 0.28h
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბუზავეთი
კოორდინატები: 43.577134; 41.424517
აბსოლუტური სიმაღლე: 1997მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.28ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_66

Name: -/-
Nearest Settlement: Buzaveti
Coordinates: 43.579746; 41.431312
Elevation: 2032m
Occupied area: 180m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Watchtower
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Outer wall

დასახელება:
უახლოესი დასახლება: ბუზავეთი
კოორდინატები: 43.579746; 41.431312
აბსოლუტური სიმაღლე: 2032მ
მოიცავს ტერიტორიას: 180მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: საგუშაგო
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

#63_67

Name: -/-
Nearest Settlement: Okami
Coordinates: 43.358419; 41.329639
Elevation: 1819 m
Occupied area: 0.13ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ოკამი
კოორდინატები: 43.358419; 41.329639
აბსოლუტური სიმაღლე: 1819მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.13ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

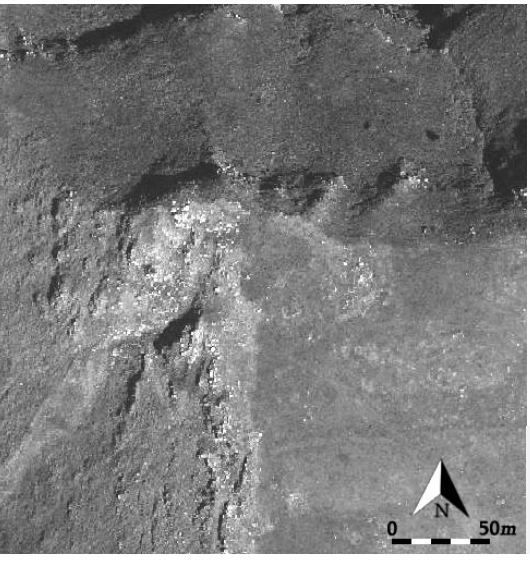

#63_68

Name: -/-
Nearest Settlement: Azmana
Coordinates: 43.265985; 41.328468
Elevation: 1748m
Occupied area: 370m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზმანა
კოორდინატები: 43.265985; 41.328468
აბსოლუტური სიმაღლე: 1748მ
მოიცავს ტერიტორიას: 370მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_69

Name: -/-
Nearest Settlement: Azmana
Coordinates: 43.271642; 41.327877
Elevation: 1756m
Occupied area: 0.18ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზმანა
კოორდინატები: 43.271642; 41.327877
აბსოლუტური სიმაღლე: 1756მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.18ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

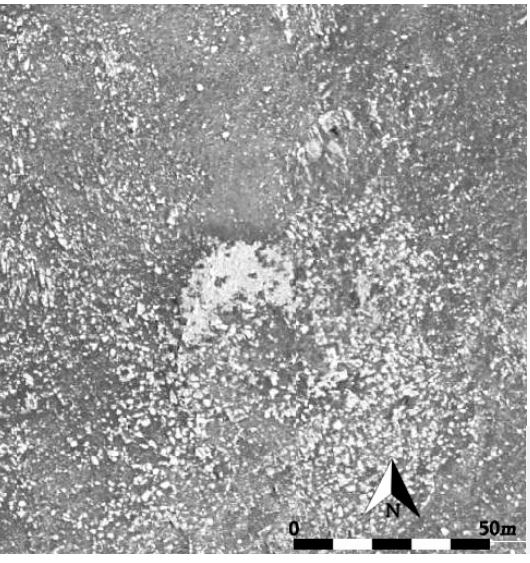

#63_70

Name: -/-
Nearest Settlement: Khulgumo
Coordinates: 43.513316; 41.420565
Elevation: 1840m
Occupied area: 742m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხულგუმო
კოორდინატები: 43.513316; 41.420565
აბსოლუტური სიმაღლე: 1840მ
მოიცავს ტერიტორიას: 742მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_71

Name: -/-
Nearest Settlement: Takhcha
Coordinates: 43.563250; 41.386035
Elevation: 1967m
Occupied area: 0.31ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თახჩა
კოორდინატები: 43.563250; 41.386035
აბსოლუტური სიმაღლე: 1967მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.31ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

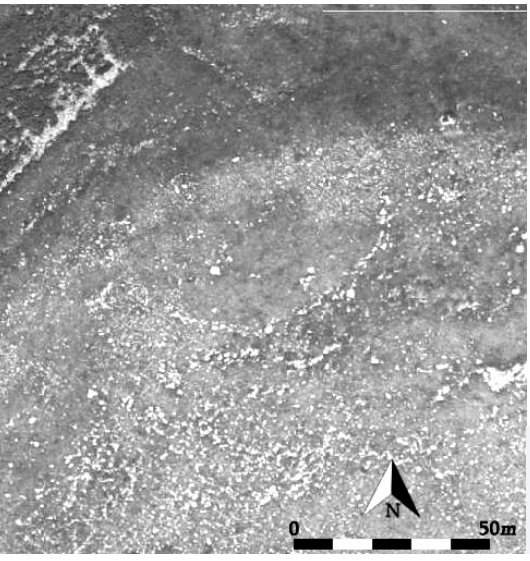

#63_72

Name: -/-
Nearest Settlement: Takhcha
Coordinates: 43.573806; 41.382746
Elevation: 1956m
Occupied area: 0.17ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თახჩა
კოორდინატები: 43.573806; 41.382746
აბსოლუტური სიმაღლე: 1956მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.17ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0m
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_73

Name: -/-
Nearest Settlement: Merenia
Coordinates: 43.567161; 41.550064
Elevation: 1843m
Occupied area: 575m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მერენია
კოორდინატები: 43.567161; 41.550064
აბსოლუტური სიმაღლე: 1843მ
მოიცავს ტერიტორიას: 575m²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: გარე კედელი

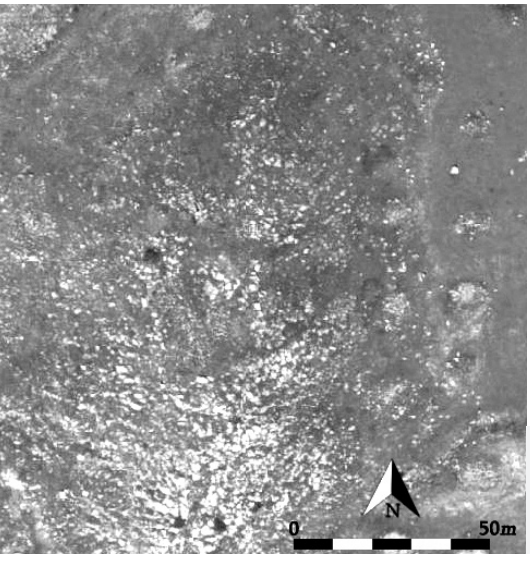

#63_74

Name: -/-
Nearest Settlement: Ikhtila
Coordinates: 43.557341; 41.558488
Elevation: 1828m
Occupied area: 630m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: იხტილა
კოორდინატები: 43.557341; 41.558488
აბსოლუტური სიმაღლე: 1828მ
მოიცავს ტერიტორიას: 630მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_75

Name: -/-
Nearest Settlement: Ikhtila
Coordinates: 43.558338; 41.561855
Elevation: 1828m
Occupied area: 570m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: იხტილა
კოორდინატები: 43.558338; 41.561855
აბსოლუტური სიმაღლე: 1828მ
მოიცავს ტერიტორიას: 570მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

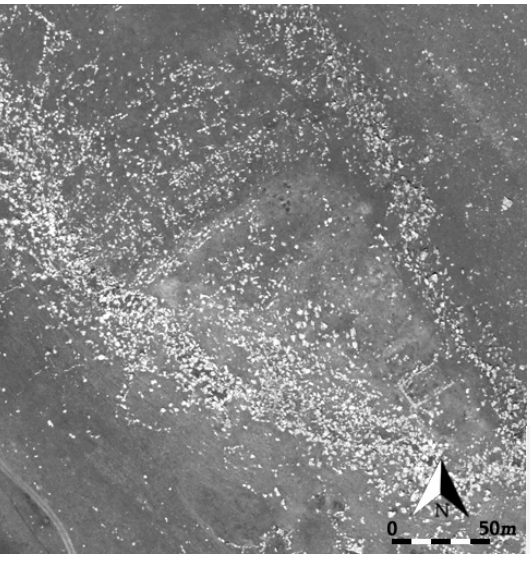

#63_76

Name: Verana Murji
Nearest Settlement: Kotelia
Coordinates: 43.465556; 41.538036
Elevation: 1777m
Occupied area: 0.73m
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ვერეანა მურჯი
უახლოესი დასახლება: კოთელია
კოორდინატები: 43.465556; 41.538036
აბსოლუტური სიმაღლე: 1777მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.73მ
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

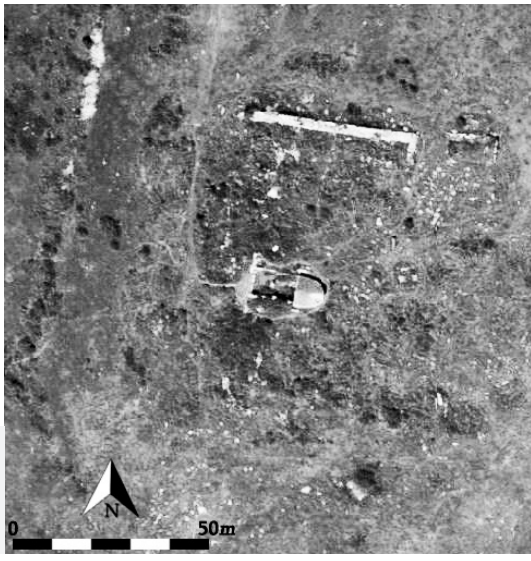

#63_77

Name: -/-
Nearest Settlement: Bezjano
Coordinates: 43.582957; 41.593466
Elevation: 1998m
Occupied area: 0.48ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბეჟანო
კოორდინატები: 43.582957; 41.593466
აბსოლუტური სიმაღლე: 1998მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.48ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_78

Name: -/-
Nearest Settlement: Abuli
Coordinates: 43.610579; 41.399191
Elevation: 2010m
Occupied area: 0.68ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აბული
კოორდინატები: 43.610579; 41.399191
აბსოლუტური სიმაღლე: 2010მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.68ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია:

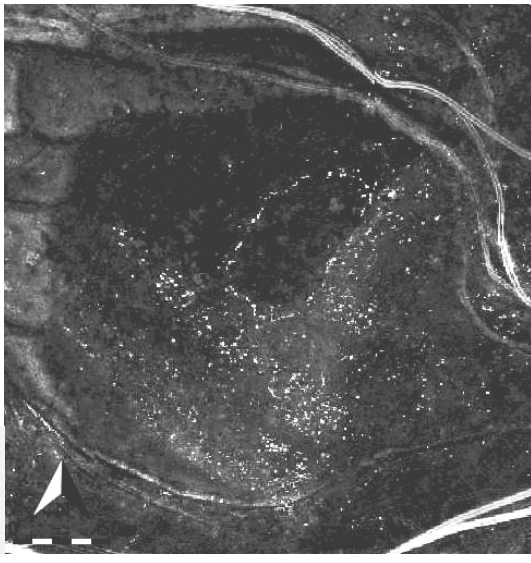

#63_79

Name: -/-
Nearest Settlement: Zakvi
Coordinates: 43.492822; 41.509137
Elevation: 1747m
Occupied area: 0.22ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ზაკვი
კოორდინატები: 43.492822; 41.509137
აბსოლუტური სიმაღლე: 1747მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.22ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_80

Name: -/-
Nearest Settlement: Agana
Coordinates: 43.534899; 41.575398
Elevation: 1785m
Occupied area: 650m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აგანა
კოორდინატები: 43.534899; 41.575398
აბსოლუტური სიმაღლე: 1785მ
მოიცავს ტერიტორიას: 650m²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია:

#63_81

Name: -/-
Nearest Settlement: Azavreti
Coordinates: 43.457961; 41.588873
Elevation: 1972m
Occupied area: 550m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზარვეთი
კოორდინატები: 43.457961; 41.588873
აბსოლუტური სიმაღლე: 1972მ
მოიცავს ტერიტორიას: 550 მ
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

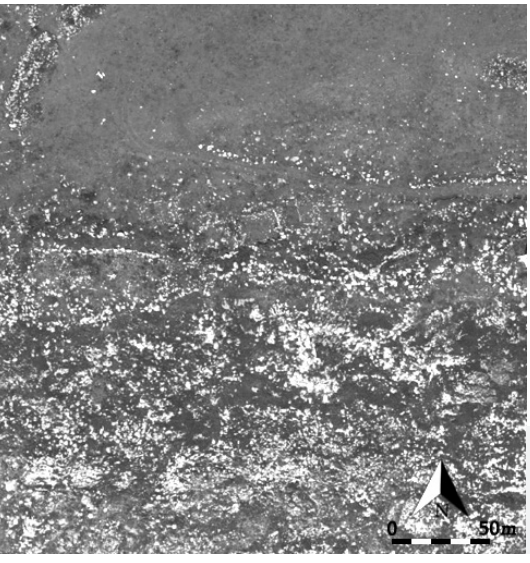

#63_82

Name: -/-
Nearest Settlement: Gokio
Coordinates: 43.428261; 41.580492
Elevation: 1999m
Occupied area: 0.44ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გოკიო
კოორდინატები: 43.428261; 41.580492
აბსოლუტური სიმაღლე: 1999მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.44ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_83

Name: -/-
Nearest Settlement: Gokio
Coordinates: 43.425115; 41.579535
Elevation: 1959m
Occupied area: 320m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გოკიო
კოორდინატები: 43.425115; 41.579535
აბსოლუტური სიმაღლე: 1959მ
მოიცავს ტერიტორიას: 320მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_84

Name: -/-
Nearest Settlement: Gokio
Coordinates: 43.420458; 43.420458
Elevation: 1986m
Occupied area: 0.15ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გოკიო
კოორდინატები: 43.420458; 43.420458
აბსოლუტური სიმაღლე: 1986მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.15ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_85

Name: -/-
Nearest Settlement: Patara Samsari
Coordinates: 43.570738; 41.566761
Elevation: 1932m
Occupied area: 0.42ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პატარა სამსარი
კოორდინატები: 43.570738; 41.566761
აბსოლუტური სიმაღლე: 1932მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.42ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

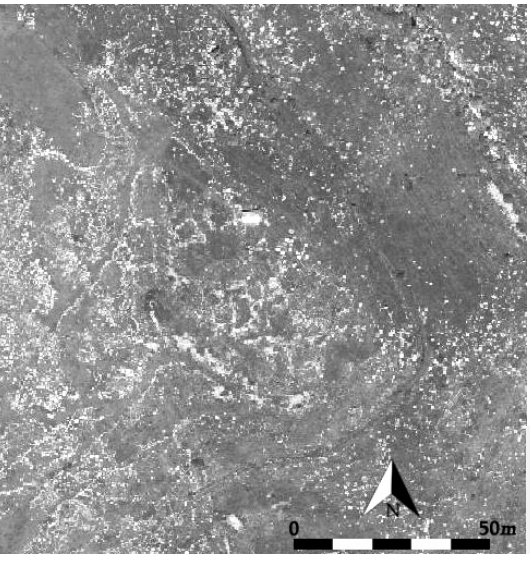

#63_86

Name: -/-
Nearest Settlement: Ghado
Coordinates: 43.488872; 41.604047
Elevation: 2008m
Occupied area: 0.53ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ღადო
კოორდინატები: 43.488872; 41.604047
აბსოლუტური სიმაღლე: 2008მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.53ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_87

Name: -/-
Nearest Settlement: Ikhtila
Coordinates: 43.567427; 41.552320
Elevation: 1845m
Occupied area: 0.48ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: იხტილა
კოორდინატები: 43.567427; 41.552320
აბსოლუტური სიმაღლე: 1845მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.48ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

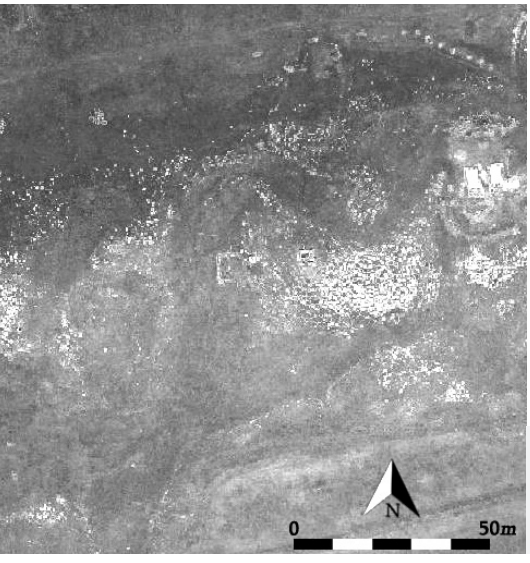

#63_88

Name: -/-
Nearest Settlement: Azmana
Coordinates: 43.281258; 41.311271
Elevation: 1782m
Occupied area: 110m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Watchtower(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზმანა
კოორდინატები: 43.281258; 41.311271
აბსოლუტური სიმაღლე: 1782მ
მოიცავს ტერიტორიას: 110მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: საგუშაგო(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_89

Name: -/-
Nearest Settlement: Aragva
Coordinates: 43.493383; 41.490753
Elevation: 1709m
Occupied area: 0.28ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: არაგვა
კოორდინატები: 43.493383; 41.490753
აბსოლუტური სიმაღლე: 1709მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.28ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

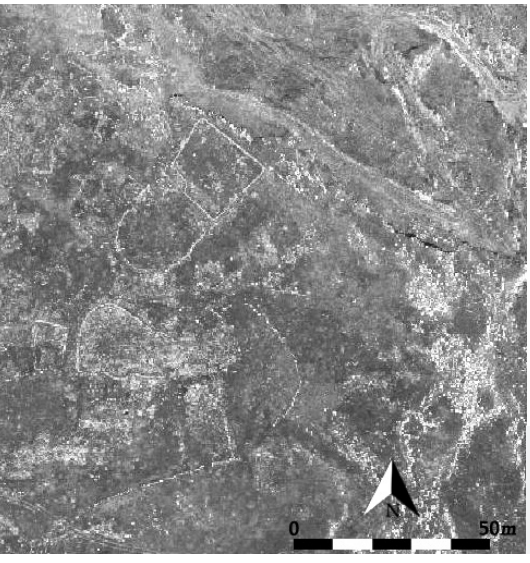

#63_90

Name: -/-
Nearest Settlement: Azmana
Coordinates: 43.250960; 41.320781
Elevation: 1749m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortress(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზმანა
კოორდინატები: 43.250960; 41.320781
აბსოლუტური სიმაღლე: 1749მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_91

Name: -/-
Nearest Settlement: Azmana
Coordinates: 43.250401; 41.327449
Elevation: 1525m
Occupied area: 0.17ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აზმანა
კოორდინატები: 43.250401; 41.327449
აბსოლუტური სიმაღლე: 1525მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.17ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

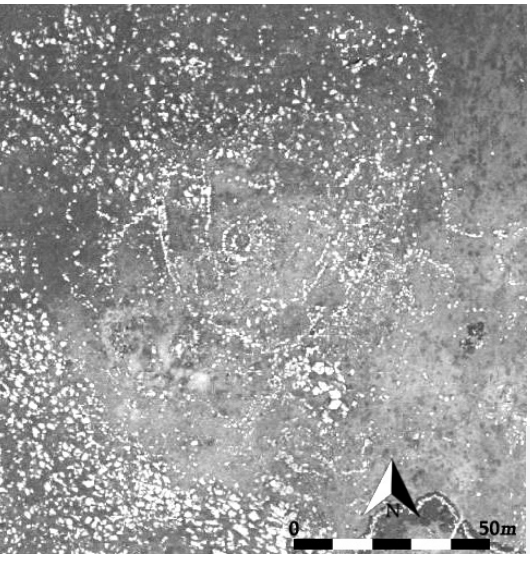

#63_92

Name: -/-
Nearest Settlement: Kartsebi
Coordinates: 43.311812; 41.339042
Elevation: 1813m
Occupied area: 0.18ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Religious/Cult Building(?)
Subtype: Shrine(?)
Additional fortification: Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კარცები
კოორდინატები: 43.311812; 41.339042
აბსოლუტური სიმაღლე: 1813მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.18ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა(?)
ქვეტიპი: სამლოცველო(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: გარე კედელი

#63_93

Name: Okamis Gora
Nearest Settlement: Okami
Coordinates: 43.345460; 41.348970
Elevation: 1815m
Occupied area: 1.2ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ცოკამის გორა
უახლოესი დასახლება: ოკამი
კოორდინატები: 43.345460; 41.348970
აბსოლუტური სიმაღლე: 1815მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.2ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

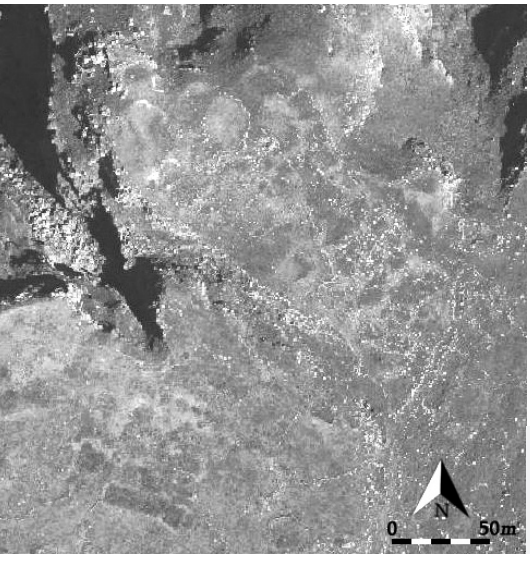

#63_94

Name: Djiut Mala(?)
Nearest Settlement: Gogasheni
Coordinates: 43.326520; 41.379854
Elevation: 1704m
Occupied area: 0.9ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: ჯიუთ მალა(?)
უახლოესი დასახლება: გოგაშენი
კოორდინატები: 43.326520; 41.379854
აბსოლუტური სიმაღლე: 1704მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.9ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_95

Name: -/-
Nearest Settlement: Kumurdo
Coordinates: 43.340701; 41.439488
Elevation: 1898m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: -/-
Type: Religious/Cult Buildings(?)
Subtype: Shrine(?)
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კუმურდო
კოორდინატები: 43.340701; 41.439488
აბსოლუტური სიმაღლე: 1898მ
მოიცავს ტერიტორია: 0.1ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა(?)
ქვეტიპი: სამლოცველო(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

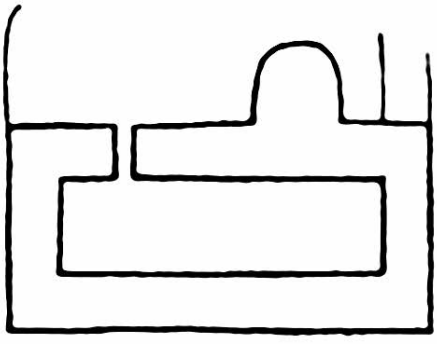

(ბერძენიშვილი 2005: 230. ნახ. 4)

#63_96

Name: -/-
Nearest Settlement: Dadeshi
Coordinates: 43.420348; 41.282276
Elevation: 1910m
Occupied area: 885m²
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დადეში
კოორდინატები: 43.420348; 41.282276
აბსოლუტური სიმაღლე: 1910მ
მოიცავს ტერიტორიას: 885მ²
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_97

Name: -/-
Nearest Settlement: Murjakheti
Coordinates: 43.458423; 41.350607
Elevation: 1763m
Occupied area: 0.13ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მურჯახეთი
კოორდინატები: 43.458423; 41.350607
აბსოლუტური სიმაღლე: 1763მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.13ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_98

Name: Korch-Qala
Nearest Settlement: Vachiani
Coordinates: 43.395475; 41.351381
Elevation: 1780m
Occupied area: 593m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: კორც-ყალა
უახლოესი დასახლება: ვაჩიანი
კოორდინატები: 43.395475; 41.351381
აბსოლუტური სიმაღლე: 1780მ
მოიცავს ტერიტორიას: 593მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_99

Name: -/-
Nearest Settlement: Apnia
Coordinates: 43.274227; 41.366756
Elevation: 1693m
Occupied area: 840m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აპნია
კოორდინატები: 43.274227; 41.366756
აბსოლუტური სიმაღლე: 1693მ
მოიცავს ტერიტორიას: 840მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_100

Name: -/-
Nearest Settlement: Chunchkha
Coordinates: 43.292639; 41.477111
Elevation: 1415m
Occupied area: 0.73ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ჩუნჩხა
კოორდინატები: 43.292639; 41.477111
აბსოლუტური სიმაღლე: 1415მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.73ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

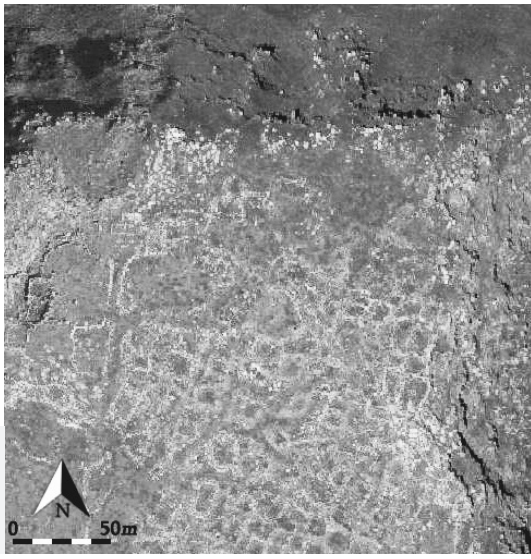

#63_101

Name: Naisa
Nearest Settlement: Chunchkha
Coordinates: 43.361163; 41.478721
Elevation: 1633m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortress(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: ნაისა
უახლოესი დასახლება: ჩუნჩხა
კოორდინატები: 43.361163; 41.478721
აბსოლუტური სიმაღლე: 1633მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_102

Name: -/-
Nearest Settlement: Chunchkha
Coordinates: 43.388200; 41.475901
Elevation: 1570m
Occupied area: 0.82ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch, Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ჩუნჩხა
კოორდინატები: 43.388200; 41.475901
აბსოლუტური სიმაღლე: 1570მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.82ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი, გარე კედელი

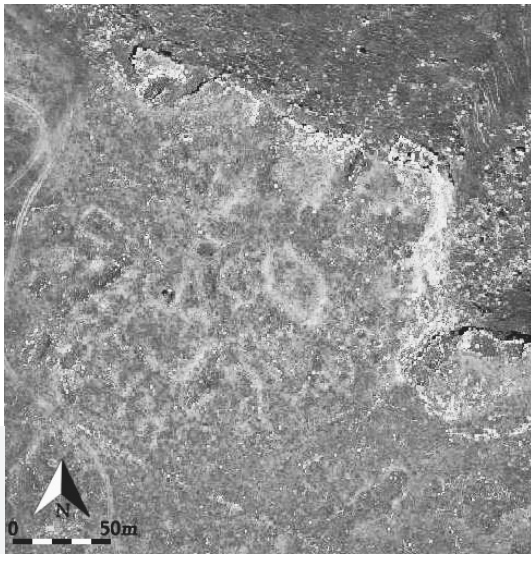

#63_103

Name: -/-
Nearest Settlement: Ptena
Coordinates: 43.446653; 41.454045
Elevation: 1686m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პტენა
კოორდინატები: 43.446653; 41.454045
აბსოლუტური სიმაღლე: 1686მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.1ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი

#63_104

Name: -/
Nearest Settlement: Diliska
Coordinates: 43.466675; 41.455692
Elevation: 1662m
Occupied area: 0.26ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დილისკა
კოორდინატები: 43.466675; 41.455692
აბსოლუტური სიმაღლე: 1662მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.26ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_105

Name: -/-
Nearest Settlement: Diliska
Coordinates: 43.467159; 41.453383
Elevation: 1672m
Occupied area: 0.24ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დილისკა
კოორდინატები: 43.467159; 41.453383
აბსოლუტური სიმაღლე: 1672მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.24ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

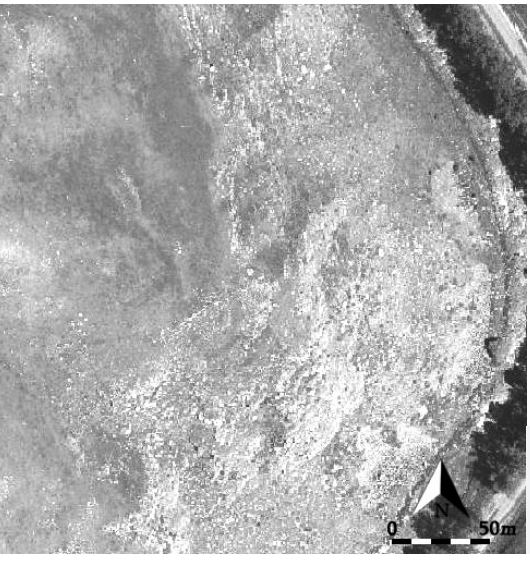

#63_106

Name: -/-
Nearest Settlement: Diliska
Coordinates: 43.468340; 41.452497
Elevation: 1656m
Occupied area: 435m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დილისკა
კოორდინატები: 43.468340; 41.452497
აბსოლუტური სიმაღლე: 1656მ
მოიცავს ტერიტორიას: 435მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

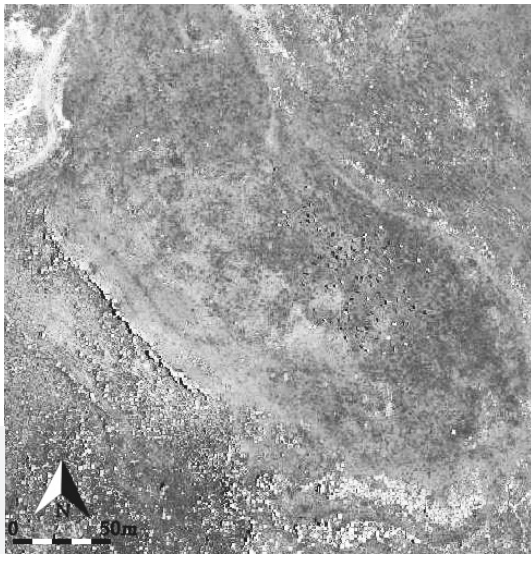

#63_107

Name: -/-
Nearest Settlement: Orja
Coordinates: 43.460079; 41.460880
Elevation: 1679m
Occupied area: 0.85ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ორჯა
კოორდინატები: 43.460079; 41.460880
აბსოლუტური სიმაღლე: 1679მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.85ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

#63_108

Name: -/-
Nearest Settlement: Khando
Coordinates: 43.414931; 41.471129
Elevation: 1668m
Occupied area: 75m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Watchtower
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხანდო
კოორდინატები: 43.414931; 41.471129
აბსოლუტური სიმაღლე: 1668მ
მოიცავს ტერიტორიას: 75მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: საგუშაგო
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

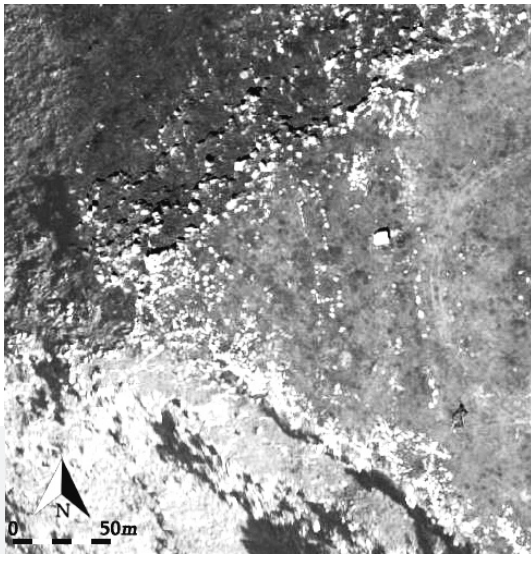

#63_109

Name: -/-
Nearest Settlement: Khando
Coordinates: 43.390435; 41.484026
Elevation: 1650m
Occupied area: 0.18ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხანდო
კოორდინატები: 43.390435; 41.484026
აბსოლუტური სიმაღლე: 1650მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.18ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი, გარე კედელი

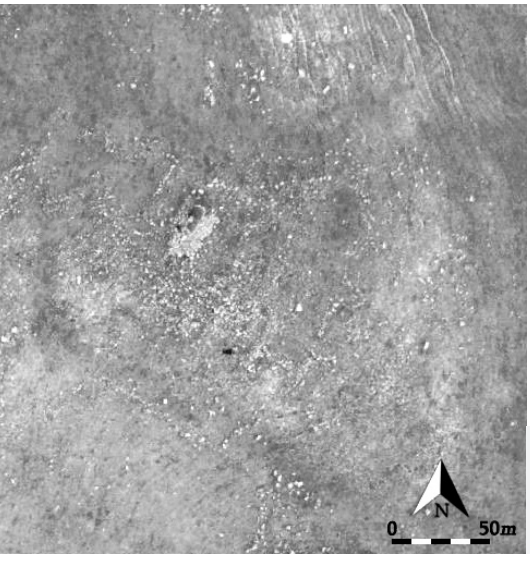

#63_110

Name: -/-
Nearest Settlement: Orja
Coordinates: 43.463316; 41.459568
Elevation: 1636m
Occupied area: 0.12ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ორჯა
კოორდინატები: 43.463316; 41.459568
აბსოლუტური სიმაღლე: 1636
მოიცავს ტერიტორიას: 0.12ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_111

Name: -/-
Nearest Settlement: Apnia
Coordinates: 43.264688; 41.352025
Elevation: 1692m
Occupied area: 891m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აფნია
კოორდინატები: 43.264688; 41.352025
აბსოლუტური სიმაღლე: 1692მ
მოიცავს ტერიტორიას: 891მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

ინფორმაციის და ფოტოს მოწოდებისთვის მადლობას ვუხდი გიორგი ხაბურზანიას.
I would like to thank Georgi Khaburzania for sharing information and photo.

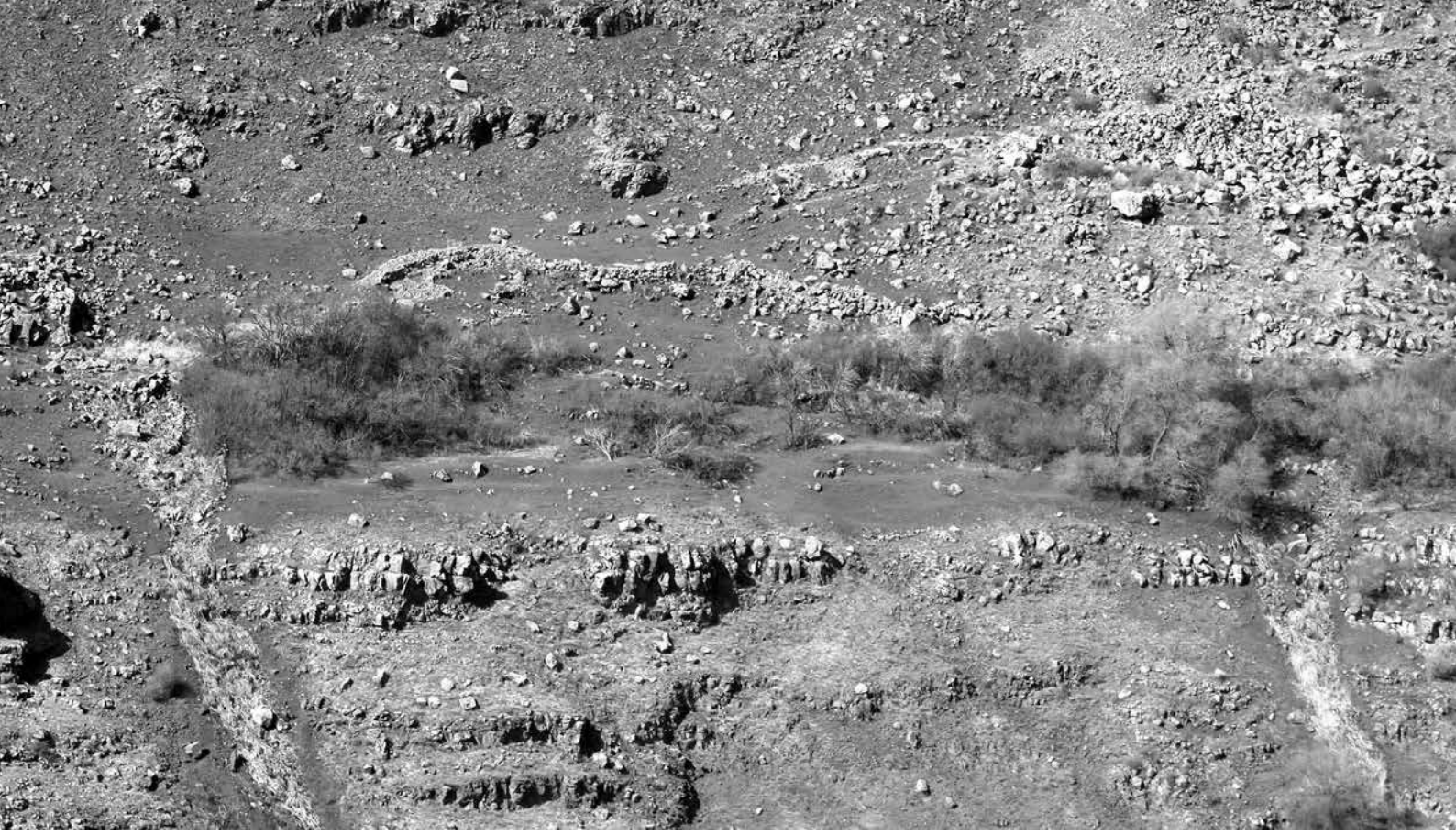

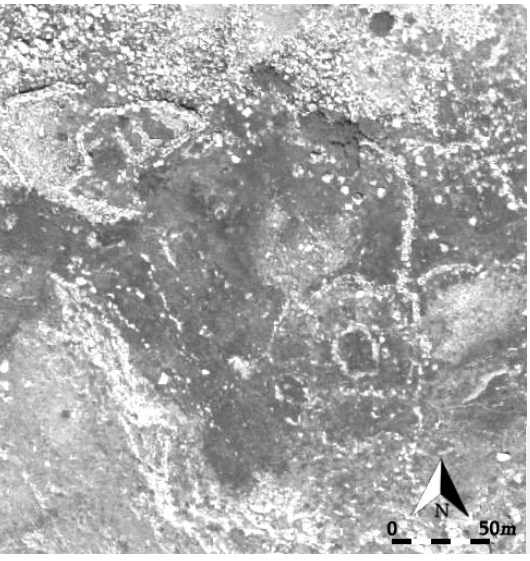

#63_112

Name: -/-
Nearest Settlement: Khando
Coordinates: 43.406291; 41.471397
Elevation: 1561m
Occupied area: 952m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ხანდო
კოორდინატები: 43.406291; 41.471397
აბსოლუტური სიმაღლე: 1636მ
მოიცავს ტერიტორიას: 952მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_113

Name: -/-
Nearest Settlement: Alastani
Coordinates: 43.387747; 41.549370
Elevation: 1792m
Occupied area: 0.15ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ალასტანი
კოორდინატები: 43.387747; 41.549370
აბსოლუტური სიმაღლე: 1792მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.15ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

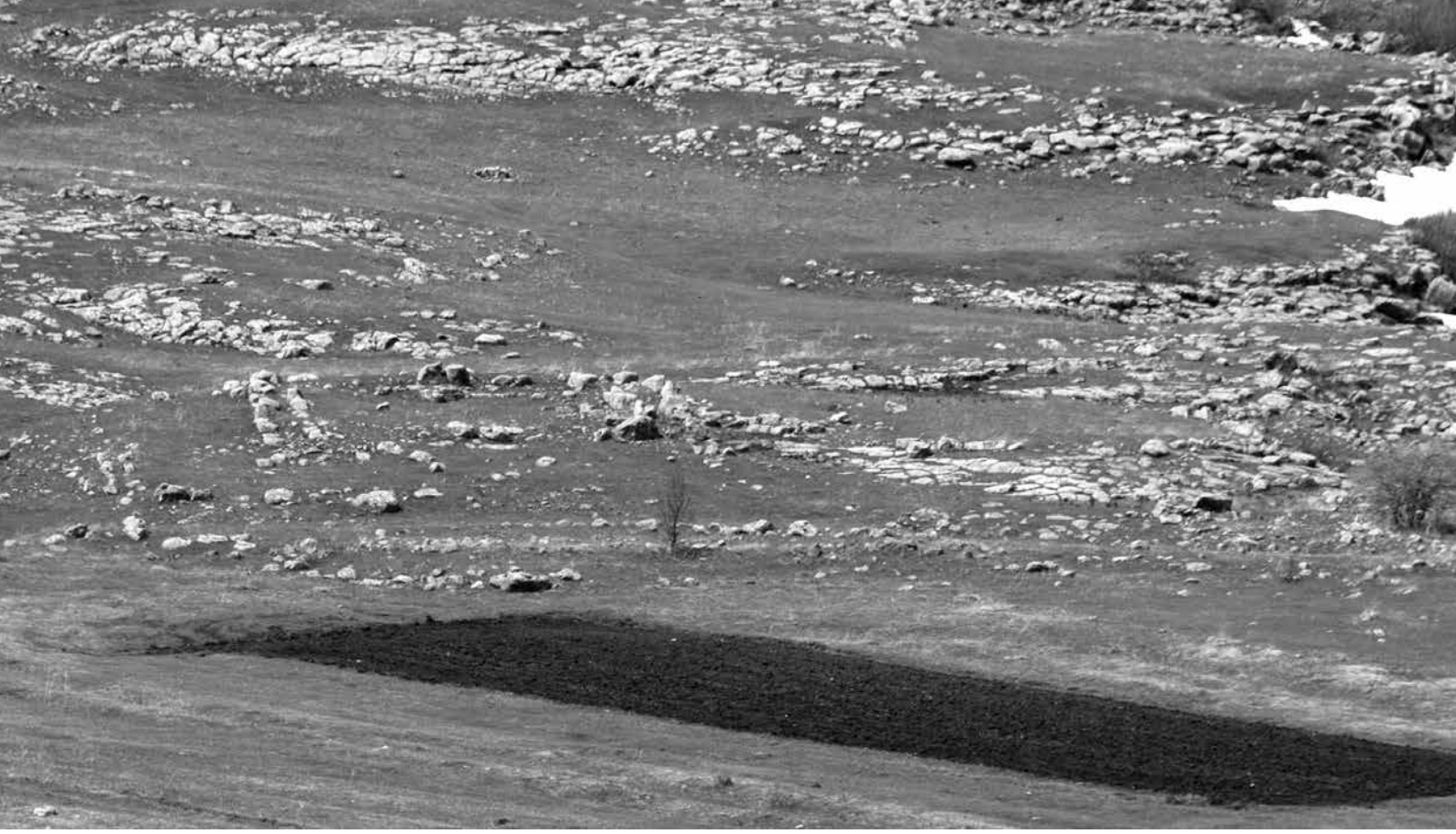

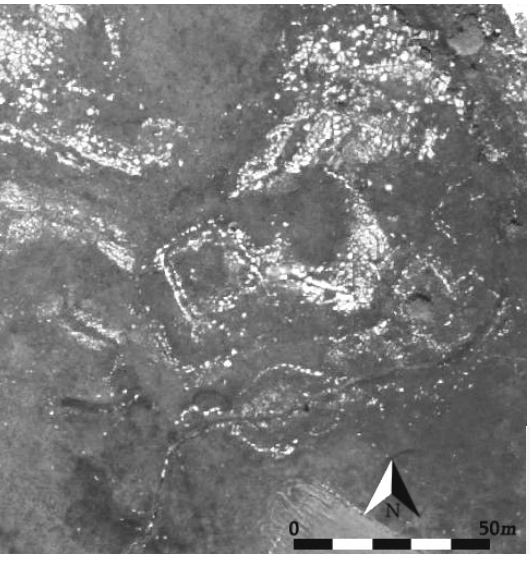

#63_114

Name: -/-
Nearest Settlement: Alastani
Coordinates: 43.367051; 41.552736
Elevation: 1815m
Occupied area: 278m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: -/-
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ალასტანი
კოორდინატები: 43.367051; 41.552736
აბსოლუტური სიმაღლე: 1815მ
მოიცავს ტერიტორიას: 278მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: -/-
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

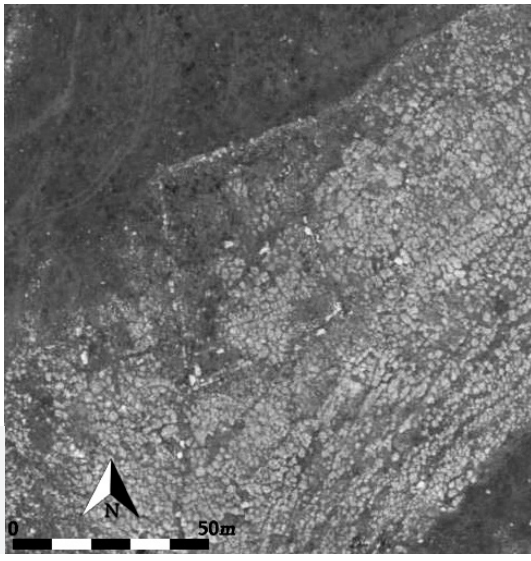

#63_115

Name: -/-
Nearest Settlement: Gokio
Coordinates: 43.403955; 41.568384
Elevation: 1848m
Occupied area: 0.12ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortified settlement(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გოკიო
კოორდინატები: 43.403955; 41.568384
აბსოლუტური სიმაღლე: 1848მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.12ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#63_116

Name: Chkhriala
Nearest Settlement: Gokio
Coordinates: 43.411962; 41.573167
Elevation: 1860m
Occupied area: 0.16ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ჩხრიალა
უახლოესი დასახლება: გოკიო
კოორდინატები: 43.411962; 41.573167
აბსოლუტური სიმაღლე: 1860მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.16ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#63_117

Name: -/-
Nearest Settlement: Didi Samsari
Coordinates: 43.573220; 41.523887
Elevation: 2102m
Occupied area: 0.32ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დიდი სამსარი
კოორდინატები: 43.573220; 41.523887
აბსოლუტური სიმაღლე: 2102მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.32ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#63_118

Name: -/-
Nearest Settlement: Kartikami
Coordinates: 43.549116; 41.398402
Elevation: 1846m
Occupied area: 465m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch(?)

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კართიკამი
კოორდინატები: 43.549116; 41.398402
აბსოლუტური სიმაღლე: 1846მ
მოიცავს ტერიტორიას: 465მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი(?)

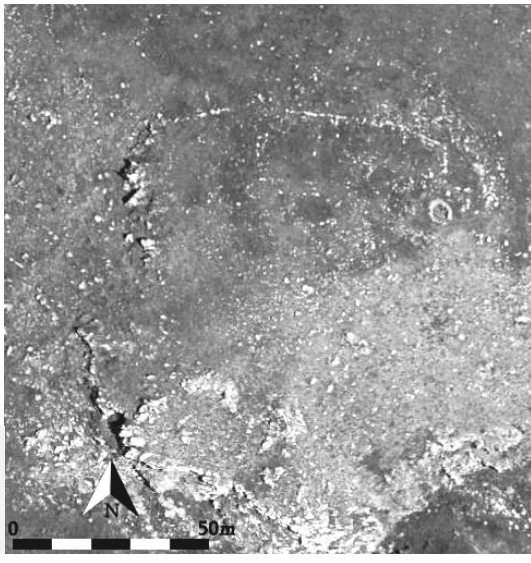

#63_119

Name: -/-
Nearest Settlement: Bavra
Coordinates: 43.516861; 41.395788
Elevation: 1751m
Occupied area: 0.19ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბავრა
კოორდინატები: 43.516861; 41.395788
აბსოლუტური სიმაღლე: 1751მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.19ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

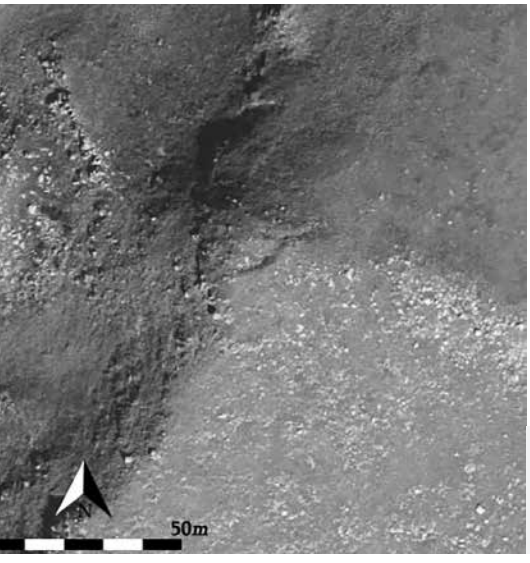

#63_120

Name: -/-
Nearest Settlement: Kartikami
Coordinates: 43.549116; 41.398402
Elevation: 1846m
Occupied area: 465m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch(?)

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კართიკამი
კოორდინატები: 43.549116; 41.398402
აბსოლუტური სიმაღლე: 1846მ
მოიცავს ტერიტორიას: 465მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი(?)

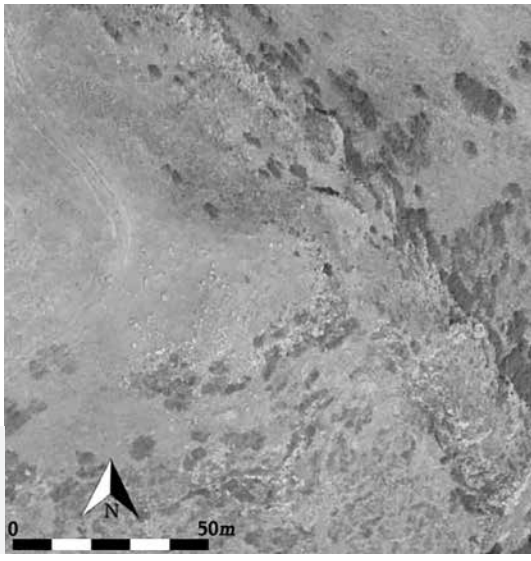

#63_121

Name: -/-
Nearest Settlement: Bavra
Coordinates: 43.516861; 41.395788
Elevation: 1751m
Occupied area: 0.19ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბავრა
კოორდინატები: 43.516861; 41.395788
აბსოლუტური სიმაღლე: 1751მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.19ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

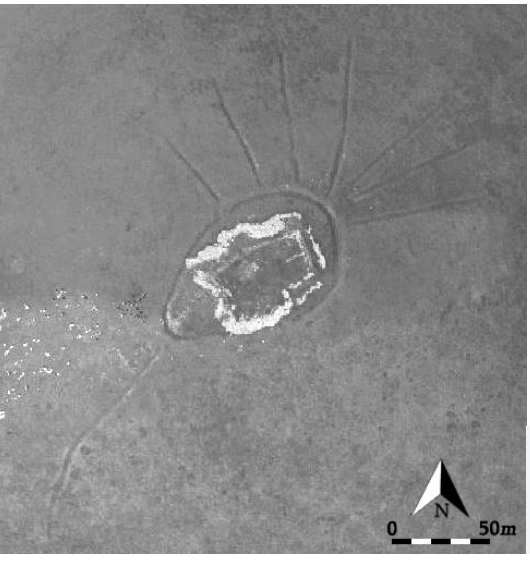

#64_1

Name: -/-
Nearest Settlement: Tabatskhuri
Coordinates: 43.600128; 41.699380
Elevation: 2477m
Occupied area: 925m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch, Ditch System

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტაბაწყური
კოორდინატები: 43.600128; 41.699380
აბსოლუტური სიმაღლე: 2477მ
მოიცავს ტერიტორიას: 925მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თრილი, თხრილების სისტემა

#64_2

Name: -/-
Nearest Settlement: Tabatskuri
Coordinates: 43.611941; 41.659959
Elevation: 2145m
Occupied area: 0.32ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტაბაწყური
კოორდინატები: 43.611941; 41.659959
აბსოლუტური სიმაღლე: 2145მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.32ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

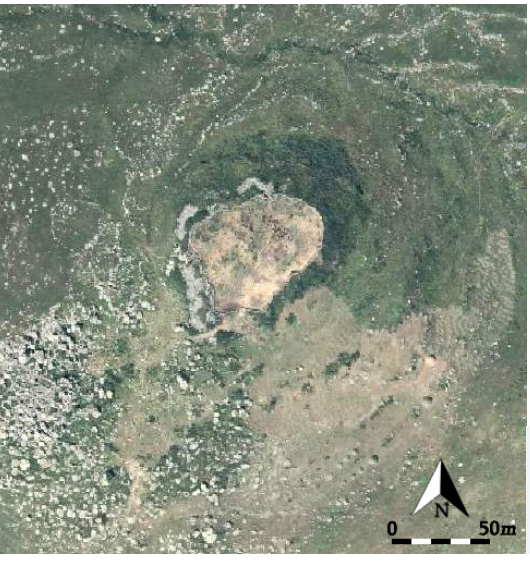

#64_3

Name: -/-
Nearest Settlement: Moliti
Coordinates: 43.578601; 41.641554
Elevation: 2102m
Occupied area: 0.26ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მოლითი
კოორდინატები: 43.578601; 41.641554
აბსოლუტური სიმაღლე: 2102მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.26ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

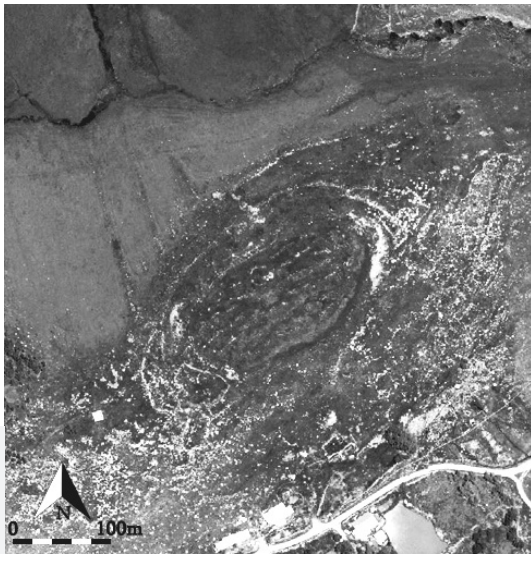

#64_4

Name: -/-
Nearest Settlement: Balanta
Coordinates: 43.547050; 41.619827
Elevation: 1905m
Occupied area: 0.85ha
Wall thickness: 2.0-3.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”(?)
Additional fortification: Glacis, Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბალანთა
კოორდინატები: 43.547050; 41.619827
აბსოლუტური სიმაღლე: 1905მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.85ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი, გარე კედელი

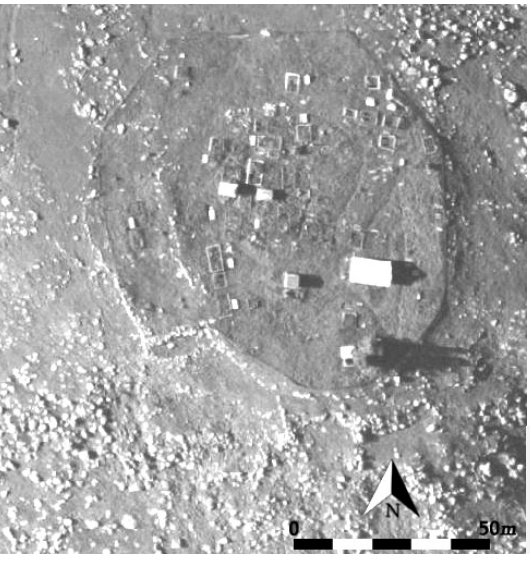

#64_5

Name: -/-
Nearest Settlement: Balanta
Coordinates: 43.540218; 41.618562
Elevation: 1897m
Occupied area: 0.42ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბალანთა
კოორდინატები: 43.540218; 41.618562
აბსოლუტური სიმაღლე: 1897მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.42ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

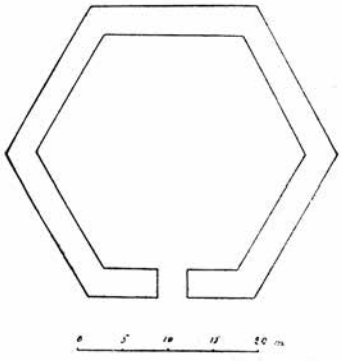

(მელიქსეთ-ბეგი 1938: ტაბ. XXIV-a)

#65_1

Name: Shaori
Nearest Settlement: Tambovka
Coordinates: 43.746044; 41.485168
Elevation: 2760m
Occupied area: 5.0ha
Wall thickness: 3.0-4.5m
Type: Religious/Cult Buildings
Subtype: Great Cult Complex
Additional fortification: Glacis,Outer Wall

დასახელება: შაორი
უახლოესი დასახლება: ტამბოვკა
კოორდინატები: 43.746044; 41.485168
აბსოლუტური სიმაღლე: 2760მ
მოიცავს ტერიტორიას: 5.0ჰა
კედლის სისქე: 3.0-4.5მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: დიდი საკულტო კომპლექსი
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

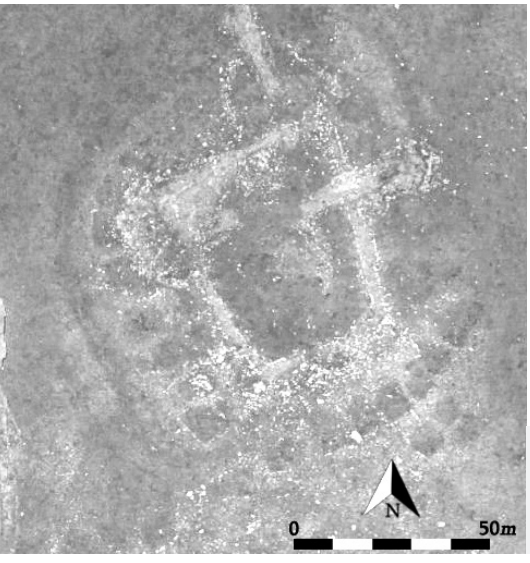

#65_2

Name: -/-
Nearest Settlement: Paravani
Coordinates: 43.869884; 41.465073
Elevation: 2294m
Occupied area: 0.8ha
Wall thickness: 2.0-3.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ფარავანი
კოორდინატები: 43.869884; 41.465073
აბსოლუტური სიმაღლე: 2294მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.8ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#65_3

Name: Makharoni/Boblikani
Nearest Settlement: Vladimirovka
Coordinates: 43.757058; 41.417686
Elevation: 2169m
Occupied area: 0.5ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: მახარონი/ბობლიკანი
უახლოესი დასახლება: ვლადიმიროვკა
კოორდინატები: 43.757058; 41.417686
აბსოლუტური სიმაღლე: 2169მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.5ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

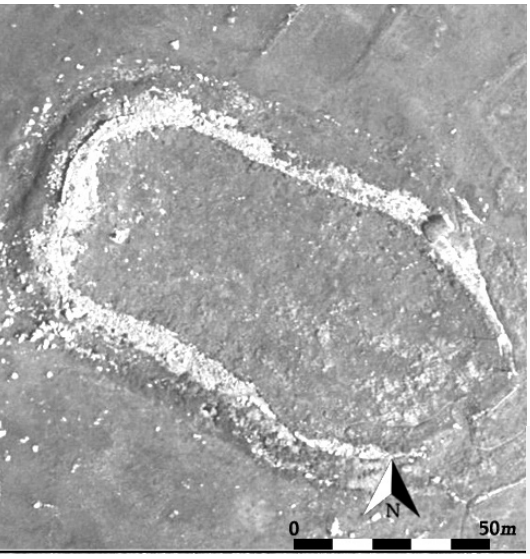

#65_4

Name: Poka
Nearest Settlement: Poka
Coordinates: 43.784450; 41.396188
Elevation: 2018m
Occupied area: 0.84ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ფოკა
უახლოესი დასახლება: ფოკა
კოორდინატები: 43.784450; 41.396188
აბსოლუტური სიმაღლე: 2018მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.84ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#65_5

Name: Pilti-Kari
Nearest Settlement: Gandzani
Coordinates: 43.756855; 41.382612
Elevation: 2145m
Occupied area: 0.27ha
Wall thickness: 2.0-4.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ფილთი-კარი
უახლოესი დასახლება: განძანი
კოორდინატები: 43.756855; 41.382612
აბსოლუტური სიმაღლე: 2145მ
მოიცავს ტერიტორიას: 2145ჰა
კედლის სისქე: 2.0-4.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

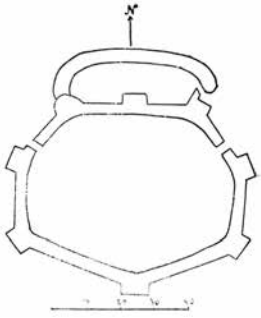

(მელიქსეთ-ბეგი 1938: ტაბ. XXIV-b)

#65_6

Name: Abuli
Nearest Settlement: Gandzani
Coordinates: 43.684900; 41.372800
Elevation: 2646m
Occupied area: 1.71ha
Wall thickness: 3.5-5.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: აბული
უახლოესი დასახლება: განძანი
კოორდინატები: 43.684900; 41.372800
აბსოლუტური სიმაღლე: 2646მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.71ჰა
კედლის სისქე: 3.5-5.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

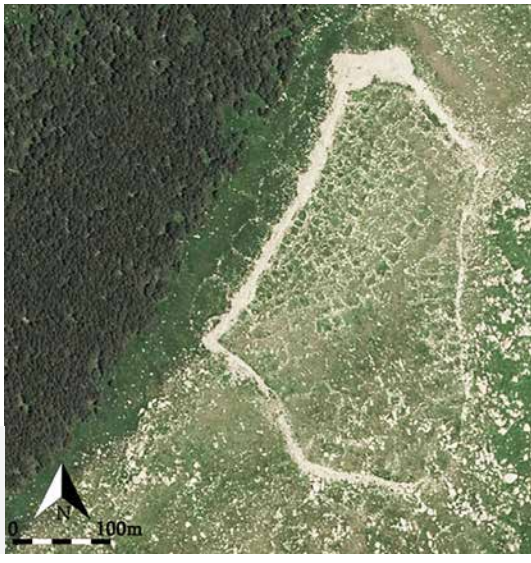

#65_7

Name: -/-
Nearest Settlement: Gandzani
Coordinates: 43.699409; 41.353941
Elevation: 2298m
Occupied area: 1.36ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: განძანი
კოორდინატები: 43.699409; 41.353941
აბსოლუტური სიმაღლე: 2298მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.36ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი”
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი, გარე კედელი

#65_8

Name: -/-
Nearest Settlement: Gandzani
Coordinates: 43.829104; 41.359257
Elevation: 2295m
Occupied area: 0.12h
Wall thickness: 2.5-5.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: განძანი
კოორდინატები: 43.829104; 41.359257
აბსოლუტური სიმაღლე: 2295მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.12ჰა
კედლის სისქე: 2.5-5.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

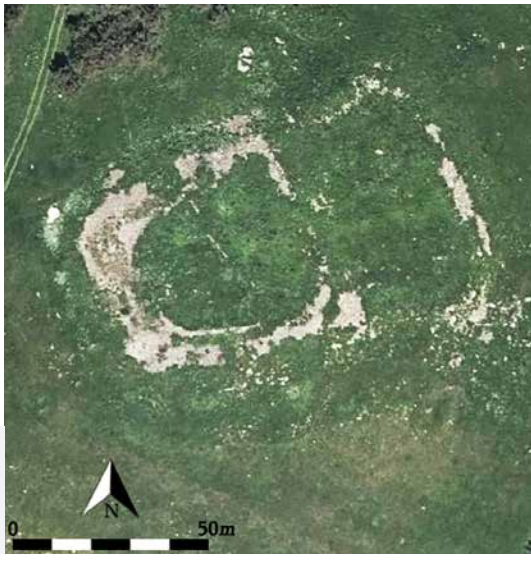

#65_9

Name: -/-
Nearest Settlement: Saghamo
Coordinates: 43.746444; 41.299337
Elevation: 2027m
Occupied area: 0.32ha
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: საღამო
კოორდინატები: 43.746444; 41.299337
აბსოლუტური სიმაღლე: 2027მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.32ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

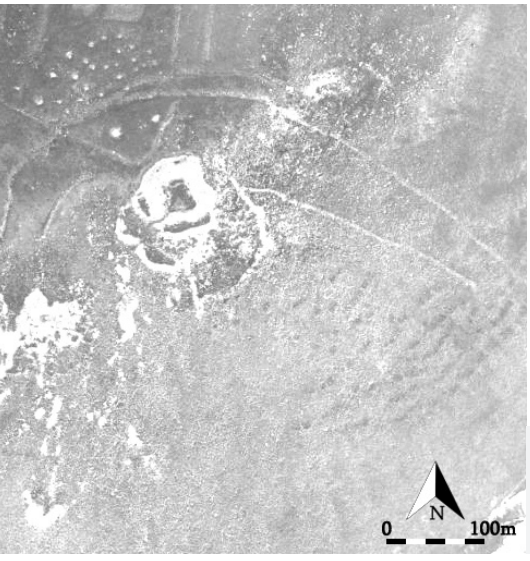

#65_10

Name: -/-
Nearest Settlement: Toria
Coordinates: 43.581983; 41.370844
Elevation: 2086m
Occupied area: 4.2ha
Wall thickness: 2.5-4.5მ
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”(?)
Additional fortification: Glacis, Double Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თორია
კოორდინატები: 43.581983; 41.370844
აბსოლუტური სიმაღლე: 2086მ
მოიცავს ტერიტორიას: 4.2ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, ორმაგი თხრილი, გარე კედელი

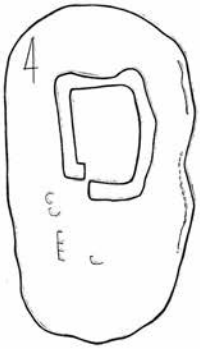

(ბერძენიშვილი 1985: 95. ნახ. 27)

#65_11

Name: Tontio
Nearest Settlement: Qaurma
Coordinates: 43.591272; 41.331783
Elevation: 2103m
Occupied area: 3.3ha
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”
Additional fortification: Glacis, Triple Ditch, Outer Wall

დასახელება: ტონთიო
უახლოესი დასახლება: ყაურმა
კოორდინატები: 43.591272; 41.331783
აბსოლუტური სიმაღლე: 2103მ
მოიცავს ტერიტორიას: 3.3ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, სამმაგი თხრილი, გარე კედელი

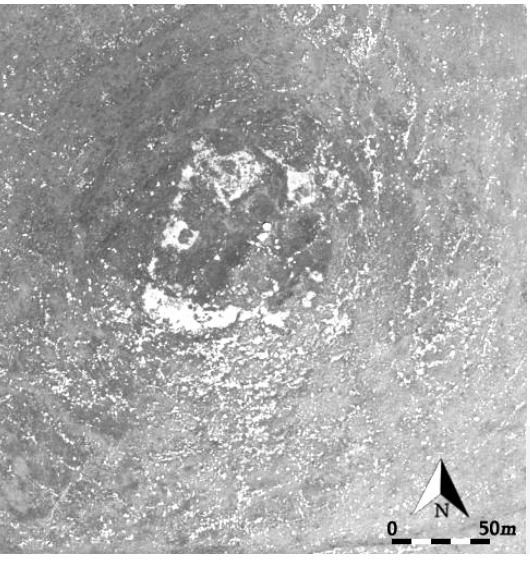

#65_12

Name: -/-
Nearest Settlement: Jigrasheni
Coordinates: 43.560033 ; 41.321325
Elevation: 1909m
Occupied area: 0.43ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ჯიგრაშენი
კოორდინატები: 43.560033; 41.321325
აბსოლუტური სიმაღლე: 1909მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.43ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#65_13

Name: Satkhe Fortress
Nearest Settlement: Satkhe
Coordinates: 43.658934; 41.286552
Elevation: 1946m
Occupied area: 6.3ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”(?)
Additional fortification: Glacis

დასახელება: სათხეს ციხე
უახლოესი დასახლება: სათხე
კოორდინატები: 43.658934; 41.286552
აბსოლუტური სიმაღლე: 1946მ
მოიცავს ტერიტორიას: 6.3ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

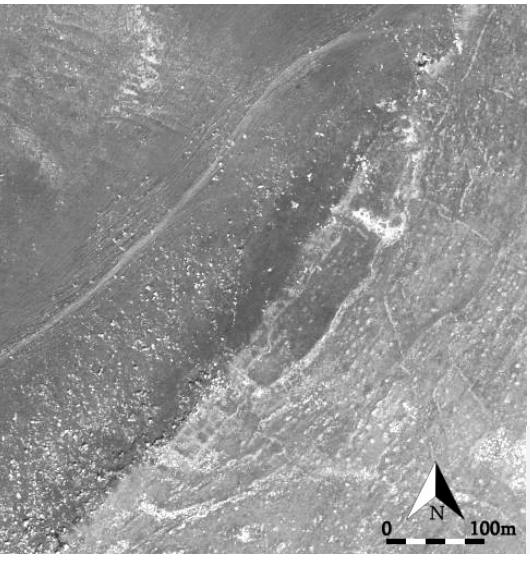

#65_14

Name: “Dlivi“
Nearest Settlement: Dilipi
Coordinates: 43.491794; 41.287948
Elevation: 2044m
Occupied area: 1.4ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: “დლივი”
უახლოესი დასახლება: დილიპი
კოორდინატები: 43.491794; 41.287948
აბსოლუტური სიმაღლე: 2044მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.4ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

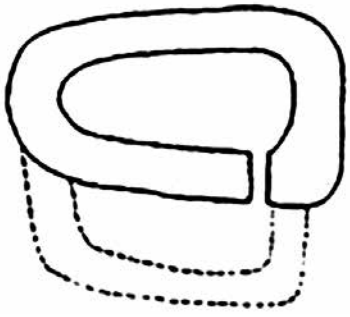

(ბერძენიშვილი 2005: 229. ნახ. 2)

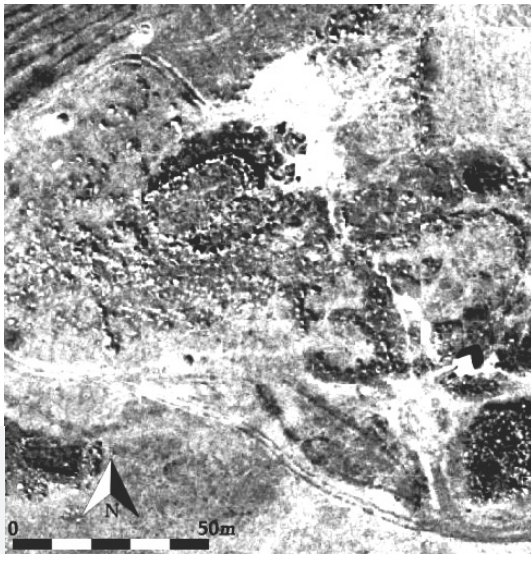

#65_15

Name: Kartula
Nearest Settlement: Ninotsminda
Coordinates: 43.552847; 41.274267
Elevation: 1971m
Occupied area: 425m^2
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ქართულა
უახლოესი დასახლება: ნინოწმინდა
კოორდინატები: 43.552847; 41.274267
აბსოლუტური სიმაღლე: 1971მ
მოიცავს ტერიტორიას: 425მ^2
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

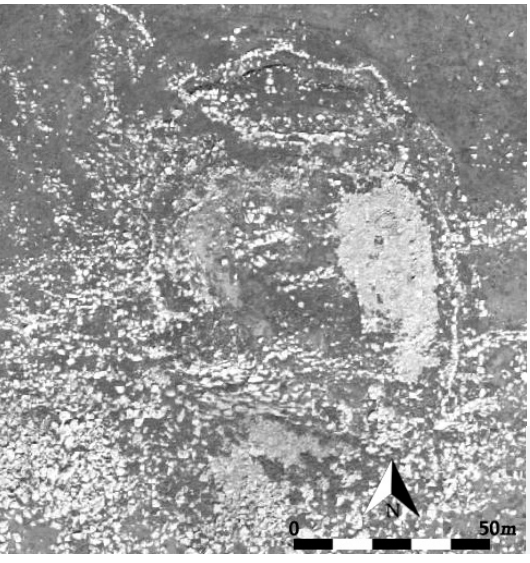

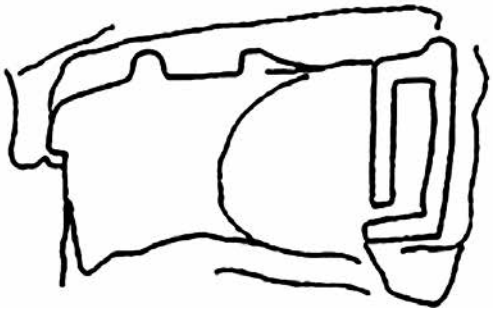

(ბერძენიშვილი 2005: 230. ნახ. 3)

#65_16

Name: -/-
Nearest Settlement: Spasovka
Coordinates: 43.661650; 41.256280
Elevation: 2043m
Occupied area: 0.15ha
Wall thickness: 2.0-3.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: სპასოვკა
კოორდინატები: 43.661650; 41.256280
აბსოლუტური სიმაღლე: 2043მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.15ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი, გარე კედელი

#65_17

Name: -/-
Nearest Settlement: Didi Khanchali
Coordinates: 43.590811; 41.241725
Elevation: 1978m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: 2.5-4.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დიდი ხანჩალი
კოორდინატები: 43.590811; 41.241725
აბსოლუტური სიმაღლე: 1978მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.1ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

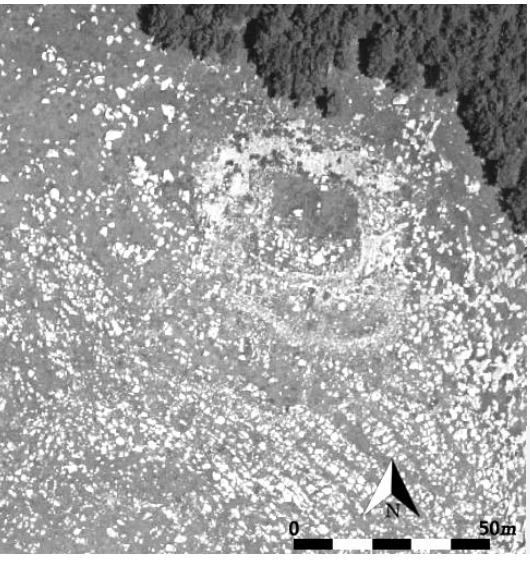

#65_18

Name: -/-
Nearest Settlement: Dilipi
Coordinates: 43.475612; 41.265540
Elevation: 2057m
Occupied area: 0.13ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დილიპი
კოორდინატები: 43.475612; 41.265540
აბსოლუტური სიმაღლე: 2057მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.13ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

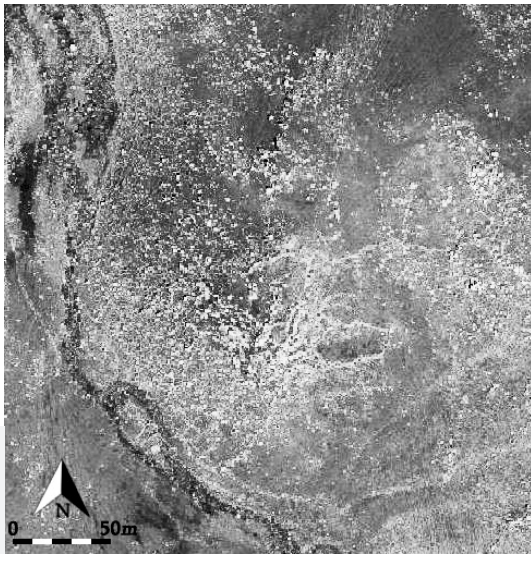

#65_19

Name: -/-
Nearest Settlement: Dilipi
Coordinates: 43.465838; 41.258922
Elevation: 2005m
Occupied area: 720m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დილიპი
კოორდინატები: 43.465838; 41.258922
აბსოლუტური სიმაღლე: 2005მ
მოიცავს ტერიტორიას: 720მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი

#65_20

Name: -/-
Nearest Settlement: Orlovka
Coordinates: 43.644742; 41.224409
Elevation: 2051m
Occupied area: 870m²
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ორლოვკა
კოორდინატები: 43.644742; 41.224409
აბსოლუტური სიმაღლე: 2051მ
მოიცავს ტერიტორიას: 870მ²
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი, გარე კედელი

#65_21

Name: -/-
Nearest Settlement: Katnatu
Coordinates: 43.615757; 41.192842
Elevation: 2500m
Occupied area: 1.13ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”
Additional fortification: Glacis, Triple Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კათნატუ
კოორდინატები: 43.615757; 41.192842
აბსოლუტური სიმაღლე: 2500მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.13ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „სამეფო ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, სამმაგი თხრილი, გარე კედელი

#65_22

Name: -/-
Nearest Settlement: Sameba
Coordinates: 43.790040; 41.181519
Elevation: 2129m
Occupied area: 890m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Triple Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: სამება
კოორდინატები: 43.790040; 41.181519
აბსოლუტური სიმაღლე: 2129მ
მოიცავს ტერიტორიას: 890მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიამგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: სამმაგი თხრილი

#65_23

Name: Oghuz-daghi
Nearest Settlement: Sameba
Coordinates: 43.750945; 41.109279
Elevation: 2444m
Occupied area: 0.6ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ოღუზ-დაღი
უახლოესი დასახლება: სამება
კოორდინატები: 43.750945; 41.109279
აბსოლუტური სიმაღლე: 2444მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.6ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

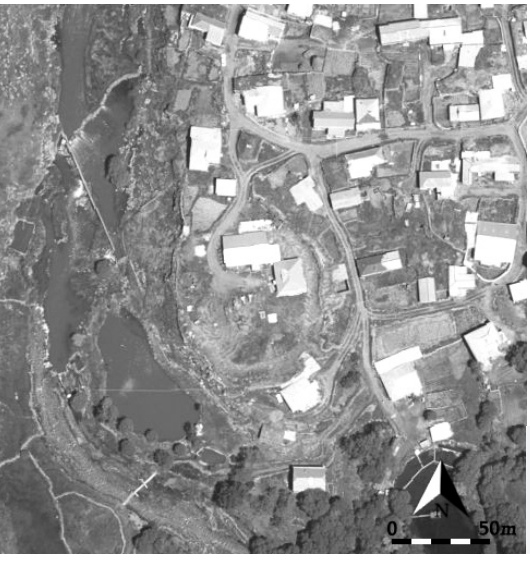

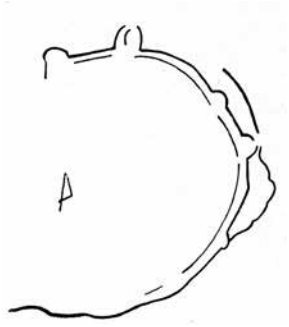

(ბერძენიშვილი 1985: 84. ნახ. 24)

#65_24

Name: -/-
Nearest Settlement: Gandzani
Coordinates: 43.744050; 41.351059
Elevation: 2054m
Occupied area: 0.46ha
Wall thickness: 2.5-4.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: განძანი
კოორდინატები: 43.744050; 41.351059
აბსოლუტური სიმაღლე: 2054მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.46 ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#65_25

Name: -/-
Nearest Settlement: Spasovka
Coordinates: 43.669129; 41.249027
Elevation: 2085m
Occupied area: 0.16ha
Wall thickness: 2.5-3.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Double Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: სპასოვკა
კოორდინატები: 43.669129; 41.249027
აბსოლუტური სიმაღლე: 2085მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.16ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, ორმაგი თხრილი, გარე კედელი

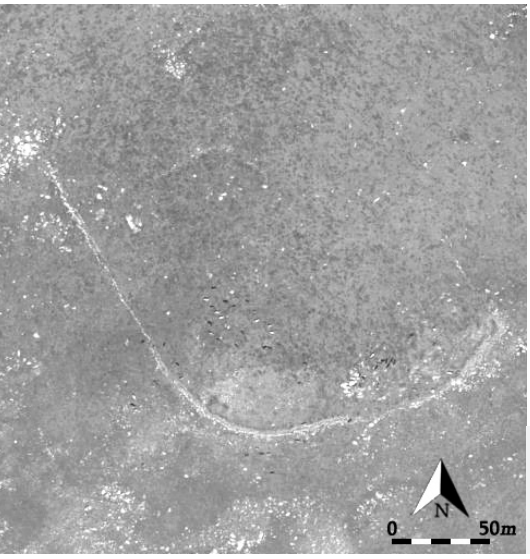

#65_26

Name: -/-
Nearest Settlement: Katnatu
Coordinates: 43.621614; 41.211076
Elevation: 2269m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კათნატუ
კოორდინატები: 43.621614; 41.211076
აბსოლუტური სიმაღლე: 2269მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული სიმაგრე
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

(ბერძენიშვილი 1985: 84. ნახ. 25)

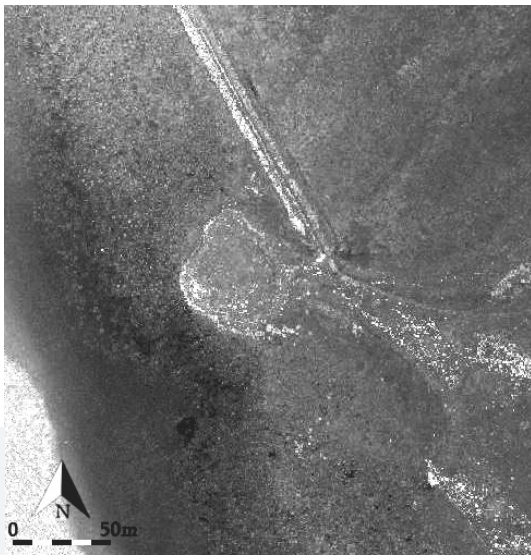

#65_27

Name: Qalacha
Nearest Settlement: Ninotsminda
Coordinates: 43.564345; 41.260145
Elevation: 1945m
Occupied area: 0.38ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ყალაჩა
უახლოესი დასახლება: ნინოწმინდა
კოორდინატები: 43.564345; 41.260145
აბსოლუტური სიმაღლე: 1945მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.38ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#65_28

Name: Aspana
Nearest Settlement: Aspara
Coordinates: 43.781196 ; 41.452610
Elevation: 2112m
Occupied area: 610m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Religious/Cult Buildings
Subtype: Shrine
Additional fortification: -/-

დასახელება: ასპანა
უახლოესი დასახლება: ასფარა
კოორდინატები: 43.781196; 41.452610
აბსოლუტური სიმაღლე: 2112მ
მოიცავს ტერიტორიას: 610მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: სამლოცველო
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

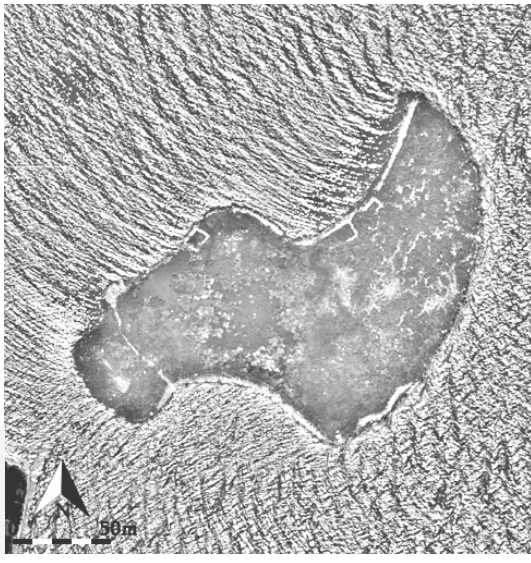

#65_29

Name: Aspara
Nearest Settlement: Aspara
Coordinates: 43.781382; 41.430233
Elevation: 2090m
Occupied area: 0.9ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ასფარა
უახლოესი დასახლება: ასფარა
კოორდინატები: 43.781382; 41.430233
აბსოლუტური სიმაღლე: 2090მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.9ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

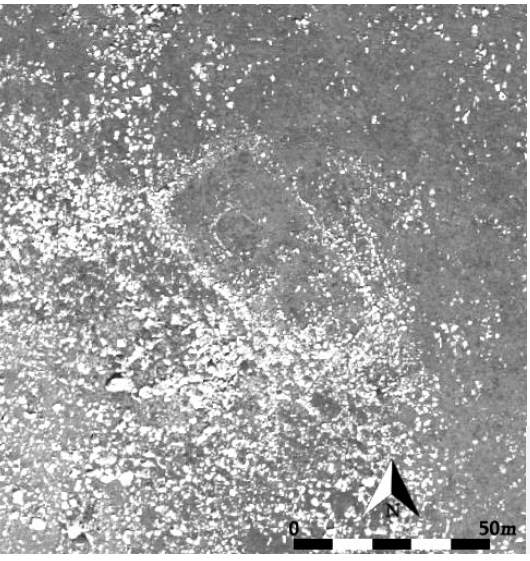

#65_30

Name: -/-
Nearest Settlement: Ninotsminda
Coordinates: 43.549737; 41.292396
Elevation: 1976m
Occupied area: 0.14ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნინოწმინდა
კოორდინატები: 43.549737; 41.292396
აბსოლუტური სიმაღლე: 1976მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.14ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

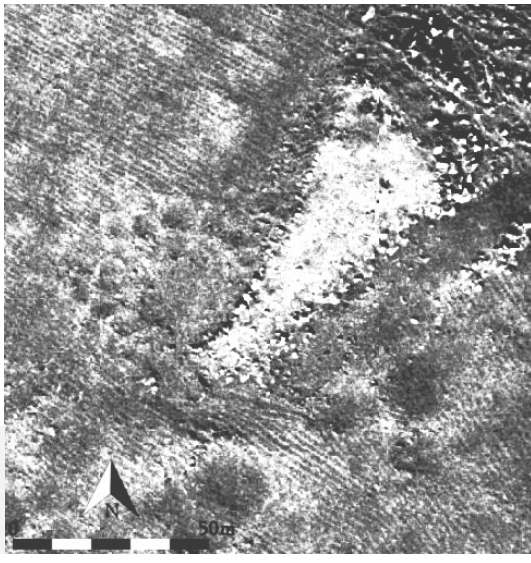

#65_31

Name: -/-
Nearest Settlement: Ninotsminda
Coordinates: 43.544212; 41.291592
Elevation: 2010m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნინოწმინდა
კოორდინატები: 43.544212; 41.291592
აბსოლუტური სიმაღლე: 2010მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.1ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

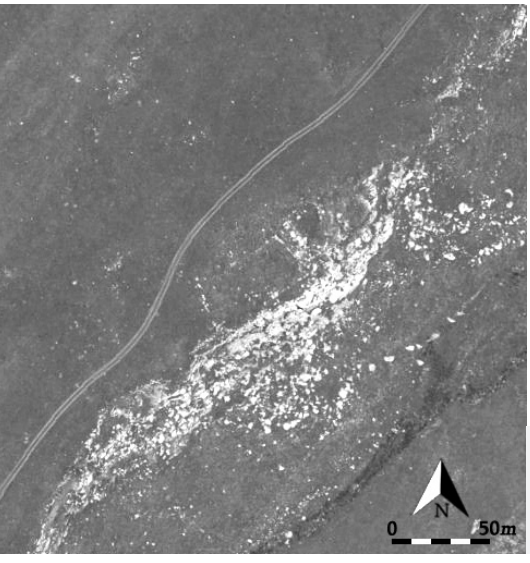

#65_32

Name: -/-
Nearest Settlement: Patara Khanchali
Coordinates: 43.480778; 41.248296
Elevation: 2137m
Occupied area: 935m^2
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პატარა ხანჩალი
კოორდინატები: 43.480778; 41.248296
აბსოლუტური სიმაღლე: 2137მ
მოიცავს ტერიტორიას: 935მ^2
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#65_33

Name: -/-
Nearest Settlement: Katnatu
Coordinates: 43.548824; 41.202736
Elevation: 2315m
Occupied area: 470m²
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კათნატუ
კოორდინატები: 43.548824; 41.202736
აბსოლუტური სიმაღლე: 2315მ
მოიცავს ტერიტორიას: 470მ²
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

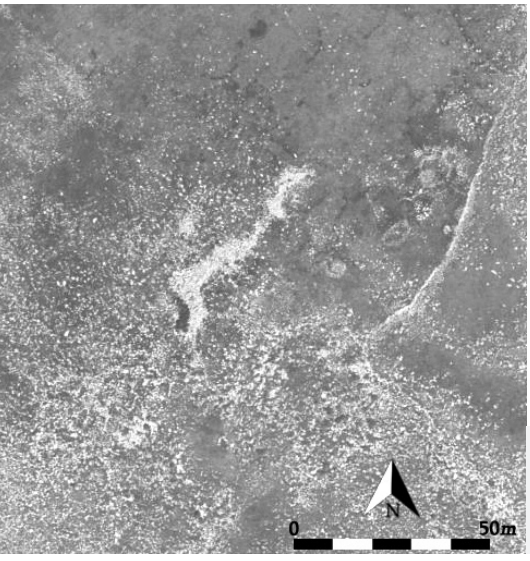

#65_34

Name: -/-
Nearest Settlement: Gandzani
Coordinates: 43.687039; 41.346865
Elevation: 2135m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortress(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: განძანი
კოორდინატები: 43.687039; 41.346865
აბსოლუტური სიმაღლე: 2135მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#65_35

Name: -/-
Nearest Settlement: Saghamo
Coordinates: 43.725963; 41.295234
Elevation: 2079m
Occupied area: 480m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: საღამო
კოორდინატები: 43.725963; 41.295234
აბსოლუტური სიმაღლე: 2079მ
მოიცავს ტერიტორიას: 480მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

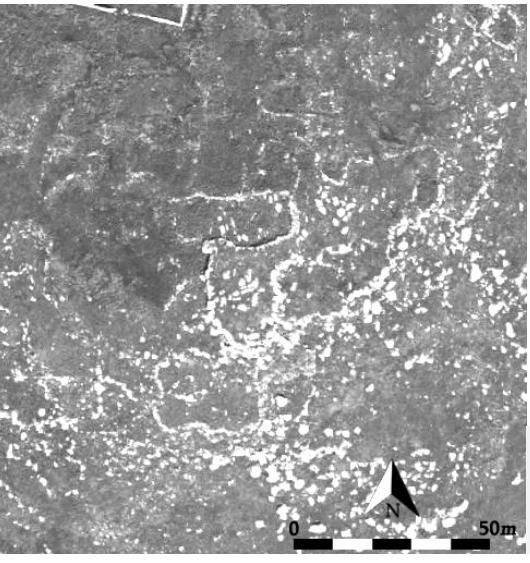

#65_36

Name: -/-
Nearest Settlement: Saghamo
Coordinates: 43.728664; 41.294285
Elevation: 2042m
Occupied area: 320m²
Wall thickness: -/-
Type: Religious/Cult Buildings
Subtype: Shrine
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: საღამო
კოორდინატები: 43.728664; 41.294285
აბსოლუტური სიმაღლე: 2042მ
მოიცავს ტერიტორიას: 320მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: სამლოცველო
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

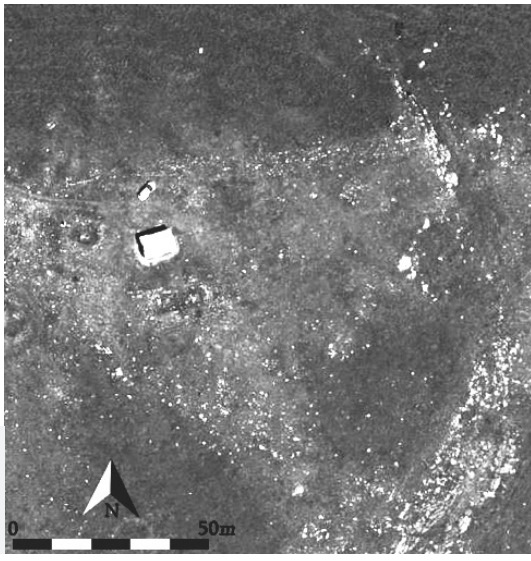

#65_37

Name: -/-
Nearest Settlement: Gandzani
Coordinates: 43.724789; 41.325098
Elevation: 2329m
Occupied area: 0.52ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: განძანი
კოორდინატები: 43.724789; 41.325098
აბსოლუტური სიმაღლე: 2329მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.52ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

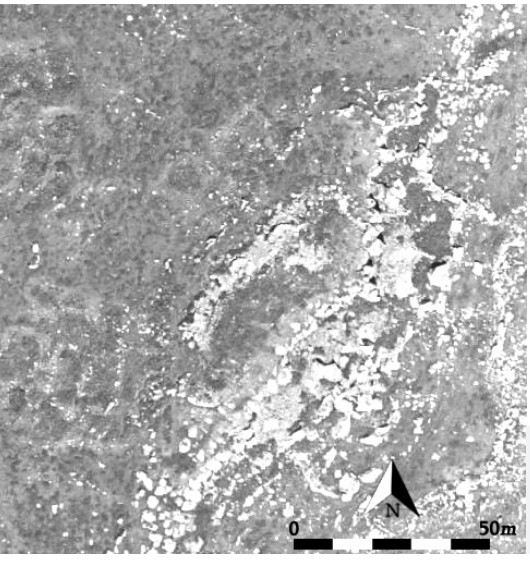

#65_38

Name: -/-
Nearest Settlement: Gorelovka
Coordinates: 43.765955; 41.227855
Elevation: 2186m
Occupied area: 735m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გორელოვკა
კოორდინატები: 43.765955; 41.227855
აბსოლუტური სიმაღლე: 2186მ
მოიცავს ტერიტორიას: 735მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

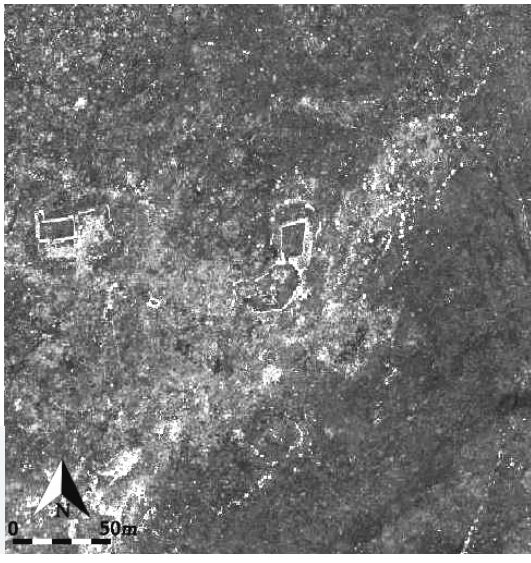

#65_39

Name: -/-
Nearest Settlement: Gorelovka
Coordinates: 43.670296; 41.203543
Elevation: 2067m
Occupied area: 475m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გორელოვკა
კოორდინატები: 43.670296; 41.203543
აბსოლუტური სიმაღლე: 2067მ
მოიცავს ტერიტორიას: 475მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#65_40

Name: -/-
Nearest Settlement: Gorelovka
Coordinates: 43.641859; 41.174171
Elevation: 2130m
Occupied area: 640m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Religious/Cult Buildings
Subtype: Shrine
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გორელოვკა
კოორდინატები: 43.641859; 41.174171
აბსოლუტური სიმაღლე: 2130მ
მოიცავს ტერიტორიას: 640მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: სამლოცველო
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#65_41

Name: -/-
Nearest Settlement: Patara Arakali
Coordinates: 43.667497; 41.309393
Elevation: 1954m
Occupied area: 0.14ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch, Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პატარა არაქალი
კოორდინატები:
აბსოლუტური სიმაღლე: 1954მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.14ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი, გარე კედელი

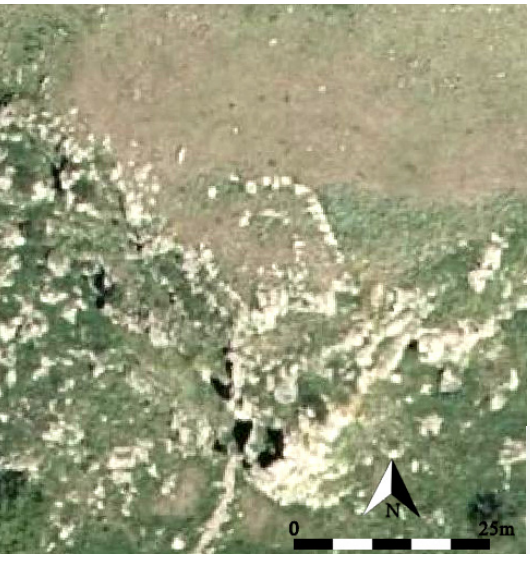

#65_42

Name: -/-
Nearest Settlement: Qaurma
Coordinates: 43.561975; 41.319296
Elevation: 1845m
Occupied area: 105m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Watchtower
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ყაურმა
კოორდინატები: 43.561975; 41.319296
აბსოლუტური სიმაღლე: 1845მ
მოიცავს ტერიტორიას: 105მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: საგუშაგო
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#65_43

Name: -/-
Nearest Settlement: Jigrasheni
Coordinates: 43.552014; 41.318493
Elevation: 1863m
Occupied area: 355m²
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ჯიგრაშენი
კოორდინატები: 43.552014; 41.318493
აბსოლუტური სიმაღლე: 1863მ
მოიცავს ტერიტორიას: 355მ²
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

#65_44

Name: -/-
Nearest Settlement: Jigrasheni
Coordinates: 43.547592; 41.323070
Elevation: 1820m
Occupied area: 0.37ha
Wall thickness: 2.5-4.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ჯიგრაშენი
კოორდინატები: 43.547592; 41.323070
აბსოლუტური სიმაღლე: 1820მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.37ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

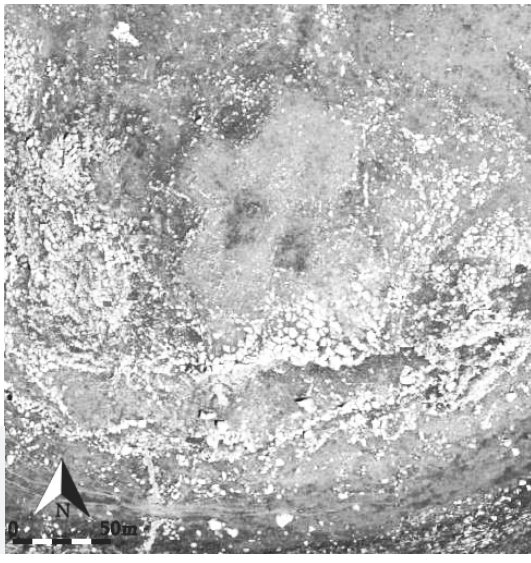

#65_45

Name: -/-
Nearest Settlement: Jigrasheni
Coordinates: 43.538658; 41.325180
Elevation: 1845m
Occupied area: 0.19ha
Wall thickness: 2.5-3.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ჯიგრაშენი
კოორდინატები: 43.538658; 41.325180
აბსოლუტური სიმაღლე: 1845მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.19ჰა
კედლის სისქე: 2.5-3.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

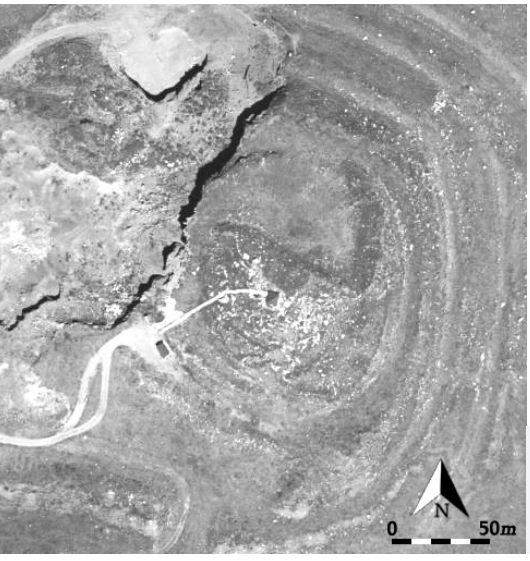

#65_46

Name: -/-
Nearest Settlement: Patara Gondra
Coordinates: 43.434349; 41.316033
Elevation: 2003m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: -/-
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პატარა გონდრა
კოორდინატები: 43.434349; 41.316033
აბსოლუტური სიმაღლე: 2003მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: -/-
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#65_47

Name: -/-
Nearest Settlement: Patara Gondra
Coordinates: 43.440670; 41.302028
Elevation: 1856m
Occupied area: 415m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პატარა გონდრა
კოორდინატები: 43.440670; 41.302028
აბსოლუტური სიმაღლე: 1856მ
მოიცავს ტერიტორიას: 415მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

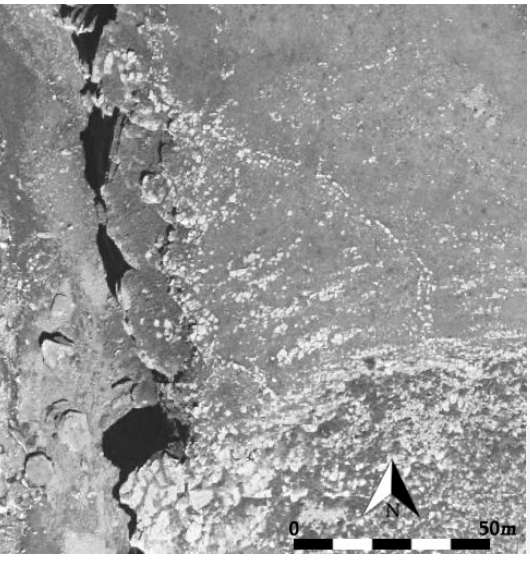

#65_48

Name: -/-
Nearest Settlement: Patara Arakali
Coordinates: 43.691038; 41.298415
Elevation: 1998m
Occupied area: 135m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Outer Wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პატარა არაქალი
კოორდინატები: 43.691038; 41.298415
აბსოლუტური სიმაღლე: 1998მ
მოიცავს ტერიტორიას: 135მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: გარე კედელი

#65_49

Name: -/-
Nearest Settlement: Orojalari
Coordinates: 43.610834; 41.314505
Elevation: 1874m
Occupied area: 770m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ოროჯალარი
კოორდინატები: 43.610834; 41.314505
აბსოლუტური სიმაღლე: 1874მ
მოიცავს ტერიტორიას: 770მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

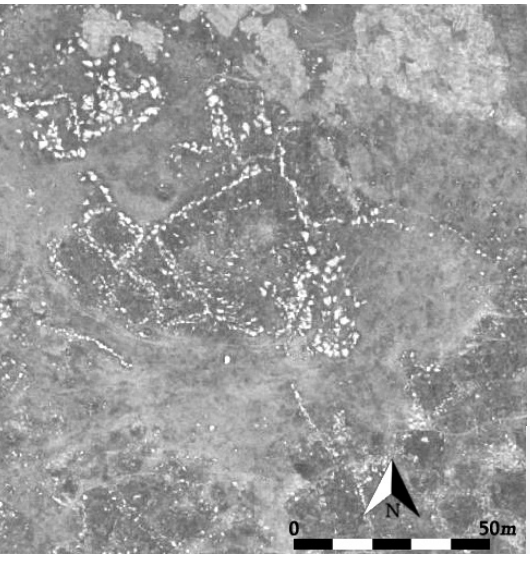

#65_50

Name: -/-
Nearest Settlement: Dilipi
Coordinates: 43.453732; 41.286828
Elevation: 1826m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement(?)
Subtype: “Town”(?)
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დილიპი
კოორდინატები: 43.453732; 41.286828
აბსოლუტური სიმაღლე: 1826მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება(?)
ქვეტიპი: „ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

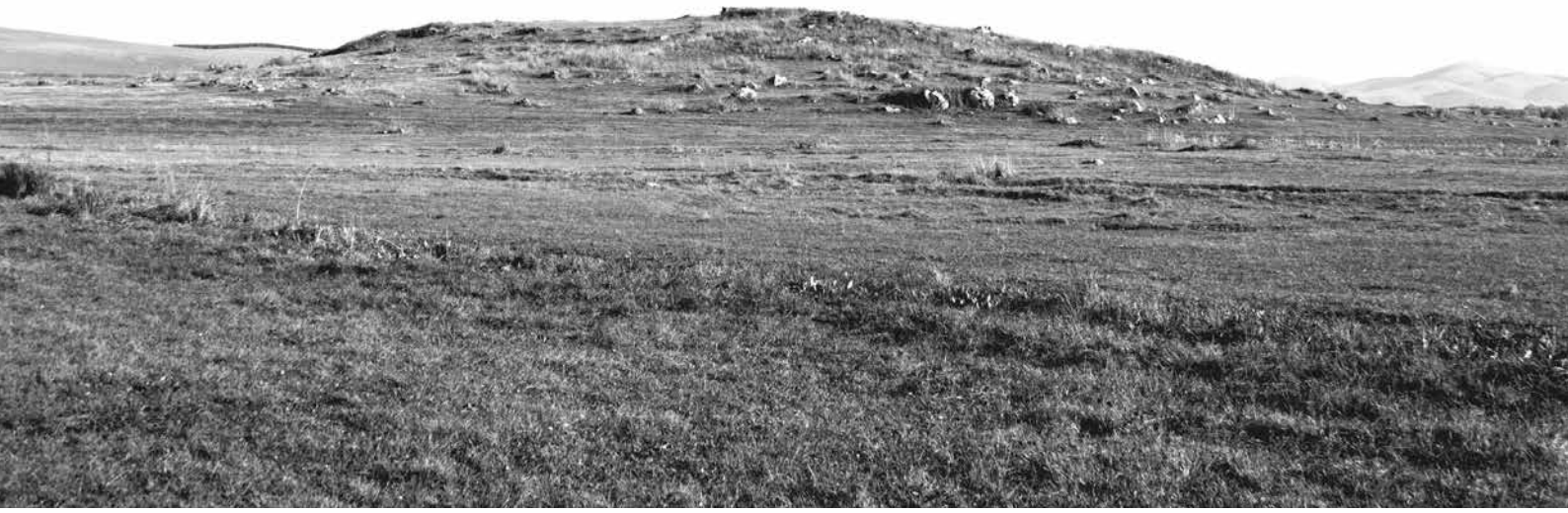

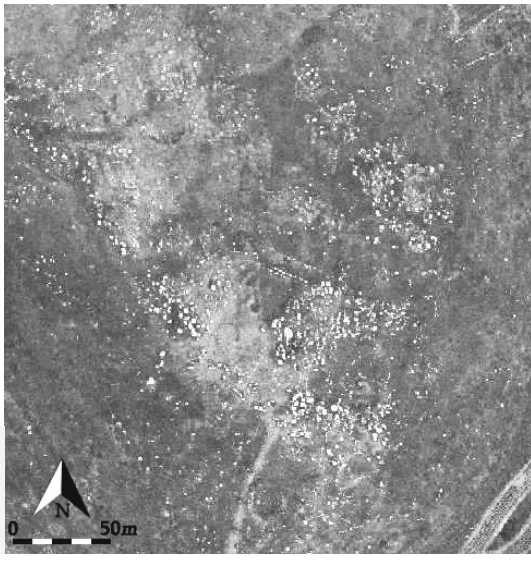

#65_51

Name: -/-
Nearest Settlement: Dilipi
Coordinates: 43.457103 ; 41.282815
Elevation: 1835m
Occupied area: 0.13ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დილიპი
კოორდინატები: 43.457103; 41.282815
აბსოლუტური სიმაღლე: 1835მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.13ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

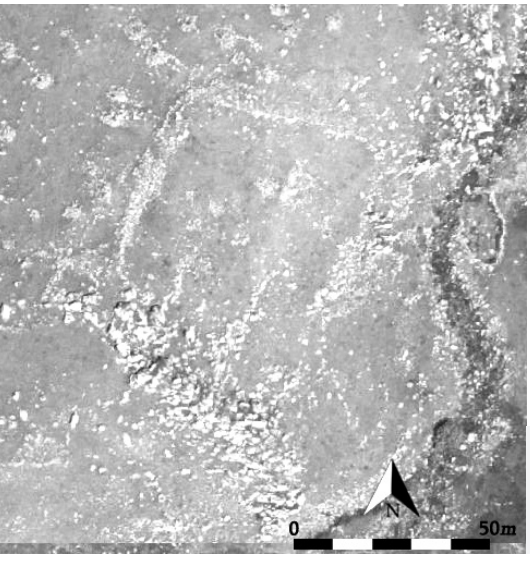

#65_52

Name: -/-
Nearest Settlement: Dilipi
Coordinates: 43.464905; 41.262396
Elevation: 1951m
Occupied area: 0.22ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დილიპი
კოორდინატები: 43.464905; 41.262396
აბსოლუტური სიმაღლე: 1951მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.22ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

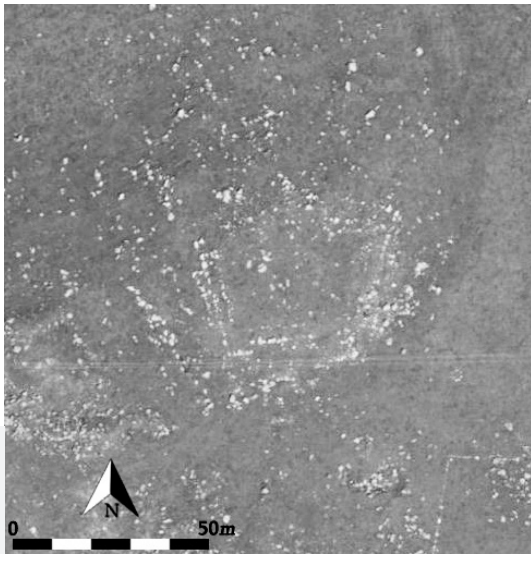

#65_53

Name: -/-
Nearest Settlement: Patara Khanchali
Coordinates: 43.552068; 41.240274
Elevation: 1956m
Occupied area: 0.1ha
Wall thickness: 2.5-5.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: პატარა ხანჩალი
კოორდინატები: 43.552068; 41.240274
აბსოლუტური სიმაღლე: 1956მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.1ჰა
კედლის სისქე: 2.5-5.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი

#71_1

Name: -/-
Nearest Settlement: Benian-begoni
Coordinates: 44.532406; 42.471307
Elevation: 1792m
Occupied area: 147m²
Wall thickness: 1.5-2.0
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება:
უახლოესი დასახლება: ბენიან-ბეგონი
კოორდინატები: 44.532406; 42.471307
აბსოლუტური სიმაღლე: 1792m
მოიცავს ტერიტორიას: 147m²
კედლის სისქე: 1.5-2.0
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#71_2

Name: -/-
Nearest Settlement: Gomurni
Coordinates: 44.529669; 42.461471
Elevation: 1759m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: -/-
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გომურნი
კოორდინატები: 44.529669; 42.461471
აბსოლუტური სიმაღლე: 1759მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: -/-
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#71_3

Name: -/-
Nearest Settlement: Gomurni
Coordinates: 44.529761; 42.459039
Elevation: 1695m
Occupied area: 150m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გომურნი
კოორდინატები: 44.529761; 42.459039
აბსოლუტური სიმაღლე: 1695მ
მოიცავს ტერიტორიას: 150m²
კედლის სისქე: 1.5-2.0m
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#71_4

Name: -/-
Nearest Settlement: Sviana-rostiani
Coordinates: 44.528827; 42.456964
Elevation: 1611m
Occupied area: 310m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: სვიანა-როსტიანი
კოორდინატები: 44.528827; 42.456964
აბსოლუტური სიმაღლე: 1611მ
მოიცავს ტერიტორიას: 310მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#71_5

Name: -/-
Nearest Settlement: Kaishaurni
Coordinates: 44.516255; 42.440719
Elevation: 1736 m
Occupied area: 45m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: „Tower“
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კაიშაურნი
კოორდინატები: 44.516255; 42.440719
აბსოლუტური სიმაღლე: 1736მ
მოიცავს ტერიტორიას: 45მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: „კოშკი“
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#71_6

Name: -/-
Nearest Settlement: Kaishaurni
Coordinates: 44.516434; 42.434875
Elevation: 1710m
Occupied area: 40m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: “Tower“
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კაიშაურნი
კოორდინატები: 44.516434; 42.434875
აბსოლუტური სიმაღლე: 1710მ
მოიცავს ტერიტორიას: 40მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: “კოშკი”
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#71_7

Name: -/-
Nearest Settlement: Kaishaurni
Coordinates: 44.511837; 42.441313
Elevation: 1780m
Occupied area: 40m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: “Tower”
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კაიშაურნი
კოორდინატები: 44.511837; 42.441313
აბსოლუტური სიმაღლე: 1780მ
მოიცავს ტერიტორიას: 40მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: “კოშკი”
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#71_8

Name: -/-
Nearest Settlement: Kaishaurni
Coordinates: 44.505735; 42.439549
Elevation: 1808m
Occupied area: 80m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: “Tower“
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კაიშაურნი
კოორდინატები: 44.505735; 42.439549
აბსოლუტური სიმაღლე: 1808მ
მოიცავს ტერიტორიას: 80მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: “კოშკი”
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#71_9

Name: -/-
Nearest Settlement: Kaishaurni
Coordinates: 44.502062; 42.436642
Elevation: 1800m
Occupied area: 50m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: “Tower”
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კაიშაურნი
კოორდინატები: 44.502062; 42.436642
აბსოლუტური სიმაღლე: 1800მ
მოიცავს ტერიტორიას: 50მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: “კოშკი”
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

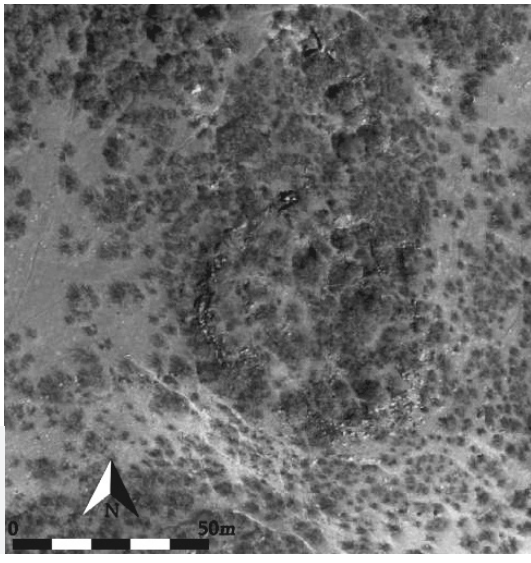

#80_1

Name: -/-
Nearest Settlement: Bolnisi
Coordinates: 44.580096; 41.498799
Elevation: 538m
Occupied area: 0.17m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბოლნისი
კოორდინატები: 44.580096; 41.498799
აბსოლუტური სიმაღლე: 538მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.17მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

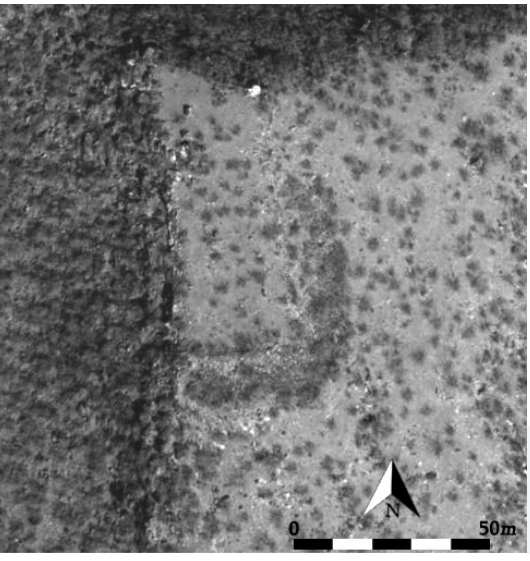

#80_2

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakhiduri
Coordinates: 44.651655; 41.491541
Elevation: 564m
Occupied area: 0.23ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნახიდური
კოორდინატები: 44.651655; 41.491541
აბსოლუტური სიმაღლე: 564მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.23ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

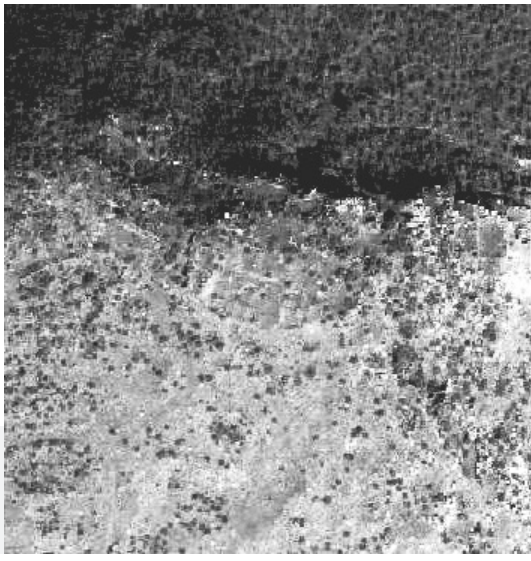

#80_3

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakhiduri
Coordinates: 44.693400; 41.478457
Elevation: 495m
Occupied area: 0.29ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნახიდური
კოორდინატები: 44.693400; 41.478457
აბსოლუტური სიმაღლე: 495მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.29ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

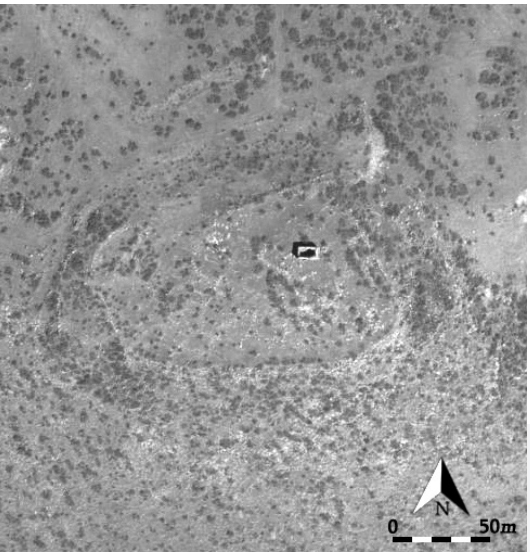

#80_4

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakhiduri
Coordinates: 44.703500; 41.481760
Elevation: 598m
Occupied area: 0.76ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნახიდური
კოორდინატები: 44.703500; 41.481760
აბსოლუტური სიმაღლე: 598მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.76ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

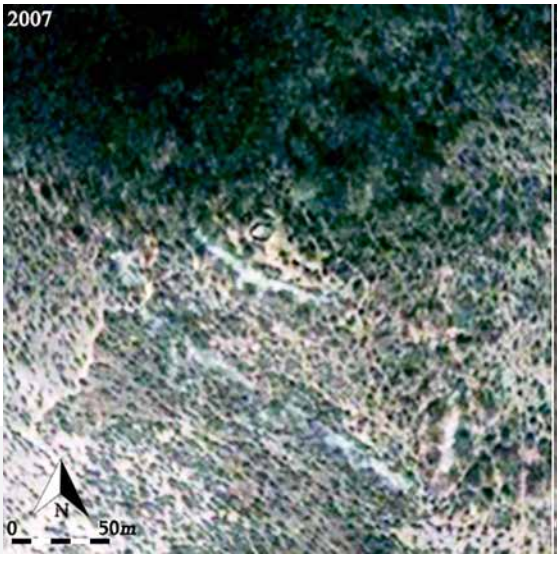

#80_5

Name: -/-
Nearest Settlement: Bolnisi
Coordinates: 44.539002; 41.425790
Elevation: 848m
Occupied area: 0.23ha
Wall thickness: 1.5-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბოლნისი
კოორდინატები: 44.539002; 41.425790
აბსოლუტური სიმაღლე: 848 მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.23ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, Outer wall

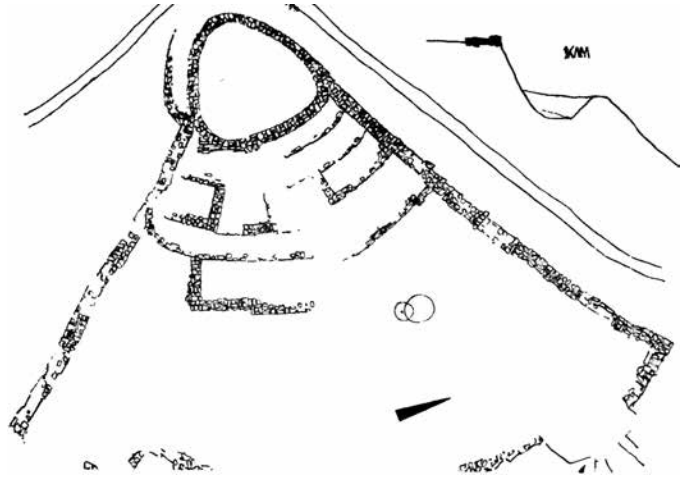

(ბერძენიშვილი 2014: 247, სურ. 3)

#80_6

Name: “Donghuz-dara”
Nearest Settlement: Poladauri
Coordinates: -/-
Elevation: 770m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: “დონღუზ-დარა”
უახლოესი დასახლება: ფოლადაური
კოორდინატები: -/-
აბსოლუტური სიმაღლე: 770მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

(ბერძენიშვილი 2014: 246, სურ. 2)

#80_7

Name: “Qara-daghi“
Nearest Settlement: Poladauri
Coordinates: -/-
Elevation: -/-
Occupied area: -/-
Wall thickness: 1.5-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: “ყარა-დაღი”
უახლოესი დასახლება: ფოლადაური
კოორდინატები: -/-
აბსოლუტური სიმაღლე: -/-
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 1.5-2.5მ
ტიპი: სიამგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

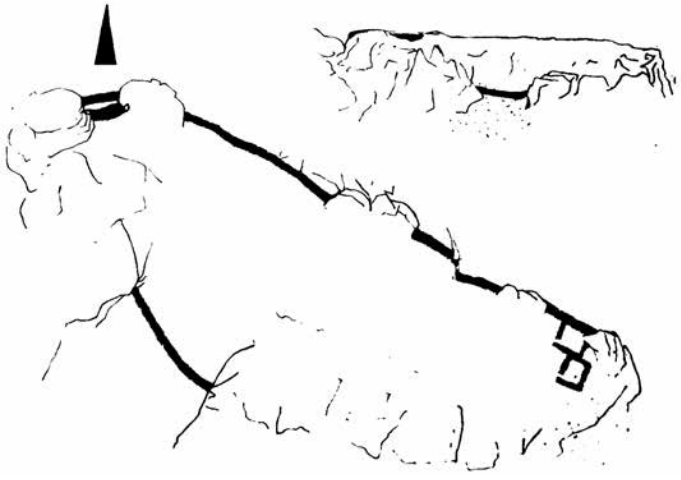

(ბერძენიშვილი 2014: 246, სურ. 1)

#80_8

Name: “Shaitan-qala“
Nearest Settlement: Poladauri
Coordinates: 44.515641; 41.336801
Elevation: 991m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 1.5-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: “შაითან-ქალა”
უახლოესი დასახლება: ფოლადაური
კოორდინატები: 44.515641; 41.336801
აბსოლუტური სიმაღლე: 991მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 1.5-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#80_9

Name: -/-
Nearest Settlement: Talaveri
Coordinates: -/-
Elevation: -/-
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortress(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ტალავერი
კოორდინატები: -/-
აბსოლუტური სიმაღლე: -/-
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიამგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

Source/წყარო - (ბერძენიშვილი 1964: რუკა)

#82_1

Name: Gdzeltovli I
Nearest Settlement: Kariani
Coordinates: 43.949160; 41.342351
Elevation: 2972m
Occupied area: 0.20ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: გძელთოვლი I
უახლოესი დასახლება: ქარიანი
კოორდინატები: 43.949160; 41.342351
აბსოლუტური სიმაღლე: 2972მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.20ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

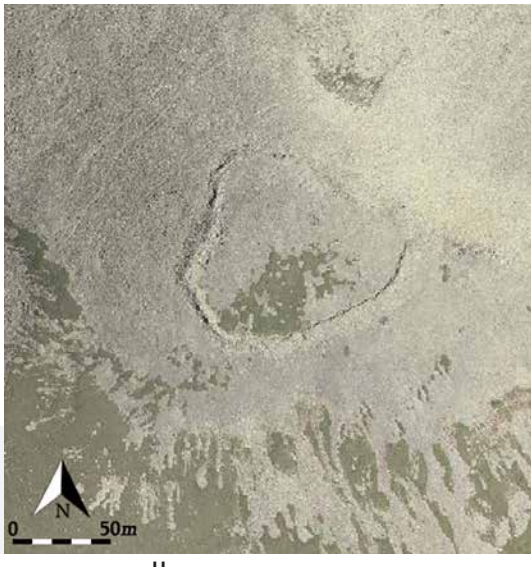

#82_2

Name: Gdzeltovli II
Nearest Settlement: Kariani
Coordinates: 43.949160; 41.342351
Elevation: 2972m
Occupied area: 0.20ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: გძელთოვლი II
უახლოესი დასახლება: კარიანი
კოორდინატები: 43.949160; 41.342351
აბსოლუტური სიმაღლე: : 2972მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.20ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიამგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#82_3

Name: -/-
Nearest Settlement: Irganchai
Coordinates: 44.140444; 41.211875
Elevation: 1792m
Occupied area: 0.51ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ირგანჩაი
კოორდინატები: 44.140444; 41.211875
აბსოლუტური სიმაღლე: 1792მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.51ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

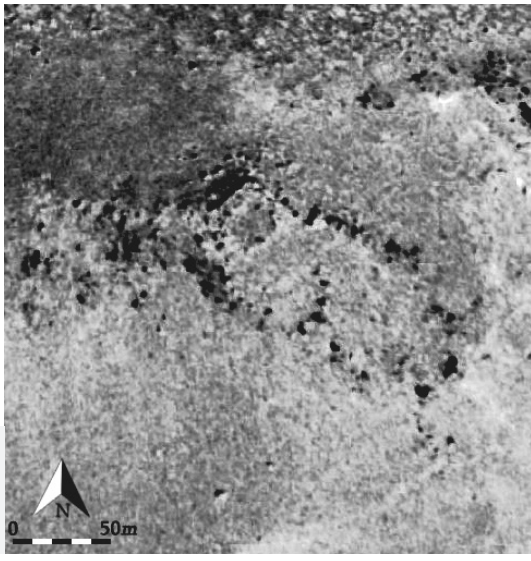

#82_4

Name: -/-
Nearest Settlement: Irganchai
Coordinates: 44.139454; 41.210204
Elevation: 1761m
Occupied area: 475m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ირგანჩაი
კოორდინატები: 44.139454; 41.210204
აბსოლუტური სიმაღლე: 1761მ
მოიცავს ტერიტორიას: 475მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

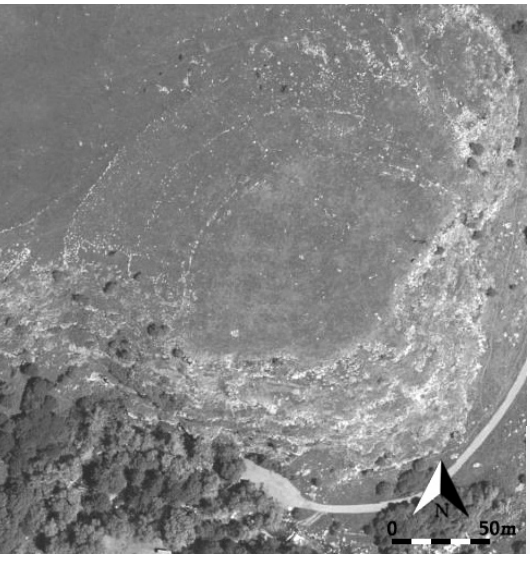

#82_5

Name: -/-
Nearest Settlement: Dmanisi
Coordinates: 44.190023; 41.328049
Elevation: 1279m
Occupied area: 82ha
Wall thickness: 2.0-4.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Ditch, Double outer walls

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დმანისი
კოორდინატები: 44.190023; 41.328049
აბსოლუტური სიმაღლე: 1279მ
მოიცავს ტერიტორიას: 82ჰა
კედლის სისქე: 2.0-4.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი, ორმაგი გარე კედლები

#82_6

Name: Musis Tsikhe
Nearest Settlement: Kariani
Coordinates: 44.121694; 41.369218
Elevation: 1571m
Occupied area: 0.42ha
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: მუსის ციხე
უახლოესი დასახლება: კარიანი
კოორდინატები: 44.121694; 41.369218
აბსოლუტური სიმაღლე: 1571მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.42ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

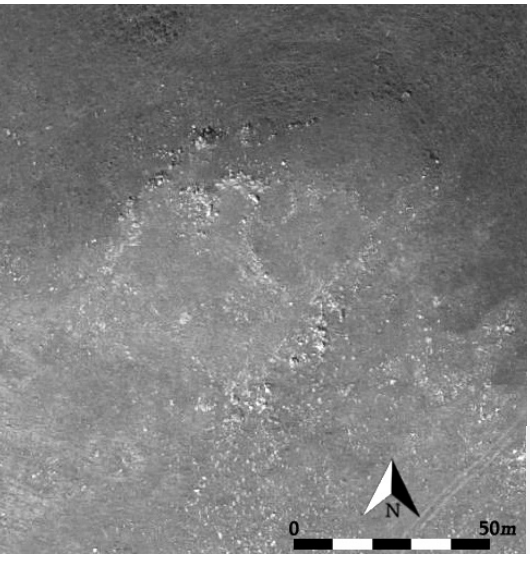

#82_7

Name: -/-
Nearest Settlement: Irganchai
Coordinates: 44.138580; 41.234871
Elevation: 1813m
Occupied area: 0.23ha
Wall thickness: 1.0-1.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ირგანჩაი
კოორდინატები: 44.138580; 41.234871
აბსოლუტური სიმაღლე: 1813მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.23ჰა
კედლის სისქე: 1.0-1.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#82_8

Name: Gomareti
Nearest Settlement: Akha
Coordinates: 44.121450; 41.443725
Elevation: 1300m
Occupied area: 5.7ha
Wall thickness: 2.0-3.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”(?)
Additional fortification: Triple outer walls

დასახელება: გომარეთი
უახლოესი დასახლება: ახა
კოორდინატები: 44.121450; 41.443725
აბსოლუტური სიმაღლე: 1300მ
მოიცავს ტერიტორიას: 5.7ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “სამეფო ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: სამმაგი გარე კედლები

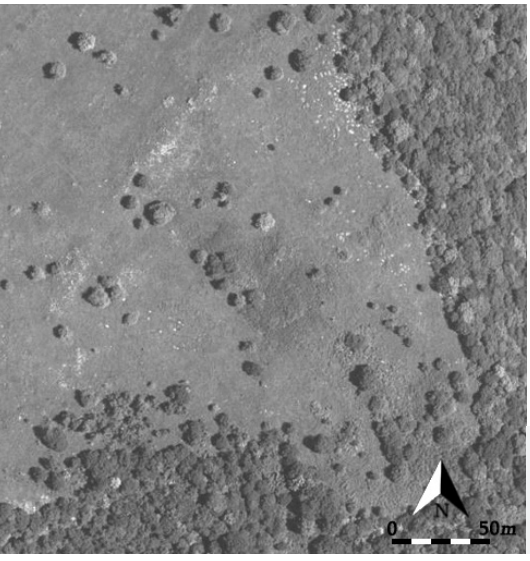

#82_9

Name: -/-
Nearest Settlement: Mamula
Coordinates: 44.211166; 41.459777
Elevation: 1297m
Occupied area: 2.8ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მამულა
კოორდინატები: 44.211166; 41.459777
აბსოლუტური სიმაღლე: 1297მ
მოიცავს ტერიტორიას: 2.8ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

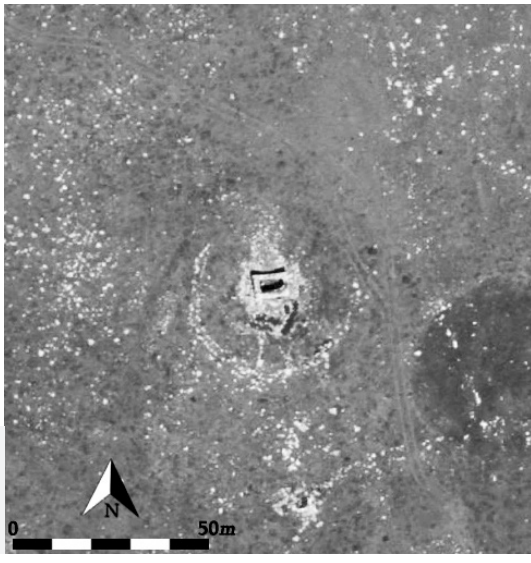

#82_10

Name: -/-
Nearest Settlement: Meore Salamaleiki
Coordinates: 43.999679; 41.481794
Elevation: 1684m
Occupied area: 660m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Religious/Cult Buildings
Subtype: Shrine
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მეორე სალამალეიქი
კოორდინატები: 43.999679; 41.481794
აბსოლუტური სიმაღლე: 1684მ
მოიცავს ტერიტორიას: 660მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: სამლოცველო
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#83_1

Name: -/-
Nearest Settlement: Marneuli
Coordinates: 44.788909; 41.491091
Elevation: 483m
Occupied area: -/-
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: მარნეული
კოორდინატები: 44.788909; 41.491091
აბსოლუტური სიმაღლე: 483მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#83_2

Name: -/-
Nearest Settlement: Qudro
Coordinates: -/-
Elevation: -/-
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: -/-
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ყუდრო
კოორდინატები: -/-
აბსოლუტური სიმაღლე: -/-
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: -/-
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

Source/წყარო - (ბერძენიშვილი 1964: რუკა)

#83_3

Name: -/-
Nearest Settlement: Sioni
Coordinates: -/-
Elevation: -/-
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: -/-
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: სიონი
კოორდინატები: -/-
აბსოლუტური სიმაღლე: -/-
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: -/-
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

Source/წყარო - (ბერძენიშვილი 1964: რუკა)

#83_4

Name: -/-
Nearest Settlement: Sioni
Coordinates: -/-
Elevation: -/-
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: -/-
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: სიონი
კოორდინატები: -/-
აბსოლუტური სიმაღლე: -/-
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: -/-
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

Source/წყარო - (ბერძენიშვილი 1964: რუკა)

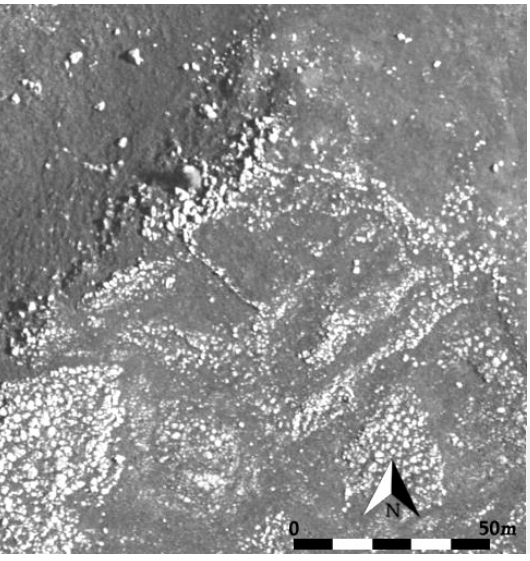

#84_1

Name: -/-
Nearest Settlement: Gokhnari
Coordinates: 44.237019; 41.665830
Elevation: 1725m
Occupied area: 972m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: გოხნარი
კოორდინატები: 44.237019; 41.665830
აბსოლუტური სიმაღლე: 1725მ
მოიცავს ტერიტორიას: 972მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიამგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#84_2

Name: Gokhnari
Nearest Settlement: Gokhnari
Coordinates: 44.298071; 41.673711
Elevation: 1739m
Occupied area: 0.36ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: გოხნარი
უახლოესი დასახლება: გოხნარი
კოორდინატები: 44.298071; 41.673711
აბსოლუტური სიმაღლე: 1739მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.36ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#84_3

Name: -/-
Nearest Settlement: Zirbiti
Coordinates: 44.351380; 41.656836
Elevation: 1223m
Occupied area: 0.35ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ზირბითი
კოორდინატები: 44.351380; 41.656836
აბსოლუტური სიმაღლე: 1223მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.35ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

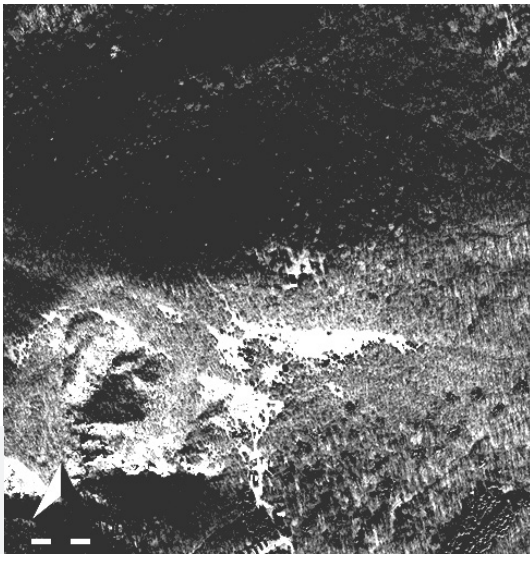

#84_4

Name: Chkhikvta
Nearest Settlement: Chkhikvta
Coordinates: 44.519638; 41.567145
Elevation: 1198m
Occupied area: 0.61ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ჩხიკვთა
უახლოესი დასახლება: ჩხიკვთა
კოორდინატები: 44.519638; 41.567145
აბსოლუტური სიმაღლე: 1198მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.61ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

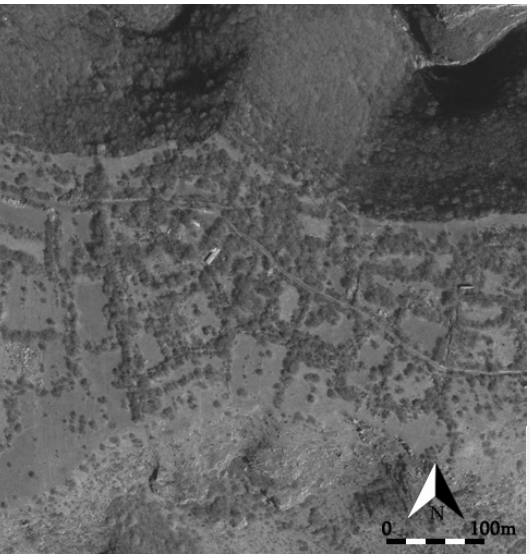

#84_5

Name: Samshvilde
Nearest Settlement: Samshvilde
Coordinates: 44.509529; 41.507253
Elevation: 793m
Occupied area: 14.0ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”(?)
Additional fortification: -/-

დასახელება: სამშვილდე
უახლოესი დასახლება: სამშვილდე
კოორდინატები: 44.509529; 41.507253
აბსოლუტური სიმაღლე: 793მ
მოიცავს ტერიტორიას: 14.0ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5m
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “სამეფო ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

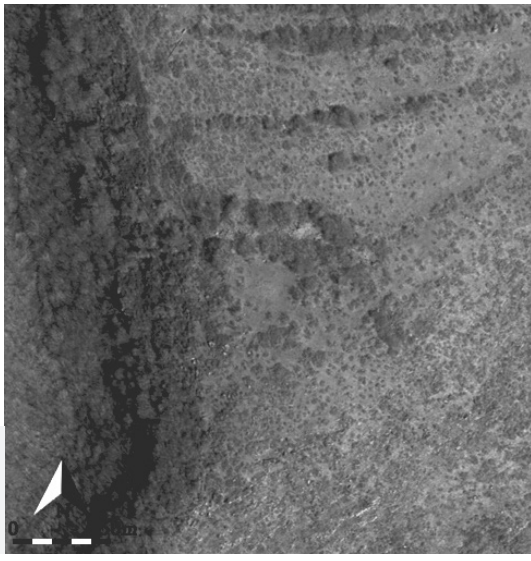

#84_6

Name: -/-
Nearest Settlement: Dagheti
Coordinates: 44.517651; 41.511687
Elevation: 795m
Occupied area: 0.31ha
Wall thickness: 2.5-4.0m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დაღეთი
კოორდინატები: 44.517651; 41.511687
აბსოლუტური სიმაღლე: 795მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.31ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.0m
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი

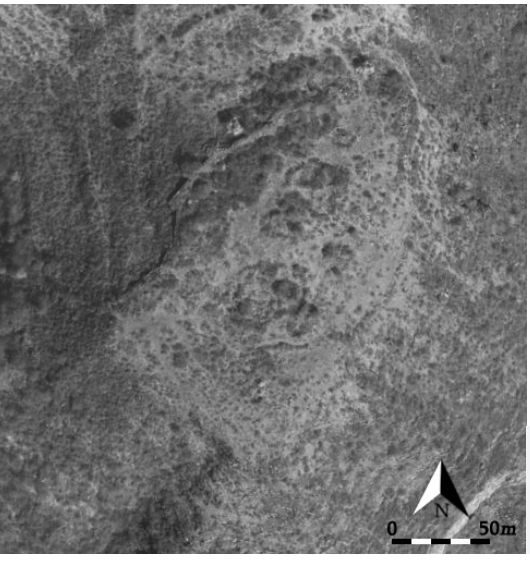

#84_7

Name: -/-
Nearest Settlement: Dagheti
Coordinates: 44.557068; 41.509157
Elevation: 710m
Occupied area: 1.3ha
Wall thickness: 3.0-7.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Outer wall, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დაღეთი
კოორდინატები: 44.557068; 41.509157
აბსოლუტური სიმაღლე: 710მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.3ჰა
კედლის სისქე: 3.0-7.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, გარე კედელი, თხრილი

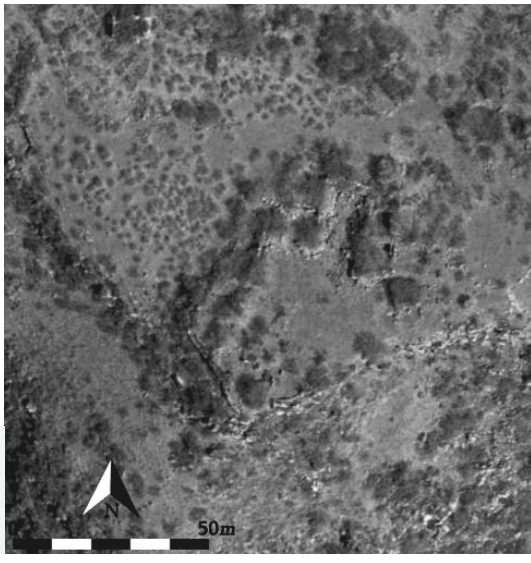

#84_8

Name: -/-
Nearest Settlement: Dagheti
Coordinates: 44.569598; 41.506613
Elevation: 710m
Occupied area: 0.15ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: დაღეთი
კოორდინატები: 44.569598; 41.506613
აბსოლუტური სიმაღლე: 710მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.15ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

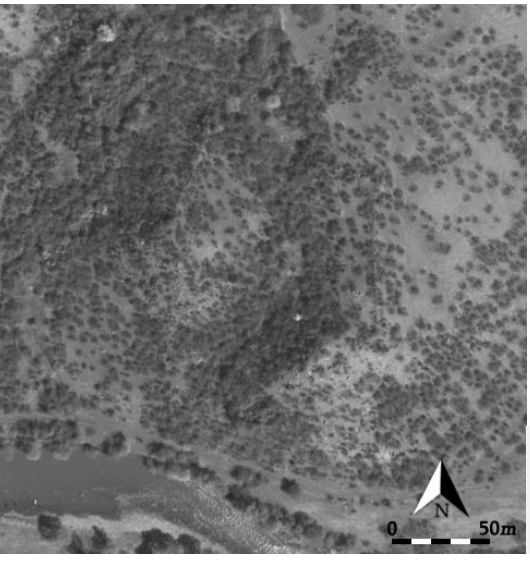

#84_9

Name: -/-
Nearest Settlement: Kosalaqi
Coordinates: 44.644463; 41.495855
Elevation: 477m
Occupied area: 0.55ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ქოსალარი
კოორდინატები: 44.644463; 41.495855
აბსოლუტური სიმაღლე: 477მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.55ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#84_10

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakhiduri
Coordinates: 44.673016; 41.490472
Elevation: 542m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortress(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნახიდური
კოორდინატები: 44.673016; 41.490472
აბსოლუტური სიმაღლე: 542მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

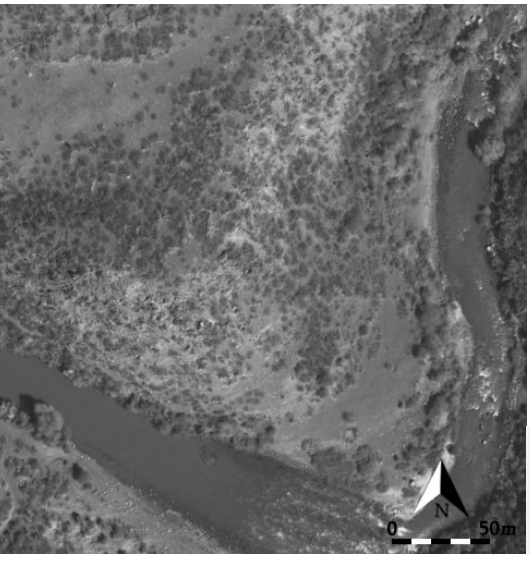

#84_11

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakhiduri
Coordinates: 44.676585; 41.488579
Elevation: 438m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortress(?)
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნახიდური
კოორდინატები: 44.676585; 41.488579
აბსოლუტური სიმაღლე: 438მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: სიმაგრე(?)
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

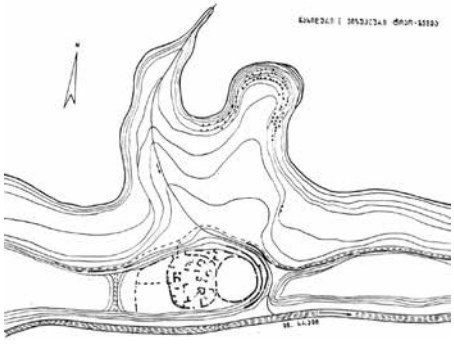

(ქიქოძე და ბახტაძე 1984: ტაბ. I-1)

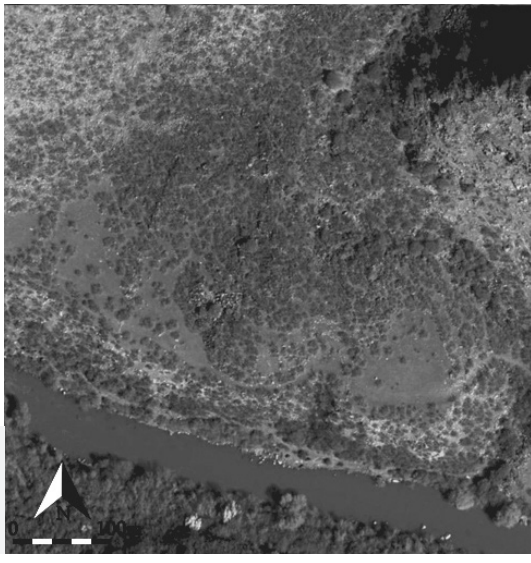

#84_12

Name: -/-
Nearest Settlement: Nakhiduri
Coordinates: 44.686099; 41.488565
Elevation: 438m
Occupied area: 0.83ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ნახიდური
კოორდინატები: 44.686099; 41.488565
აბსოლუტური სიმაღლე: 438მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.83ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: გარე კედელი

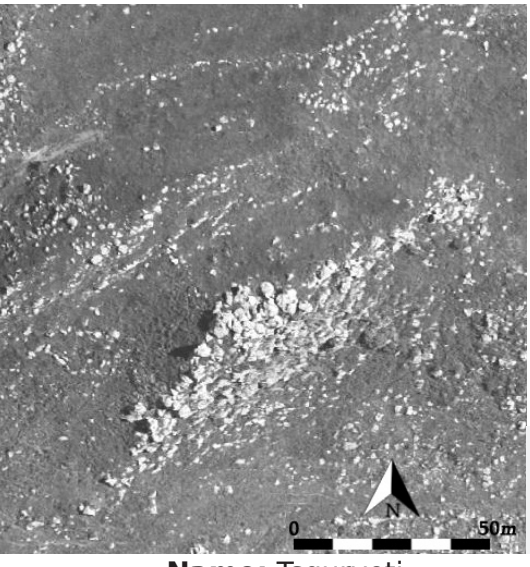

#85_1

Name: Tsqurveti
Nearest Settlement: Khando
Coordinates: 43.795800; 41.682745
Elevation: 1786m
Occupied area: 667m²
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: -/-

დასახელება: წყურვეთი
უახლოესი დასახლება: ხანდო
კოორდინატები: 43.795800; 41.682745
აბსოლუტური სიმაღლე: 1786მ
მოიცავს ტერიტორიას: 667მ²
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#85_2

Name: Losho
Nearest Settlement: Ozni
Coordinates: 43.858556; 41.631015
Elevation: 1664m
Occupied area: 1.1ha
Wall thickness: 2.0-3.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ლოშო
უახლოესი დასახლება: ოზნი
კოორდინატები: 43.858556; 41.631015
აბსოლუტური სიმაღლე: 1664მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.1ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_3

Name: Tezi
Nearest Settlement: Avranlo
Coordinates: 43.883969 ; 41.662650
Elevation: 1642m
Occupied area: 0.7ha
Wall thickness: 2.5-7.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: თეზი
უახლოესი დასახლება: ავრანლო
კოორდინატები: 43.883969; 41.662650
აბსოლუტური სიმაღლე: 1642მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.7ჰა
კედლის სისქე: 2.5-7.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_4

Name: Kokhadji
Nearest Settlement: Gumbati
Coordinates: 43.916406; 41.661933
Elevation: 1655m
Occupied area: 0.45ha
Wall thickness: 2.5-4.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: კოხაჯი
უახლოესი დასახლება: გუმბათი
კოორდინატები: 43.916406; 41.661933
აბსოლუტური სიმაღლე: 1655მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.45ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

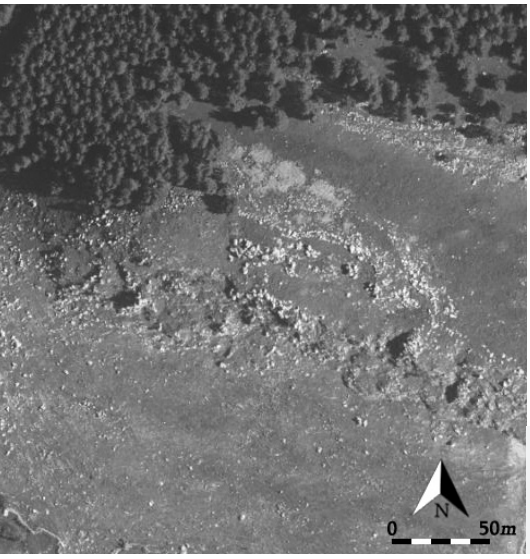

#85_5

Name: Tsritsi
Nearest Settlement: Ashkala
Coordinates: 43.936316; 41.661074
Elevation: 1705m
Occupied area: 3.8ha
Wall thickness: 2.0-2.5
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ცრიცი
უახლოესი დასახლება: აშხალა
კოორდინატები: 43.936316; 41.661074
აბსოლუტური სიმაღლე: 1705მ
მოიცავს ტერიტორიას: 3.8ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

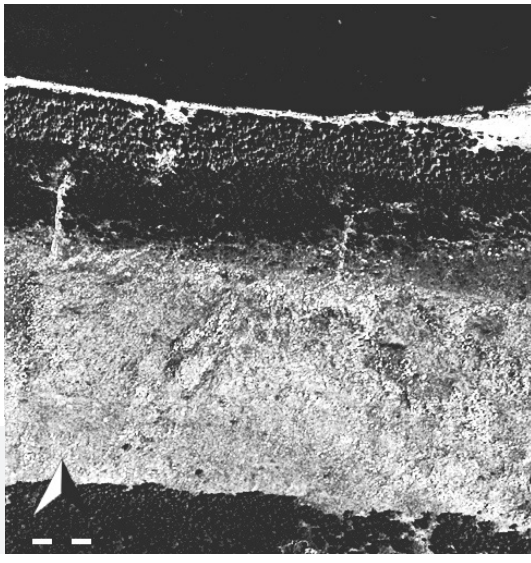

#85_6

Name: Utsqlo
Nearest Settlement: Santa
Coordinates: 44.008974; 41.657137
Elevation: 1781m
Occupied area: 7.5ha
Wall thickness: 3.0-4.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”(?)
Additional fortification: Glacis

დასახელება: უწყლო
უახლოესი დასახლება: სანთა
კოორდინატები: 44.008974; 41.657137
აბსოლუტური სიმაღლე: 1781მ
მოიცავს ტერიტორიას: 7.5ჰა
კედლის სისქე: 3.0-4.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “სამეფო ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

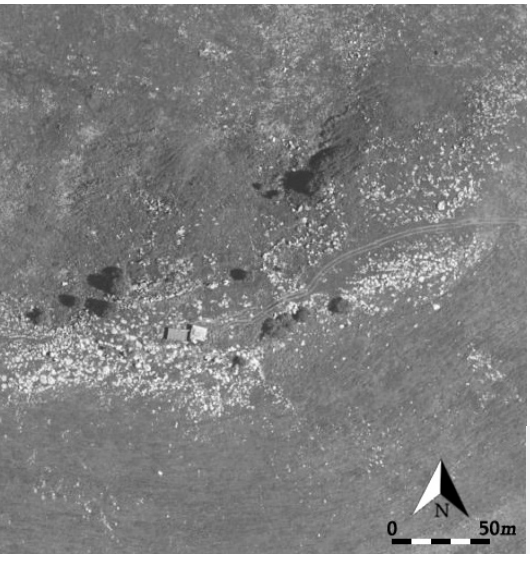

#85_7

Name: Zeda Beshkenasheni
Nearest Settlement: Beshtasheni
Coordinates: 44.069380; 41.646463
Elevation: 1676m
Occupied area: 0.34ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ზედა ბეშთაშენი
უახლოესი დასახლება: ბეშთაშენი
კოორდინატები: 44.069380; 41.646463
აბსოლუტური სიმაღლე: 1676მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.34ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

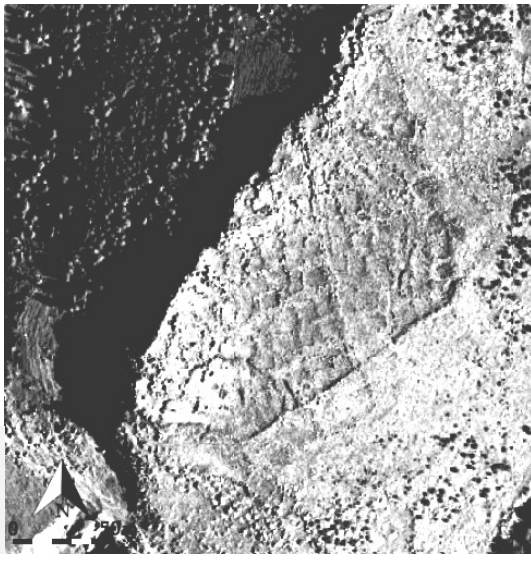

#85_8

Name: Akhaldaba
Nearest Settlement: Akhalsheni
Coordinates: 44.071962; 41.670854
Elevation: 1752m
Occupied area: 1.7ha
Wall thickness: 2.5-4.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ახალდაბა
უახლოესი დასახლება: ახალშენი
კოორდინატები: 44.071962; 41.670854
აბსოლუტური სიმაღლე: 1752მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.7ჰა
კედლის სისქე: 2.5-4.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_9

Name: Lipi
Nearest Settlement: Tejisi
Coordinates: 44.088468; 41.692007
Elevation: 1780m
Occupied area: 660m²
Wall thickness: 1.5-2.0m
Type: Religious/Cult Buildings
Subtype: Shrine
Additional fortification: -/-

დასახელება: ლიპი
უახლოესი დასახლება: თეჯისი
კოორდინატები: 44.088468; 41.692007
აბსოლუტური სიმაღლე: 1780მ
მოიცავს ტერიტორიას: 660მ²
კედლის სისქე: 1.5-2.0მ
ტიპი: რელიგიური/საკულტო ნაგებობა
ქვეტიპი: სამლოცველო
დამატებითი ფორტიფიკაცია: : -/-

#85_10

Name: Beshkenasheni
Nearest Settlement: Beshtasheni
Coordinates: 44.111861; 41.645242
Elevation: 1559m
Occupied area: 3.2ha
Wall thickness: 3.0-4.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: ბეშქენაშენი
უახლოესი დასახლება: ბეშთაშენი
კოორდინატები: 44.111861; 41.645242
აბსოლუტური სიმაღლე: 1559მ
მოიცავს ტერიტორიას: 3.2ჰა
კედლის სისქე: 3.0-4.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

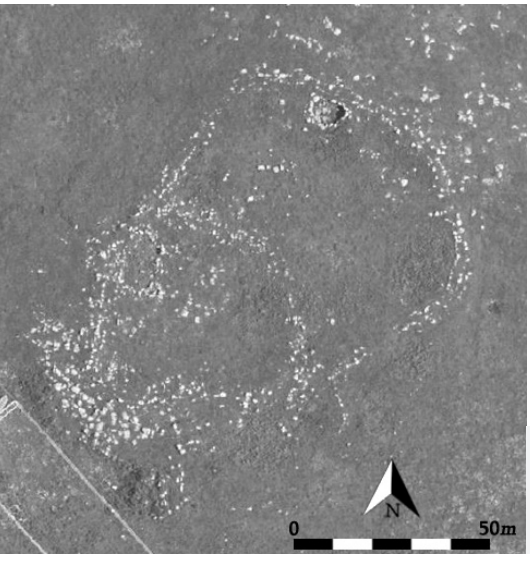

#85_11

Name: Knole
Nearest Settlement: Beshtasheni
Coordinates: 44.135248; 41.649963
Elevation: 1605მ
Occupied area: 0.47ჰა
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: კნოლე
უახლოესი დასახლება: ბეშთაშენი
კოორდინატები: 44.135248; 41.649963
აბსოლუტური სიმაღლე: 1605მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.47ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_12

Name: Sabechdavi
Nearest Settlement: Bareti
Coordinates: 44.142251; 41.656674
Elevation: 1665m
Occupied area: 4.5ha
Wall thickness: 3.0-4.0m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: საბეჭდავი
უახლოესი დასახლება: ბარეთი
კოორდინატები: 44.142251; 41.656674
აბსოლუტური სიმაღლე: 1665მ
მოიცავს ტერიტორიას: 4.5ჰა
კედლის სისქე: 3.0-4.0მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

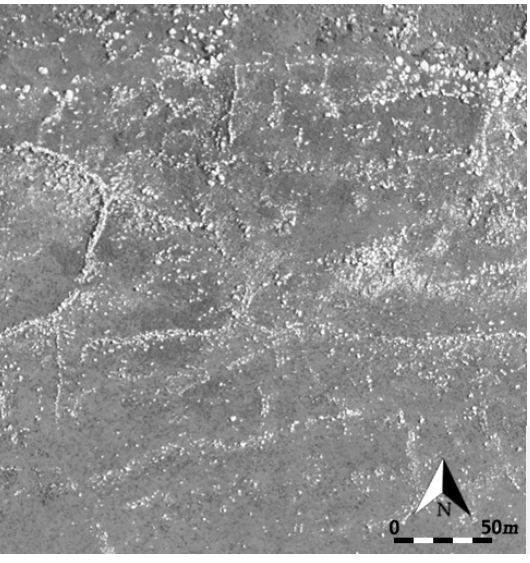

#85_13

Name: Bareti
Nearest Settlement: Bareti
Coordinates: 44.189261; 41.683004
Elevation: 1734m
Occupied area: 10ha
Wall thickness: 2.0-3.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Royal City”(?)
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ბარეთი
უახლოესი დასახლება: ბარეთი
კოორდინატები: 44.189261; 41.683004
აბსოლუტური სიმაღლე: 1734მ
მოიცავს ტერიტორიას: 10ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “სამეფო ქალაქი“(?)
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_14

Name: -/-
Nearest Settlement: Arjevan-sarvani
Coordinates: 44.178965; 41.696504
Elevation: 1718m
Occupied area: 0.28ha
Wall thickness: 2.0-3.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: არჯევან-სარვანი
კოორდინატები: 44.178965; 41.696504
აბსოლუტური სიმაღლე: 1718მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.28ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

#85_15

Name: Edzani
Nearest Settlement: Tsalka
Coordinates: 44.082868; 41.602852
Elevation: 1510m
Occupied area: 0.61ha
Wall thickness: -/-
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: ეძანი
უახლოესი დასახლება: წალკა
კოორდინატები: 44.082868; 41.602852
აბსოლუტური სიმაღლე: 1510მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.61ჰა
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-

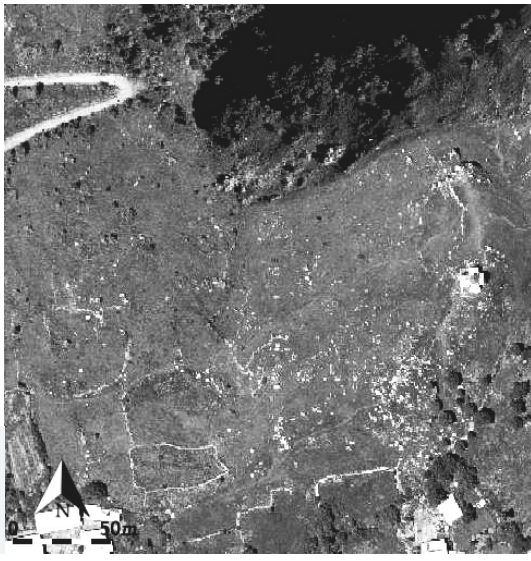

#85_16

Name: Akhalkalaki
Nearest Settlement: Dashbashi
Coordinates: 44.128991; 41.590481
Elevation: 1553m
Occupied area: -/-
Wall thickness: -/-
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ახალქალაქი
უახლოესი დასახლება: დაშბაში
კოორდინატები: 44.128991; 41.590481
აბსოლუტური სიმაღლე: 1553მ
მოიცავს ტერიტორიას: -/-
კედლის სისქე: -/-
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_17

Name: -/-
Nearest Settlement: Sakdrioni
Coordinates: 43.925396; 41.593462
Elevation: 1537m
Occupied area: 520m²
Wall thickness: 4.5-7.5m
Type: Fortress
Subtype: „Town“
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: საყდრიონი
კოორდინატები: 43.925396; 41.593462
აბსოლუტური სიმაღლე: 1537მ
მოიცავს ტერიტორიას: 520მ²
კედლის სისქე: 4.5-7.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_18

Name: Khevghrma
Nearest Settlement: Nardevani
Coordinates: 43.896900; 41.576529
Elevation: 1615m
Occupied area: 0.12ha
Wall thickness: 3.0-7.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Ditch

დასახელება: ხევღრმა
უახლოესი დასახლება: ნარდევანი
კოორდინატები: 43.896900; 41.576529
აბსოლუტური სიმაღლე: 1615მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.12ჰა
კედლის სისქე: 3.0-7.5მ
ტიპი: სიმაგრე
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი

#85_19

Name: Chochiani Megalithic Complex
Nearest Settlement: Trialeti
Coordinates: 44.005827; 41.510822
Elevation: 1750m
Occupied area: 0.22ha
Wall thickness: 2.0-3.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ჭოჭიანის მეგალითური კომპლექსი
უახლოესი დასახლება: თრიალეთი
კოორდინატები: 44.005827; 41.510822
აბსოლუტური სიმაღლე: 1750მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.22ჰა
კედლის სისქე: 2.0-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

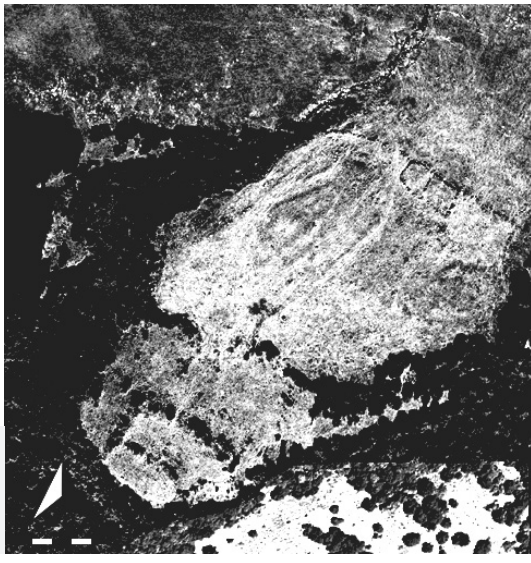

#85_20

Name: -/-
Nearest Settlement: Trialeti
Coordinates: 44.101439; 41.518206
Elevation: 1537m
Occupied area: 1.2ha
Wall thickness:
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თრიალეთი
კოორდინატები: 44.101439; 41.518206
აბსოლუტური სიმაღლე: 1537მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.2ჰა
კედლის სისქე:
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: გარე კედელი

#85_21

Name: -/-
Nearest Settlement: Tak-kilisa
Coordinates: 43.974250; 41.584974
Elevation: 1622m
Occupied area: 0.35ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Ditch, Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თაქ-ქილისა
კოორდინატები: 43.974250; 41.584974
აბსოლუტური სიმაღლე: 1622მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.35ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი, Glacis

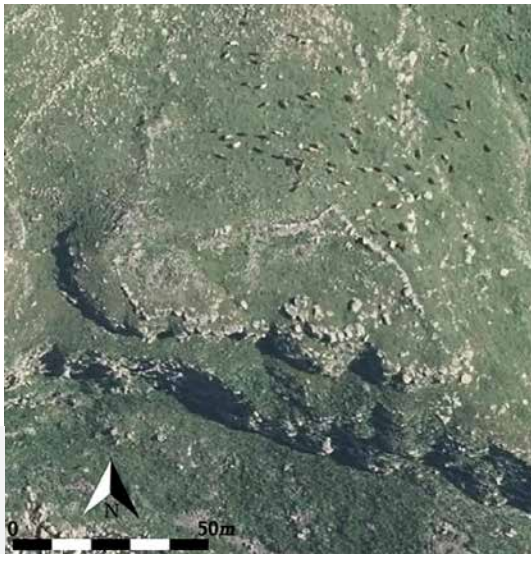

#85_22

Name: -/-
Nearest Settlement: Ashkala
Coordinates: 43.957050; 41.658109
Elevation: 1716m
Occupied area: 0.11ha
Wall thickness: 3.0-3.5m
Type: Fortress
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis, Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აშკალა
კოორდინატები: 43.957050; 41.658109
აბსოლუტური სიმაღლე: 1716მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.11ჰა
კედლის სისქე: 3.0-3.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis, თხრილი

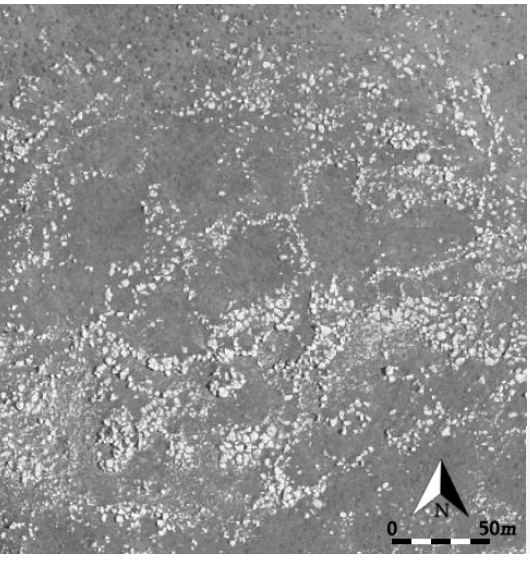

#85_23

Name: -/-
Nearest Settlement: Ashkala
Coordinates: 43.959154; 41.659430
Elevation: 1726m
Occupied area: 2.0ha
Wall thickness: 1.5-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: აშკალა
კოორდინატები: 43.959154; 41.659430
აბსოლუტური სიმაღლე: 1726მ
მოიცავს ტერიტორიას: 2ჰა
კედლის სისქე: 1.5-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_24

Name: Chukhur-chair
Nearest Settlement: Santa
Coordinates: 43.978885; 41.661682
Elevation: 1696 m
Occupied area: 0.24ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: ჩუხურ-ჩაირი
უახლოესი დასახლება: სანთა
კოორდინატები: 43.978885; 41.661682
აბსოლუტური სიმაღლე: 1696მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.24ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

#85_25

Name: -/-
Nearest Settlement: Bareti
Coordinates: 44.174962; 41.681173
Elevation: 1715m
Occupied area: 0.65ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Glacis

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ბარეთი
კოორდინატები: 44.174962; 41.681173
აბსოლუტური სიმაღლე: 1715მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.65ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: Glacis

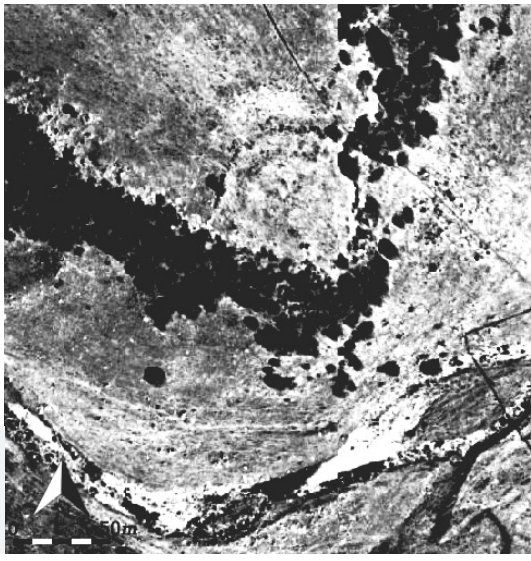

#85_26

Name: -/-
Nearest Settlement: Trialeti
Coordinates: 44.085262; 41.507158
Elevation: 1502m
Occupied area: 0.27ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortress
Subtype: -/-
Additional fortification: Ditch, Outer wall

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: თრიალეთი
კოორდინატები: 44.085262; 41.507158
აბსოლუტური სიმაღლე: 1502მ
მოიცავს ტერიტორიას: 0.27ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: -/-
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი, გარე კედელი

#85_27

Name: -/-
Nearest Settlement: Kushchi
Coordinates: 43.863498; 41.586355
Elevation: 1790m
Occupied area: 1.6ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified Settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: Ditch

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: კუშჩი
კოორდინატები: 43.863498; 41.586355
აბსოლუტური სიმაღლე: 1790მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.6ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: “ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: თხრილი

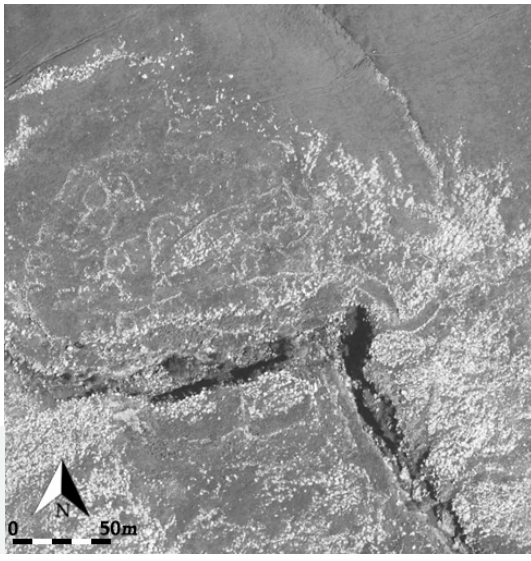

#85_28

Name: -/-
Nearest Settlement: Akhalsheni
Coordinates: 44.041391; 41.661749
Elevation: 1705m
Occupied area: 1.0ha
Wall thickness: 2.0-2.5m
Type: Fortified settlement
Subtype: “Town”
Additional fortification: -/-

დასახელება: -/-
უახლოესი დასახლება: ახალშენი
კოორდინატები: 44.041391; 41.661749
აბსოლუტური სიმაღლე: 1705მ
მოიცავს ტერიტორიას: 1.0ჰა
კედლის სისქე: 2.0-2.5მ
ტიპი: გამაგრებული დასახლება
ქვეტიპი: „ქალაქი“
დამატებითი ფორტიფიკაცია: -/-